

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Historické vědy – Moderní hospodářské a sociální dějiny

Klára Pinerová

**Komparace československého a německého
vězeňského systému po druhé světové válce**

(Comparison of the Czechoslovak and German prison
systems following World War II)

Disertační práce

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc.

Praha 2013

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

podpis studenta

Abstrakt

Po druhé světové válce došlo v zemích, jež se ocitly v sovětském vlivu, k sociálním, politickým i ekonomickým změnám. Tyto změny jsou v odborné literatuře souhrnně nazývány jako sovětizace. Disertace analyzuje tento proces na tématu vězeňského systému v Československu a sovětské okupační zóně, později Německé demokratické republice. Hlavní pozornost je zaměřena na to, jakým způsobem byl v obou zemích sovětský model přebírán, jaké podobnosti nebo rozdíly je možné v jeho vývoji vysledovat a jaké faktory a příčiny byly pro provádění změn rozhodující. Hlavní tezí disertace je, že sovětizace, ačkoliv mohla mít podobné výsledky, probíhala v různých zemích rozdílným způsobem, přičemž záleželo nejenom na předcházejícím vývoji, ale také na geopolitickém postavení a vývojových rysech dané země i vůli komunistického establishmentu k přijetí sovětského vzoru. Je třeba poznamenat, že sovětský model nebyl vždy jednotně definován, ale podléhal neustálým změnám. Československo a NDR musely najít rovnováhu na mnoha úrovních a přizpůsobit vězeňskou politiku místním politickým, ekonomickým a společenským podmínkám. Navíc o sovětském vězeňském modelu neexistovaly vždy přesné informace. Disertace popisuje, že sovětizace československého a východoněmeckého vězeňství neznamenal šablonovité přijímání sovětského modelu, který by vedl ke stejným výsledkům, ale že složité prolínání domácích a sovětských vlivů v každém státě vyústilo ve specificky národní variantu sovětizovaného vězeňského systému.

Klíčová slova: sovětizace, vězeňský systém, Československo, sovětská okupační zóna / Německá demokratická republika

Abstract

After World War II, countries that fell into the Soviet sphere of influence experienced major social, political and economic changes in a process which is in literature usually referred to as “Sovietization”. This dissertation analyzes this process in the particular case of prison systems in Czechoslovakia and the Soviet Occupation Zone which later became the German Democratic Republic. Its main focus lies on the way the Soviet model was applied in both countries, what kinds of similarities or differences can be traced in its development and what were the factors and reasons causing them. The main argument of the dissertation is that Sovietization, even though it produced similar results, was carried out in different ways in the individual countries, depending not only on previous development, but also on the geopolitical position and specific features of the country as well as on the will of the local communist establishment to adopt the Soviet model. It should be also noted that the Soviet model was not uniformly defined, but subject to constant change. On many different levels, both Czechoslovakia and the GDR had to seek balance and adapt their system to the established local prison policy as well as the country’s political, economic and social conditions; another complication was the fact that accurate information about the Soviet prison model was not always available. The dissertation shows that the Sovietization of Czechoslovak and East German prison systems did not mean simply the acceptance of a stereotyped Soviet model, inevitably leading to the same results, but was instead a complex blending of domestic and Soviet influences which in each country resulted in a specifically national version of a Sovietized prison system.

Keywords: Sovietization, prison system, Czechoslovakia, Soviet Occupation Zone / German Democratic Republic

Obsah

ÚVOD	11
Cíl práce a metodologie	11
Přehled hlavních použitých zdrojů	17
Struktura a obsah práce.....	28
Poděkování	32
SOVĚTIZACE A SOVĚTSKÝ MODEL.....	33
Kapitola 1: Vývoj a změny v sovětském vězeňském systému.....	33
Kapitola 2: Sovětizace vězeňského systému.....	39
ORGANIZACE A VÝVOJ VĚZEŇSKÉHO SYSTÉMU.....	48
Kapitola 3: Vývoj československého a německého vězeňství v předcházejícím období ...	48
Kapitola 4: Vývoj organizační struktury	59
1. Od reformem k sovětizaci	60
2. Postupná cesta přijímání sovětského modelu	71
3. Stejný model, jiné výsledky?	83
Kapitola 5: Systém pracovních táborů.....	94
1. Tábor jako vězení – historický přehled	95
2. „Tyto pracovní tábory nemají nic společného s koncentračními tábory“ – pracovní tábory ve východním Německu	102
3. Vznik československého „Gulagu“ a soustavy pracovních útvarů.....	115
4. Záležitosti uranu	128
Kapitola 6: Vězeňská práce	141
1. Účel práce ve vězeňství.....	141
2. Produktivita vězeňské práce a metody jejího zvýšení	151
3. Výchovný, nebo ekonomický účel?	163
Kapitola 7: Kulturněvýchovná a politická činnost	165
Kapitola 8: Vězeňská populace	174
1. Kategorie vězňů.....	174
2. Statistické údaje o vězeňské populaci	182
3. Diferenciace vězňů a přístup k odsouzeným.....	198
Kapitola 9: Nový dozorce – proměna jeho povinností a politická indoktrinace	213
1. Výměna vězeňského personálu.....	215

2. Vzdělávání dozorců a politicko-ideologická výchova	237
3. Úděl dozorce.....	246
ZÁVĚR	251
Seznamy	259
Seznam tabulek a grafů:	259
Seznam zkratk	261
Přílohy	265
Seznam příloh.....	265
Příloha č. 1: Grafy	267
Příloha č. 2: Mapy.....	269
Příloha č. 3: Diagramy.....	272
Příloha č. 4: Dokumenty.....	274
Příloha č. 5: Obrázky	337
Literatura	345
Archivní prameny:	345
Použitá literatura:	346
Internetové stránky:	371
Rozhovory s pamětníky:.....	371

ÚVOD

Cíl práce a metodologie

Politické násilí komunistických systémů se vyznačovalo hledáním „nepřátelů režimu“, kteří následně byli vyslýcháni pomocí psychického a fyzického násilí a souzení v soudních procesech, v nichž dostávali tresty v lepších případech „jen“ na několik desítek let odnětí svobody. Tak tomu bylo i v případě poválečného Československa a Německé demokratické republiky. Obecně lze konstatovat, že komunistické politické násilí vyvěralo z utopické vize budoucnosti, jejíž součástí byla víra ve zlepšení lidské přirozenosti a touha po sociální změně. Snaha o naplnění této vize ospravedlňovala použití násilných prostředků, mezi něž se řadí také uvěznění velké části populace, která představovala oponenty nového systému.¹ V této souvislosti došlo také k proměně pohledu na funkci trestu a s tím souvisejícího vězeňského systému. Zatímco v předválečném období ve výše zmíněných zemích trest sloužil jako způsob prevence, aby se zločin již neopakoval, a ve věznicích probíhala výchova odsouzených, v poválečném období zde došlo k jeho překvalifikování. Cílem trestu byla především převýchova obviněného v „čestného socialistického člověka“, která měla být provedena pomocí práce. Tato skutečnost pramenila z principů výchovy uvedené pedagogy Antonem Makarenkem a Naděždou Krupskou. V očích sovětských penologů však měla převýchova své meze a zaměřovala se především na kriminální vězně drobnějších deliktů. Pro politické vězně měl mít trest především represivní podobu. Nicméně ani političtí vězni se nakonec nevyhnuli politickým přednáškám. Změny v pohledu na úlohu trestu probíhaly ve vězeňských systémech více či méně všech zemí naležejících do sovětského vlivu.

Cílem předkládané disertace je tyto změny analyzovat na příkladu dvou zemí, a to Československa a východního Německa. Ačkoliv by mohlo být namítáno, že obě země měly zcela jiný vývoj, neplatí to zcela úplně o vězeňském systému, kde můžeme najít podobné vývojové tendence již od 19. století. V polovině 19. století došlo k překvalifikování účelu trestu, což se projevilo i v nových trestních zákonících. Po první světové válce probíhala transformace vězeňského systému ve směru humani-

¹ HOLLANDER, Paul. *From the gulag to the killing fields. Personal accounts of political violence and repression in Communist states*. Wilmington: ISI Books, 2007, XLVII–XLIX.

zace, a to v obou zemích. Zlom přineslo vítězství nacismu v Německu, nicméně i zde můžeme na poli klasického vězeňství nalézt spoustu paralel a kontinuit z předcházejícího období. Po druhé světové válce obě země stály před úkolem vězeňství denacifikovat a humanizovat. Obě země tento proces započaly, jenomže jejich úsilí bylo zmařeno novou diktaturou. Východní Německo bylo po druhé světové válce bezpochyby v rozdílném postavení než Československo, přesto by to neměl být důvod nezkoumat vliv Sovětského svazu a aplikování sovětského modelu na východoněmecký trestní systém.

Ačkoliv se vězeňskému systému již v minulosti věnovalo mnoho autorů, rozebírajících tuto problematiku z nejrůznějších úhlů, a bylo by tedy možné namítnout, proč se znovu věnovat tématu už tak dobře prozkoumanému, domnívám se, že ve své práci tuto problematiku analyzuji z jiné perspektivy. Vedla mě k tomu především skutečnost, že naprostá většina dřívějších prací se věnuje pouze vývoji vězeňského systému v jedné konkrétní zemi a málokterý historik se rozhodl své výsledky porovnat s vývojem v sousedních státech. Mnoho z nich tak považuje sovětizaci a přijímání sovětského modelu za předem vytyčenou cestu, v níž Sovětský svaz nebo sovětští poradci hráli nezastupitelnou roli, a sovětské satelity se staly pouze oběťmi.² Koncept uniformní a totální sovětizace střední a východní Evropy je do současnosti velmi vlivný a nabourávat se ho daří jen velmi pomalu. Zároveň z důvodu neznalosti vývojových fází v jiných sovětských satelitech dochází k mylným představám o různých národních specifikách.³ Právě z tohoto důvodu jsem přikročila k výkladové komparaci, jejímž cílem je popsat příčiny, důvody a důsledky různých cest přijímání sovětských modelů ve vězeňství v Československu a v sovětské okupační zóně, později Německé demokratické republice.

Prvkem prostupujícím celou disertační práci je snaha po nalezení společných či rozdílných vlivů, jež působily na směřování vězeňského systému, jeho organizaci a přístup k odsouzeným. Vliv Sovětského svazu se v již napsaných a dostupných pracích zdá jako neoddiskutovatelný, nicméně hlavní tezí disertace je, že sovětizace, ačkoliv mohla mít podobné výsledky, probíhala v různých zemích rozdílným způsobem a záleželo nejenom na předcházejícím vývoji, ale také na geopolitickém posta-

² CONNELLY, John. *Zotročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v letech 1945–1956*. Praha: Karolinum 2008, 15.

³ BLAIVE, Muriel. *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001, 190–198.

vení a vývojových rysech dané země i vůli komunistického establishmentu k přijetí sovětského vzoru. Domnívám se, že na výsledné podobě nejenom organizace, ale i právních norem se podílely rozličné faktory, které je nutné vzít v potaz. Zjistit jaké faktory a jakým způsobem se zapojily do konečného stavu, je jedním z hlavních cílů této práce.

Vzhledem k tomu, že z metodologického hlediska jsem přistoupila k výkladové komparaci, musela tomu být přizpůsobena i struktura práce, která se nevydala cestou přísné chronologie, ale rozdělení do tematických kapitol, neboť se ukázalo, že právě tímto způsobem bude možné popsat rozdíly mezi systémem v Československu a východním Německu podrobněji a plastičtěji, než kdyby byla disertace členěna chronologicky nebo podle jednotlivých zemí.

Svůj výzkumný projekt jsem vymežila lety 1945 a první polovinou 60. let. Zatímco první rok byl jasnou volbou, protože konec války v obou zemích představoval počátek změn, na jejichž vývoji (politickém, ekonomickém a kulturním) Sovětský svaz začal ve stále větší míře participovat (ačkoliv v každé zemi jiným způsobem, s jinou silou a důrazem), časové zakončení mé práce bylo daleko těžším oříškem. V obou dvou zemích bychom za ukončení fáze sovětizačního procesu mohli považovat rok 1953, kdy zemřel J. V. Stalin. Po jeho smrti dochází k uvolnění a v obou státech k prvním větším amnestiím, ačkoliv ty se většinou týkaly spíše kriminálních vězňů. Političtí vězni zůstávali stále za mřížemi, v Československu, ale i v Německu stále probíhaly politické procesy. Pro tento rok jsem se nerozhodla z několika důvodů. Ačkoliv základní prvky byly již implementovány na začátku padesátých let, v některých oblastech přesto ještě probíhaly změny, které se týkaly především realizace kulturně-politické výchovy, která byla do té doby stranou pozornosti, hlavně v Německu. Taktéž pohled na pracovní využití vězňů se stále proměňoval, kolísal mezi ekonomickým využitím pro plánované hospodářství a výchovnou stránkou.

Dále se nabízel rok 1956, který pomyslně uzavírá fázi stalinizace v Sovětském svazu a v jeho satelitech, neboť na konci února na XX. sjezdu KSSS pronesl na uzavřeném jednání N. S. Chruščov projev Kult osobnosti a jeho důsledky, v němž poodhalil a odsoudil diktátorské praktiky svého předchůdce. Na změnu vývoje ve vězeňství však tento přelomový rok neměl žádný výraznější vliv.

Až první polovina 60. let znamenala pomyslný zlom v této oblasti. V červenci roku 1960 byla vydána nová ústava ČSSR jako Ústavní zákon č. 100/1960 Sb. Do zkratky státu přibyl jedno S a obyvatelé země se stali de jure „socialistickými lidmi“. Ústavodárce slavnostní formou konstatoval, že „socialismus v naší vlasti zvítězil“. Prohlášení také stanovovalo hlavní cíl dalšího vývoje, a to přechod společnosti ke komunismu. Tento krok měl taktéž své světlé stránky, protože se stal předpokladem pro zmírnění třídního boje ve společnosti a vzrůstu šancí pro uplatnění vědy a kultury ve společnosti. Nejenom společnost se vnitřně otevřela, ale změnu zaznamenáváme také ve výkonu trestu. Byl dáván daleko více důraz na výchovnou stránku odsouzených a početně ve věznicích sílil počet psychologů, pedagogů a celkově posílil úsek výchovy.⁴ S touto změnou pravděpodobně souvisel i další velký krok, kterým byla amnestie prezidenta republiky, která proběhla v květnových dnech roku 1960. Bylo propuštěno více než sedm tisíc osob, z toho cca pět tisíc politických vězňů. Brány věznic tak opustila většina lidí, kteří byli na konci čtyřicátých a v průběhu padesátých let odsouzeni za politické přečiny. Tento rok tak tvoří symbolický mezník, který završoval změny ve směru humanizace posledních let.⁵

Vedení KSČ se snažilo, aby Československo jako první ze satelitních států sovětského bloku vyhlásilo vybudování základů socialistické společnosti a přijalo ideologicky socialistickou ústavu. V NDR podobný krok učili až o osm let později, kdy byla vydána nová ústava, v níž bylo zakotveno, že NDR je socialistický stát německého národa. Nicméně změny ve výkonu trestu lze v první polovině 60. let sledovat i zde. V roce 1963 byla vydána Vyhláška státní rady o základních povinnostech a fungování orgánů spravedlnosti.⁶ Politické vedení konstatovalo ukončení třídního boje. Stejně jako v Československu došlo k posílení výchovných cílů ve výkonu trestu.⁷

⁴ BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. In *České vězeňství*, 1999, č. 2–3, 10–128, 44. Více k ústavě z roku 1960 viz JANDL, Jan. *Vyhlášení socialistické ústavy Československé socialistické republiky v roce 1960*. Magisterská diplomová práce, Brno: 2006.

⁵ ROKOSKÝ, Jaroslav. *Amnestie 1960*. In *Paměť a dějiny*, 2010, č. 1, 36–54, 49.

⁶ Erlass des staatsrates über die grundsätzlichen Aufgaben und die Arbeitsweise der Organe der Rechtspflege vom 4. April 1953.

⁷ BORCHERT, Jens. *Erziehung im DDR-Strafvollzug. Theoretische und gesetzliche Grundlagen sowie die Durchführung in der Strafvollzugseinrichtung Torgau*. Herbolzheim: Centaurus Verlag, 2002, 37.

Jak již bylo uvedeno, cílem práce je analyzovat způsob sovětizace, kterou chápu jako vliv Sovětského svazu na politické uspořádání států v jeho sféře vlivu a realizaci změn podle jeho vzoru. Zahrnuje budování komunistických systémů, koordinaci zahraniční politiky a ekonomickou a sociální transformaci společnosti. Podíváme-li se na změny v zemích východní a střední Evropy, je na první pohled viditelné, že jejich politická a ekonomická struktura se do značné míry přizpůsobila vzorům Sovětského svazu. Bylo implementováno centrálně plánované hospodářství, v politické oblasti získala významné postavení komunistická strana, jež díky stranickým organizacím nacházejícím se na pracovištích v továrnách, vědeckých institucích, školách atd. ovlivňovala životy nejen straníků. Zároveň byl budován systém tajné bezpečnosti, jehož cílem bylo pomocí agentů a informátorů mít pod kontrolou jednání všech obyvatel. Ve všech zemích se rozjelo osudové kolo politických procesů. Ačkoliv by se mohlo zdát, že se jednalo o změny uskutečňované pod taktovkou Sovětského svazu a podle jednoho úzu, při podrobnější analýze se ukazují jednotlivé cesty k jejich dosažení. Právě na přeměně vězeňského systému je možné sledovat jak přijímání sovětských vzorů, tak působení různých místních vlivů.

Za kritéria komparace, na základě kterých byly zkoumány jednotlivé změny, vlivy, role Sovětského svazu a další faktory, bylo stanoveno šest oblastí. První se zabývá organizačními změnami, centralizací vězeňského systému pod jednu správní instituci a celkovou politizací vězeňského systému a jeho předáním z rukou ministerstva spravedlnosti do rukou ministerstva vnitra, příp. ministerstva národní bezpečnosti. V této části jsem se zaměřila na to, jak probíhalo institucionální předání rezortu na jinou instituci a jakou roli v něm hrál Sovětský svaz. Velmi důležitou se mi jevila otázka, kdy začaly oba státy cílevědomě přebírat sovětský model penitenciární politiky. Protože se domnívám, že vězeňský systém se nevyvíjel ve vzduchoprázdnu, ale byl ovlivňován nejenom předcházejícím vývojem, ale velkou roli hrály i společenské a politické podmínky dané země, byla cílem této části také analýza faktorů, které ovlivňovaly vězeňství. Celkově jsem se zaměřila na to, zda se cesta k centralizovanému vězeňství vedenému ministerstvem vnitra v obou zemích nějak lišila, nebo zda se potvrdí teze jiných autorů, že sovětský vzor byl uniformně přebírán.

Již od roku 1917 vznikalo na území sovětského Ruska, později Sovětského svazu, množství pracovních táborů, v nichž byli vězni nejdříve internováni a později využíváni jako levná pracovní síla pro různé megalomanské projekty, jako byla stavba

Bělomořského kanálu, nebo k těžbě surovin v nepřístupných oblastech, jako byla Kolyma. Menšími i většími tábory za celou historii Sovětského svazu prošlo několik milionů osob, někteří z nich se nikdy nevrátili a ti, kteří je přežili, se domů navraceli jako lidské trosky. Právě soustava pracovních táborů bývá považována za jednu z charakteristik sovětského penitenciárního systému. Cílem další části proto byla analýza vzniku podobného systému ve sledovaných zemích. Zde bylo také nutno vzít v potaz, že Sovětský svaz nebyl jediný, kdo využíval táborů jako způsobu internace většího počtu osob. Tábory totiž do značné míry „přivedl k dokonalosti“ nacistický režim, který vybudoval systém, jenž racionalizoval a byrokratizoval. Ovšem pokud bychom se podívali dále do historie, zjistili bychom, že tábory nejsou produktem jen těchto dvou diktatur. Z tohoto hlediska nebylo cílem jen popsat vznikající systém táborů, ale také analyzovat vlivy, které mohly hrát svou úlohu při jeho utváření.

S pracovními tábory do značné míry souvisí také otázka využívání pracovní síly vězňů. V samotném Sovětském svazu kolísal přístup establishmentu mezi výchovnou a ekonomickou funkcí vězeňské práce. S přijetím prvního pětiletého plánu došlo k uplatnění ekonomického pohledu, a vězni pracovali ve vyčerpávajících podmínkách na úkolech stanovených v plánovaném hospodářství. Podobný směr můžeme najít i v obou sledovaných zemích. Účel vězeňské práce, pokusy o zvýšení její produktivity a odměny vězňů byly hlavními tématy dalšího zvoleného kritéria komparace.

Jak již bylo zmíněno, sovětský systém se vyznačoval snahou o přeměnu vězně v socialistického člověka. Tím se ostatně vyznačovalo celé marxisticko-leninské učení. Společnost jako taková měla být transformována ve společnost socialistickou. Výjimkou nebyli ani vězni. Proto vznikl systém politických školení, která se přenesla i do vězení ve východním Německu a v Československu. Jak tato výuka probíhala a kde představitelé vězeňské stráže čerpali inspiraci, jsou otázky, jejichž zodpovězení může přinést bližší pohled na roli Sovětského svazu v celkové sovětizaci vězeňského systému.

Poslední dvě části se věnují dvěma nejdůležitějším skupinám osob nacházejících se ve vězení, což byli vězni a dozorcí. Cílem nebylo popsat každodenní vztahy mezi nimi, zaměřila jsem se především na sociální hledisko, tedy z jakých sociálních vrstev se obě skupiny rekrutovaly a jak probíhala jejich proměna.

Ačkoliv byla disertační práce rozdělena do tematických kapitol na základě kritérií komparace, všechny spojují dvě témata, která tvoří pomyslnou linii. Prvním tématem je sovětizace a přijímání a implementace sovětských vzorů. Druhým tématem je analýza počátečního stavu a hledání dalších možných vzorů a vlivů ovlivňujících strukturu a konečný stav vězeňství, ale také hledání dalších faktorů působících na oblast vězeňství. Cílem práce je ukázat, že vzor Sovětského svazu byl sice velmi vlivný a uplatňoval se v mnoha oblastech, nicméně nebyl všespasitelný. Komunisté ho museli přizpůsobovat místním podmínkám a specifičnosti vývoje.

Přehled hlavních použitých zdrojů

Hlavním cílem disertační práce je nejenom srovnání trestního systému, jeho vývoje a změn v poválečném Československu a sovětské okupační zóně, pozdější Německé demokratické republice, ale také získat bližší informace o společných vlivech a vzorech. K tomu bylo potřeba načerpat informace jak z předcházejícího vězeňského vývoje v obou zemích, tak se zaměřit na jiné systémy vyvíjející se v podmínkách diktatury, v tomto případě především nacistické a sovětské. Předcházející vývoj v Německu, resp. v Sasku v osmnáctém a devatenáctém století shrnuje Falk Bretschneider, který popisuje základní zlomy v tomto období.⁸ Daleko významnější pro disertační práci ale byly publikace Nikolause Wachsmanna, který se věnuje vývoji vězeňství jak v období tzv. Výmarské republiky⁹, tak v období následujícím. Jako zcela nedostupná se jeví jeho kniha *Hitler's Prisons*, která vyšla v angličtině i němčině a zaměřuje se na zcela neprobádané téma, a to klasické vězeňství v období vlády nacistické strany.¹⁰

Vězeňství v období první republiky a protektorátnímu vězeňství se věnuje jen překvapivě málo českých autorů. Doposud neexistuje žádná ucelená vědecká publikace, která by shrnovala vývoj českého vězeňství v předkomunistickém období. Čás-

⁸ BRETSCHNEIDER, Falk. *Gefangene Gesellschaft. Eine Geschichte der Einsperrung in Sachsen in 18. und 19. Jahrhundert*. UVK Verlagsgesellschaft mbH: Konstanz, 2008.

⁹ WACHSMANN, Nikolaus. Between Reform and Repression: Imprisonment in Weimar Germany. In *The Historical Journal*, roč. 45, č. 2, 2002, 411-432. K výmarskému vězeňství viz také dobové publikace, které se věnují především zaváděným reformám: CANTOR, Nathaniel. Prison Reform in Germany. 1933. In *Journal of Criminal Law and Criminology* (1931-1951), roč. 25, č. 1, 1934, 84-90; GENTZ, Werner. Straffälligen-, Gefangenen- und Entlassenenfürsorge. In *Neue Justiz. Zeitschrift für Recht und Rechtswissenschaft*, č. 4-5, 1948, Berlin, 72-77; GENTZ, Werner – GRADE, Joseph A. The Problem of Punishment in Germany. In *Journal of Criminal Law and Criminology* (1931-1951), roč. 22, č. 6, 1932, 873-894.

¹⁰ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany*. New Haven/London: Yale University Press, 2004.

tečně tuto trhlinu nahrazuje kniha Jana Uhlíka, která sice přináší pohled na vývoj českého vězeňství od dob Rakouska-Uherska až víceméně po současnost, nicméně její velkou slabinou je neexistence poznámkového aparátu.¹¹ Přehled si však je možné udělat na základě mnohých článků v časopise *Historická penologie* nebo v některých diplomových prací.¹²

Budeme-li se zajímat o přehledové publikace o vývoji táborové soustavy, tedy způsobu věznění a internace osob, který byl pro dvacáté století specifický a typický, neujde naší pozornosti práce autora polské národnosti Andrzeje J. Kamińskiego *Konzentrationslager 1896 bis Heute*, v níž se autor věnuje vývoji různorodých táborů od konce devatenáctého století. Podobným směrem se vydal autorský kolektiv Jöela Kotka a Pierra Rigoulota v knize *Das Jahrhundert der Lager*.¹³ Vzhledem k cíli mé práce bylo nejprve nutné získat informace o vývoji sovětského trestního systému, táborové soustavy a roli práce vězňů v rámci plánované ekonomiky. Kromě v současné době již legendární knihy Alexandra Solženicyna *Souostroví Gulag*¹⁴, která je pramenem a zdrojem pro všechny historiky a osoby zajímající se o dějiny sovětských pracovních táborů, se jako další nedostižná publikace jeví bestseller Anne Applebaum *Gulag*, který předkládá dějiny systému sovětských táborů – od jeho počátků za ruské revoluce po rozpad v době glasnosti.¹⁵ Vývoj trestního systému a organizačních změn v sovětském Rusku, později v Sovětském svazu přináší kniha Michaela Jacobsona *Origins of the Gulag*.¹⁶ Právě tato kniha zprostředkovává spoustu nedostižných informací týkajících se organizačního vývoje sovětského vězeňského a trestního systému. Mezi další práce, které je nutné zmínit, patří sborník příspěv-

¹¹ UHLÍK, Jan. *Historie věznění a vězeňství v Čechách. Osudy významných vězňů osobností, prožité ve významných dobách zemí českých, viděné se zřetelem k vývoji českého vězeňství*. Stráž pod Ralskem: Institut vzdělávání Vězeňské služby v ČR, 2006.

¹² UHLÍK, Jan. F. J. Řezáč – reformátor vězeňství a školství 19. století, příloha časopisu *České vězeňství*, č. 2, 1997; UHLÍK, Jan. Mírov. In *České vězeňství*, č. 3, 1994, 76–83; UHLÍK, Jan. Vězeňství v Opavě v prvních desetiletích po r. 1945. In *České vězeňství*, č. 1, 1995, s. 31–35; KÝR, Aleš – KAFKOVÁ, Alena. Věznice Valdice v historii českého vězeňství, In *Historická penologie*, č. 2, 2007; KÝR, Aleš. Hledání mravních vzorů v minulosti. In *Historická penologie*, č. 1, 2004, 5–8; KÝR, Aleš. Protektorátní vězeňství se zřetelem na činnost pankrácké věznice. *Historická penologie*, č. 1, 2008, 27–36; ZDENĚK, Robin. *Vězeňství v první Československé republice*. Diplomová práce. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Katedra dějin státu a práva, 2011.

¹³ KAMIŃSKI, Andrzej J. *Konzentrationslager 1896 bis Heute: Eine Analyse*. Stuttgart/Berlin/Köln: Kohlhammer, 1982; KOTEK, Jöel – RIGOULOT, Pierre. *Das Jahrhundert der Lager. Gefangenschaft, Zwangsarbeit, Vernichtung*. Berlin: Propyläen, 2001.

¹⁴ SOLŽENICYN, Aleksandr Isajevič. *Souostroví Gulag: 1918-1956: pokus o umělecké pojednání*. Praha: Academia, 2011.

¹⁵ APPLEBAUM, Anne. *Gulag. Dějiny*. Praha/Plzeň: Beta – Dobrovský, Ševčík, 2003.

¹⁶ JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag. The Soviet Prison Camp System 1917–1934*. Kentucky: University Press of Kentucky, 1993.

ků různých autorů zkoumající roli práce vězňů v pracovních táborech v plánované ekonomice Sovětského svazu. Hlavní otázkou spojující všechny příspěvky tohoto sborníku je, zda Gulag znamenal jen stabilizační prvek a konsolidační sílu socialistické diktatury, nebo sloužil k ekonomickým účelům. Na základě podrobného výzkumu archiválií z provenience Hlavní správy nápravně-pracovních táborů autoři dokazují, že Gulag nebyl primárně jen produktem politické perzekuce, ale že od roku 1929 se práce vězňů stala součástí plánované ekonomiky.¹⁷ Kromě mnohých dalších knih se mezi významné řadí práce Olega Chlevňuka, Jacquese Rossiho nebo Stevena Barnese.¹⁸

Nacistickým koncentračním táborům se věnuje bezpočet publikací, které není v žádném případě možné obsáhnout. Nejvíce mě v tomto směru ovlivnila sociologická analýza Wolfganga Sofského, která přináší zcela nový pohled na organizační a společenskou strukturu vytvořenou v táborech, ve kterých zemřelo během krátké doby šest milionů osob.¹⁹

Vězeňství v obou sledovaných zemích bylo v poválečném období ovlivněno převážně sovětskými vzory, a spousta autorů tak hovoří o sovětizaci společenského, ekonomického a politického prostoru. Názor na samotný termín se však v průběhu posledních šedesáti let do určité míry proměňoval. Co si pod tímto termínem představit a jak ho vlastně chápat, nám ukazují především tři sborníky, z nichž jeden byl

¹⁷ GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003. Další práce věnující se tématu role práce v sovětské plánované ekonomice jsou: ERTZ, Simon. Trading Effort for Freedom: Workday Credits in the Stalinist Camp System. In *Comparative Economic Studies*, č. 47, 2005, 476–491; ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem. Eine Untersuchung der Methoden, Strategien und Ziele ihrer Ausnutzung am Beispiel Norilsk, 1935–1953*. Berlin: Duncker & Humblot, 2006.

¹⁸ CHLEVŇUK, Oleg V. *Historie Gulagu. Od kolektivizace do velkého teroru*. Praha: Nakladatelství BB art, 2008; ROSSI, Jacques. *Encyklopedie gulagu*. Praha: Bystrov a synové, 1999; BARNES, Steven A. *Death and Redemption. The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2011. Dále také BACON, Edwin. *Gulag at War. Stalin's Forced Labour System in the Light of Archives*. London: Macmillan Press, 1994; COURTOIS, Stéphane. *Černá kniha komunismu: zločiny, teror, represe*. Praha: Paseka, 1999; KARKLINS, Rasma. The Organisation of Power in Soviet Labour Camps. In *Soviet Studies*, vol. 41, no. 2. (Apr., 1989), s. 276–297; KLAUSE, Inna. Musik per Ordnung. Offizielles Kulturleben in Stalins Zwangsarbeitlagern. In *Osteuropa (Das Lager schreiben. Varlam Šalamov und die Aufarbeitung des Gulag)*, 2007, Nr. 6, 301–313; KOLOMEYSKIY, Ilya A. The Cultural-Educational Work in the Camps of the GULAG of the NKVD During the Great Domestic War (on the Example of the CHELYABLAG). In *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 2009, č. 2, 200–208; STREIBEL, Robert – SCHAFRANEK, Hans (eds.). *Strategie des Überlebens: Häftlingsgesellschaft in KZ und Gulag*. Wien: Picus Verlag, 1996.

¹⁹ SOFSKY, Wolfgang, *Řád teroru. Koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006. Dále např. MADLEY, Benjamin. From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe. In *European History Quarterly*, č. 35, 200, 429–463. Dostupné z: <http://ehq.sagepub.com/content/35/3/429>, 19. 5. 2012.

vydán pod vedením maďarských historiků²⁰, další pod vedením estonského historického týmu²¹ a posledně jmenovaným je sborník, který se týká srovnání sovětského a amerického vlivu na území obou německých států.²² Celkově se dá konstatovat, že jen málo historiků věnuje svou pozornost komparaci vývoje v satelitech Sovětského svazu a srovnání společných i rozdílných prvků a změn. Zatím se historičtí vědečtí pracovníci zaměřují na vývoj ve vlastních zemích, a tak pokud dochází k určitému srovnání, je to pouze na úrovni různých sborníků. Jako unikátní příklad srovnání, který mi byl do určité míry vzorem a inspirací, slouží kniha Johna Connellyho *Zotročená univerzita*, která byla v roce 2008 přeložena do češtiny a zabývá se srovnáním vývoje terciárního vzdělávání ve východním Německu, Polsku a českých zemích.²³

Samotnému tématu vězeňství po druhé světové válce se v obou zemích věnuje množství autorů, kteří se specializují na různá témata a zastávají různé metodologické přístupy. Pro zpracování disertační práce bylo proto nutné doposud napsanou sekundární literaturu pročíst a srovnat s mými výstupy, založenými na studiu archivních materiálů.

V německém prostoru se množství historických analýz zaměřuje na vyšetřovací vazbu ministerstva státní bezpečnosti, především na zvláštní vězení pro politické vězně Bautzen II.²⁴ Vyšetřovací vazba však nebyla primárním cílem mého výzkumu, a proto jsem čerpala z publikací věnujících se vývoji vězeňství jako celku. Zájem o východoněmecké vězeňství se rozvinul již v šedesátých a následujících letech v Německé spolkové republice a nejvýznamnější knihy vyšly z pera autorů Gerharda Finna a Karla Wilhelma Frickeho. Ačkoliv oba autoři čerpali z omezených zdrojů,

²⁰ AMAR, Tarik Cyril. Sovietisation as Civilizing Mission in the West. In APOR, Balázs – APOR, Péter – REES, E. A. *The Sovietisation of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Washington: New Academia Publishing, 2008, 29–45.

²¹ MERTELSMANN, Olaf (Ed.). *The Sovietisation of the Baltic States, 1940–1950*. Tartu: KLEIO, 2003.

²² JARAUSCH, Konrad H. – SIEGRIST, Hannes (Eds.). *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1997.

²³ CONNELLY, John. *Zotročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v letech 1945–1956*. Praha: Karolinum, 2008.

²⁴ ZAHN, Hans-Eberhard. *Haftbedingungen und Geständnisproduktion in der Untersuchungshaftanstalten der MfS*. Berlin: Der Berliner Landesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2005; SÄLTER, Gerhard. Überwachen und Strafen in einem Gefängnis der DDR. Das besondere Beispiel Bautzen II in den 1980-er Jahren. In AMMERER, Gerhard (Eds.). *Orte der Verwahrung. Die Innere Organisation von Gefängnissen, Hospitälern und Klöstern seit dem Spätmittelalter*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010.

jsou výsledky jejich práce stále do určité míry použitelné.²⁵ Vývoji vězeňství bezprostředně po druhé světové válce se věnovala Brigitte Oleschinski, která přináší pohled na reformní politiku Wenera Gentze, hlavního vedoucího odboru vězeňství v sovětské okupační zóně.²⁶ S postupem doby se vězeňství a trestní politice začalo věnovat stále více osob. Jedním z mladších autorů působících na úřadu Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes des ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik je Tobias Wunschik, který publikoval bezpočet článků týkajících se nejen obecně vězeňství, ale také např. vězeňské práce, výměny dozorců nebo pracovních táborů.²⁷ Významným zdrojem informací k vývoji vězeňství v le-

²⁵ FINN, Gerhard, Die Speziallager der sowjetischen Besatzungsmacht 1945–1950. Dostupné z: http://www.gulag.memorial.de/pdf/finn_speziallager.pdf, 12. 1. 2012; FINN, Gerhard. *Die politische Häftlinge der Sowjetzone 1945–1959*. Pfaffenhofen: Ilmgauverlag, 1960; FINN, Gerhard. Hinter dem Eisernen Vorgang. Zur Wahrnehmung der DDR-Gefängnisse in der frühen Bundesrepublik. In HAASE, Norbert – OLESCHINSKI, Brigitte. *Das Torgau-Tabu. Wehrmachtstrafsystem, NKWD-Speziallager, DDR-Strafvollzug*. Leipzig: Forum Verlag Leipzig, 1993, 215–221; FINN, Gerhard – FRICKE, Karl Wilhelm. *Politischer Strafvollzug in der DDR*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1980.

²⁶ HAASE, Norbert-OLESCHINSKI, Brigitte. *Das Torgau-Tabu. Wehrmachtstrafsystem, NKWD-Speziallager, DDR-Strafvollzug*. Leipzig: Forum Verlag Leipzig, 1993; OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug der Deutschen Zentralverwaltung für Justiz in der Sowjetischen Besatzungszone 1945–1949. Einblick in Akten der frühen deutschen Nachkriegsgeschichte. In *Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe*, č. 2, 1992, 83–90; OLESCHINSKI, Brigitte – PAMPEL, Bert. „Nazis“, „Spione“, „Sowjetfeinde“? Die SMT-Verurteilten in April 1953 in Torgau. In *Deutschland Archiv*, č. 5, 1995, 456–466.

²⁷ WUNSCHIK, Tobias. „Überall wird der Stalinismus beseitigt, nur in unserer Dienststelle nicht!“ Das autokratische Regime des Leiters der Haftanstalt Brandenburg-Görden Fritz Ackermann. In TIMMERMANN, Heiner (ed.). *Die DDR-Analysen eines aufgegebenen Staates*. Berlin: Duncker & Humblot, 2001, S. 321–342; WUNSCHIK, Tobias. „Zinker“ und „Zellenrutscher“. Die Inoffiziellen Mitarbeiter der Staatssicherheit im Strafvollzug der DDR. In *Horch und Guck*, č. 4, 2003. In <http://www.horch-und-guck.info/hug/archiv/2000-2003/heft-44/04413-wunschik/>, 17. 5. 2012; WUNSCHIK, Tobias. Das „Organ Strafvollzug“ im Ministerium des Innern der DDR. In TIMMERMANN, Heiner (Ed.). *Die DDR – Politik und Ideologie als Instrument*. Berlin: Duncker & Humblot, 1999, S. 498–505; WUNSCHIK, Tobias. Der DDR-Strafvollzug unter dem Einfluß der Staatssicherheit in den siebziger und achtziger Jahren. In ENGELLMANN, Roger – VOLLHALS, Clemens (Eds.). *Justiz im Dienste der Parteiherrschaft. Rechtspraxis und Staatssicherheit in der DDR*. Berlin: Ch. Links Verlag, 1999, S. 467–493; WUNSCHIK, Tobias. Der politische Strafvollzug der DDR. Ein „deutscher Sonderweg“ im „Jahrhundert der Lager“? In KLEWIN, Silke – REINKE, Herbert – SÄLTER, Gerhard (Eds.). *Hinter Gittern. Zur Geschichte der Inhaftierung zwischen Bestrafung, Besserung und politischem Ausschluss vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Zeitfenster. Beiträge der Stiftung Sächsische Gedenkstätten zur Zeitgeschichte, Bd. 3). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010, 193–217; WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei in den fünfziger Jahren. In *Archiv für Polizeigeschichte*, č. 3, 1997, 74–91; WUNSCHIK, Tobias. Die Befreiung der Gefangenen im Juni 1953. In ENGELMANN, Roger – KOWALCZUK, Ilko-Sascha (Eds.). *Volkserhebung gegen den SED-Staat. Eine Bestandsaufnahme zum 17. Juni 1953*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, 175–204; WUNSCHIK, Tobias. Politische Häftlinge. In VEEN, Hans-Joachim – EISENFELD, Bernd – KLOTH, Hans-Michael (Eds.). *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur*. Berlin/München: Propyläen, 2000; WUNSCHIK, Tobias. Primat der Erziehung oder der Ökonomie? Der Arbeitseinsatz von Gefangenen in der DDR. In AMMERER, Gerhard – BRUNHART, Arthur – SCHEUTZ, Martin (Eds.). *Orte der Verwahrung. Die innere Organisation von Gefängnissen, Hospitälern und Klöstern seit dem Spätmittelalter*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010, 149–166; WUNSCHIK, Tobias. *Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte, Struktur und Methoden*.

tech 1945–1953 se pro mě stala kniha Hermanna Wentkera *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953*. Ačkoliv název napovídá, že hlavním záměrem knihy bylo popsat poválečnou situaci v justičním aparátu, jedna z částí knihy se věnuje také vězeňství, které v tomto období spadalo pod správu justice. Wentker zde podrobně popisuje jak reformy Wernera Gentze, tak způsob postupného předávání vězeňských institucí do rukou ministerstva vnitra.²⁸ Dalším zásadním zdrojem především z inspiračních důvodů byl článek Rainera Möhlera *Der DDR-Strafvollzug zwischen Sowietisierung und deutscher Tradition*, ve kterém autor zkoumá vývoj trestního práva a vězeňství v NDR. Svou pozornost zaměřuje především na nařízení ministerské rady z 16. listopadu 1950, na základě kterého bylo vězeňství předáno do správy ministerstva vnitra, resp. lidové policie. Dokazuje, že proces sovětizace není možné přeceňovat a že v debatách o sovětizaci nejenom ve sféře vězeňství nebyl zohledněn jak význam starších vlivů, např. ruské tradice, tak i přebírání západoevropských modelů. Na základě vývoje od 19. století ukazuje, že východoněmecké vězeňství bylo po druhé světové válce i nadále ve velké míře ovlivňováno německou trestněprávní tradicí.²⁹

Vědecké práce týkající se jednotlivých vězeňských institucí vyšly zatím jen v omezené míře. Leonore Ansorg přinesla popis vývoje nejvýznamnějšího vězeňské-

MfS- Handbuch. Hauptabteilung VII. Ministerium des Innern, Deutsche Volkspolizei. Berlin: Die Bundesbeauftragte für die Unterlag Berlin, 2009; WUNSCHIK, Tobias. Das „Organ Strafvollzug“ im Ministerium des Inneren der DDR. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2000; WUNSCHIK, Tobias. Die Gefängnisse der DDR. Zu den Strukturen des Strafvollzugapparates und den Haftbedingungen in den fünfziger Jahren. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava: Zemské slezské muzeum, 2001; WUNSCHIK, Tobias. Die Strafvollzugspolitik des SED-Regimes und die Behandlung der Häftlinge in den Gefängnissen der DDR. In TIMMERMANN, Heimen. *Deutschen Fragen. Von der Teilung zur Einheit*. Berlin: Duncker & Humblot, 2001; WUNSCHIK, Tobias. Die Strafvollzugspolitik des SED-Regimes und die Behandlung der Häftlinge in den Gefängnissen der DDR. In TIMMERMANN, Heiner (ed.). *Deutsche Fragen. Von der Teilung zur Einheit*. Berlin: Duncker & Humblot, 2001, S. 257–284; WUNSCHIK, Tobias. Norilsk und Workuta, Cottbus und Hoheneck. Die Proteste der Häftlinge in der Sowjetunion und der DDR nach Stalins Tod im Jahre 1953. In TIMMERMANN, Heiner (Ed.): *Das war die DDR. DDR-Forschung im Fadenkreuz von Herrschaft, Außenbeziehungen, Kultur und Souveränität*. Münster: Lit, 2004, S. 198–218; WUNSCHIK, Tobias. Selbstbehauptung und politischer Protest von Gefangenen im DDR-Strafvollzug. In NEUBERT, Ehrhart – EISENFELD, Bernd (Eds.). *Macht – Ohnmacht – Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR*. Bremen: Ed. Temmen, 2001, 267–292.

²⁸ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen, Veröffentlichungen zur SBZ-/DDR-Forschung im Institut für Zeitgeschichte*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2001.

²⁹ MÖHLER, Rainer. Der DDR-Strafvollzug zwischen Sowietisierung und deutscher Tradition: Die Ministerratsverordnung vom 16. November 1950. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, č. 4, 2004, 336–357.

ho zařízení Brandenburg-Görden se zvláštním zaměřením na politické vězně.³⁰ Martin Handschuk se zaměřil na vězení Bützow-Dreibergen³¹, Jens Borchert věnoval svůj výzkum tématu výchovy ve vězeňských zařízeních v NDR.³²

Kromě nejvýznamnějších vězeňských zařízení, např. Bautzen, Brandenburg, ženské věznice Hoheneck a dalších, se disertace v mnohém věnuje i vývoji táborové soustavy, který se však v Německé demokratické republice vyznačoval specifíčností. Tomuto tématu byl do současnosti věnován jen zlomek knih. Mezi nejvýznamnější patří kniha *Die Arbeitslager in der DDR* a články Marcuse Sonntaga.³³ M. Sonntag se ve své knize zaměřuje nejenom na vývoj táborové soustavy a každodenní život v táborech, ale také na koncept práce a její účelnosti ve vězeňství.

Zcela mimo pozornost této práce stály sovětské speciální tábory, do kterých byli sovětskou vojenskou správou v Německu internováni váleční zločinci nebo vyšší funkcionáři NSDAP. Tyto tábory však sloužily také jako první represivní prostředek proti nepřátelům nově se etablující socialistické diktatury. Drobné informace byly čerpány především z knihy autora Alexandra von Plato a dále z jednotlivých článků časopisu *Deutschland Archiv*.³⁴

³⁰ ANSORG, Leonore. *Politische Häftlinge in Strafvollzug der DDR. Strafvollzugsanstalt Brandenburg*. Berlin: Metropol, 2005; ANSORG, Leonore. Strafvollzug an politischen Gefangenen in der DDR. Die Strafvollzugsanstalt Brandenburg-Görden. In *Deutschland Archiv*, č. 5, 2002, 769–781.

³¹ HANDSCHUK, Martin. „Die Strafgefangenen erziehen wir nicht zum sozialistischen Bewusstsein sondern zur Arbeit und zur Disziplin.“ Strafvollzug in Bützow in den Jahren 1945 bis 1989. In *Politische Memoriale e. V. Mecklenburg-Vorpommern* (Eds.). *Beiträge zur Geschichte des Strafvollzuges und der politischen Strafjustiz in Mecklenburg-Vorpommern*. Rostock: Ingo Koch, 2006, 123–134.

³² BORCHERT, Jens. *Erziehung im DDR-Strafvollzug. Theoretische und gesetzliche Grundlagen wie die Durchführung in der Strafvollzugseinrichtung Torgau*. Herbolzheim: Centaurus. 2002.

³³ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*. Essen: Klartext Verlag, 2011; SONNTAG, Marcus. Vom „Weimarer Weg“ zum DDR-Strafvollzug. Das Gefängniswesen in Thüringen 1945–1948. In *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte*, č. 62, 2008, 249–254; SONNTAG, Marcus – HEITMANN, Clemens. Einsatz in der Produktion. Soldaten und Strafgefangene als Stützen der DDR-Staatswirtschaft. In *Deutschland Archiv*, č. 42, 2009, 451–458; SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager – Orte der Schaffung eines „neuen Menschen“. In *Deutschland Archiv*, č. 4, 2011, 208–215. Dostupné z: <http://www.bpb.de/login.ezproxy.library.ualberta.ca/themen/BLBZ10.html>, 16. 4. 2012; SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager in Thüringen 1949–1989. In *Thüringen Blätter zur Landeskunde*, č. 85, 2011. Dostupné z: http://www.thueringen.de/imperia/md/content/lzt/arbeitslager_ddr.pdf, 1. 5. 2012.

³⁴ VON PLATO, Alexander. *Sowjetische Speziallager in Deutschland. 1945–1950*. Berlin: Akademie, 1998. BAND 1,2: Zur Herausbildung und Organisation des Systems von Speziallagern des NKVD der UdSSR in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands in Jahre 1945. In *Deutschland Archiv*, č. 6, 1993, 723–735; BRAUN, Günter – EHNERT, Gunter. Das Speziallager Buchenwald in einem zeitgenössischen Bericht. Ein seltenes Dokument und ein Außergewöhnlicher Fall aus der Internierungspraxis des NKWD. In *Deutschland Archiv*, č. 2, 1995, 163–173; HATTIG, Susanne – KLEWIN, Sielke. *Geschichte des Speziallagers Bautzen 1945–1956*. Bautzen: Michel Sandstein, 2006.

Stejně jako v Německu se i v České republice tématu vězeňství začalo věnovat množství autorů. V časopise *České vězeňství* publikoval množství článků Jan Uhlík, především ke staršímu období.³⁵ Ve stejném časopise byla na konci devadesátých let uveřejněna obsáhlá stat' Lubomíra Bajcury k vývoji československého vězeňství v letech 1945–1969. Článek byl doplněn prepisem dokumentů a předpisů, které autor komentoval a doplnil vlastními postřehy.³⁶ Situaci ve věznicích Leopoldov, Plzeň-Bory, pracovních táborech na Jáchymovsku a některých TNP na konci čtyřicátých a v první polovině padesátých let se zabýval článek autorské dvojice Tomáš Havlík a Jaroslav Fenyk.³⁷ Mezi nejvýznamnější počiny ve výzkumu vězeňství v Československu, resp. českých zemích patří publikace vyšlé v rámci projektu GA ČR „Retribuční vězni a české vězeňství 1945–1955“. Mezi jeho výstupy patří dva sborníky, které se věnují nejenom výzkumu vězeňství v Československu, ale obsahují i články historiků z Polska a Německa, na jejichž základě je částečně možné si udělat rámcový přehled o rozdílnosti vývoje.³⁸ Mezi historiky projektového týmu patřil Dušan Janák, který se věnoval především obecnému vývoji na poli organizačních změn a změnám v právních předpisech³⁹, a dále také Aleš Kýr, který analyzoval základní předpisy o zacházení s vězni a publikoval články o sociologické struktuře vězeňské populace.⁴⁰ Aleš Kýr se tématu vězeňství věnuje v rámci Kabinetu historie a dokumentace Vězeňské služby ČR několik let a z jeho pera vyšlo množství článků publikovaných především v časopise *Historická penologie*.⁴¹ Do stejného časopisu články

³⁵ UHLÍK, Jan. F. J. Řezáč – reformátor vězeňství a školství 19. století, příloha časopisu *České vězeňství*, č. 2, 1997; UHLÍK, Jan. Mírov. In *České vězeňství*, č. 3, 1994, s. 76–83; UHLÍK, Jan. Vězeňství v Opavě v prvních desetiletích po r. 1945. In *České vězeňství*, č. 1, 1995, s. 31–35.

³⁶ BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. In *České vězeňství*, č. 2–3, 1999, 10–128.

³⁷ HAVLÍK, Tomáš – FENYK, Jaroslav. Trestná činnost příslušníků některých represivních orgánů v 50. letech. In *Prokuratura*, č. 3–4, 1992, s. 5–75.

³⁸ Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955: sborník z mezinárodního semináře konaného dne 25. 10. 2000 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR 409/99/0374. Praha: Vězeňská služba ČR, 2000; Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955: sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 28.–29. 11. 2001 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR č. 409/99/0374. Opava: Slezské zemské muzeum, 2001.

³⁹ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty*. Opava: Opavské slezské muzeum, 2002; JANÁK, Dušan. Organizace a řízení československého vězeňství 1945–1955. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2001, 3–49.

⁴⁰ KÝR, Aleš. *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955: přehled základních předpisů*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea, 2002; KÝR, Aleš. Některé sociologické aspekty zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava, 2001; KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2001, 50–66.

⁴¹ KÝR, Aleš. Hledání mravních vzorů v minulosti. In *Historická penologie*, č. 1, 2004, 5–8; KÝR, Aleš. Odborná činnost odsouzených v technických odděleních ministerstva vnitra. In *Historická*

nejrůznějšího charakteru přispívá také jeho kolegyně Alena Kafková.⁴² Retribučnímu vězeňství se věnoval třetí nejvýznamnější představitel projektového týmu GA ČR Tomáš Staněk, který se odborně věnoval mj. také internačním a sběrným táborem pro německé obyvatelstvo.⁴³

Po roce 1989 se velká část autorů zaměřila na zpracovávání tématu trestanecko-pracovních táborů v oblasti Jáchymovska, Příbramska a Slavkovska. První ucelený přehled přinesla Ludmila Petrášová v článku *Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961*, který vyšel ve Sborníku archivních prací v roce 1994. Autorka článku pracovala jak s archivním materiálem, tak se vzpomínkovými pracemi; měla však v tomto ohledu tu nevýhodu, že v době vzniku článku neexistovalo na trhu tolik vzpomínkových prací. L. Petrášová ve své práci nejenže neopominula rozdělení vězňů do skupin podle režimu, ale byly zde také částečně načrtnuty pracovní a životní podmínky vězňů a jejich sociální rozdělení. Problémem tohoto článku ovšem je, že při transportaci archivního materiálu do Národního archivu, se některé dokumenty nenávratně ztratily a není v současnosti možné si údaje ověřit.⁴⁴

Vězeňství a pracovním táborem se po delší období věnuje i mladší autor Tomáš Bursík, který v rámci Ústavu pro studium totalitních režimů vydal svou diplomovou práci pod názvem *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali. Trestanecké pracovní tábory při uranových dolech v letech 1949–1961*.⁴⁵ T. Bursík se však ne zaměřil jen na tábory, ale analyzoval také např. vězeňskou zkušenost žen ve věznicích

penologie, č. 1, 2010, 49–58; KÝR, Aleš. Protektorátní vězeňství se zřetelem na činnost pankrácké věznice. *Historická penologie*, č. 1, 2008, 27–36; KÝR, Aleš. Nástin historického vývoje odborného vzdělávání vězeňského personálu do roku 1989, in *Historická penologie*, č. 2, 2004, 3–9.

⁴² KAFKOVÁ, Alena. Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR (1865–1965). In *Historická penologie*, č. 1, 2010; KAFKOVÁ, Alena. Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR 1865–1965. In *Historická penologie*, č. 1, 2011, 9–26. KAFKOVÁ, Alena. Přehled funkcionářů odpovědných za československé vězeňství v letech 1919–1938. In *Historická penologie*, č. 1, 2005, 7–9.

⁴³ STANĚK, Tomáš. *Retribuční vězni v českých zemích*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea, 2002; STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů v českých zemích v letech 1945–1955. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955: sborník z mezinárodního semináře konaného dne 25. 10. 2000 v Praze*. Praha: Vězeňská služba České republiky, 2001, 112–148; STANĚK, Tomáš. *Tábory v českých zemích 1945–1948*. Ostrava: Nakladatelství Tilia, 1996; STANĚK, Tomáš. *Perzekuce 1945: perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu–srpnu 1945*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1996; STANĚK, Tomáš. *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, 2005.

⁴⁴ PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, roč. XLIV, 1994, 333–447.

⁴⁵ BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali. Trestanecké pracovní tábory při uranových dolech v letech 1949–1961*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2009.

Pardubice a vydal množství různých dalších článků.⁴⁶ Mezi autory, kteří se vězeňství a celkově perzekuci věnují již několik desítek let a kteří mají skutečný přehled o dostupných archiváliích, patří nepochybně Karel Kaplan. Ve spolupráci s Vladimírem Paclem vydal knihu *Tajný prostor Jáchymov*.⁴⁷

S tématem pracovních táborů v severovýchodních Čechách souvisí částečně také otázka těžby uranu, který jak vězni, tak civilní pracovníci těžili pro potřeby Sovětského svazu. Tomuto tématu se věnují Drahomír Jančík⁴⁸, Oskar Pluskal⁴⁹ a Prokop Tomek.⁵⁰ Na německé straně Krušných hor se našla další ložiska uranové rudy a i zde bylo nasazeno několik desítek, ba stovek tisíc pracovních sil na její těžbu v rámci podniku Wismut. Ačkoliv ložiska v Sasku a Durynsku byla nakonec daleko hojnější a těžba zde ustala až v devadesátých letech, zatímco v Československu naprosto ustala už v šedesátých letech a místa s výskytem uranu sloužila hlavně k lázeňským účelům, nedošlo v NDR nikdy ke zřízení pracovních táborů, tak jako se tomu stalo v Československu. Na téma podniku Wismut bylo napsáno množství knih, přičemž nejvýznamnější pro mě byla kniha autorské dvojice Rainer Karlsch a Zbyněk Zeman, která srovnává vývoj na německé a československé straně.⁵¹

Dalším autorem zabývajícím se touto problematikou je Prokop Tomek, který se věnoval také agenturní činnosti.⁵² O osudech lidí, kteří byli postiženi komunistickou

⁴⁶ BURSÍK, Tomáš. 12 dopisů pro OSN. *A2*, 2006, č. 25 [cit. 2009-10-20]. Dostupné z: <http://advojka.cz/archiv/2006/25/12-dopisu-pro-osn>; BURSÍK, Tomáš. Násilí páchané na politických vězňích na Borech v letech 1948–1952. In *Paměť a dějiny*, č. 4, 2008, 113–123; BURSÍK, Tomáš. *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe! Životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha: ÚDV, 2006.

⁴⁷ KAPLAN, Karel – PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993. Dále knihy věnující se perzekuci: KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal, 2008; KAPLAN, Karel. *Druhý proces Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha: Karolinum, 2008; KAPLAN, Karel. *Nebezpečná bezpečnost: státní bezpečnost*. Brno: Doplněk, 1999; KAPLAN, Karel. *Sovětské poradci v Československu 1949–1956*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993; KAPLAN, Karel. *StB o sobě: výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2002.

⁴⁸ JANČÍK, Drahomír. Vývoz československého uranu do Sovětského svazu v letech 1946–1959. In *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, 194–208.

⁴⁹ PLUSKAL, Oskar. *Poválečná historie jáchymovského uranu*. Praha: Český geologický ústav, 1998.

⁵⁰ TOMEK, Prokop. *Československý uran 1945–1989*. Praha: ÚDV, 1999.

⁵¹ KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters. Central European Uranium in International Politics, 1900–1960*. New York: Central European University Press, 2008. Dále knihy KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau. Die Wismut – Eine populäre Geschichte*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2007; BOCH, Rudolf – KARLSCH, Rainer. *Uranbergbau im Kalten Krieg. Die Wismut im sowjetischen Atomkomplex*. Band 1: Studien. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011; SCHÜTTERLE, Juliane. Kumpel, Kader und Genossen. *Arbeiten und Leben im Uranbergbau der DDR. Die Wismut AG*. Paderborn/München/Wien/Zürich: Ferdinand Schöningh, 2010.

⁵² TOMEK, Prokop. *Dvě studie o československém vězeňství: vývoj systému agenturní činnosti ve vězeňských zařízeních československého komunistického režimu 1948–1989: budování a vývoj věz-*

perzekucí, nám podává svědectví i kniha Zory Dvořákové *Z letopisů třetího odboje*. Autorka pracovala na základě pramenů úředního archivu Konfederace politických vězňů. Náplní její knihy jsou životní osudy lidí, které komunistický režim různým způsobem poškodil.⁵³ Tématu se věnují také častí přispěvatelé do již jmenovaného časopisu *Historická penologie*, jmenovitě Ondřej Hladík⁵⁴, který se kromě jiného věnuje i analýze změny vězeňského personálu po roce 1948, nebo Roman John, zabývající se vzděláváním odsouzených.⁵⁵

Významná část mé disertace však vychází ze závěrů studia archivních pramenů, které jsou uloženy v Národním archivu a Archivu bezpečnostních složek na české straně a v Bundesarchivu a archivu Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik na straně německé. Většina archivních pramenů se nachází v Národním archivu v Praze a jedná se především o fond SSNV, který obsahuje nejvíce statistických údajů potřebných k pochopení změny organizační struktury, vývoje trestaneckých pracovních táborů v oblasti Jáchymovska, Slavkovska a Příbramska i vývoje pracovních útvarů, jež byly zakládány při národních podnicích a v nichž vězni pracovali pro potřeby plánovaného hospodářství. V omezené míře byly využívány osobní spisy vězňů, které částečně přinesly několik poznatků o fungování vězeňské subkultury. Jejich součástí jsou posudky, které byly vyhotovovány buď pravidelně, nebo při žádostech o amnestii, prominutí trestu apod. K dispozici jsou pouze osobní spisy retribučních vězňů a částečně politických vězňů. Osobní spisy kriminálních vězňů byly bohužel skartovány, a nemohou již posloužit.

Velmi přínosný byl taktéž fond ministerstva spravedlnosti, od roku 2004 zcela ve správě Národního archivu, především výroční zprávy ministerstva spravedlnosti. Výroční zpráva vězeňství se bohužel vyskytuje pouze pro rok 1951. Výroční zprávy z vlastního výkonu soudnictví, ze kterých se daly čerpat taktéž informace statistického typu, byly vypracovány pro roky 1949–1954. Zde je ovšem nutné podotknout, že ta-

nic StB v letech 1948–1952. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování, 2000; TOMEK, Prokop. Vývoj československého vězeňství v letech 1948–1989. In VEBER, Václav – BABKA, Lukáš. *Za svobodu a demokracii III: Třetí (protikomunistický) odboj*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2002.

⁵³ DVOŘÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Nakladatelství Josef Hříbal, 1992.

⁵⁴ HLADÍK, Ondřej. Čeněk Petelík – dozorce vězňů a jeho cesta na popraviště. In *Historická penologie*, č. 2, 2011, 1–52; JOHN, Roman. Vězeňská stráž ve Valdicích v poválečném období. In *Historická penologie*, č. 3, 2011, 27–34.

⁵⁵ JOHN, Roman. Vzdělávání odsouzených ve druhé polovině 20. století. In *Historická penologie*, č. 3, 2010, 1–9.

bulky a statistiky byly pro každý rok vytvářeny podle jiného klíče, a jsou tedy pro práci historika velmi těžko použitelné, pokud se snaží naznačit určitou vývojovou linii v oblasti vězeňství či soudnictví. Mezi dalšími fondy využívanými při studiu jsou fondy BBÚV, fond Klementa Gottwalda či fond Antonína Zápotockého. V těchto fondech se však informace využitelné pro téma mé práce vyskytovaly jen velmi málo. Překvapivě přínosný byl fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, v němž se nacházely údaje k náboru příslušníků vězeňské stráže po roce 1948 a k jejich vzdělávání. Nelze taktéž opomenout fondy Archivu bezpečnostních složek. Zde jsem vycházela především z fondu A6/3 – fond organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra – tajné rozkazy MNB a MV 1951–1956, ve kterém se nacházejí příkazy ministra národní bezpečnosti.

Prameny k vývoji německého vězeňství jsem čerpala z několika fondů, přičemž výrazná většina se nacházela v depozitech *Bundesarchivu*. Ve fondu ministerstva spravedlnosti (*Fond des Ministeriums der Justiz*) se nacházely informace ke správě a organizaci vězeňství v době, kdy bylo ve správě tohoto ministerstva. Pozoruhodné byly nejenom zprávy z cest Wenera Gentze do věznic v jednotlivých zemích, v rámci nichž si bylo možné udělat obrázek o stavu a problémech jednotlivých vězeňských zařízení, ale také různé statistické materiály či návrhy reforem. Je zde zachycen přesun rezortu do rukou ministerstva vnitra z pohledu ministerstva spravedlnosti. Nejvýznamnější však byly fondy ministerstva vnitra (*Fond des Ministeriums des Innern – Verwaltung Strafvollzug*) a fond hlavní správy vězeňství (*Fond der Hauptabteilung Strafvollzug*). Právě v nich se totiž nacházely důležité materiály k organizaci vězeňství a jeho předání do rukou vnitra a k personálním změnám na úrovni příslušníků vězeňské stráže, dále návrhy vězeňských řádů a záznamy o rušení a zřizování vězeňských zařízení. Okrajově byly využívány také fond Státní prokuratury NDR (*Fond des Generalstaatsanwalt der DDR*) a fond Nejvyššího soudu NDR (*Fond des Oberstes Gericht*). Z archivu *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes des ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik* byl v menší míře využit fond ministerstva státní bezpečnosti.

Struktura a obsah práce

Disertační práce je rozdělena do dvou částí, přičemž první část je určitým úvodem, neboť pojednává o vývoji sovětského systému a jeho hlavních prvků. Vzhledem

k tomu, že trestní systém a vězeňství byly po druhé světové válce do značné míry ovlivňovány a určovány sovětským modelem a přijímaly mnohé jeho prvky, bylo nutné popsat samotný vývoj v sovětském Rusku a později Sovětském svazu, který prošel mnoha fázemi. S tím do určité míry souvisí i druhá kapitola této části, která pojednává o sovětizaci vězeňského systému a jejích hlavních prvcích. Samotný obsah termínu sovětizace se v průběhu desetiletí značně vyvíjel a proměňoval. Jinak termín chápali sovětské komunisty, jinak historici z demokratických zemí zkoumající ekonomické, sociální a kulturní změny v sovětských satelitech po druhé světové válce. Pro další pokračování mé práce bylo zásadní si vytyčit, v čem spatřuji základní prvky sovětizace vězeňského systému, jež následně tvořily základní osu disertační práce.

Nejdůležitější pasáží práce je však druhá část věnující se komparaci vývoje vězeňství v Československu a v sovětské okupační zóně, později Německé demokratické republice. Ta je tematicky rozdělena na sedm částí. Obě země se v oblasti, na kterou se disertační práce zaměřuje, vyznačovaly do určité míry podobným vývojem. V 19. století se trestní systém začal věnovat otázce prevence zločinu, tedy aby se zamezilo opakování trestného činu v budoucnosti. Oba dva státy se zaměřily na převýchovu potrestaného. Společný vývoj je charakterizován i vydáním nových trestních zákoníků ve stejném období, tedy v polovině 19. století. I v meziválečné době se jak první republika, tak Výmarská republika vyznačovaly řadou společných reformačních prvků. K rozdílnému vývoji došlo až po nástupu nacismu k moci. Stručný vývoj v 19. století a před koncem druhé světové válce podává třetí kapitola, která si stanovila za cíl popsat pomyslnou startovní čáru pro oba dva státy, protože pro další analýzu bylo velmi důležité znát předcházející vývoj, z něhož bylo možné sledovat, v čem se následující období odlišovalo a v čem na druhou stranu navazovalo na dřívější dobu.

Po druhé světové válce docházelo v celém vězeňství k velkým organizačním a strukturálním změnám podle sovětského vzoru, což je obsahem čtvrté kapitoly. Postupně docházelo k politizaci systému a jeho předání z rukou justice do rukou policejních orgánů. Následně docházelo také k jeho centralizaci, což mělo za výsledek zjednodušení řízení. Základní otázkou této kapitoly je, do jaké míry a zda vůbec šlo o uniformní přebírání sovětských zkušeností a případně jaké faktory hrály roli v jeho vývoji. Vzhledem k tomu, že každá ze zemí se vůči Sovětskému svazu nacházela

v jiném postavení, tvořila důležitou součást této kapitoly také jeho role v transformaci trestního a vězeňského systému.

Sovětský model je díky dílu Alexandra Solženicyna znám svou soustavou pracovních táborů, která se do povědomí širší veřejnosti prosadila pod názvem Gulag. Sovětský svaz vyvinul systém, v němž byli vězni nasazováni na práce nejrůznějšího charakteru pro centrálně plánovanou ekonomiku a který byl postupně implementován i do obou komparovaných zemí. V rámci této kapitoly jsem se zaměřila na zodpovězení otázek typu, jaké vlivy se nejvíce projevily na vývoji organizace a struktury táborů, zda je možné sledovat pouze působení sovětského modelu, či zda lze nalézt i jiné vzory, např. v podobě nacistického Německa, nebo dokonce starších myšlenkových proudů. Velkou část této kapitoly tvoří také tematika těžby uranové rudy, která se právě v československém prostoru, resp. v severozápadních Čechách, vyznačovala vytvořením soustavy táborů do velké míry podobné té sovětské. V táborech bylo v době největšího rozkvětu uvězněno až patnáct tisíc vězňů, kteří byli nuceni dolovat uran pro Sovětský svaz. Právě tyto tábory se v současnosti vybaví většině lidí, když se zmíní komunistické vězeňství. Pro množství z nich díky pamětem bývalých politických vězňů, historickým pracím nebo i novinovým článkům představují tábory na Jáchymovsku, Slavkovsku a Příbramsku nejtěžší formu represe ze strany komunistického systému. Vzhledem k tomu, že velké zásoby uranové rudy se nacházely i na opačné straně Krušných hor, musela zákonitě vyvstat otázka, jak byla těžba této žádané suroviny řešena v Německé demokratické republice.

Pojetí vězeňské práce se v průběhu několika staletí měnilo od formy odstrašení po snahu o výchovu. Právě v 19. století dochází k významnému obratu, kdy se vězeň díky práci měl naučit šetrnosti a pílí a také získat návyky a hlavně zkušenosti využitelné po svém propuštění. Šestá kapitola se věnuje rozvoji konceptu vězeňské práce po druhé světové válce a otázce, do jaké míry byl ovlivněn sovětským vzorem, který sám v průběhu několika desetiletí osciloval mezi ekonomickým a výchovným modelem. V obou dvou státech byla ekonomika založena na centrálně plánovaném hospodářství, což ovlivnilo i nazírání na vězeňskou práci. V této kapitole jsem se proto zaměřila na zodpovězení otázky, zda byla pro vězeňskou administrativu důležitější vězeňská produktivita a splnění pětiletého plánu, nebo výchovný moment.

Oba dva státy usilovaly o zvýšení produktivity práce vězňů, aby bylo jejich pracovní síly užito co nejefektivněji. Ta mohla být zvýšena různými prostředky, a to jak

represivními, které byly popsány v různých knihách o Gulagu a se kterými je sovětský systém spjatý, tak i ekonomickými, které jsou v odborných publikacích popsány o poznání méně. Tato kapitola se proto také pokusí zodpovědět otázku, jaké způsoby motivace vězňů k vyššímu výkonu používaly Československo a Německá demokratická republika a zda se ve svém rozhodování řídily stejnými parametry.

Obsahově navazuje sedmá kapitola, věnující se kulturní a politické činnosti. Jedním z cílů vězeňských institucí bylo převychovat odsouzeného tak, aby se z něj stal „pravý socialistický občan“. Převýchova byla uskutečňována především politickou indoktrinací v podobě přednášek a politických školení. Kulturněvýchovná a politická činnost však měla především za úkol zvýšit pracovní produktivitu, a tak se mimo indoktrinaci vyznačovala také kulturní prací, v rámci které se vězni mohli účastnit různých zájmových a uměleckých kroužků, a vzdělávací činností s cílem zvýšit kvalifikaci vězňů.

Osmá kapitola se zabývá proměnou vězeňské populace, protože kromě kriminálních vězňů, nacházejících se ve vězeních za jakéhokoliv režimu, se v poválečných věznicích objevily nové skupiny vězňů, a to vězni odsouzení za svou nacistickou minulost a političtí vězni. Kapitola přináší nejenom bližší popis kategorií vězňů, ale také statistické údaje o jejich počtu a z jakého sociálního prostředí pocházeli. V padesátých letech se značně proměnily také vězeňské řády, v nichž (především v československém případě) došlo k diferenciaci vězňů na základě jejich trestu a třídního původu. Z výhodnostních skupin potom vycházela práva vězňů. Tato část se pokusí zodpovědět otázku, z jakých vzorů tyto nové vězeňské řády vycházely a do jaké míry byly ovlivněny sovětským vzorem.

Další významnou skupinou osob vyskytujících se ve vězení byli dozorcí. I tato skupina v poválečném období zaznamenala výraznou změnu ve složení i vzdělávání. Nový politický systém totiž nemohl připustit, aby „nepřátele režimu“ střežili lidé s nimi sympatizující, a proto byli nespolehliví jedinci propuštěni. Na jejich místech stanuly osoby, jež byly prověřené a prostřednictvím politického školení a indoktrinace přesvědčené o nebezpečnosti politických vězňů. Devátá a poslední kapitola se tedy zaměřuje především na průběh výměny vězeňského personálu a na způsoby nábory nových dozorců a problémy s tím spojené.

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala prof. PhDr. Jiřímu Štaifovi, CSc., za jeho cenné rady, připomínky a metodické vedení práce. Tato práce by nevznikla bez podpory mých přátel provázejících mě od mého vstupu na Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy. Velké poděkování patří především Pavlu Koudelkovi, který strávil množství času stylistickými a typografickými úpravami, a Rickardu Enströmovi za jeho pomoc s některými statistickými materiály a grafy. Velký dík patří také Tomáši Bursíkovi za jeho rady a kritické připomínky a Tobiasu Wunschikovi, který mi byl velkou oporou v orientaci v materiálech německé provenience a s nímž jsem několikrát diskutovala své závěry. PhDr. Aleši Kýrovi, Michalu Loučovi, Petře Čáslavové, Kristýně Buškové a Tomáši Bouškovi děkuji za jejich zájem, diskuzi a různé náměty.

Velký dík patří paní doktorce Aleně Šimánkové z Národního archivu v Praze za možnost studovat fondy, které jsou v současnosti stále nezpracované, a za trpělivé zodpovídání všech mých dotazů. Zároveň musím poděkovat i personálu z Bundesarchivu v Berlíně a Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, kteří mi vždy vyšli vstříc.

Disertační práce by také nikdy nemohla být dokončena bez poskytnutí zázemí, klidu a využití knihovny University of Alberta, za což vděčím Wirthovu institutu pro rakouská a středoevropská studia v Edmontonu. Na závěr mé největší poděkování patří mé rodině a mým přátelům za podporu v období, v němž tato práce vznikala.

SOVĚTIZACE A SOVĚTSKÝ MODEL

Kapitola 1: Vývoj a změny v sovětském vězeňském systému

V roce 1917 se přes Rusko převalily dvě revoluční vlny, které znamenaly zásadní obrat pro ruskou společnost. Tento obrat postihl i trestní systém, jehož organizace prošla v následujících letech mnoha změnami, ať už se jednalo o správní změny, nebo pohled na zločin a úlohu trestu i na otázku ekonomické samostatnosti vězeňských institucí. V tomto období se zrodila i síť pracovních táborů, která je díky dílu Alexandra Solženicyna známá jako souostroví Gulag.⁵⁶ Právě v nich byly uvězněny masy obyvatelstva představující hrozbu novému systému.⁵⁷

Po převratu se vězeňství nacházelo v chaosu a bylo určováno improvizací a násilím. Několik institucí mělo nejenom právo zatknout, ale dokonce odsoudit k trestu smrti. V nových poměrech vznikla k zajištění stability bolševického režimu nová organizace, která nebyla podřízena oficiální sovětské vládě ani žádné z jejích složek a neměla žádnou právní tradici. Díky tomu nebyla povinna podřizovat se zákonům a nemusela se ani radit s policií nebo se soudy. Této organizaci se zkráceně říkalo Čeka, neboli plným názvem Všeruská mimořádná komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží při Radě lidových komisařů RSFSR (*Vserossijskaja črezvyčajnaja komissija po bor'be s kontrrevoljucijej i sabotadžem pri Sovete narodnych komissarov RSFSR*).⁵⁸ V jejím čele stanul Felix Dzeržinskij⁵⁹, blízký přítel Lenina,

⁵⁶ V původním smyslu znamená akronym názvu Hlavní správa nápravně-pracovních táborů. V disertaci slovo Gulag používám jak v původním smyslu, tak právě i v přeneseném označení sítě táborů nebo i jednotlivých táborů pod správou této instituce.

⁵⁷ Ke zvyšování vězeňské populace docházelo již v období carského Ruska, kdy mezi léty 1900 a 1914 došlo k dvojnásobnému nárůstu, přičemž většinu vězeňské populace tvořili mladí rolníci, z nichž 93 % byli muži a 60 % mladší čtyřiceti let. Více v JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag. The Soviet Prison Camp System 1917–1934*. Kentucky: University Press of Kentucky, 1993, 10–11.

⁵⁸ APPLEBAUM, Anne. *Gulag. Dějiny*. Praha/Plzeň: Beta – Dobrovský, Ševčík, 2003, 39, srov. KOTTEK, Jöel – RIGOULOT, Pierre. *Das Jahrhundert der Lager. Gefangenschaft, Zwangsarbeit, Vernichtung*. Berlin: Propyläen, 2001, 128–136.

⁵⁹ Felix Edmundovič Dzeržinskij, rodným jménem Felix Dzierżyński (1877–1926), ruský revolucionář a sovětský politik polského původu. Pocházel ze zchudlé šlechtické rodiny. V roce 1895 se stal členem tehdejší Ruské sociálně demokratické strany. V jejích řadách se pak zúčastnil ruských revolučních událostí v letech 1905 až 1907, po porážce revoluce byl vypovězen na Sibiř. Během cesty na Sibiř zorganizoval vzpouru vězňů a uprchl zpět do Varšavy. Během Říjnové revoluce přijal nové

se kterým se znal již od roku 1906. Jako jediný z vedoucích této instituce zemřel v roce 1926 přirozenou smrtí, i když okolnosti jeho úmrtí jsou stále předmětem různých debat.

V následujících letech stoupal počet zatčených i popravených.⁶⁰ Samotný Lenin měl však ke kriminalitě ambivalentní postoj; kapsáře, zloděje a vrahy vnímal jako potenciální spojence. Zločin chápal jako důsledek společenského uspořádání „vykořisťování mas“ a předpokládal, že po vítězství revoluce tento druh excesu zmizí, k čemuž však nakonec nikdy nedošlo.⁶¹ Nicméně s revolucí vznikl nový druh zločince, a to třídní nepřítel, kterého bylo těžké napravit, a proto pro něj bylo potřeba použít daleko tvrdšího trestu než pro obyčejného zloděje nebo vraha.⁶² Vytvořily se proto víceméně dva systémy, které se z počátku nacházely pod správou různých institucí. „Obyčejný“ vězeňský systém, v němž se nacházeli vězni právoplatně odsouzení za kriminální činy, spravoval lidový komisariát spravedlnosti (*Narodnyj komissariat justitie* – NKJu), nebo lidový komisariát vnitřních záležitostí (*Narodnyj komissariat vnutrennich děl* – NKVD). Na druhé straně existoval systém, který pod svými křídly měla Čeka, později přejmenovaná postupně na GPU, OGPU, NKVD a nakonec KGB.⁶³ Zprvu byl znám jako systém „speciálních táborů“ nebo „mimořádných táborů“, který byl pro veřejnost neviditelný, existovala v něm speciální pravidla, tvrdší tresty za útěk a přísnější režim. V následujících dvaceti letech mezi složkami justice, vnitra a tajné policie docházelo k boji, kdo nakonec získá pod kontrolu celý vězeňský aparát.

porušitelé příjmení Dzeržinskij. V letech 1919–1923 působil ve funkci lidového komisaře vnitra a dopravy, předsedal také státní Komisi pro zlepšení života dětí, od roku 1924 byl také předsedou Nejvyšší rady národního hospodářství a kandidátem politbyra ruské bolševické strany ÚV VKS(b).

⁶⁰ Počet poprav za první dva roky jejich vlády byl větší než za celé období vládnutí romanovské dynastie. V letech 1921 až 1953 orgány sovětské tajné policie odsoudily k trestu smrti 800 tisíc osob. BARNES, Steven A. *Death and Redemption. The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2011, 18.

⁶¹ Maximální počet vězňů v carském Rusku nikdy nepřesáhl 184 tisíc. V roce 1930 jejich počet dosáhl tří milionů a ještě v roce 1953 se ve vězeních a nápravných táborech nacházelo kolem dvou a půl milionu osob. JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag*, cit. d., 139; GREGORY, Paul. An Introduction to the Economics of the Gulag. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 1–21, 12.

⁶² APPLEBAUM, Anne. *Gulag. Dějiny*. Praha/Plzeň: Beta – Dobrovský, Ševčík, 2003, 36–37.

⁶³ V letech 1917–1922 působila tato organizace pod názvem Čeka. V roce 1922 byla přejmenována na GPU. V letech 1923–1934 působila pod novou zkratkou OGPU. V roce 1934 byla spojena s lidovým komisariátem vnitra (NKVD). Toto spojení trvalo až na výjimky do roku 1946, kdy opět vznikly dvě instituce, Ministerstvo vnitřních záležitostí (MVD) a Ministerstvo státní bezpečnosti (MGB). Toto rozdělení trvalo až do roku 1953, kdy byly tyto instituce opět spojeny v jednu. Od roku 1954 však opět působila jako samostatná instituce pod označením KGB.

V listopadu 1917 nová vláda předala všechny vězeňské instituce pod jeden úřad, a to pod lidový komisariát spravedlnosti.⁶⁴ Jenomže ten nedokázal zajistit bezpečnost a zamezit útěkům vězňů. V některých věznicích vězni přicházeli a odcházeli, jak se jim zachtělo, zatímco jejich prostor využívali k přenocování bezdomovci. Jeden sovětský úředník na toto období vzpomínal se slovy, že jediní, kdo neutekli, byli ti, kteří na to byli příliš líní.⁶⁵ Z tohoto důvodu byl vězeňský systém decentralizován mezi další dvě instituce, a to již zmiňovanou Čeku a lidový komisariát vnitřních záležitostí. Nicméně ani toto uspořádání se neukázalo jako optimální, a proto se vláda se opět snažila systém v roce 1922 sjednotit. Monopol měl získat NKVD, a Čece měly zůstat pouze dvě věznice z původních 300 zařízení. Justice měla přijít o všechny své tábory a věznice. Ovšem ani tento plán nebyl dotažen do úspěšného konce, neboť Dzeržinskému se podařilo plán úspěšně sabotovat. Čeka nakonec disponovala asi 30 tábory a vězeními, v nichž se nacházelo asi 7 tisíc vězňů, což představovalo asi 6,5 % z celé vězeňské populace.⁶⁶

Na konci dvacátých let se NKVD dostal do nepřízně a byl obviněn z toho, že resort vězeňství stranil Bucharinovi, který sice podporoval stejně jako Stalin kolektivizaci a industrializaci, ale pomalejším tempem. Stalinovo vítězství nakonec ovlivnilo život 130 miliónů lidí, změnu struktury většiny vládních institucí a katastrofálně proměnilo i vězeňství. NKVD byl v roce 1930 zrušen a jeho vězeňské instituce se opět dostaly pod lidový komisariát spravedlnosti.

V roce 1929 byl vyhlášen první pětiletý plán, který zásadně proměnil funkci vězení a trestu v Sovětském svazu, neboť k jeho naplnění měli přispět také vězni.⁶⁷ Vězni začali pracovat v odlehlých končinách Sovětského svazu – jako horníci na

⁶⁴ V období carského Ruska byli všichni vězni, dozorcí a vojenští dozorcí pod jurisdikcí pěti institucí. Ministerstvo spravedlnosti kontrolovalo okolo 85 % vězňů; ministerstvo vnitra, ministerstvo války, ministerstvo námořnictva a Svatý synod zodpovídaly za zbytek. JACOBSON, Michael. *Origins of the gulag*, cit. d., 12.

⁶⁵ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 38–39.

⁶⁶ Boj o kontrolu nad vězeňskými institucemi probíhal od konce roku 1921, kdy se vláda rozhodla konsolidovat vězeňský systém. Vláda jednala o převedení tohoto resortu mezi justicií a vnitřem, přičemž Čeka se měla především orientovat na „politické otázky“. Obě dvě instituce používaly různé argumenty – justice vsázela na otázku převýchovy, zatímco vnitro na ekonomickou samostatnost. Více v JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag*, cit. d., 65–69.

⁶⁷ Více k vývoji zvýšené industrializace a nucené kolektivizace a k jejich důsledkům na vězeňský systém a vězeňskou populaci viz APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 65–77; JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag*, cit. d., 81–90; BACON, Edwin. *Gulag at War. Stalin's Forced Labour System in the Light of Archives*. London: Macmillan Press, 1994, 46–47; CHLEVŇUK, Oleg V. *Historie Gulagu. Od kolektivizace do velkého teroru*. Praha: Nakladatelství BB art, 2008, 168–217.

Magadanu, Kolymě a na velkých projektech jako Bělomořský kanál.⁶⁸ Věznice se začaly naplňovat především rolníky, kteří odporovali nucené kolektivizaci. Justice i tajná policie samozřejmě upřednostňovaly mladé a zdravé vězně, s nimiž bylo možné splnit kvóty pro pětiletý plán, nicméně vláda stranila více OGPU. V únoru roku 1932 bylo vydáno několik dekretů, které zvýšily jeho šance. Lidový komisariát justice zastával v boji o získání kontroly nad vězeňskými institucemi pasivní postoj.⁶⁹ V roce 1934 nakonec došlo k další organizační přeměně a OGPU se stal součástí znovu vytvořeného NKVD. Téhož roku dochází ke konečnému sjednocení resortu vězeňství pod jednou institucí, kterou byl NKVD,⁷⁰ a toto uspořádání zůstalo až do konce března roku 1953, kdy byly nápravné tábory a kolonie mimo speciálních táborů převedeny pod správu ministerstva spravedlnosti.⁷¹

Z následujícího přehledu je patrné, že Sověti od počátku své vlády neměli jasnou představu o správě resortu vězeňství, tedy jaká vládní instituce by za něj měla být zodpovědná, a až do poloviny třicátých let se odehrával boj mezi justicí, vnitrem a tajnou policií. Vždy záleželo na politické situaci, kdo stál v čele instituce a zda se nacházela v přízni mocných. Proto např. na počátku dvacátých let justice získala výhodu, protože se nacházela pod ochranou a podporou Lenina. Po jeho první mozkové mrtvici v roce 1922 však tuto ochranu ztratila, a do popředí se dostal NKVD. Tu však o osm let později následoval podobný osud, protože se ocitl v nemilosti a byl dokonce zrušen. Až v roce 1934 se podařilo splnit cíl z roku 1918, a to sjednotit vězeňství pod jednou institucí, která až do roku 1953 stála za jeho organizací.⁷²

Sovětský trestní systém je neodlučně spojen s táborovým systémem, jenž sloužil nejen k izolaci a uvěznění „nepřátel režimu“, a tím k jeho stabilizaci, ale také k ekonomickým účelům, které vešly výrazně do popředí po roce 1929. Zároveň, jak dodává S. Barnes, důležitá byla také jeho převýchovná role. Gulag je nutné vnímat

⁶⁸ Více k nucené práci viz SOKOLOV, Andrei. Forced Labor in Soviet Industry. The End of 1930s to the Mid-1950s. An Overview. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 23–41.

⁶⁹ JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag*, cit. d., 92 a 103–110.

⁷⁰ Od roku 1946 se vězeňská zařízení nacházela pod správou ministerstva vnitra. BACON, Edwin. *Gulag at War*, cit. d., 56.

⁷¹ KHLEVNYYUK, Oleg. The Economy of the OGPU, NKVD, and MVD of the USSR, 1930–1953: The Scale, Structure and Trends of Development. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 43–73, 55.

⁷² V roce 1943, kdy došlo k rozdělení NKVD na dva lidové komisariáty – NKVD a NKGB (od r. 1946 ministerstva – MVD a MGB), se vězeňství nacházelo pod správou NKVD. NKGB měl v gesci kontrarozvědku, zahraniční rozvědku, pohraniční stráž a dohled nad protivníky režimu.

taktéž jako penitenciární instituci, ve které byla vězni dána poslední šance reintegrovat se do sovětské společnosti.⁷³ Přesná čísla o počtu vězňů neexistují, nicméně k rozvoji táborové soustavy dochází již brzy po revoluci. Koncem roku 1919 bylo v Rusku registrováno dvacet jedna táborů, ale na konci následujícího roku jich už bylo pětkrát tolik.⁷⁴ Důležitou roli ve vytváření Gulagu sehrály tábory umístěné na Soloveckých ostrovech, kde mniši střežili politické odpůrce už od 16. století. Byly to tábory, ve kterých se Čeka poprvé učila využívat otrockou práci vězňů jako prostředek převýchovy. Solovecké (severní) tábory zvláštního určení, známé také pod zkratkou SLON⁷⁵, vznikly v roce 1921. Od ostatních táborů v gesci jiných institucí se tyto lišily vojenským názvoslovím a systémem. Zcela novátorskou charakteristikou představoval systém vnitřní správy a ovládnání vězňů. Protože se tábory nacházely v odlehlých oblastech, odkud bylo téměř nemožné uprchnout, byli vězni zaměstnání jako strážci i úředníci, což dovolilo snížit počet dozorců. Vězni pracovali především na zajištění chodu tábora, káceli stromy, vyráběli smůlu, lovíli ryby a dělali běžné práce v lázních, prádelně nebo kravíně. Protože byl zde ale nedostatek práce pro všechny vězně, vymýšlely se i nesmyslné práce. V této době nešlo o žádné hospodářské výsledky, ani o nápravu vězňů prací, ale především o jejich terorizaci a likvidaci.⁷⁶ Právě na Soloveckých ostrovech byl zaveden systém, který měl zvýšit produktivitu práce. Vězeň byl ohodnocen podle svého pracovního výkonu, tedy pokud nesplnil normu, získal menší díl už tak malého přidělu jídla.⁷⁷ K rozvoji dalších táborů došlo ke konci třicátých let s procesem industrializace a kolektivizace. Vězni byli nasazeni na velké projekty Bělomořského kanálu, Moskevsko-volžského kanálu nebo těžby zlata na Kolymě.⁷⁸

⁷³ BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d. K ekonomické funkci nápravných táborů viz GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003; ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem. Eine Untersuchung der Methoden, Strategien und Ziele ihrer Ausnutzung am Beispiel Norilsk, 1935–1953*. Berlin: Duncker & Humblot, 2006.

⁷⁴ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 40

⁷⁵ Z této zkratky byl odvozen znak tábora – slon, který byl nakreslen na zemi před hlavními správními budovami.

⁷⁶ Tábory na Soloveckých ostrovech viz BABKA, Lukáš. Solovecký koncentrační tábor – unikát sovětského Gulagu. In *Historický Obzor*, č. I–II, 2002, s. 24–32. Srov. APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 47–64, která Soloveckým ostrovům věnovala celou jednu kapitolu. Z organizačního hlediska viz JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag*, cit. d., 109–118.

⁷⁷ Tento systém byl zaveden dvěma vězni – Naftalijem Aronovičem Frenkelem a Ivanem Seleckým. JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag*, cit. d., 121; BABKA, Lukáš. Solovecký koncentrační tábor, cit. d., 30.

⁷⁸ Ke stavbě Bělomořského kanálu, který byl dokončen s velkou publicitou a oslavnými díly sovětských spisovatelů vedených Maximem Gorkým, více viz MORUKOV, Mikhail. *The White Sea –*

Se začátkem druhé světové války došlo k internacionalizaci osazenstva; postupně přicházeli Poláci, lidé z Pobaltí, Moldavani a později také Němci, Rakušané, Italové, Maďaři, Rumuni, ale také Francouzi, Britové a další národnosti.⁷⁹ Podmínky se ještě přiosťřily po německém útoku na Sovětský svaz.⁸⁰ Během války bylo vyhlášeno několik amnestií, aby se vězni mohli přidat v boji proto německému wehrmachtu, a někteří opravdu nadšeně bojovali, jako např. propuštěný generál Alexandr Gorbatov, který byl na jaře 1945 jedním z těch, kdo vedli útok na Berlín.⁸¹ Ani po válce nedošlo k výraznému zlepšení podmínek, ani k propouštění vězňů, ba naopak. V roce 1950 „archipelag Gulag“ zažil svůj další rozkvět, tehdy se v něm nacházelo více než dva a půl milionu osob. Stále více se však ukazovalo, jak jsou tábory nehospodárné. Produktivita práce vězňů byla maximálně 50–60 % produktivity civilních pracovníků a náklady byly celkem vysoké.⁸² Zlom přinesla až Stalinova smrt, která uvrhla vedení KSSS do krize, a znamenala velkou změnu ve směru vládnutí. 27. března 1953 navrhl ministr vnitra Berija extenzivní amnestii, kterou začalo propouštění velkého počtu vězňů. Tento proces pokračoval i v následujících letech a měl vliv i na politiku zemí sovětského bloku.⁸³ V roce 1956 se v táborech nacházelo necelých osm set tisíc vězňů, což bylo o téměř jeden a půl milionu méně než v dubnu roku 1953.⁸⁴ Nicméně ačkoliv došlo k poklesu počtu táborů a vězeňské populace, tábory existovaly dál. Po tajném projevu N. S. Chruščova na XX. sjezdu KSSS o kultu osobnosti byl Gulag jako správní orgán zrušen a byly demontovány dva největší táborové komplexy v Norilsku a v Kolymě. Ačkoliv existovaly návrhy na reformování vězeňské soustavy z pozic ministerstva vnitra, k výraznějšímu obratu nedošlo.

Baltic Canal. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 151–162; JOYCE, Christopher. The Gulag in Karelia: 1929 to 1941. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 163–187. Kanál nebyl nikdy moc využíván (zejména pro svou nízkou hloubku), stejně jako mnoho dalších velkých projektů z tohoto období.

⁷⁹ Cizinci nebyli většinou správou nápravných táborů příliš oblíbeni, protože míra jejich úmrtnosti byla vysoká a nechěli pracovat. SOKOLOV, Andrei. *Forced Labor in Soviet Industry*, cit. d., 23–41, 40.

⁸⁰ Více k situaci v nápravných táborech za války viz BACON, Edwin. *Gulag at War*, cit. d.; APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 361–398.

⁸¹ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 388.

⁸² SOKOLOV, Andrei. *Forced Labor in Soviet Industry*, cit. d., 39 an.

⁸³ DOBSON, Miriam. *Khrushchev's Cold Summer. Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform After Stalin*. London: Cornell University Press, 2009, 37. K tomu také viz TIKHONOV, Alexei. *The End of Gulag*. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 67–73; APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 414 an.

⁸⁴ DOBSON, Miriam. *Khrushchev's Cold Summer*, cit. d., 51.

Kapitola 2: Sovětizace vězeňského systému

Podat přesnou definici termínu sovětizace je velmi obtížné, neboť význam slova se v průběhu doby měnil.⁸⁵ Zároveň v sobě obsahuje velké množství proměnných, neboť během několika let (často i desítek) byl Sovětským svazem různými způsoby ovlivněn velký počet zemí a regionů. Původně termín znamenal zavedení sovětského modelu vládnutí a organizace na celém území Sovětského svazu. V roce 1920 Lenin ve svém proslovu zmínil sovětizaci Litvy. Termín měl od počátku jasný politický smysl; sověšší představitelé užívali termín sovětizace mezi sebou především ve smyslu konsolidace Zakavkazska a baltských států v letech 1918–1921, málokdy ho však používali na veřejnosti. Později byl termín sovětizace aplikován na celou sféru života, která nezahrnovala pouze politiku, ale také ekonomiku, společnost a kulturu.⁸⁶ V roce 1950 používání tohoto termínu v sovětském bloku vymizelo.

Západní historiografie po druhé světové válce termín používala k popisu změn v zemích střední a východní Evropy nacházejících se pod sovětským vlivem. Velmi často byl používán také uprchlíky z těchto území. Sovětizací se zde nazývala změna všech aspektů života po vzoru Sovětského svazu a měla velmi negativní konotaci.⁸⁷ V Západním Německu vláda podporovala velký počet publikací věnujících se vývoji v Německé demokratické republice. V padesátých letech zažívalo používání tohoto termínu své vrcholné období; vzniklo několik odborných publikací, přičemž většina z nich sledovala ducha studené války.⁸⁸ Na konci padesátých let vydali Ernst Birke a R. J. Neumann přehled vývoje ve střední a východní Evropě, který se kromě bal-

⁸⁵ K tomu více AMAR, Tarik Cyril. Sovietisation as Civilizing Mission in the West. In APOR, Balázs – APOR, Péter – REES, E. A. *The Sovietisation of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Washington: New Academia Publishing, 2008, 29–45, 29–33.

⁸⁶ Nejsou dostupné žádné autentické dokumenty, ze kterých by bylo možné analyzovat použití termínu „sovětizace“ u Stalina. Tvrdí se, že v projevu před politbyrem dne 19. srpna 1939 v souvislosti s uzavřením paktu Molotov–Ribbentrop Stalin nabídl přehled ustanovení dohody, která znamenala sovětskou kontrolu nad baltskými státy a východním Polskem a rozšiřovala vliv Sovětského svazu na Rumunsko, Bulharsko a Maďarsko. Existují domněnky, že v tomto proslovu také zazněla myšlenka zřízení sovětského režimu v Německu v případě, že bude ve válce poraženo, a že se v něm spekulovalo také nad sovětizací Francie. Autenticita dokumentu publikovaného v roce 1939 ve Francii a 1994 v Rusku je však některými odborníky zpochybňována s tím, že se jedná o padělek. MERTELSMANN, Olaf. Introduction. In MERTELSMANN, Olaf (Ed.). *The Sovietisation of the Baltic States, 1940–1950*. Tartu: KLEIO, 2003, 9–17, 2an.

⁸⁷ MERTELSMANN, Olaf. Introduction, cit. d., 9an.

⁸⁸ MÜLLER, Marianne – MÜLLER, Egon Erwin. „...stürmt die Festung Wissenschaft!“ *Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945*. Berlin: Colloquium-Verlag, 1953; PLÖNIES, Bartho – SCHÖNWALDER, Otto. *Die Sowjetisierung des mitteldeutschen Handwerks*. Bonn: Dt. Bundes-Verl., 1953.

kánských zemí a Polska podrobně věnuje i vývoji v Československu a stručněji také v Německé demokratické republice. Kniha rozebírá významné oblasti společenského, ekonomického a kulturního života.⁸⁹

S pádem Sovětského svazu získal termín neutrálnější charakter a k tématu sovětizace začaly vycházet další publikace. Podle E. A. Reese sovětizace znamená vliv Sovětského svazu na politické uspořádání států v jeho sféře vlivu ve východní Evropě po druhé světové válce. Zahrnuje budování komunistických systémů, koordinaci zahraniční politiky a ekonomickou a sociální transformaci společnosti podle sovětského vzoru. Byla utvářena jak sovětskou ideologií, tak tradičními ruskými hodnotami.⁹⁰ Stephen Kotkin zavedl termín „stalinistická civilizace“, jímž označil realizaci ideálů osvícenství z 18. století v Sovětském svazu. Stalin podle něj jako druh osvíceného despoty využil státní moc k transformaci neposlušné, primitivní a zpátečnické společnosti do moderní, vědecké a racionální.⁹¹ Do určité míry je sovětizace považována také za projekt modernizace, nicméně vedle ekonomických, sociálních a kulturních úspěchů byl sovětský systém v mnoha ohledech antimoderní – omezil občanskou společnost, potlačil individuální svobody a svobodu vyjadřování.⁹²

Konrad Jarausch a Hannes Siegrist poukázali na skutečnost, že fascinaci sovětským modelem v Německu je možno vysledovat už od Říjnové revoluce.⁹³ John Connelly v knize *Zotročená univerzita*, v níž srovnává sovětizaci terciárního vzdělávání ve východním Německu, Polsku a českých zemích, přichází k závěru, že základní myšlenky implementace sovětského modelu byly formovány lokálně a přizpůsobovaly se místním podmínkám.⁹⁴ Jak se pokusíme i v této práci ukázat na tématu vězeňství, sovětizace nenásledovala jednotný plán, ale vyvíjela se spíše podle určitých základních linií a do určité míry je charakterizována improvizací.

⁸⁹ BIRKE, Ernst – NEUMANN, Rudolf J. *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas. Untersuchungen zu ihrem Ablauf in den einzelnen Ländern*. Frankfurt am Main: A. Metzner Verlag, 1959.

⁹⁰ APOR, Balázs – APOR, Péter – REES, E. A. *The Sovietisation of Eastern Europe*, cit. d., 1–27, 1.

⁹¹ KOTKIN, Stephen. *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997. Podle Kotkina stalinismus nabídl sám sebe jako možnost osvícení. Do určité míry se na tomto schématu podíleli i občané.

⁹² REES, E. A. *The Sovietisation of Eastern Europe*, cit. d., 9–10.

⁹³ JARAUSCH, Konrad H. – SIEGRIST, Hannes. *Amerikanisierung und Sowjetisierung. Eine vergleichende Fragestellung zur deutsch-deutschen Nachkriegsgeschichte*. In JARAUSCH, Konrad H. – SIEGRIST, Hannes (Eds.). *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970*. Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 1997, 11–46, 11.

⁹⁴ CONNELLY, John. *Zotročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v letech 1945–1956*. Praha: Karolinum 2008.

Sovětizace prošla ve všech východoevropských zemích různými stádii. V letech 1945–1947/8 místní komunistické strany vládly v koaliciích s ostatními stranami. V tomto úvodním období byly vládou provedeny reformy týkající se nacionalizace průmyslu a pozemkové reformy. V letech 1947/8–1953 byl stalinistický model sovětizace prosazen ve své intenzivní podobě, a to prostřednictvím konsolidace vlády jedné strany a v podobě kolektivizace zemědělství, znárodnění průmyslu a rapidního vývoje těžkého průmyslu. Prvními sovětizovanými institucemi byly ozbrojené síly a bezpečnostní aparát. Sovětizace byla prováděna kádry vyškolenými v Moskvě, které strávily v exilu v Sovětském svazu dlouhé období a byly také plně sovětizovány. Vedoucí představitelé sovětizace byli Walter Ulbricht v Německu a Klement Gottwald v Československu.⁹⁵ Sovětizace ve východní Evropě byla uskutečněna za pomoci sovětských poradců a specialistů, kteří nabídli pomoc jak technického, tak politického druhu.⁹⁶ V roce 1953 byly východoevropské země už do velké míry sovětizovány.

Vězeňský systém, jeho organizační struktura a přístup ke vězňům byl po druhé světové válce ve středoevropských a východoevropských zemích do značné míry přizpůsoben sovětským vzorům. Jak bylo uvedeno v předcházející kapitole, sovětský model trestního a penitenciárního systému se od Říjnové revoluce značně proměňoval. Měnila se nejenom organizační struktura a zodpovědnost za rezort vězeňství, ale také přístup k ekonomické soběstačnosti vězeňských zařízení a ke smyslu a účelu práce odsouzených. Práce vězňů byla v průběhu dvacátých a třicátých let považována za výchovný prostředek, později, v souvislosti se zavedením pětiletého plánu, byl pracovní potenciál využíván ke zdárné industrializaci země. Také ekonomická soběstačnost věznic prošla svým vývojem – od dvacátých let, kdy NKVD propagovala, že vězeňská zařízení nebudou potřebovat žádné dotace ze státního rozpočtu, až po čtyřicátá a padesátá léta, kdy už byl zcela jasný neúspěch této snahy. Co můžeme tedy považovat za sovětský model vězeňství, prosazovaný po druhé světové válce ve střední Evropě, resp. ve východním Německu a v Československu? Za sovětský model implementovaný do systémů obou sledovaných zemí v případě vězeňství beru v potaz systém z druhé poloviny třicátých let, neboť představuje stabilizovanou formu, která už neprodělávala žádných významnějších změn. Vězeňství se

⁹⁵ REES, E. A. *The Sovietisation of Eastern Europe*, cit. d., 10–13.

⁹⁶ K činnosti sovětských poradců v Československu viz KAPLAN, Karel. *Sovětsští poradci v Československu 1949–1956*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993.

nacházelo v rukou jedné instituce, tedy NKVD, existovala síť pracovních táborů v různých končinách Sovětského svazu a systém využívání pracovní síly vězňů doznával jen menších změn. Charakteristickými prvky sovětizace vězeňského systému, kterým se budu v této práci následně věnovat, jsou podle mého názoru:

- centralizace vězeňského systému pod jednu správní instituci a unifikace právních předpisů;
- politizace vězeňského systému a jeho předání z rukou ministerstva spravedlnosti do rukou ministerstva vnitra;
- systém pracovních táborů;
- využívání práce vězňů jako levné, dostupné a početné pracovní síly pro splnění hospodářského plánu centrálně plánované ekonomiky kombinované s představou práce jako výchovného prostředku sloužícího k nápravě vězňů;
- využívání klasifikace a diferenciací odsouzených podle třídního hlediska, na základě které političtí vězni stáli na nejnižším stupínku a měli nejmenší práva;
- uplatňování militaristických a agenturně operativních prvků k zajišťování kázně vězňů;
- využívání výchovně vzdělávacích prostředků k politické indoktrinaci a diskriminaci vězňů;
- absence práv vězňů a přehlížení jejich právní ochrany.⁹⁷

Centralizace vězeňského systému byl jeden ze základních požadavků Sovětů, nicméně tento úkol se podařilo dokončit až v polovině třicátých let. V této souvislosti je nutné podotknout, že nelze jednoznačně konstatovat, že centralizace je vždy jevem negativním a decentralizace pozitivním.⁹⁸ Centralizace patří mezi základní

⁹⁷ Srov. KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR v letech 1945–1955. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2001, 51n.

⁹⁸ DOKTOROVÁ, Blanka. *Vybrané kapitoly z teorie organizace. Skripta pro posl. filoz. fakulty Univ. Karlovy*. Praha: Karolinum, 1994, 47–50. Centralizace v organizaci umožňuje lepší koordinaci výkonu pracovních činností a důsledná centralizace je dokonce naprosto nutná pro efektivní využívání informačních zdrojů. Zároveň je ovšem nezbytné zajistit, aby ke všem potřebným informacím existoval přístup z každého rozhodovacího místa. Centralizace se stává brzdou či překážkou tehdy, omezuje-li samostatnost, iniciativu a tvořivý přístup k výkonu pracovních činností. Zde je na místě decentralizace rozhodovacích pravomocí (delegování), a to až po úroveň, již se rozhodnutí týká.

prvky modernizace byrokratického aparátu, kterou sledujeme v souvislosti se vznikem národních států, kdy jejich cílem bylo centralizovat všechny své aktivity do jednoho ústředí a tím je zjednodušit a zpřehlednit.⁹⁹

Bereme-li v potaz centralizaci v kontextu leninismu¹⁰⁰, je potřeba zohlednit stav vývoje agrárního a industriálně nevyvinutého Ruska na počátku dvacátého století. Leninisté byli modernizující revolucionáři v nevyvinutých zemích, kteří se snažili o rapidní industrializaci. Chtěli proměnit zpátečnickou společnost v moderní a ovlivnit životy lidí procesem industrializace a pozemkové reformy. K prosazení svých představ museli vybudovat nové výkonné centrální instituce, které umožnily překonat odpor místních struktur. Spoléhalo na centralizované revoluční hnutí, přičemž využívali tři základní metody:

1. masové přesvědčování za pomoci propagandy a cenzury;
2. masové usměrňování, jež se projevovalo různými způsoby – od nucené práce v pracovních táborech přes přiřazování osob na jednotlivá pracovní místa až po víceméně povinné členství v různých mládežnických a ženských organizacích, odborech atd.;
3. masový teror, který měl budit strach ve všech režimu potenciálně nepřátelských nebo neposlušných jednotlivcích.

Příprava a realizace centrálního hospodářského plánu, budování průmyslu stejně jako organizace zemědělství, to vše vyžadovalo velkou centralizovanou byrokracií.¹⁰¹ Centralizace se v podmínkách Sovětského svazu jevila jako nezbytná. Proto vláda lidových komisařů přistoupila také k centralizaci vězeňského systému, což se jevilo jako jeden ze způsobů jeho upevnění a zároveň snížení nákladů.

Limitem decentralizace je přitom moment, kdy ještě nedochází ke vzniku podmínek pro anarchii v jednání.

⁹⁹ Od počátku novověku vznikaly státy centralizací, vytvářely jasné hranice a profesionální úřednické aparáty.

¹⁰⁰ Marxismus je spíše kritikou existující společnosti a dává jen velmi malé množství informací o vývoji budoucí společnosti. Koncepce socialismu zůstává extrémně vágní. Karel Marx a Fridrich Engels se spíše zabývají obdobím přechodu z kapitalismu do socialismu. O jejich představě centralizace tak máme malé množství informací, nicméně oba odsoudili byrokracií a upřednostňovali decentralizaci po vzoru Pařížské komuny. Marxisté Karl Kautzky a Otto Bauer silně odmítali byrokracií a obhajovali řízení průmyslu místními vládami, družstvy a odbory; stát měl podle nich mít jen minimální vlastnictví. KAUTZKY, John H. Centralization in the Marxist and in the Leninist Tradition. In *Communist and Post-Communist Studies*, roč. 30, č. 4, 1997, 379–400, 386–394.

¹⁰¹ KAUTZKY, John H. Centralization in the Marxist and in the Leninist Tradition, cit. d., 383.

Podobně je nutné argumentovat i u bodu týkajícího se převedení rezortu vězeňství na ministerstvo vnitra, v československém případě na ministerstvo národní bezpečnosti. Ačkoliv považují organizační přeměnu tohoto rázu za jednu z hlavních charakteristik sovětského modelu, který se Československo a Německá demokratická republika pokusily aplikovat na své podmínky, je potřeba zpochybnit premisu nacházející se v několika publikacích, že tento akt je spojen s porušením právní péče o vězně a nastolením nedemokratických praktik.¹⁰² V Německu se o rezort vězeňství dělilo ministerstvo vnitra a ministerstvo spravedlnosti už v 19. století. V roce 1879 projednával Reichstag návrh trestního zákona, v němž mělo být celé vězeňství podřízeno ministerstvu spravedlnosti. Důvody byly především finančního charakteru. Nicméně ještě o několik desetiletí později nebyl tento požadavek uskutečněn. Po celou dobu existence Výmarské republiky se hovořilo a jednalo o celkovém převedení vězeňství do správy justice. Vězeňství bylo nakonec plně předáno justici až za nacismu v roce 1934 v souvislosti s vypracováním Zákona proti nebezpečným zločincům a o obvyklých opatřeních na ochranu a zlepšování¹⁰³, který vešel v platnost dne 1. ledna 1934. Nacisté neměli zájem vracet oblast trestního práva a vězeňství do stavu z období německého císařství.¹⁰⁴ Ačkoliv bylo vězeňství spravováno říšským ministerstvem spravedlnosti až do roku 1945, v žádném případě to neznamenal do držování zákonných praktik. Dalším příkladem je i Velká Británie, kde je vězeňství od roku 1876 až po dnešek v rukou ministerstva vnitra (Home Office).¹⁰⁵ Tyto příklady ukazují na spornost pohledu, který považuje převedení rezortu vězeňství na ministerstvo vnitra za klíč k nepravní charakteristice politického systému a totalitně-diktatorního charakteru vězeňského systému.

¹⁰² JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty*. Opava: Opavské slezské muzeum, 2002; KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR, cit. d.; WERKENTIN, Falco. *Politische Strafjustiz in der Ära Ulbricht*. Berlin: Ch. Links Verlag, 1995.

¹⁰³ Gesetz gegen gefährliche Gewohnheitsverbrecher und über Maßregeln der Sicherung und Besserung vom 24. November 1933, Reichgesetzblatt, Teil I, s. 995. Dostupné z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1933&size=49&page=1120>, 11. 6. 2012.

¹⁰⁴ MÖHLER, Rainer. Der DDR-Strafvollzug zwischen Sowietisierung und deutscher Tradition: Die Ministerratsverordnung vom 16. November 1950. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, č. 4, 2004, 336–357, 352.

¹⁰⁵ Tamtéž, 345. Vězeňství např. v roce 1888 bylo spravováno vnitřem dále třeba ve Francii, Itálii, Rusku. V Rakousku na základě vydání nového trestního zákoníku v roce 1852 došlo k zestátnění vězeňství pod pravomoc státního ministerstva (ministerstva vnitra). Císařským rozhodnutím a následným ministerským nařízením z roku 1865 přešlo řízení vězeňství do působnosti ministerstva práv (ministerstva spravedlnosti). Více k situaci v Rakousku viz KAFKOVÁ, Alena. Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR (1865–1965). In *Historická penologie*, č. 1, 2011, 9–26, 9.

Sovětský vězeňský systém je do značné míry spojován s existencí sítí pracovních táborů, které sloužily nejenom k izolaci nepřátel režimu, ale také ke koncentraci pracovní síly vězňů z ekonomických důvodů. Tábory však nebyly zcela novým prvkem, poprvé se objevily již na konci 19. století v USA nebo v britské a německé koloniální politice. Táborový způsob věznění se však nejvíce rozšířil ve 20. století v nacistickém Německu a Sovětském svazu. Ačkoliv měly nacistické koncentrační tábory a sovětské pracovní tábory mnoho prvků společných (více viz kapitola *Systém pracovních táborů*), tyto systémy se odlišovaly především ve využití pracovní síly vězňů a jinou klasifikací odsouzených, od níž se odvíjela jejich práva a šance na přežití. V nacistickém Německu byli vězni děleni podle rasových a národnostních hledisek, podle kterých Židé stáli na nejnižším žebříčku a měli nepatrné naděje na přežití. V Sovětském svazu byli vězni rozděleni podle třídních hledisek a důvodu potrestání, od nichž se odvíjela jejich práva a povinnosti. V nejnižší kategorii se nacházeli kontrarevoluční vězni.¹⁰⁶

Stejně tak je možné diskutovat i o problematice práce vězňů, která v demokratické penitenciární politice patří mezi výchovné prostředky. Její účel je však nutné spatřovat v osvojení si pracovních návyků a jejich dalším využití po návratu z vězení. Práce vězňů bylo využíváno už v předrevolučním Rusku, nicméně nový systém ekonomického využívání pracovní síly v systému Gulagu nebyl zaveden dříve než na konci dvacátých let v souvislosti se zavedením centrálně plánované ekonomiky, která se projevovala megalomanskými projekty, jejichž konstrukce a operace potřebovala využití velkého množství nekvalifikovaných pracovníků. Vězni byli také nasazováni v regionech s nepříznivými klimatickými podmínkami, kde chyběla základní infrastruktura.¹⁰⁷ Pro lepší vytěžení práce byl zaveden systém ohodnocení podle pracovního výkonu. Jenomže ekonomický systém Gulagu byl velmi nevýnosný, proto již na konci čtyřicátých let byl zaváděn mzdový systém. K zvýšení produktivity práce byl využíván také systém tzv. pracovních kreditů, který měl motivovat vězně k nadvýkonu na základě snížení jejich trestů v případě, že jejich pracovní výsledky se budou pohybovat nad stanovenou normou. V roce 1950 bylo tímto způsobem odměňováno 27 % vězňů. Ministerstvo vnitra tyto kredity

¹⁰⁶ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 29–31.

¹⁰⁷ KHLEVNYYUK, Oleg. The Economy of the OGPU, NKVD, and MVD of the USSR, 1930–1953: The Scale, Structure and Trends of Development. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 43–73, 44.

upřednostňovalo před neefektivními trestnými prostředky.¹⁰⁸ Přesto v sovětských představách nikdy nevymizelo pojetí práce jako nápravného prostředku. V tisku se objevovaly nejenom diskuze o nápravných pracovních táborech, ale tyto tábory byly navíc prezentovány s určitou hrdostí. Stavba Bělomořského kanálu byla hrdě označena jako využití nápravné práce v Sovětském svazu v publikaci, která vyšla nejenom v ruštině, ale také v anglickém překladu ve Spojených státech. Bolševici zde konstatovali, že přetvářejí nejenom lidské bytosti, ale také přírodu.¹⁰⁹

Sovětský penitenciární systém byl také do velké míry určován uplatňováním militaristických prvků ve vězeních. Důsledkem bylo zjednodušení řízení denního režimu a organizovaného pohybu vězňů, došlo k vytvoření většího odstupu mezi dozorcí a vězni, ale zároveň docházelo ke vzrůstu možností většího šikanování vězňů.

Vyplnit volný čas vězně smysluplnými činnostmi, které měly za cíl odsouzeného převychovat a umožnit mu jednodušší opětovné začlenění do civilního života, bylo vždy jedním z cílů demokratického vězeňství. Vězni se účastnili bohoslužeb nebo školní výuky, která jim nejenom měla rozšířit obzory, ale díky které si mohli zvýšit svou kvalifikaci a snadněji pak získat na svobodě zaměstnání. Ceněna byla také četba různých knih.¹¹⁰ Výchovně-vzdělávací prostředky v Sovětském svazu a později i v sovětských satelitech však byly využívány k politické indoktrinaci vězňů. Kulturně-výchovná a politická práce byla součástí života v sovětských pracovních táborech a skrývala v sobě tři významné prvky. Prvním byla převýchova a úspěšný návrat do socialistické společnosti. Nicméně se počítalo s tím, že ne všichni jsou převychovatelní. Proto druhým prvkem byla diferenciací odsouzených podle možnosti jejich převýchovy. Za převychovatelné byli považováni pouze kriminální vězni. Posledním prvkem bylo využití práce jako výchovného prostředku. Ten v sobě skrýval také ekonomický faktor, neboť vězni plnící normy byli považováni za úspěšně převychované. Splnění norem bylo zároveň jedním z hlavních požadavků vedoucích táborů, proto byl právě na tuto oblast dáván velký důraz.¹¹¹

¹⁰⁸ Tamtéž, 55. K systému pracovních kreditů více viz ERTZ, Simon. Trading Effort for Freedom: Workday Credits in the Stalinist Camp System. In *Comparative Economic Studies*, č. 47, 2005, 476–491.

¹⁰⁹ BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 255–256.

¹¹⁰ PINEROVÁ, Klára. Vývoj československého vězeňství po druhé světové válce. In BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009, 12–30, 18.

¹¹¹ BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 57–68.

Sovětský penitenciární systém měl několik specifických znaků, které se jeho sately po válce snažily aplikovat na své poměry. Byly přitom ovlivněny dalšími faktory, které budou předmětem analýzy v následujících kapitolách. Je nutné poznamenat, že samotný sovětský model nebyl homogenní a přesně stanovený. Vyvíjel a měnil se i v poválečných letech, a to jak na organizační bázi, tak i v přístupu k odsouzeným. Země podléhající sovětskému vlivu musely balancovat na mnoha úrovních, přizpůsobovat sovětský systém místním politickým, ekonomickým a sociálním podmínkám, přičemž se zdá, že ne vždy měly po ruce přesné informace či instrukce, co přesně sovětský model vězeňství obnáší.¹¹² Toto nejednoznačné definování v sobě neslo jak určitá negativa v podobě nejistoty, tak pozitiva v možnosti vybírat si z nepřeberného množství sovětských zkušeností a improvizovat při jejich implementaci na trestní a penitenciární systém v každé jednotlivé zemi.

¹¹² viz např. *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 25, 1, Vyjádření návrhu MNB ve věci „O“ (2. 4. 1951). Podobně také v oblasti vysokého školství CONNELLY, John. *Zotročená univerzita*, cit. d.

ORGANIZACE A VÝVOJ VĚZEŇSKÉHO SYSTÉMU

Kapitola 3: Vývoj československého a německého vězeňství v předcházejícím období

Vězeňský systém se nikdy nevyvíjel ve vzduchoprázdnu a byl vždy ovlivněn širšími dějinnými souvislostmi, které analyzoval např. Michel Foucault v knize *Dohlížet a trestat*¹¹³, v níž protestuje proti všeobecně akceptované ideji, že vězení se stalo formou trestání v důsledku humanistických teorií reformistů.¹¹⁴ V této části se zaměříme na období, kdy už instituce vězení byla ve společnosti pevně zakotvena a vnímána jako její nedílná součást. Potrestání zločince uvržením do vězení v 19. století bylo většinou společností chápáno jako samozřejmost a nejinak tomu bylo i na územních celcích států, na které se zaměřuje tato práce. Trest postupně přestal být vnímán jako odplata za spáchaný trestný čin a odrazení od dalšího kriminálního chování. Zločinec byl klasickou školou trestního práva považován za racionálně myslící bytost vědomě páchající trestný čin. Nicméně zatímco v předcházejících stoletích se pozornost zaměřovala především na potrestání zločinu uskutečněného v minulosti, moderní pozitivistická škola trestního práva působící od počátku 19. století se obracela do budoucnosti a pokládala si otázku: „Jaké kroky musí být podniknuty, aby se zločin již neopakoval.“¹¹⁵ Jejím cílem byla prevence, přičemž i na zločince začalo být nahlíženo změněnou optikou, která předpokládala, že kriminální chování je způsobeno vnitřními a vnějšími faktory, jež jsou mimo jedincovu kontrolu. Sociologický pozitivismus soudil, že společenské okolnosti jako chudoba, příslušnost k určité subkultuře či nízká úroveň vzdělání předurčují lidi ke

¹¹³ FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, 2000.

¹¹⁴ Foucault do detailů sleduje posun v kultuře, který vedl k dominanci vězení, a zaměřuje se přitom na tělo a otázku moci. Jeho základním poznatkem je přechod od trestání fyzického (tedy různých typů mučení) k trestání psychickému, neboli věznění, v němž je odsouzený podroben neustálému dohledu a musí se přizpůsobit pravidlům a disciplíně instituce. Trestání zločince prošlo cestou od trestu na těle po trest na duši. M. Foucault popisuje vznik instituce vězení na historických dokumentech z Francie a částečně z Anglie, nicméně se neomezuje pouze na tyto dvě země, ale zkoumá celou moderní západní společnost.

¹¹⁵ Více k rozdělení povahy trestu na odplatný, odstrašující, rehabilitační, eliminační a restituční viz KOŠMINDER, Jan. *Funkce trestu a trestání v moderní společnosti*. Diplomová práce. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity, Katedra právní teorie, 2005/2006, 9–13.

zločinu.¹¹⁶ Například Émile Durkheim viděl zločin jako nevyhnutelný aspekt společnosti, který je způsoben neustálou distribucí bohatství a dalších rozdílů mezi lidmi.¹¹⁷

Pohled pozitivistické školy ovlivnil vězeňské reformy v průběhu 19. století, což se projevilo i na vydaných trestních zákonících v Rakousku i Prusku (z pruského zákoníku později, po roce 1871, vycházel i trestní zákoník pro celé sjednocené německé území). Oba dva zákoníky, vydané jen s jednoletým rozdílem (pruský zákoník byl vydán v roce 1851¹¹⁸, rakouský v roce 1852¹¹⁹), byly založené na principu všeobecné prevence a klasifikovaly trestné činy podle stupně závažnosti na zločiny, přečiny a přestupky. Rakouský trestní zákoník navíc platil na československém území až do roku 1950, kdy byl přijat ideologicky podbarvený zákon č. 86/1950 Sb.¹²⁰, který již sloužil účelům stabilizujícího se komunistického systému v Československu. Na Slovensku a Podkarpatské Rusi platil uherský trestní zákon z roku 1878 a zákon o přestupcích z roku 1879.

Změny v zákonících byly ale jen jednou z mnoha příčin změn v trestní politice a ve vězeňství. Významné bylo také působení reformátorů, jejichž práce se významně zasadily o rozvoj vězeňství směrem k jeho humanizaci. Důležitou osobností českého vězeňství se stal katolický kněz a pedagog František Josef Řezáč¹²¹, který působil při pražské zemské věznici nejprve jako zatímní kooperátor, později jako kooperátor a duchovní administrátor. Přihlásil se ke snahám po humanizaci vězeňství a k myšlence výchovy a vzdělávání vězňů. Zabýval se i otázkou postpenitenciární

¹¹⁶ Více k vývoji pozitivistické školy trestního práva v LILLY, J. Robert – CULLEN, Francis, T. – BALL, Richard, A. *Criminological Theory: Context and Consequences*. Thousand Oaks, CA, USA: SAGE Publications, 2011, 22–39.

¹¹⁷ LILLY, Robert L. – CULLEN, Francis, T. – BALL, Richard, A. *Criminological Theory*, cit. d., 90.

¹¹⁸ Preussisches Strafgesetzbuch vom 14. April 1851.

¹¹⁹ Zákon č. 117 ř. z. ze dne 27. května 1852, jádro rakouského a následně československého trestního práva, bývá označován jen jako novela trestního zákoníku z roku 1803. Ještě precizněji ale rozlišil delikty a způsob jejich trestání.

¹²⁰ Zákon č. 86/1950 Sb. Trestní zákon.

¹²¹ František Josef Řezáč (1819–1879), český katolický kněz, pedagog, spisovatel a politik. Vysvěcen r. 1842. Roku 1848 vězněn pro podezření z revolučních aktivit. V 50. a počátkem 60. let studoval problematiku vězeňství a školství, vydával časopisy pro učitele, podporoval knihovny. Zasedal v pražském zastupitelstvu, městské radě a českém zemském sněmu. Autor učebnic a odborných publikací. Od roku 1865 do konce života farářem v Litni. Byl oceňován pro reformátorské úsilí a podporu českojazyčného školství v 50. letech. K osobnosti F. J. Řezáče více v UHLÍK, Jan. F. J. Řezáč – reformátor vězeňství a školství 19. století, příloha časopisu *České vězeňství*, č. 2, 1997.

péče a zároveň uvažoval o alternativních trestech.¹²² Podobnou úlohu sehrál v Německu liberální profesor trestního práva Franz von Liszt¹²³, který zastával myšlenku, že zločinci jsou reformovatelní a mohou být zachráněni disciplínou, prací a základním vzděláním. Nepolepšitelní zločinci však podle něj měli být izolováni od většinové společnosti a do konce svého života podrobeni extrémně tvrdému režimu ve speciálních institucích. Neměli být uvězněni za své spáchané zločiny, ale za to, co by mohli provést po svém propuštění. Tento přístup ovlivnil nejen trestní politiku sjednoceného Německa v 19. století, ale zanechal významné stopy i v různých návrzích výmarského trestního zákona.¹²⁴

Hluboké sociální, politické a ekonomické změny po první světové válce znamenaly také částečný zásah do vývoje vězeňského systému. Problémy s (hyper)inflací a nejrůznější sociální konflikty způsobily rapidní nárůst počtu vězňů, který se např. v Německu na počátku 20. let téměř zdvojnásobil.¹²⁵ S podobnými problémy zápasila i československá vláda, která systém vězeňství převzala z Rakouska-Uherska. Neudržované budovy poznamenané nadměrným počtem vězněných nesplňovaly mnohdy ani základní bezpečnostní kritéria.¹²⁶ Nemale komplikace přineslo i převzetí vězeňských ústavů na Slovensku, neboť zde docházelo k stávkám a sabotážím. Vyšší státní úředníci maďarské a rakouské národnosti odmítali složit slib věrnosti Československé republice, a následkem toho museli být nuceně propuštěni, což způsobilo nedostatek justičních pracovníků. Německo stejně jako Československo stálo před významnou otázkou, a to jak v takových podmínkách uskutečnit reformu vězeňství. Zvolna začaly být uplatňovány prvky vedoucí k resocializaci a reintegraci bývalých zločinců do společnosti. Do věznic přicházeli sociální pracovníci a psychologové

¹²² Více k vývoji vězeňství v Českých zemích v JAHODOVÁ, Martina. *Věznice a vězeňský systém v českých zemích a v Brně od 80. let do prvního desetiletí 20. století*. Diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Historický ústav, 2006.

¹²³ Franz von Liszt (1851–1919) byl v letech 1898–1917 profesorem trestního a mezinárodního práva na univerzitě v Berlíně a členem progresivní lidové strany v pruské Poslanecké sněmovně a v Reichstagu.

¹²⁴ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany*. New Haven/London: Yale University Press, 2004, s. 21–22. Více k návrhům reformy F. von Liszta v MÖHLER, Rainer. Der DDR-Strafvollzug zwischen Sowjetisierung und deutscher Tradition: Die Ministerratsverordnung vom 16. November 1950. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, č. 4, 2004, 336–357, 347.

¹²⁵ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 20.

¹²⁶ ZDENĚK, Robin. *Vězeňství v první Československé republice*. Diplomová práce. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity, Katedra dějin státu a práva, 2011, s. 41. V letech 1921–1923 se v československých věznicích podle ministerského rady Egona Lányho vyskytovalo 11 888 až 12 209 trestanců. UHLÍK, Jan. F. J. Řezáč – reformátor vězeňství a školství 19. století, příloha časopisu *České vězeňství*, č. 2, 1997, 38.

a nemalá pozornost byla věnována dozorcům. Většinou se jednalo o bývalé vojáky a lidi bez dřívější praxe, což byla dlouhodobě zažitá praxe z Pruska a Rakouska-Uherska. Z tohoto důvodu bylo nutné věnovat významnou pozornost jejich vzdělávání, aby bylo možné prosazovat a upevňovat přijaté reformy.

Ve větší míře se pokračovalo v rozdělování vězňů do skupin podle závažnosti jejich trestného činu: recidivisté měli být oddělení od prvotrestaných, mladiství od dospělých. Prohluboval se progresivní výkon trestu založený na postupném zmírňování vězeňského režimu v závislosti na průběhu nápravy trestanců. V Československu se jednalo o zdokonalení již zavedeného systému z Rakouska-Uherska, v rámci kterého byli vězni rozdělení do tří disciplinárních tříd. V počáteční fázi výkonu trestu byli trestanci umístěni na samotku. Odsouzení na kratší tresty (do 18 měsíců) mohli, pokud to možnosti věznice dovozovaly, zůstat po celou dobu svého trestu na samotce. Oddělení od ostatních vězňů mělo nejen represivní, ale i výchovnou funkci. Zaprvé mělo přimět pachatele, aby začal svých činů litovat a přijal zasloužený trest, za druhé vězeňský personál měl prostor k výchovnému působení. Podle svého chování pak byl vězeň přesunut do vyšších disciplinárních tříd, kde již byl v kontaktu s ostatními spoluvězni a získal i další práva, jako například častější návštěvy, možnost hrát hry a větší volnost.¹²⁷ Převedení do I. třídy bylo předpokladem k návrhu na podmíněné propuštění z výkonu trestu, uzákoněné již v roce 1919¹²⁸.

Podobné reformy zaváděly i věznice v Německu. Mezi nejprogresivnější věznice patřil Untermaßfeld, který zavedl podobně jako věznice v Československu třířádkový program převýchovy vězňů. Po odsouzení byl vězeň zařazen do 1. stupně, ve kterém mu nebyly přiznány žádné výhody a svůj trest si odpykával na samotce. Po určité době se vedení věznice na základě chování vězně mohlo rozhodnout o přeřazení do vyššího stupně, kde již probíhala výuka. Odsouzení část svého času trávili bez dohledu vězeňského personálu a jejich volný čas byl vyplňován nejrůznějšími aktivitami, jako zpěvem ve sboru, různými hrami, posloucháním rádia nebo psaním vězeňských novin. Před propuštěním byl vězeň zařazen do 3. stupně. Jednalo se především

¹²⁷ ZDENĚK, Robin. *Vězeňství v první Československé republice*, cit. d., 45–46. KÝR, Aleš. *Historie vězeňství*. Dostupné z: <http://www.vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/historie-104/historie-vezenstvi>, 21. 2. 2012.

¹²⁸ Jedná se o zákon č. 562/1919 Sb., o podmíněném odsouzení a podmíněném propuštění, který prohloubil progresivní systém výkonu trestu odnětí svobody, spočívající v různém vězeňském režimu v závislosti na chování trestanců, a posílil jeho výchovnou funkci. Zákon dával polepšitelným vězňům šanci odejít na svobodu dříve, než stanovil rozsudek.

o přípravu na propuštění, neboť zde vězňům bylo dáno velké množství příležitostí pro jejich svobodné jednání. Jako nepředstavitelná se může jevit skutečnost, že odsouzení byli umístěni do neuzamčených cel bez mříží a ve svém volném čase se mohli procházet v místním lese bez doprovodu strážce.¹²⁹ Prosazování reformy na německém území významně ovlivňovala Pracovní skupina pro reformu vězeňství (*Arbeitsgemeinschaft für die Reform des Strafvollzugs*)¹³⁰, založená v roce 1923 skupinou univerzitních učitelů, vězeňských představitelů a státních úředníků. Mezi nejvýznamnější představitele patřili první profesor kriminologie na univerzitě v Hamburku Moritz Liepmann¹³¹ a Lothar Frede, jenž byl v roce 1922 liberální vládou v Durynsku jmenován vedoucím správy vězeňství. Díky jeho působení se Durynsko stalo centrem reformy vězeňství v Německu, neboť L. Frede prosazoval návrhy doporučené Pracovní skupinou. Ta požadovala nahradit disciplinární přístup vzdělávacími a výchovnými prostředky.¹³²

Při srovnání vězeňských reform v Československu a v Německu v meziválečném období narazíme na jeden významný rozdíl, a to ve způsobu jejich prosazování. Regionální specifika v jednotlivých německých zemích byla výrazná, mezi progresivní země patřilo např. již zmiňované Durynsko, dále Sasko a Hamburg, na druhou stranu mezi tradiční země prosazující politiku striktních disciplinárních trestů náleželo Bavorsko. Zlepšování podmínek odsouzených, opravování věznic a zkvalitňování zásobování a stravování vždy záleželo na vedení jednotlivých věznic a na směřování regionální politiky.¹³³ Právě kontinuita představ funkce trestu a věznění jako odplaty a odstrašení, jež byla prosazována vedoucími věznic, patří mezi signifikantní znaky vývoje vězeňského systému v období Výmarské republiky. Zavádění reformy pro velitele věznic a dozorce znamenalo v mnoha ohledech ztížení jejich práce, museli změnit nejen své, již po dlouhá léta zaběhnuté praktiky, jež považovali za jediné

¹²⁹ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 27–29.

¹³⁰ Více k práci Pracovní skupiny: SCHMIDT, Eberhard. *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1995, 343–344.

¹³¹ Moritz Liepmann (1869–1928) byl prvním profesorem kriminologie na univerzitě v Hamburku. Stal se známým především kvůli zprávě, kterou přednesl na 31. kongresu právníků v roce 1912 a ve které se vyslovil proti trestu smrti. V roce 1921 publikoval knihu „Reforma německého trestního práva“. Prosazoval reformu vězeňského systému, již zastával jeho učitel Franz von Liszt. Na univerzitě v Hamburku založil Katedru trestního práva a kriminologie. Byl členem představenstva německé pobočky Mezinárodního kriminologického spolku a spoluzakladatel Pracovní skupiny pro reformu vězeňství.

¹³² WACHSMANN, Nikolaus. Between Reform and Repression: Imprisonment in Weimar Germany. in *The Historical Journal*, roč. 45, č. 2, (June 2002), 411–432, 418 ann., srov. WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 25.

¹³³ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 30–35.

správné, ale museli také změnit pohled na odsouzeného a celkově na funkci trestu. Nový přístup byl pro ně příliš změkčilý, a tak podle nich nemohl přinést očekávané výsledky. Návrat k disciplinárnímu pojetí trestu po nástupu nacismu k moci tak v mnohých případech vítali, navíc některé vězeňské ústavy v Bavorsku hrdě konstatovaly, že nemusely přijmout žádná opatření. Decentralizace v zavádění reformy tak v Německu byla jednou ze slabín celého systému. Není proto divu, že Československo, prosazující změny a způsoby zacházení s vězni odpovídající evropským normám centrálně prostřednictvím ministerstva spravedlnosti a bez ohledu na krajová specifika, bylo představiteli trestní politiky a úředníky spravujícími oblast vězeňství ve Výmarské republice považováno za progresivní a bylo oceňováno i jinými evropskými zeměmi.¹³⁴ Mezi nejvýznamnější osobnosti prvorepublikového vězeňství patřil Emil Lány¹³⁵, který se v roce 1920 podílel na organizaci a správě vězeňství na ministerstvu spravedlnosti. Jeho publikace jsou prochnuty myšlenkami na humanizaci vězeňství a práva vězňů.¹³⁶ Dr. Emil Lány mj. zastával myšlenku, že:

„[...] výkon trestu nemá v trestanci ubít občanskou a mravní sebeúctu [...] ti, kdo požadují jen a jen přísnost ve výkonu trestu a nepřihlížejí i k jeho výchovnému úkolu, sotva kdy se zamyslí nad psychologickými, sociálními a mravními předpoklady zločinu a sotva kdy si vážně položí otázku, co má být s trestancem po jeho propuštění.“¹³⁷

Pod vedením dvanácti ministrů spravedlnosti a ministerských úředníků se podařilo po první světové válce obnovit činnost vězeňství. Nicméně po celou dobu existence první republiky se nepodařilo odstranit právní dualismus v trestním právu mezi českými zeměmi, Slovenskem a Podkarpatskou Rusí, který byl pozůstatkem předcházejícího historického vývoje.

¹³⁴ Viz KAFKOVÁ, Alena. Přehled funkcionářů odpovědných za československé vězeňství v letech 1919–1938. In *Historická penologie*, 2005, č. 1, 7–9, 7.

¹³⁵ JUDr. Emil Pavel Lány (1879 –1945) byl český šlechtic a jeden z nejvýznamnějších právníků první republiky. Pocházel z české černilovské větve původem uherského rodu Lányi. Vystudoval práva na Univerzitě Karlově. Od roku 1920 působil na ministerstvu spravedlnosti ČSR a od roku 1926 rovněž na právnické fakultě Univerzity Karlovy. V roce 1928 byl jmenován delegátem československé vlády v Mezinárodní komisi trestní a vězeňské a roku 1937 byl jmenován prezidentem Vrchního zemského soudu ČSR v Praze. Za druhé světové války působil v aktivním odboji, byl ve styku s československou exilovou vládou v Londýně a v čele odbojové organizace PRNV spolupracoval s domácí ilegální bojovou skupinou československého důstojnictva. V roce 1944 byl zatčen gestapem, padl při květnovém povstání roku 1945 v Praze.

¹³⁶ HUSSEINI, Fajsal. *Mechanismy ochrany práv osob ve výkonu trestu odnětí svobody*. Rigorózní práce. Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Katedra správní vědy, správního práva a finančního práva: Brno, 2008, 29–30.

¹³⁷ LÁNY, Emil. *O našich vězňích a vězeních*. Naše Doba, 1924, 546.

Zvrat ve vývoji vězeňství v Německu zasadil rok 1933 a nástup nacismu k moci. Několik vedoucích vězeňských zařízení bylo odstraněno a Pracovní skupina pro reformu vězeňství byla zrušena. Již v roce 1934 byla vězeňská pravidla revidována a sjednocena národním vězeňským řádem zavedeným 14. května téhož roku ve všech německých zemích. Nová pravidla restriktivně zúžila práva vězně; pedagogické prvky zcela vymizely, možnost vycházek vězňů za brány věznic byla zrušena a hodiny ke vzdělávání odsouzených již nesloužily k rozšíření jejich pracovního zaměření, ale získaly ideologickou náplň. Nejenom, že počet vězňů začal opět stoupat, ale proměňovalo se i složení vězeňské populace. Kriminální vězně doplňovali oponenti nacistického režimu, homosexuálové, asociálové a lidé jiného náboženského přesvědčení či rasy, neboť v souvislosti se změněným zaměřením penitenciární politiky se také proměnila praxe soudů nahrávající nacistické rasové politice. Postupně se začal vytvářet systém koncentračních, pracovních a internačních táborů, spravovaný policejními složkami a jednotkami SA a SS, ve kterých byli bez řádného odsouzení zadržováni političtí odpůrci režimu, „asociální živly“ jako Svědkové Jehovovi, Romové, homosexuálové a nemalé procento Židů. Již v předválečném období v nich bylo na denním pořádku násilí a smrt. Říšské ministerstvo spravedlnosti, spravující vězeňskou soustavu po celou dobu třetí říše, selhalo v získání jakéhokoliv většího vlivu nad těmito zařízeními.

Vztah mezi justicí a policejními složkami byl po celé období vlády nacistické strany ambivalentní, v některých případech spolupracovaly, v jiných oblastech naopak soupeřily. Celkově však byly podmínky ve věznicích před válkou příznivější. Pracující vězni v trestnicích a věznicích dostávali malou finanční odměnu, zatímco vězni v koncentračních táborech pracovali zadarmo. Ve srovnání s koncentračními tábory dozorcí dodržovali vězeňská pravidla, hladina násilí byla daleko nižší a případy zabití vězňů se téměř nevyskytovaly.¹³⁸ K výraznějšímu obratu došlo až v roce 1942, kdy se říšským ministrem spravedlnosti stal Otto Georg Thierack¹³⁹, kdy i do vězení začalo pronikat násilí a právní systém začal být ve větší míře deformován.

¹³⁸ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 163–188.

¹³⁹ Otto Georg Thierack (1889–1946) byl nacistický právník a politik. Dne 20. srpna 1942 se stal říšským ministrem spravedlnosti. V této funkci byl zodpovědný za usmrcování vězňů v rámci kampaně „vyhlazení prací“. Poté co ho zatklí Spojenci, spáchal v Sennelageru sebevraždu, aby nemohl být předveden před soud v Norimberku.

V Československu byla situace odlišná, neboť až do vzniku protektorátu Čechy a Morava nedošlo k žádným změnám. Za německé okupace zůstal na základě Hitlerova výnosu z 16. března 1939 v podstatě zachován dosavadní justiční a vězeňský systém včetně základní legislativní úpravy, organizace a správy vězeňství. Tento výnos mj. stanovil, že Protektorát je autonomní a spravuje se sám. Měl tak vykonávat „svá výsostná práva ve shodě s politickými a hospodářskými potřebami říše.“ Výnos se stal základem pro existenci dvojkolejnosti veřejné správy v Protektorátu, tj. protektorátní autonomní správy a správy říšské. Nicméně je zcela patrné vedoucí postavení říšské vlády v čele s říšským protektorem.¹⁴⁰ V praxi to znamenalo, že v protektorátním ministerstvu spravedlnosti působil pověřenec Úřadu říšského protektora, který měl sledovat a koordinovat činnost ministerstva s německými úřady.

Na území Protektorátu existovala vězeňská zařízení jednak v působnosti protektorátní státní správy, jednak v působnosti nacistické okupační správy, nicméně navíc byla některá protektorátní vězeňská zařízení zčásti využívána pro účely vyšetřování německé tajné policie (gestapa) a německých soudů, jež měly výhradní pravomoc řešit tzv. trestné činy proti Velkoněmecké říši.¹⁴¹ Vedle již existujícího systému věznic a trestnic vybuodovala nacistická okupační správa na území Protektorátu 2 125 nových vězeňských zařízení různého typu a velikosti, která sloužila k internaci a uvěznění jak politických odpůrců, tak osob internovaných z rasových a náboženských důvodů. Nad těmito zařízeními neměla protektorátní vláda žádnou pravomoc.¹⁴² Všichni zaměstnanci justice a vězeňství, kteří chtěli zůstat v aktivní službě, museli složit zkoušku z německého jazyka a slib poslušnosti Velkoněmecké říši, který skládali všichni protektorátní úředníci od členů vlády po učitele.¹⁴³ Ne všichni dozorcí však považovali tento slib za morálně závazný a někteří se snažili odsouze-

¹⁴⁰ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*. Praha: NLN, 2005, 405–406.

¹⁴¹ KÝR, Aleš. *Historie vězeňství*, cit. d.

¹⁴² Více k jejich charakteristice a rozdělení viz NEDBÁLEK, František. *Charakteristika nacistických věznic a táborů v době okupace na území země Moravskoslezské*, MěV ČSPB Brno: Brno, 1984; NEDBÁLEK, František. *Místa utrpení a vzdoru*. Praha, 1984.

¹⁴³ Slib zněl: „Slibuji, že budu vůdce Velkoněmecké říše Adolfa Hitlera jako ochránce Protektorátu Čechy a Morava poslušen, že budu zájmy Velkoněmecké říše ve prospěch Protektorátu Čechy a Morava podporovati, nařízení hlavy Protektorátu Čechy a Morava a jeho vlády plniti, zákony zachovávatí a své úřední povinnosti svědomitě zastávati.“ KÝR, Aleš. Protektorátní vězeňství se zřetelem na činnost pankrácké věznice. In *Historická penologie*, 2008, č. 1, 27–36, 29.

ným vězňům různými způsoby pomáhat. Na následky toho bylo v letech 1939–1941 vyšetřováno 72 zaměstnanců protektorátního vězeňství gestapem.¹⁴⁴

Jak bylo již výše uvedeno, v jednotlivých soudních věznicích a trestnicích často existovalo jak protektorátní vedení (české), které většinou zajišťovalo provozní činnost, tak říšské vedení (německé), zajišťující jejich využívání pro vazební účely nacistických soudů a vyšetřovací účely gestapa. Jedním z takových příkladů je i věznice Pankrác, ve které se nacházela protektorátní česká věznice, německá policejní věznice gestapa a německá soudní věznice. Do protektorátní české věznice byli umístěni vyšetřovanci nebo odsouzení protektorátních soudů. Většinou se jednalo o kriminální vězně. Jejich každodenní život byl určován Domácím řádem pro věznice krajských soudů trestních, vydaným ministerstvem spravedlnosti, díky kterému jim byla přiznávána práva a ukládány přiměřené povinnosti. V německé policejní věznici gestapa a německé soudní věznici, kam byli umístěni jedinci vyšetřovaní gestapem a souzení německými nacistickými soudy, byl život diametrálně odlišný. Jejich činnost byla stanovena nacistickými předpisy a požadavky dozorčího personálu, všem vězňům byla upírána jejich práva a vynucováno plnění celé řady povinností pod hrozbou krutých kázeňských i soudních trestů. Obě skupiny vězňů však trpěly nedostatkem ubytovacích míst, neboť cely byly několikanásobně přeplněny, špatným vytápěním cel, nedostatečnou stravou, špatnými hygienickými a zdravotnickými podmínkami.¹⁴⁵

* * *

V obou zemích existovaly od 19. století podobné tendence ve vývoji trestního a penitenciárního systému, přičemž reformy a změny byly aplikovány s větším nebo menším úspěchem, který závisel na jednotlivých podmínkách správní struktury a historického vývoje. Velký zvrat znamenalo vypuknutí první světové války, resp. její výsledky, nicméně po počátečních problémech s přeplněností a špatnou vybaveností věznic pokračovala transformace věznic v humanistickém a reformním duchu. Zvrat do vývoje německého vězeňství přineslo vítězství nacistické strany, po němž postupně docházelo k deformacím právního a trestního systému. Bylo by však nesprávné považovat nacistický právní teror za negaci výmarské trestní politiky, za přerušení kontinuity. Nejenom, že většina výmarských úředníků zůstala na svých

¹⁴⁴ KÝR, Aleš. Protektorátní vězeňství se zřetelem na činnost pankrácké věznice, cit. d., 29–31.

¹⁴⁵ Tamtéž, 36.

pozicích, ale také německé trestní právo zůstalo nezměněné, protože nacistům se nepodařilo prosadit nový trestní zákoník. Kontinuita je více viditelná hlavně v případě běžných kriminálních zločinů, které byly trestány legálními autoritami. Co se ale zásadně proměnilo, byl život ve vězení. Věznice byly přeplněné, vězni trpěli hladem a zhoršila se také lékařská péče. Byla ale hlavně zavedena nová nařízení, zrušeno právo vězňů na podávání stížností a nastaveny tvrdé disciplinární tresty. Vězni, kteří byli označeni jako „nepřátelé společnosti“, byli vystaveni diskriminujícím faktorům, stejně jako násilnému chování dozorců.¹⁴⁶

Zvýšené nebezpečí a boj Československa o nezávislost, hlavně po podepsání mnichovské dohody a odstoupení pohraničí, se také částečně projevil v trestní politice, kdy nezaměstnaní nebo osoby nemohoucí prokázat svůj zdroj obživy byli nuceni pracovat v pracovních útvarech a kárných pracovních táborech.¹⁴⁷ Nicméně k zásadní změně dochází až po vytvoření Protektorátu. Přestože se vězeňství na jeho území v případě protektorátního justičního a vězeňského personálu vyznačovalo velkou kontinuitou, na druhou stranu bylo určováno dvojkolejností. Ostraha kriminálních vězňů nacházejících se v protektorátních věznicích do jisté míry pokračovala v předválečných tendencích, ačkoliv životní podmínky se zhoršily, neboť denní přídělky jídla se snížily a věznice byly přeplněné. V říšských věznicích však byly aplikovány stejné modely jako v třetí říši.

V průběhu druhé světové války můžeme na územních celcích obou států v oblasti vězeňství pozorovat podobné procesy, jako vznik systému koncentračních pracovních a vyhlazovacích táborů spravovaných policejními složkami, ve kterých byly vězněny osoby bez řádného odsouzení na základě pravidel nacistické rasové politiky. Justiční systém sloužil potřebám nacistické politiky. Na druhou stranu je potřeba mít na paměti nerovnoměrné postavení, kdy se Protektorát Čechy a Morava nacházel v podřízeném postavení vůči nacistickému Německu, což se projevovalo mj. také ve správním a administrativním uspořádání. Správní úřady tzv. autonomní správy byly podřízeny nově vybudovaným říšským úřadům a během poměrně krátké doby je převzali nacisté. Veřejná správa Protektorátu byla poznamenána dvojkolejností, což se samozřejmě projevovalo i na vězeňském a justičním systému. Ve věznicích

¹⁴⁶ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 373.

¹⁴⁷ Využívání nucené práce v pracovních útvarech bylo zavedeno na základě Vládního nařízení č. 223/1938 Sb., ze dne 11. října 1938; v kárných pracovních táborech na základě Vládního nařízení č. 72/1939 Sb., ze dne 2. března 1939, o kárných pracovních táborech.

a trestnicích spravovaných protektorátním vedením, v nichž se nacházeli především kriminální vězni řádně odsouzení protektorátními soudy, byly do určité míry zachovány podmínky a předpisy z předválečného období. Tato kontinuita byla zajišťována i dozorcí, kteří po složení slibu poslušnosti nadále vykonávali své povinnosti. Podmínky vězňů byly ztíženy především zhoršeným zásobováním a přeplněností. Ve věznicích a trestnicích řízených říšskou administrativou však můžeme sledovat podobné deformační prvky, jež se rozvíjely v německých věznicích řízených říšským ministerstvem justice po nástupu nacistické strany k moci, mezi něž patřilo používání násilí, nucená práce vězňů a rozšíření případů zabití.

Po druhé světové válce obě země stály před úkolem transformovat trestní a vězeňský systém, potrestat válečné zločince, v československém případě i kolaboranty s nacistickou okupační mocí, a vrátit se k předválečnému reformnímu humanistickému duchu trestní a penitenciární politiky.

Kapitola 4: Vývoj organizační struktury

„Buržoazní vězeňství bylo nehumánní, protože izolovalo vězně od společnosti a odepíralo mu jediný prostředek k jeho nápravě – produktivní práci. Nezískalo tak žádné plnohodnotné lidi, kteří by vzděláním a produktivní prací přispěli k rozvíjení společnosti. Takové vězeňství je iracionální. Nepřináší státu žádný zisk a našemu hospodářství žádný růst. Jen stojí stát miliony.“¹⁴⁸

Poválečné období neznamenovalo jen velkou změnu ve společenské, politické a hospodářské sféře, ale nově vznikající a měnící se poměry zasáhly velkou měrou taktéž oblast vězeňství a soudnictví. V Československu i ve východním Německu byl postupně uplatňován sovětský model struktury a organizace vězeňství, nicméně do jaké míry a zda vůbec šlo o uniformní přebírání sovětských zkušeností, které by mělo za následek stejný organizační model vězeňství v obou zemích, je otázka, na kterou se pokusí odpovědět tato část. Jak dále ukážeme, předcházející historický a společenský vývoj hrál významnou roli v utváření a transformování trestní a penitenciární politiky. Ačkoliv sovětský model byl víceméně přesně daný, tedy resort vězeňství měl být centralizován v rukou jedné instituce, již bylo ministerstvo vnitra, cesty k jeho dosažení byly rozdílné. Úlohu hrály faktory nejrůznějšího charakteru – postavení Sovětského svazu v zemi a jeho možnosti ovlivňovat dění politického a kulturního charakteru, role komunistické strany ve společnosti, způsob vypořádání se s „dědictvím“ po druhé světové válce, převažující veřejné mínění ve společnosti, správní uspořádání země, ekonomické faktory a v neposlední řadě také lidský faktor a ochota se přizpůsobit.

Každá z obou zemí se nacházela v odlišném postavení. Ve východní německé zóně hrála významnou roli sovětská okupační správa, která na nejrůznějších úrovních zasahovala do každodenního života německého obyvatelstva. Československo naopak bylo zcela samostatnou zemí, do jejíhož politického vývoje Sovětský svaz zasahoval jen zprostředkovaně prostřednictvím KSČ. V tomto smyslu se také nabízí soubor důležitých otázek: kdy se Sovětský svaz snažil sovětizovat obě země a jaké prostředky k tomu využíval, kdy začaly oba státy cílevědomě přebírat sovětský model penitenciární politiky a případně jaké prvky si ze sovětských zkušeností vybíraly.

¹⁴⁸ *Bundesarchiv in Berlin (BA)*, f. DO 1/28590, Thesen!

Pokud se jejich cesta k centralizovanému vězeňství vedenému ministerstvem vnitra lišila, jaké faktory hrály roli a jak transformaci vězeňství ovlivňovaly.

1. Od reformem k sovětizaci

Válka se blížila ke konci a na německé území postupovala vojska Rudé armády, která kromě jiného také postupně přebírala vězeňská zařízení Říšského ministerstva spravedlnosti. Ta byla celkově ve špatném stavu, mnoho budov bylo poničeno a vydrancováno; množství vězňů bylo buď v posledních minutách války propuštěno, zabito, nebo se jim podařilo utéct.¹⁴⁹ Po druhé světové válce muselo být německé vězeňství nejenom transformováno, ale také v praxi a v teorii denacifikováno. Předcházející vývoj byl zcela odmítnut a vězeňství mělo být reformováno v humanistickém duchu, za čímž stála především dvojice Werner Gentz¹⁵⁰ a Eugen Schiffer¹⁵¹. Oba dva získali praxi s řízením vězeňství z meziválečného období a představovali osobnosti zaručující transformaci represivního a militaristicky vedeného trestního systému třetí říše do vězeňství využívajícího demokratické principy, jehož účelem je náprava odsouzeného a jeho úspěšná reintegrace do společnosti.

Na základě rozkazu č. 17 Sovětské vojenské okupační správy ze dne 27. července 1945¹⁵² byla vytvořena Německá centrální správa pro justici (*Deutsche Zentralverwaltung für Justiz – DVJ*), jejímž vedoucím se ve svých úctyhodných 85 letech stal Eugen Schiffer. E. Schiffer měl krátké zkušenosti s řízením ministerstva spravedlnosti z Výmarské republiky a navzdory svému pokročilému věku se v poválečném období stal nejenom bojovníkem za denacifikaci justičního personálu, ale hlavně za

¹⁴⁹ OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug der Deutschen Zentralverwaltung für Justiz in der Sowjetischen Besatzungszone 1945–1949. Einblick in Akten der frühen deutschen Nachkriegsgeschichte. In *Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe*, č. 2, 1992, 83–90, 83.

¹⁵⁰ Werner Gentz (1884–1979) po vystudování práv v Berlíně působil na úřadě vězeňství v Kielu a od roku 1928/1929 byl členem ministerské rady na pruském ministerstvu spravedlnosti, kde působil jako poradce v záležitostech vězeňství. Za svého působení se zasadil o prosazování reform, za nimiž stála Studijní skupina pro reformu ve vězeňství. V roce 1933, po nástupu nacismu k moci, byl ze své funkce odvolán. V roce 1945 se stal vedoucím oddělení vězeňství při Německé centrální správě pro justici.

¹⁵¹ Eugen Schiffer (1860–1954) byl v letech 1919–1921 německým ministrem financí, od roku 1921 zastával úřad ministra spravedlnosti. V letech 1945–1948 byl prezidentem východoněmecké centrální justiční správy. V roce 1950 emigroval do západní zóny. Mimo jiné stál v červnu 1945 u zrodu Liberálnědemokratické strany Německa. Více k jeho životní dráze viz WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen, Veröffentlichungen zur SBZ-/DDR-Forschung im Institut für Zeitgeschichte*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2001, 45–52.

¹⁵² Befehl Nr. 17 des Obersten Chefs der Sowjetischen Militärverwaltung in Deutschland betreffend die Einsetzung von deutschen Zentralverwaltungen in der sowjetischen Besatzungszone vom 27. Juli 1945. Dostupné z: <http://www.verfassungen.de/de/de45-49/verf45-i.htm>, 19. 5. 2012.

právní proměnu zákonů přijatých v období vlády nacismu. Jeho cílem bylo reformovat německý právní systém tak, aby byl založen na zákonných pravidlech.

V rámci centrální správy vzniklo Oddělení vězeňství (*Abteilung Strafvollzug*), v jehož čele stanul Werner Gentz, který v době Výmarské republiky stál za prosazováním reformy v Prusku. Ačkoliv byly pravomoci ve vězeňství decentralizovány na základě nového zemského rozdělení platného až do roku 1952, získalo centrální oddělení vězeňské správy výše uvedeným rozkazem důležitá oprávnění, které je zmocňovalo k centrálnímu řízení a koordinaci správy vězeňství.¹⁵³

Vězeňství mělo být stejně jako ostatní složky německé společnosti denacifikováno a nacističtí úředníci a dozorcí měli být zbaveni svých pozic. Jejich odstranění bylo důsledné, neboť na konci roku 1945 byli všichni vězeňští guvernéri propuštěni, stejně jako o tři roky později 1 694 dřívějších vězeňských dozorců. Fakticky nezůstali žádní nacističtí dozorcí nebo úředníci; jen 3 % z 1 732 dozorců v roce 1947 bývala členy NSDAP nebo jejích organizací. Ztratili nejenom svou práci, ale někteří byli také uvězněni, či ztratili své životy. Někteří byli odvezeni do táborů v Sovětském svazu, jiní byli internováni ve speciálních táborech.¹⁵⁴ Deenacifikace justičního a vězeňského personálu se v sovětské okupační zóně (SOZ) a v západních zónách výrazně lišila. Ačkoliv někteří guvernéri a dozorcí v západních okupačních zónách ztratili své pozice, nedostatek pracovních sil způsobil, že v následujících letech se opět vraceli na stejná místa a zůstali tam až do svého odchodu do penze.¹⁵⁵

Významnou roli jak ve vývoji vězeňství, tak v celé SOZ sehrála Sovětská vojenská okupační správa Německa (*Sowjetische Militäradministration in Deutschland – SMAD*), vytvořená 9. června 1945.¹⁵⁶ Stala se hlavním prostředkem k aplikování sovětské politiky na každodenní život. Od svého založení až do přenesení správní svrchovanosti na vládu NDR dne 11. listopadu 1949, kdy byla přetvořena na Sovětskou kontrolní komisi (*Sowjetische Kontrollkommission – SKK*), byla nejvyšším or-

¹⁵³ ANSORG, Leonore. *Politische Häftlinge in Strafvollzug der DDR. Strafvollzugsanstalt Brandenburg*. Berlin: Metropol, 2005, 23.

¹⁵⁴ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prison*, cit. d., 357.

¹⁵⁵ Více k vězeňské politice v západních zónách, resp. v americké zóně, k denacifikaci a provedení reformy viz HEGGER, Kenneth W. *Prison Reform in the American Zone of Occupied Germany, 1945–1952*. Disertační práce. University of Maryland, 1996. Srov. WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prison*, cit. d., 342–356.

¹⁵⁶ Befehl Nr. 1 des Oberbefehlshabers der sowjetischen Besatzungstruppen in Deutschland über die Organisation der Militärverwaltung zur Verwaltung der sowjetischen Besatzungszone in Deutschland vom 9. Juni 1945. Dostupné z: <http://www.verfassungen.de/de/de45-49/verf45-i.htm>, 19. 5. 2012.

gánem sovětské okupační zóny. Její organizační struktura odpovídala obsahově i geograficky nově se tvořící německé správě. Centrální úřad se nacházel v Berlíně-Karlshorstu. Na něj navazovaly úřady na zemské úrovni (Meklenbursko, Braniborsko, Sasko-Anhaltsko, Durynsko a Sasko) a síť různých regionálních a místních komandatur.¹⁵⁷

Postavení DVJ v rámci jak okupační správy, tak německé správy bylo nelehké. Neustále muselo vyjednávat se všemi složkami. Jako centrální orgán justice, jehož sídlo se nacházelo v Berlíně, byl v přímé podřízenosti ústředí SMAD v Berlíně-Karlshorstu. Navíc, jak bylo uvedeno výše, SOZ byla rozdělena na pět nově vytvořených zemí, z nichž v každé vznikla civilní provinční vláda vedená kolegiem (složeným z prezidenta a skupiny viceprezidentů). Provinční vlády měly na starosti implementaci každodenní správy. Avšak vzhledem k tomu, že nebyl určen vzájemný vztah mezi provinčními správami a centrální německou správou, docházelo často k různým sporům, neboť ne všechny provinční vlády chtěly sledovat politiku centrální správy.¹⁵⁸ Navíc do záležitostí německé správy často také zasahovali Sověti, a tak centrální úřady musely strávit mnoho času vyjednáváním na mnoha frontách.¹⁵⁹

Sovětská politika byla v sovětské okupační zóně v prvních letech celkem ambivalentní. Na jedné straně byla vysoce represivní a položila základy pro druhou diktaturu v Německu, ovšem na druhou stranu byla pragmaticky zaměřená a dávala si pozor, aby nebyla ohrožena jednota se Spojenci. Proto také z počátku povolovala prosazování demokratických reforem. Represivní stránka se projevovala především v opatření vůči německému obyvatelstvu. Už v průběhu postupu Rudé armády v posledních měsících války Sověti internovali podezřelé Němce v táborech NKVD. Také v SOZ byly zřízeny podobné tábory, které získaly označení speciální tábory (*Speziallager*), které nejprve přímo podléhaly zastupujícímu ministru vnitra Ivanu A. Serovi a od srpna 1948 Hlavní táborové správě ministerstva vnitra, čímž se staly součástí systému Gulagu. Během let 1945–1950 zde bylo internováno asi 189 tisíc

¹⁵⁷ K bližšímu a podrobnějšímu vývoji sovětské vojenské správy in FOITZIK, Jan. *Sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD) 1945–1949. Struktur und Funktion*. Berlin: Akademie Verlag, 1999; NAIMARK, Norman N. *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. London: Harvard University Press, 1997, 9–68.

¹⁵⁸ V tomto případě je mj. možné uvést znovuzaložení pracovních táborů v Sasku vedených policejními orgány, o nichž nebylo Oddělení vězeňství informováno. Viz část: „*Tyto pracovní tábory nemají nic společného s koncentračními tábory*“ – *pracovní tábory ve východním Německu*.

¹⁵⁹ Více k poválečnému správnímu uspořádání Německa viz NAIMARK, Norman N. *The Russians in Germany*, cit. d., str. 44–45. K vyjednáváním mezi centrálními, regionálními a okupačními orgány na úrovni justice viz WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR*, cit. d.

osob, z toho asi 35 tisíc cizinců, což byli zpravidla sovětští státní příslušníci.¹⁶⁰ Je nutné v této souvislosti poznamenat, že podobné tábory vznikaly na území celého Německa, tedy i v západních zónách. Jejich cílem byla internace nebezpečných osob s nacistickou minulostí, především středních a nižších nacistických funkcionářů. V sovětské okupační zóně však tyto tábory fungovaly daleko delší období a sloužily i k věznění osob s nenacistickou minulostí. Byly zde taktéž už v období 1945–1949 uvězněny osoby, které byly nebezpečné a nepohodlné komunistické diktatuře. Celkem se na území východního Německa nacházelo deset speciálních táborů, a to jak na místech bývalých koncentračních táborů v Sachsenhausenu a Buchenwaldu, tak i na dalších místech, jako např. ve Fünfeichen, Weesow, Hohenschönhausen, Ketschendorf, Jamlitz, Bautzen, Mühlberg a Torgau. V táborech panovaly katastrofální hygienické podmínky. Na následky nedostatku stravy a špatné lékařské pomoci v nich zemřelo asi kolem 43 tisíc osob.¹⁶¹ Tyto tábory však stály zcela mimo působnost německých správních orgánů, ke změně došlo až v roce 1950 v souvislosti s jejich zrušením (viz níže).

Německé orgány spravovaly věznice a trestnice, vězeňské nemocnice, soudní věznice a zařízení pro mladistvé, ve kterých se nacházeli vězni odsouzení německými soudy. Významnou úlohu v transformaci východoněmeckého vězeňství po válce sehrál již zmíněný Werner Gentz, který byl před rokem 1933 poradcem ministra na pruském ministerstvu spravedlnosti a patřil mezi nejvýznamnější zastánce výmarské reformy vězeňství.¹⁶² Hlavním účelem zaváděných reforem bylo napravení zločince a jeho úspěšný návrat do civilní společnosti. Za Gentzova působení dochází

¹⁶⁰ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen, Veröffentlichungen zur SBZ-/DDR-Forschung im Institut für Zeitgeschichte*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2001, 18.

¹⁶¹ K speciálním táboreům existuje velké množství literatury, alespoň výběrově uvedme VON PLATO, Alexander. *Sowjetische Speziallager in Deutschland. 1945–1950*, Band 1, 2. Berlin: Akademie, 1998; HATTIG, Susanne – KLEWIN, Sielke. *Geschichte des Speziallagers Bautzen 1945–1956*. Bautzen: Michel Sandstein, 2006; FINN, Gerhard. *Die politische Häftlinge der Sowjetzone 1945–1959*. Pfaffenhofen: Ilmgauverlag, 1960; RITSCHER, Bodo. Die Abteilung Spezlager. Anmerkungen zur Struktur und zum Funktionsbereich einer NKWD/MWD-Behörde in Deutschland. In HAASE, Norbert – OLESCHINSKI, Brigitte. *Das Torgau-Tabu. Wehrmachtstrafsystem NKWD-Speziellager. DDR-Strafvollzug*. Leipzig: Forum Verlag Leipzig, 1993, s. 135–176; Zur Herausbildung und Organisation des Systems von Speziallagern des NKVD der UdSSR in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands in Jahre 1945. In *Deutschland Archiv*, č. 6, 1993, 723–735; BRAUN, Günter – EHNERT, Gunter. Das Speziallager Buchenwald in einem zeitgenössischen Bericht. Ein seltenes Dokument und ein Außergewöhnlicher Fall aus der Internierungspraxis des NKWD. In *Deutschland Archiv*, č. 2, 1995, 163–173, a další.

¹⁶² Více k reformní činnosti Wernera Gentze v období Výmarské republiky in CANTOR, Nathaniel. Prison Reform in Germany. In *Journal of Criminal Law and Criminology* (1931–1951), sv. 25, č. 1, 1934, 84–90; GENTZ, Werner – GRADE, Joseph A. The Problem of Punishment in Germany. In *Journal of Criminal Law and Criminology* (1931–1951), roč. 22, č. 6, 1932, 873–894.

k významnému odklonu od represivního výkonu trestu, který byl prováděn v nacistickém období. V době jeho funkce byly navázány pracovní kontakty se západní německou zónou a došlo ke spolupráci a k vzájemné výměně zkušeností.¹⁶³ Cíl reforem v oblasti vězeňství tkvěl podle W. Gentze především v následné resocializaci vězňů, čehož mělo být dosaženo na základě smysluplné činnosti a produktivní práce, která měla být odměňována mzdou.

K základům výchovného vězeňství patřilo taktéž převzetí sociální zodpovědnosti vězňů ve formě vytvoření vězeňské samosprávy, ve které by odsouzení spolurozhodovali o společných záležitostech.¹⁶⁴ Gentz se přimlouval za vytvoření komplexů – pracovních táborů, ve kterých by se nacházely ubytovny pro 25–30 osob.¹⁶⁵ Sám nesouhlasil s masovým ubytováváním vězňů ve velkých věznicích. Vězeňství nemělo být podle jeho názoru určováno kasárenským drilem a zaváděním militaristických prvků, které se používaly v předchozím období. Aby bylo docíleno převýchovy vězňů, požadoval klasifikaci a rozdělení vězňů podle pohlaví, stáří, na prvotrestané a recidivisty a na odsouzené, kteří projevují dobrý vývoj a dá se tedy počítat s prognózou nápravy a úspěšného navrácení do společnosti, a na odsouzené, jejichž stav se nezměnil. Propagoval spíše skupinovou pedagogiku, vzdělávání vězňů a využívání znalostí z psychologie. Na svou dobu hlásal velmi pokrokové myšlenky.¹⁶⁶

Na druhou stranu je nutné poznamenat, že uskutečnění těchto myšlenek stály v cestě různé překážky, například stav vězeňských zařízení, která byla poničena četným bombardováním.¹⁶⁷ W. Gentz ve zprávě z cest po nejvýznamnějších vězeňských zařízeních konstatoval, že v roce 1946 nebyla a ani nemohla být v saských vězeních uskutečněna platící vězeňská nařízení. V mnoha věznicích nebyli mladiství odděleni od dospělých a dokonce nebyla vytvořena ani oddělení pro vězenkyně, v rámci kte-

¹⁶³ Více ke kontaktům W. Gentze se západem viz OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug, cit. d., 83–90, 84.

¹⁶⁴ ANSORG, Leonore. *Politische Häftlinge in Strafvollzug der DDR*, cit. d., 25.

¹⁶⁵ Více viz část „Tyto pracovní tábory nemají nic společného s koncentračními tábory“ – pracovní tábory ve východním Německu.

¹⁶⁶ MÜLLER, Jörg. *Das Haftsystem der SBZ/DDR von 1945 bis zur Mitte der 1970er Jahre unter besonderer Berücksichtigung der Haftbedingungen politischer Häftlinge*. Dostupné z: <http://www.stiftung-aufarbeitung.de/downloads/pdf/stip2007/Mueller.pdf>, 11. 4. 2008.

¹⁶⁷ K tomu např. i viz dopis ze Zemské správy pro justici ze Saska, ve kterém konstatují, že kvůli válečnému poškození a požadavkům okupační správy na vězeňské prostory trpí nedostatkem oblečení, skladovacích prostor, nábytku, dek, povlečení, příborů, kbelíků, smetáků, atd. BA, f. DP 1/30160, Brief von Landesverwaltung Sachsen-Justiz (14. 5.1946). Viz také další zprávy z prohlídek věznic, které byly uskutečněné W. Gentze v letech 1946–1947 nacházející se v BA, f. DP 1/30278.

rých by byly separovány od mužů.¹⁶⁸ Věznice byly přeplněné a velký problém představoval i nedostatek kvalitního a vyškoleného vězeňského personálu. Navíc se nesmí zapomínat na komplikované podmínky Německa, jehož vyživovací poměry se nacházely v katastrofálním stavu.¹⁶⁹ Dostatek potravin nebyl ani pro civilní obyvatelstvo, proto se i vězeňská správa nalézala ve svízelné situaci.¹⁷⁰

V kompetenčním boji mezi sovětskými a německými orgány na všech úrovních hrálo důležitou roli zabezpečení věznic. V prvních poválečných letech nebyly žádnou výjimkou úspěšné útoky vězňů z justičních i policejních táborů i z pevných věznic. SMAD, resp. jeho právní oddělení, se o statistiky uprchlých vězňů zajímalo, a DVJ mu proto pravidelně posílala aktuální údaje. V roce 1947 W. Gentz v dopise vysvětloval důvody úspěšných útěků, mezi něž patřilo nedostatečné ozbrojení dozorců a poškození věznic. Dále muselo být mnoho dozorců propuštěno kvůli své příslušnosti k NSDAP a jen 19 % personálu mělo žádoucí vzdělání. Většinou se ale jednalo o věkově starší dozorce. Nové pracovní síle podle W. Gentze chyběl nejenom zájem o službu, ale také přehled o tom, s jakými možnostmi útěku mohou počítat, když vězně vedli např. k lékaři, zubaři nebo k soudu. Vězni navíc museli většinou nosit své civilní oblečení, což usnadňovalo útoky z pracovních komand.¹⁷¹

V průběhu let 1948 a 1949 se podařilo podmínky stabilizovat, a počet útěků postupně klesal.¹⁷² Kromě lepšího ozbrojení dozorců a školení o jejich povinnostech stálo za zlepšením také důslednější potrestání těch dozorců, kteří zapříčinili útěk vězně z nepozornosti nebo zanedbáním svých povinností. Ke zlepšení této situace vytvořilo Oddělení vězeňství na podzim roku 1948 návrh zákona, na základě kterého

¹⁶⁸ BA, f. DP 1/30035, Reisebericht über die Besichtigungsfahrt der Abteilung IV A (21.–27. července 1946).

¹⁶⁹ Bezprostředně po válce byla některá vězeňská zařízení (jako např. Brandenburg-Görden, Bautzen, Waldheim atd.) v rukou okupačních vojsk, která je používala pro své vlastní potřeby. K jejich předávání došlo až během let 1945–1946. Např. Waldheim, který sloužil k izolaci vlasovců, byl ruskou okupační správou vyklizen až 27. 11. 1946. BA, f. DP 1/30036, Brief an DVJ (31. 1. 1947); BA, f. DP 1/30036, Vermerk (5. 10. 1946).

¹⁷⁰ ANSORG, Leonore. *Politische Häftlinge in Strafvollzug der DDR*, cit. d., 26.

¹⁷¹ BA, f. DP 1/30081, Schreiben an Herr Chef der Rechtsabteilung der Sowjetische Militäradministration (20. 3. 1947).

¹⁷² Od ledna do října 1947 uteklo celkem 1 918 vězňů, ve stejném období v roce 1948 uprchlo 1 626 vězňů, nicméně v první polovině 1949 jen 426 a v druhé polovině téhož roku 953 vězňů. Počet uprchlých klesal jak v absolutních číslech, tak v procentech. WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR*, cit. d., 373. Srov. BA, f. DP1/30018, Berichterstattung zum Halbjahresplan (asi 1949).

měli být uprchlí vězni potrestáni do dvou let odnětí svobody. Návrh byl odmítnut v Sasku a v Braniborsku a nakonec nenabyl účinnosti v žádné z pěti zemí.¹⁷³

Vysoké procento útěků bylo jedním z důvodů, proč bylo vězeňství předáno do správy ministerstva vnitra. Ačkoliv justice přednesla několik důkazů, že procento útěků z jejích zařízení je v porovnání s jinými orgány výrazně nižší (např. v lednu 1948 činilo procento útěků ze zařízení spravovaných justicí 0,71 %, zatímco z táborů spravovaných policejními orgány¹⁷⁴ 3,13 %; přitom v justičních vězeních byl jeden dozorce na 10,8 vězňů a v policejních jeden dozorce na 3,8 vězňů)¹⁷⁵, nebyl na ně brán žádný zřetel a na konečném rozhodnutí se nic nezměnilo.

V době založení Německé demokratické republiky dne 7. října 1949 se většina vězeňských zařízení nacházela stále pod správou DVJ, které bylo při vzniku NDR přeměněno na ministerstvo spravedlnosti. Centrálním aparátem vytvořeným pro tuto oblast bylo Hlavní oddělení IVa – vězeňství¹⁷⁶, jehož hlavním vedoucím nadále zůstal W. Gentz. E. Schiffer byl v roce 1948 z důvodu svého vysokého věku vystřídán ve funkci vedoucího správy justice Maxem Fechnerem¹⁷⁷, který v letech 1949–1953 zastával funkci ministra spravedlnosti. Svou pozici ztratil v roce 1953, kdy se v rozhovoru pro Neues Deutschland postavil proti uvěznění německých protestujících dělníků. Byl zbaven všech svých funkcí a členství ve straně a odsouzen k osmi letům odnětí svobody. Max Fechner vyjednával s úřady SMADu o zachování rezortu vězeňství pod justicí, nicméně postupný tlak sovětské okupační správy a ministerstva vnitra nakonec neustál.

Reformy W. Gentze se již v předcházejícím období setkávaly s nechtí okupační správy, která viděla vězeňství a vězeňský personál jako nedostatečně denacifikované

¹⁷³ BA, f. DP1/30018, Beiträge der Abteilung Strafvollzug (1949). Více také v OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug..., cit. d., 86; WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR*, cit. d., 373 an.

¹⁷⁴ Tyto tábory vznikaly bezprostředně po válce pro zajištění bezpečnosti obyvatelstva. V roce 1948 byly v Sasku postupně obnovovány.

¹⁷⁵ BA, DP 1/30082, Schreiben an die Deutsche Verwaltung der Justiz vom Chef Deutschen Justizverwaltung, Berlin (25. 8. 1948).

¹⁷⁶ Toto oddělení vzniklo již roku 1947. In WUNSCHIK, Tobias. Das „Organ Strafvollzug“ im Ministerium des Inneren der DDR, In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2000, s. 97.

¹⁷⁷ Max Fechner (1892–1973) byl ministrem spravedlnosti v NDR. Po válce se nacházel v předsednictvu Sjednocené socialistické strany Německa (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED) a v letech 1946–1948 zmocněnec Velkého Berlína. V roce 1948 se stal následovníkem Eugena Schiffera ve funkci prezidenta východoněmecké centrální justiční správy, od roku 1949 transformované na ministerstvo spravedlnosti. V roce 1953 byl odsouzen k osmi letům odnětí svobody. V roce 1956 byl amnestován a o dva roky později mu bylo vráceno členství ve straně.

a „nedostatečně plní svou úlohu“.¹⁷⁸ Výhrady vůči Hlavnímu oddělení IVa při řízení a správě vězeňství nezůstaly bez následků. Přípravy k předání vězeňství do rukou ministerstva vnitra byly však postupné. Ještě v únoru 1949 prezident DVJ M. Fechner vycházel z toho, že Oddělení vězeňství bude centralizováno a jeho pozice vůči zemím posílena.¹⁷⁹ Jiný vývoj však naznačovalo vyřešení problematiky sovětských speciálních táborů, kdy bylo rozhodnuto, že tyto vězeňské objekty a internovaní budou převedeny z pravomoci SMADu pod pravomoc Německé lidové policie (*Deutsche Volkspolizei*)¹⁸⁰, v jejímž čele stál v letech 1949–1950 Kurt Fischer¹⁸¹, stejně jako Walter Ulbricht zastávající tvrdé linie a stoupenec sovětského kurzu. K rozhodnutí o převedení speciálních táborů do rukou Německé lidové policie taktéž přispěla okolnost, že Kurt Fischer předával Sovětské vojenské správě hlášení o údajných nedostacích v justiční správě vězeňství, aby ukázal spolehlivost své instituce.¹⁸²

V roce 1950 byly zrušeny stále ještě existující sovětské speciální tábory Buchenwald, Sachsenhausen a Bautzen.¹⁸³ Do konce března 1950 z nich bylo propuště-

¹⁷⁸ WUNSCHIK, Tobias. Die Gefängnisse der DDR. Zu den Strukturen des Strafvollzugsapparates und den Haftbedingungen in den fünfziger Jahren. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava: Zemské slezské muzeum, 2001, s. 156.

¹⁷⁹ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR*, cit. d., 374; OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug, cit. d., 88 an.

¹⁸⁰ Zvaná občas jako lidová policie, byla policií NDR. V roce 1945 zřídila sovětská okupační správa policejní síly v každé zemi, která se nacházela pod její pravomocí a správou. V roce 1946 se začal používat název Německá lidová policie. V srpnu téhož roku byla podřízena Německé správě vnitra (*Deutsche Verwaltung der Innern*). V roce 1949 byla podřízena přímo ministerstvu vnitra. Další strukturální dělení bylo na okresní a krajské úrovni. Lidová policie byla rozčleněna na ochrannou, silniční, vodní, kriminální a dopravní policii. Taktéž velmi blízce spolupracovala se státní bezpečností – Stasi (*Staatssicherheit – Ministerium für Staatssicherheit*) a její vlastní síť informátorů prozkoumávala informace od informátorů Stasi a opačně. Ke struktuře, vývoji a roli lidové policie viz LINDENBERGER, Thomas. *Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2003; SCHULTZE, Dieter. *Das große Buch der Deutschen Volkspolizei. Geschichte, Aufgaben, Uniformen*. Berlin: Das Neue Berlin, 2006; WUNSCHIK, Tobias. *Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte, Struktur und Methoden. MfS-Handbuch. Hauptabteilung VII. Ministerium des Innern, Deutsche Volkspolizei*. Berlin: Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, 2009.

¹⁸¹ Kurt Fischer (1900–1950) byl od roku 1917 členem ve *Spartakusbund*, v hnutí marxistických socialistů v Německu, a v roce 1919 vstoupil do Komunistické strany Německa. Po druhé světové válce se stal spolupracovníkem Antona Ackermanna. V květnu 1945 byl zástupcem primátora v Drážďanech. Od roku 1948 až do své smrti zastával úřad prezidenta Německé správy pro vnitřní záležitosti.

¹⁸² OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug, cit. d., 88; WUNSCHIK, Tobias. Die Gefängnisse der DDR, cit. d., 156.

¹⁸³ První velká propouštěcí vlna proběhla v létě roku 1948. Ke zrušení těchto táborů dochází v roce 1950 po protestech Západu proti zločinům proti lidským právům. Protože si nově vzniklá Německá demokratická republika snažila zachovat reputaci, bylo zrušení táborů představeno jako velkolepý akt Sovětského svazu a vztahy v táborech propagandisticky vylepšeny. Mnoho vězňů však

no asi 14 400 vězňů. Mezi nimi však nebyli vězni odsouzení v tzv. waldheimských procesech, které se konaly od 21. dubna do 29. června 1950 v trestnici malého saského města Waldheim a ve kterých bylo souzeno 3 432 osob, z nichž 32 dostalo trest smrti.¹⁸⁴ Buchenwald a Sachsenhausen byly zrušeny a pouze areál věznice Bautzen měl být okupační správou předán ministerstvu vnitra. Vzhledem k tomu, že se mělo jednat o převzetí asi 10 200 osob odsouzených sovětskými vojenskými soudy a asi 3 300 dalších, které ještě odsouzeny nebyly, vyvstala otázka, kam budou umístěni. Jako jediné řešení se jevilo převzít prázdné věznice od justice, proto se ministerstvo vnitra rozhodlo podniknout inspekci desíti největších věznic. Při předávání vězeňských zařízení docházelo v průběhu let 1949 a 1950 k několika kontroverzím, neboť lidová policie potřebovala převzít pokud možno co nejprázdnější věznice. Po střetech byly nakonec věznice Torgau, Luckau, Waldheim, Hoheneck a Untermaßfeld vyklizeny a předány.¹⁸⁵ Zároveň s tím byla podána žádost o výměnu vedení těchto zařízení.¹⁸⁶ V souvislosti s tímto procesem bylo v Hlavní správě Německé lidové policie vytvořeno 31. října 1949 oddělení vězeňství – *Hauptabteilung X*.¹⁸⁷

Proces předávání vězeňských zařízení rokem 1950 neskončil, ale spíše začal. Už v září roku 1950 bylo rozhodnuto, že vězeňská zařízení, jako například trestnice, pracovní tábory a vězeňské nemocnice, budou převedena z pravomoci ministerstva spravedlnosti do kompetence lidové policie. Menší zařízení, jako například vyšetřovací věznice a soudní věznice a zařízení pro mladistvé, však zůstala stále ještě v působnosti justice, což představovalo okolo 170 zařízení. Jednalo se o kompromis

nebylo propuštěno, někteří z nich byli deportováni do Sovětského svazu a někteří přestěhováni do věznic.

¹⁸⁴ WUNSCHIK, Tobias. Die Gefängnisse der DDR, c. d., s. 156 a FINN, Gerhard. *Die politische Häftlinge der Sowjetzone 1945–1959*. Pfaffenhofen: IimgauVerlag, 1960, 82–91; vice in EISERT, Wolfgang. *Die Waldheimer Prozesse. Der stalinistische Terror 1950. Ein dunkles Kapitel der DDR-Justiz*. Esslingen und München: Bechtle, 1993; OTTO, Willfriede. *Die „Waldheimer Prozesse“ 1950. Historische, politische und juristische Aspekte im Spannungsfeld zwischen Antifaschismus und Stalinismus*. Berlin: „Helle Panke“, 1993; HAASE, Norbert–PAMPEL, Bert (Eds.). *Die Waldheimer „Prozesse“–fünfzig Jahre danach. Dokumentation der Tagung der Stiftung Sächsische Gedenkstätten am 28. und 29. September 2000 in Waldheim*. Baden–Baden: Nomos, 2001; WERKENTIN, Falco. Die Waldheimer „Prozesse“–ein Experimentierfeld für die künftige Scheinjustiz unter Kontrolle der SED. In BÄSTLEIN, Klaus–ROSSKOPF, Annette–WERKENTIN, Falco. *Beiträge zur Juristischen Zeitgeschichte*. Berlin: Der Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2000, 32–51.

¹⁸⁵ WUNSCHIK, Tobias. Die Gefängnisse der DDR, c. d., s. 157.

¹⁸⁶ Více k předání speciálních táborů do správy Německé lidové policie viz BUDDRUS, Michael. „...im Allgemeinen ohne besondere Vorkommnisse“. Dokumente zur Situation des Strafvollzugs der DDR nach der Auflösung der sowjetischen Internierungslager 1949–1951. In *Deutschland Archiv*, č. 29, 1996, 10–33.

¹⁸⁷ BA, f. DO 1/28508, Bericht über die Entwicklung der Hauptabteilung Strafvollzug (9. 12. 1953).

na základě vládního nařízení z 16. listopadu 1950¹⁸⁸, podle kterého bylo vězeňství převedeno do pravomoci lidové policie, ale zároveň si měla justice ponechat zodpovědnost za vyšetřovací vazbu. Teprve týden před domluveným předáním se obě dvě ministerstva dohodla na tom, že vězeňská zařízení Gräfentonna, Ichtershausen, Magdeburg-Sudenburg, Coswig, Zwickau, Bautzen II, Cottbus a Bützow-Dreibergen a pracovní tábory Cranzahl-Sosa, Aue, Erlabrunn, Rüdersdorf a Volkstedt a vězeňské nemocnice Klein-Meusdorf a Scheuditz budou k 31. prosinci 1950 předány lidové policii. Nakonec bylo rozhodnuto, že i vyšetřovací a soudní věznice budou podléhat správě ministerstva vnitra, a tak už v průběhu roku 1951 byla předávána další vězeňská zařízení¹⁸⁹ a tento proces byl završen rokem 1952, kdy bylo k 1. červenci předáno zbylých 133 zařízení.¹⁹⁰

V rámci ministerstva vnitra byl resort vězeňství řízen Hlavním oddělením vězeňství (*Hauptabteilung Strafvollzug*), které se nacházelo ve východním Berlíně. To bylo až do roku 1956 podřízeno Hlavní správě Německé lidové policie (*Hauptverwaltung der Deutschen Volkspolizei*). Z důvodu přerozdělení kompetencí v rámci ministerstva vnitra bylo toto oddělení z působnosti Hlavní správy Německé lidové policie vyvázáno a od roku 1958 byl zřízen vlastní orgán – Správa vězeňství (*Verwaltung Strafvollzug*). Prvním vedoucím oddělení vězeňství byl Kurt Gertich, který byl v roce 1951 z politických důvodů zatčen a strávil osm let ve vězení. Jeho dlouholetým nástupcem se stal August Mayer. Na konci padesátých let, resp. v období let 1959–1961, zastával pozici vedoucího vězeňství Alfred Schönherr.¹⁹¹

S předáním vězeňských zařízení ministerstvu vnitra ztratila justice postavení a vliv na další vývoj penitenciární politiky. Reformní hnutí prosazované W. Gentzem bylo zcela odsunuto stranou a prostřednictvím ministerstva vnitra byly prosazovány militaristické prvky zacházení s vyšetřovanými a odsouzenými. Zvyšovalo se také jejich zapojení do pracovního procesu, přičemž byl zdůrazňován význam tohoto pro-

¹⁸⁸ Verordnung der Regierung vom 16. November 1950. Verordnung zur Übertragung der Geschäfte des Strafvollzuges auf das Ministerium des Innern.

¹⁸⁹ Pracovní tábory Fürstenberg, Wittmansdorf, Heidekrug, Neschwitz, Bitterfeld, Hohenleuben, Maxhütte a další.

¹⁹⁰ WUNSCHIK, Tobias. Die Gefängnisse der DDR, cit. d., 157–158.

¹⁹¹ FINN, Gerhard – FRICKE, Karl Wilhelm. *Politischer Strafvollzug in der DDR*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1980, 26.

cesu pro plnění plánu centrálně plánované ekonomiky, nikoliv jako nástroje jejich resocializace a reintegrace do civilní společnosti.

Centralizace vězeňského systému do působnosti jednoho ministerstva se však v NDR nezdařila. Některé vyšetřovací vazby byly totiž řízeny ministerstvem státní bezpečnosti¹⁹², které je široce považované za jednu z nejrepresivnějších zpravodajských agentur. Nejvýznamnější osobností z těch, kdo stáli za zřízením a vedením této instituce, byl Erich Mielke¹⁹³. Ministerstvo státní bezpečnosti vzniklo v roce 1950 a bylo zrušeno v roce 1953 po červnovém povstání. Jednalo se o podobnou instituci, jako bylo ministerstvo státní bezpečnosti v Sovětském svazu, které zde vzniklo v roce 1946.¹⁹⁴ Za zrušením této instituce kromě jiného stály politické změny v Sovětském svazu, neboť ve stejném roce došlo ke sloučení tamního ministerstva vnitra a ministerstva státní bezpečnosti v jednu instituci, v jejímž čele stanul L. Berija. Zatímco v SSSR k obnovení instituce v této podobě nedošlo¹⁹⁵, v NDR bylo ministerstvo státní bezpečnosti obnoveno v roce 1955 díky výraznému vlivu německých komunistů. Státní bezpečnost zaujímala v německé společnosti významné postavení. Vzhledem k tomu, že se jednalo o samostatnou organizaci s vlastním vedením, nalézaly se vězeňské instituce pod její pravomocí zcela mimo vliv ministerstva vnitra.¹⁹⁶

¹⁹² Více k jeho vývoji a struktuře viz AUERBACH, Thomas – BRAUN, Matthias – EISENFELD, Bernd – VON PRITZWITZ, Gesine – VOLLNHALS, Clemens. *Anatomie der Staatssicherheit: Geschichte, Struktur und Methoden – Hauptabteilung XX. Staatsapparat, Blockparteien, Kirchen, Kultur, „politischer Untergrund“*. Berlin. Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), Abteilung Bildung und Forschung, 2008; ENGELMANN, Roger (Ed.). *Das MfS-Lexikon. Begriffe, Personen und Strukturen der Staatssicherheit der DDR*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011; SCHMEIDEL, John C. *Stasi. Shield and Sword of the Party*. London: Routledge, 2008.

¹⁹³ Erich Fritz Emil Mielke (1907–2000). Od července 1946 do října 1949 sloužil jako viceprezident Německé správy vnitra. Od října 1949 do února 1950 byl vedoucím Hlavního řízení pro Ochranu lidového hospodářství, předchůdce ministerstva státní bezpečnosti (MfS nebo Stasi). Mezi roky 1950–1953 působil jako státní sekretář na MfS, v letech 1953–1955 pak jako nejvyšší státní sekretář. Mezi lety 1955–1957 byl zástupcem ministra státní bezpečnosti. Od roku 1957 do 9. října 1989 ministrem pro státní bezpečnost (Stasi) Německé demokratické republiky. Mezi lety 1976–1989 byl členem politbyra ústředního výboru SED a v posledních dvou desetiletích NDR druhým nejmočnějším mužem země hned po Erichu Honeckerovi. V roce 1993 byl pravomocně odsouzen k šesti letům odnětí svobody za vraždu dvou policistů, které zastřelil v roce 1931 jako mladý komunistický novinář. Po dvou letech byl propuštěn.

¹⁹⁴ V roce 1946 bylo v Sovětském svazu ministerstvo vnitra rozděleno na dvě instituce – ministerstvo vnitra (*Ministerstvo vnutrennich děl*) a ministerstvo státní bezpečnosti (*Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti*). Obě ministerstva byla opět spojena v roce 1953. V čele ministerstva spravedlnosti se na nejvyšší pozici vystřídal: Viktor Semjonovič Abakumov (1946–1951), Sergej Ogolcov (1951), Semjon Ignatjev (1951–1953).

¹⁹⁵ Následnou institucí bylo KGB, které podléhalo vedení ministerské rady Sovětského svazu.

¹⁹⁶ Více k řízení vězení ministerstva státní bezpečnosti in WUNSCHIK, Tobias. Das „Organ Strafvollzug“ im Ministerium des Inneren der DDR, cit. d.; BELEITES, Johannes. *Schwerin, De-*

K další decentralizaci došlo v roce 1956, kdy vznikla Národní lidová armáda (*Nationale Volksarmee*) a vojenské vězeňství bylo předáno do její kompetence.¹⁹⁷ Celkem na území NDR v roce 1953 existovalo zhruba 220 vězeňských zařízení, z nichž většina byla v působnosti ministerstva vnitra, resp. německé lidové policie. Složení i počet se však během padesátých let neustále proměňoval. V souvislosti s prvním pětiletým plánem postupně vznikaly vězeňské pracovní tábory, v rámci nichž vězni pracovali na pomoc německého hospodářství pro různé podniky. Tento vzrůst je možné sledovat až do roku 1953, kdy po červnovém povstání dochází k jejich postupnému rušení, i když jejich existenci můžeme pozorovat až do roku 1989.¹⁹⁸ Od roku 1956 docházelo většinou z úsporných důvodů k zavírání menších věznic, většinou vyšetřovací vazeb. Některé byly uzavřeny přes zimu z důvodu úspor za otop, jejich obnova následujícího roku na jaře se však již nezdařila.¹⁹⁹ Jedním z důvodů uzavírání menších věznic byla také centralizace a převedení vězňů do větších věznic, přičemž jako vzor v tomto počínání posloužila návštěva vězeňského systému v Československu v roce 1957, který v úrovni centralizace představoval pro východoněmecký systém vzor.²⁰⁰ Po roce 1957 došlo k určité stabilizaci vězeňského systému.

2. Postupná cesta přijímání sovětského modelu

Po porážce nacismu v roce 1945 byla obnovena Československá republika v čele s prezidentem Edvardem Benešem. Bezprostředně po osvobození rozhodovaly o umístění do vězeňských zařízení Revoluční národní výbory, ovšem na konci téhož roku se vězeňství postupně navracelo do předválečné podoby, v jejímž rámci se do konce 30. let na území Československa vytvořily čtyři resortně oddělené soustavy. Jednalo se především o soudní vězeňství (správa soudních a správních věznic), které se nacházelo v působnosti ministerstva spravedlnosti, další systém představovalo

mmlerplatz. Die Untersuchungshaftanstalt des MfS in Schwerin. Schwerin: Der Landesbeauftragte für Mecklenburg-Vorpommern für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2001; SÉLITRENNY, Rita. *Doppelte Überwachung. Geheimdienstliche Ermittlungsmethoden in den DDR-Untersuchungshaftanstalten des MfS.* Berlin: Ch. Links Verlag, 2003; ZAHN, Hans-Eberhard. *Haftbedingungen und Geständnisproduktion in den Untersuchungshaftanstalten des MfS.* Berlin: Der Berliner Landesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2007.

¹⁹⁷ WUNSCHIK, Tobias. *Die Gefängnisse der DDR*, cit. d., 156.

¹⁹⁸ Více v části *Vznik československého „Gulagu“ a soustavy pracovních útvarů.*

¹⁹⁹ Dokumenty k uzavírání menších věznic viz *BA*, f. DO 1/28461.

²⁰⁰ *BA*, f. DO 1/10442, Brief von Barák an Maron (27. 11. 1956); *BA*, f. DO 1/10442, Brief von Maron an Barák (20. 6. 1957).

vojenské vězeňství nacházející se v působnosti ministerstva národní obrany. Samostatnou kapitolu tvořily zemské donucovací pracovny, které byly od roku 1945 řízeny zemskými národními výbory²⁰¹ a v konečné instanci ministerstvem vnitra. V poslední řadě je nutné zmínit policejní věznice, jež byly součástí různých policejních složek nebo správních úřadů.²⁰² Podle dosud známých údajů bylo v roce 1945 na československém území 7 trestních ústavů, 2 justiční polepšovny, 34 věznic krajských soudů a 370 věznic okresních soudů, které se nacházely v kompetenci ministerstva spravedlnosti a na Slovensku poverenectva spravodlivosti.

Trestní a penitenciární politika v letech 1945–1947 byla z velké části poznamenána potrestáním válečných zločinců a kolaborantů a upřesňováním plánů na vysídlení většiny německého a maďarského obyvatelstva z obnovené republiky. Německé obyvatelstvo bylo za účelem svého odsunu do Německa a Rakouska, který byl s konečnou platností potvrzen na postupimské konferenci, soustředováno ve sběrných a internačních táborech.²⁰³ Tábory byly často přeplněné a v některých vládly takřka katastrofální podmínky spojené s nedostatečnou hygienou, lékařskou péčí a selhávajícím zásobováním. Zároveň bylo internované německé obyvatelstvo před svým odsunem donuceno k různým pracím na obnovu hospodářství. Následkem všech zmíněných faktorů stoupala nemocnost a úmrtnost především u starších osob a u dětí. V mnoha objektech byly také na denním pořádku násilnosti a šikana nejrůznějšího druhu, někde se konaly exekuce a mnoho osob bylo usmrceno v důsledku týrání. Někteří velitelé a dozorcí se chovali velmi brutálně.²⁰⁴

O rázném a nekompromisním potrestání válečných zločinců a kolaborantů nebylo žádných pochyb. Debaty o rozsahu, metodách a cílech poválečné politiky se dotkly mnoha otázek včetně míry tvrdosti. Dne 19. června 1945 podepsal prezident republiky dvě z retribučního hlediska důležité právní normy, a to dekret č. 16 o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech

²⁰¹ Na Slovensku byly tyto donucovací pracovny součástí soudního vězeňství a spadaly pod kompetenci ministerstva spravedlnosti.

²⁰² JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 47.

²⁰³ V počátečních letech existoval zmatek v používání názvů, proto se používala označení „koncentrační tábor“, „tábor politických vězňů“, „internační tábor“, „sběrný (záchytný) tábor“, „kárný tábor“, „tábor Němců“ aj.

²⁰⁴ Více k organizaci sběrných a internačních táborů v STANĚK, Tomáš. *Tábory v Českých zemích 1945–1948*. Ostrava: Nakladatelství Tilia, 1996.

a dekret č. 17 o národním soudu.²⁰⁵ Přístup k německému obyvatelstvu a především k retribučním vězňům měl zásadní vliv na vývoj poválečného vězeňského systému. Zatímco v Německu je možné sledovat velký vliv a autoritu Wenera Gentze, v československém případě se jednalo o jinou situaci. Ačkoliv v letech 1945–1948 stanul v čele ministerstva spravedlnosti Prokop Drtina²⁰⁶, právník a člen národně-socialistické strany, jenž se za války proslavil především jako rozhlasový komentátor rádia Londýn jako Pavel Svatý a jehož působení na ministerstvu dávalo jistou záruku, že se vězeňství bude ubírat v předválečném směru humanizace a dodržování lidských práv, poválečné společenské klima zapříčinilo opak.

Věznice se zaplnily osobami, které mimořádné lidové tribunály odsoudily jako nacistické zločince, zrádce a jejich pomahače. V květnu dva roky poté, co byla ukončena jedna z nejkrvavějších válek v dějinách lidstva, skončila účinnost obou výše jmenovaných dekretů. Ministr spravedlnosti Prokop Drtina předstoupil koncem téhož měsíce před Národní shromáždění, aby podal zprávu, jak dopadla národní očista:

„Podle vynesených rozsudků bylo 713 osob odsouzeno k trestu smrti, z toho bylo 475 Němců a 234 Čechů, a 741 osob bylo odsouzeno k doživotnímu těžkému žaláři, z čehož bylo 443 Němců, 293 Čechů. K dočasnému trestu na svobodě bylo odsouzeno celkem 19 888 osob, kterým byl uložen trest na svobodě v trvání celkem 206 334 let, tedy každému z těchto odsouzených byl průměrně uložen trest v trvání přes 10 let. Téměř ve všech případech, v nichž došlo k uložení trestu na svobodě, by-

²⁰⁵ Více k činnosti mimořádných lidových soudů viz JARKOVSKÁ, Lucie. *Odplata či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945-1948 na Královéhradecku*. Praha: Prostor, 2008; HLAVSA, Petr. Abriß über die Entwicklung des Zivilprozeßrechts und der Organisation der Gerichte auf dem Territorium der Heutigen Tschechischen Republik nach dem II. Weltkrieg. In *Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgerichte*. Frankfurt am Main 1998, 223-262.

²⁰⁶ K osobě Prokopa Drtiny je dostupných několik publikací, např. KOUTEK, Ondřej. Říkali mu Pavel Svatý. Osudy úředníka, politika a politického vězně Prokopa Drtiny. In *Sborník Archivu bezpečnostních složek 5/2007*. Praha: Odbor ABS MV ČR, 2007, 185–231; KOUTSKÁ, Ivana. Lépe zemřít vstojе než žít na kolenou (Historie vzniku paměti dr. Prokopa Drtiny Československo můj osud). In PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.). *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze. Brno: Prius–USD, 2005, s. 216–233; POKORNÝ, Jindřich. Lépe zemřít ve stoje než žít na kolenou. In *Revolver Revue*, roč. XVI, č. 44, 2000, s. 258–264; POKORNÝ, Jindřich. Bez doznání (Hrdina proti osudu v době totality). *Revolver Revue*, roč. XVI, č. 44, 2000, s. 315–322; DOLEŽAL, Jiří. Československo na mých bedrech. *Revue Prostor*, č. 45–46, 2000, KOUTEK, Ondřej. *Prokop Drtina 1900–1945. Ve službách prezidenta*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2001.

lo odsouzeným uloženo, že celý trest nebo značnou část trestu odpykají ve zvláštních nucených pracovních oddílech.“²⁰⁷

I ze zápisu o projednávání tohoto bodu je zřejmé, že se stále jednalo o citlivé téma. Členové komunistické strany navíc rozdmýchávali emoce ve společnosti např. i útoky na ministerstvo spravedlnosti kvůli podmínkám výkonu trestu u retribučních vězňů. V Rudém právu a Mladé frontě se objevily články, které brojily proti umístění odsouzeného generála Jana Syrového a bývalého předsedy agrární strany Rudolfa Berana do pobočky trestnice Valdice na státním statku v Javorníku u Vrchlabí. Noviny kritizovaly příliš volný režim a přirovnávaly jejich pobyt na statku ke krkonošské rekreaci.²⁰⁸ Odpověď P. Drtiny, že „i zločinci mají svá práva“ tehdejší společnost ne zcela dostatečně uspokojila.²⁰⁹ Právě tato kampaň ukazuje na myšlenkové prostředí, ve kterém se rozvíjelo a jímž bylo ovlivňováno československé vězeňství.

K zásadní změně došlo po komunistickém převratu v roce 1948. Po neúspěšném pokusu o sebevraždu skokem z okna byl Prokop Drtina zatčen a odsouzen k 15 letům odnětí svobody. Na postu ministra spravedlnosti byl vystřídán Alexejem Čepičkou²¹⁰, komunistickým politikem a zetěm prezidenta Klementa Gottwalda. Za jeho působení docházelo k postupné deformaci vězeňského systému podle sovětských vzorů, včetně nasazení vězňů v různých průmyslových podnicích, především v uranových dolech v severozápadních Čechách, kde se vytvořila soustava táborů výrazně podobná sovětskému Gulagu. Zároveň za období jeho úřadování došlo k předání rezortu vězeňství do rukou ministerstva národní bezpečnosti (MNB), resp. ministerstva vnitra.

²⁰⁷ Projev ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny na 55. schůzi ústavodárného Národního shromáždění republiky Československé dne 29. května 1947. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/055schuz/s055005.htm>, 21. 5. 2012. Více viz VACEK, Eduard. Poválečný gestapismus. In *Historická penologie*, č. 3, 2004, 6–8.

²⁰⁸ KOUTEK, Ondřej. Říkali mu Pavel Svatý, cit. d., 205.

²⁰⁹ BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace, cit. d., 13.

²¹⁰ Čepička Alexej (1910–1990) – český právník, československý komunistický politik a generál. Roku 1929 vstoupil do KSČ, v letech 1942–1945 byl vězněn v nacistickém koncentračním táboře. Po válce se z komunistického politika okresního formátu rychle stal ministrem a jedním z předních funkcionářů KSČ. Nejprve byl ministrem vnitřního obchodu. Už koncem roku 1947 rozvinul širokou populistickou kampaň kolem „odhalení“ utajených zásob velkoobchodníků. V letech 1948–1950 byl ministrem spravedlnosti. V letech 1950–1956 byl armádním generálem a ministrem národní obrany. Po XX. sjezdu KSSS v roce 1956 se Čepička jako jeden z hlavních viníků politických procesů a dalších hrůz první poloviny 50. let stal neúnosným i pro tehdejší vedení komunistické strany a státu. Avšak teprve roku 1963 byl vyloučen z KSČ.

Legislativním základem pro právní změnu v organizačním postavení vězeňství se stal zákon č. 319/1948 o zlidovění soudnictví²¹¹, kterým bylo vězeňství odtrženo od výkonu soudní moci. Pro organizační a personální změny byl významný zákon č. 321/1948²¹² přijatý stejného dne, na základě kterého byl nově vytvořen Sbor uniformované vězeňské stráže (SVS) jako ozbrojená a jednotně organizovaná jednotka, do níž byli z původního sboru převedeni pouze státně spolehliví příslušníci. Resort vězeňství řídil od konce srpna roku 1948 JUDr. Milan Kloss²¹³, jež byl vystřídán na krátké období špkt. Karlem Zoralem.²¹⁴ Ten byl v roce 1951 nahrazen plk. JUDr. Oldřichem Mejdr²¹⁵, který tuto funkci vykonával i po převedení rezortu vězeňství na MNB, kde byl jmenován do funkce náčelníka Správy nápravných zařízení. Oldřich Mejdr jako jeden z nejvýše postavených osob v systému československého vězeňství byl zodpovědný za transformaci československého vězeňského systému podle sovětského vzoru a jeho militarizaci. V době jeho působení byl zaveden třídní přístup k vězňům a jejich rozsáhlé pracovní nasazení.²¹⁶

Kromě personálních změn došlo také k výrazné změně struktury vězeňství. Především se zvýšil počet trestních ústavů v českých zemích a prudký nárůst vězňů po únoru 1948 vedl ke zřízení tzv. trestních oddělení v krajských soudních věznicích v Praze, v Jihlavě a v Ostravě. Šestnáct dřívějších krajských soudních věznic se vět-

²¹¹ Zákon č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví ze dne 22. prosince 1948.

²¹² Zákon č. 321/1948 Sb, o Sboru uniformované vězeňské stráže ze dne 22. prosince 1948.

²¹³ JUDr. Milan Kloss (1920). V letech 1945–1946 absolvoval Právnickou fakultu Masarykovy univerzity v Brně. Od 25. 5. 1945 bezpečnostním referentem MNV Kroměříž, od 2. 4. 1948 tajemníkem na ministerstvu spravedlnosti, od 31. 8. 1948 přednostou vězeňského odboru MS, od dubna 1949 pověřen velením Sboru vězeňské stráže, 1. 9. 1949 převeden z hodnosti odborového rady do hodnosti pplk. SVS, 29. 1. 1951 převeden k MNB a pověřen funkcí velitele útvaru SNB Hrad, 1. 11. 1952 převeden v hodnosti pplk. SNB k MNO na legislativní oddělení MNO HSS. U MNO již zůstal a vykonával zde různé funkce převážně v legislativních a týlových složkách. 31. 5. 1977 byl propuštěn ze služebního poměru.

²¹⁴ KAFKOVÁ, Alena. Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR, cit. d., 9–27, 13 an.

²¹⁵ Oldřich Mejdr (1922). V letech 1941–1948 pracoval jako dělník ve výpravně zboží ČSD v Hradci Králové a později v Děčíně. Ihned na konci války v květnu roku 1945 vstoupil do Komunistické strany Československa. V letech 1948–1949 absolvoval Právnickou školu pracujících, poté pracoval jako praktikant na krajské prokuratuře v Ústí nad Labem. Následně se stal krajským prokurátorem v Liberci. V letech 1950–1952 absolvoval dálkové studium práv na Univerzitě Karlově a získal zde doktorát. V červnu roku 1951 byl jmenován velitelem Sboru vězeňské stráže při ministerstvu spravedlnosti v hodnosti podplukovníka. V roce 1968 stál na straně tzv. konzervativců. Od dubna do září 1969 působil na Hlavní správě Veřejné bezpečnosti. V září roku 1969 se stal náčelníkem praporečnické a důstojnické školy F. E. Dzeržinského ve Víně a poté náčelníkem praporečnické školy ve Svatém Janu pod Skalou. K datu 31. července 1982 byl uvolněn ze služebního poměru.

²¹⁶ *Archiv bezpečnostních složek (ABS)*, f. H-131, personální spis Oldřicha Mejdra.

šinou změnilo v okresní soudní věznicí.²¹⁷ Svébytnou pozici měly již zmiňované pracovní tábory na Jáchymovsku, Příbramsku a Slavkovsku, kde vznikla v polovině roku 1949 samostatná stanice SVS Ostrov, která řídila koncem téhož roku šest táborů s téměř čtyřmi tisíci vězni. V následujících letech docházelo k rychlému rozšíření táborové soustavy v místech s vysokým výskytem uranu. Tábory částečně navazovaly na sovětské zajatecké tábory, po jejichž zrušení se Sověti snažili získat určitý vliv na řízení nových pracovních táborů dosazením sovětských instruktorů, kteří však museli kvůli neshodám odejít zpět do Sovětského svazu.²¹⁸ Zájem Sovětů o strategickou surovinu, jež nabyla na důležitosti po úspěšném odpálení atomové bomby na Hirošimu a Nagasaki, měl za následek, že tyto tábory se rozrůstaly do obrovských rozměrů. Ke konci září 1951 zde již bylo umístěno necelých 11 tisíc vězňů. Řízení vězeňství v oblastech těžby uranu se od řízení ostatního vězeňství vždy výrazně odlišovalo, protože od poloviny roku 1951 do konce roku 1954 nepodléhaly tábory nacházející se v této oblasti centrální vězeňské správě. To se změnilo v souvislosti se zřízením Správy ministerstva vnitra Jáchymov, která již nebyla řízena Správou nápravných zařízení v Praze pouze metodicky, ale i fakticky.²¹⁹

Jak již bylo zmíněno, vězeňství se kromě ministerstva spravedlnosti po válce nacházelo také ve správě ministerstva národní obrany, pod nějž spadaly i vrchní vojenské soudy v Praze, Brně a Bratislavě, které měly kompetenci rozhodovat o zvláště nebezpečných případech. Mohly odsoudit i k absolutnímu trestu. Dále pod něj spadaly i krajské vojenské soudy s kompetencí rozhodovat o trestních sazbach do pěti let.²²⁰ Toto složení bylo zachováno i po únoru 1948, ovšem s tím rozdílem, že během let 1948–1952 odsoudily státní soudy v Praze, Bratislavě a v Brně více než 1 150 příslušníků armády, na jejichž případy se vztahovala vojenská soudní pravomoc. Několik vojáků bylo odsouzeno i k trestu smrti.²²¹ Zvláštní kapitolou ve vojenském

²¹⁷ JANÁK, Dušan. Organizace a řízení československého vězeňství 1945–1955. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955. Sborník z mezinárodního semináře konaného dne 25. 10. 2000 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR 409/99/0374*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2001, 3–49, 9–11.

²¹⁸ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 52 an.

²¹⁹ PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, roč. XLIV, 1994, s. 333–447, 343 an.

²²⁰ TOMEK, Prokop. Vývoj československého vězeňství v letech 1948–1989. In VEBER, Václav – BABKA, Lukáš. *Za svobodu a demokracii III: Třetí (protikomunistický) odboj*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2002, 47.

²²¹ BÍLEK, Jiří. Nástin vývoje vojenského vězeňství v letech 1945–1953. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2001, 127–141, 128.

vězeňství se stal nechvalně známý tzv. Domeček v Kapucínské ulici v Praze-Hradčanech, který byl zařízením 5. oddělení hlavního štábu neboli smutně proslulého Obranného zpravodajství (OBZ). Byli sem přiváženi především zadržení vojáci z povolání a krutými metodami výslechu přinuceni vypovídat.²²² K dalšímu výkonu trestu odsouzených existovala v letech 1947–1949 Vojenská trestnice Leopoldov, která se nacházela v areálu trestnice Leopoldov. Od 1. července 1949 fungovala Vojenská trestnice Opava. Z iniciativy ministerstva národní bezpečnosti došlo k likvidaci vojenských věznic v druhé polovině roku 1952.²²³

Třetí významnou institucí v oblasti vězeňství bylo ministerstvo vnitra, pod jehož správu spadaly správní věznice referátů krajských a okresních národních výborů – tzv. správní věznice, ve kterých sloužily uniformované složky Národní bezpečnosti (NB). Pořádková složka Sboru národní bezpečnosti zajišťovala chod správních věznic a obhospodařovala rozpočtové prostředky na jejich údržbu do vzniku MNB v květnu 1950. Tato zařízení měla malou kapacitu a jejich zabezpečení bylo primitivní.²²⁴ Kapacita těchto věznic se postupně od roku 1948 začínala snižovat z důvodu přejímání a změny ve vyšetřovací a vazební věznice Státní bezpečnosti. Na Slovensku, kde StB využívala spíše jiných vězeňských zařízení, zůstala soustava správních věznic patřící okresním národním výborům (ONV) až do roku 1951 prakticky nezměněná. Na podzim 1951 byly tyto věznice v celostátním měřítku zlikvidovány.²²⁵

Státní bezpečnost zabírala pro své účely a potřeby některé správní věznice od roku 1948. Můžeme zároveň rozlišit tři druhy věznic používaných StB. Především to byly vlastní vyšetřovací a vazební věznice, které vznikly adaptací jiných prostor v objektech StB nebo převzetím správních věznic řízených Národní bezpečností. Dalším typem byla zvláštní oddělení v krajských a okresních soudních věznicích, která podléhala doзору justičních orgánů, a třetím typem byly soudní a správní věznice, do kterých nižší složky StB umísťovaly zadržené a vyšetřované osoby, ale věznice byly střežené SVS, Národní bezpečností nebo národními výbory (na Slovensku). Součástí příprav na sjednocení vězeňství bylo vytvoření vězeňských referátů u

²²² Tamtéž. Více o tomto tématu v ŠEDIVÝ, Zdeněk. *Domeček: mučírna na Hradčanech*. Brno: MOBA, 2004. K vojenskému obrannému zpravodajství více v HANZLÍK, František. *Vojenské obranné zpravodajství v zápasu o politickou moc 1945–1950*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003.

²²³ TOMEK, Prokop. Vývoj československého vězeňství, cit. d., 47.

²²⁴ Tamtéž.

²²⁵ JANÁK, Dušan. Organizace a řízení československého vězeňství, cit. d, 29–31.

krajských výborů (KV) StB v roce 1952. K definitivnímu zániku organizačně samostatných vyšetřovacích věznic StB došlo až po sloučení MNB a MV a vytvoření Správy MV Jáchymov, což se stalo 1. října 1954.²²⁶

Významnou úlohu v organizaci a v řízení vězeňství představovalo ministerstvo národní bezpečnosti, které vzniklo 23. května 1950²²⁷ a které v následujících letech podniklo kroky ke sjednocení vězeňství pod svoji pravomoc. Do kompetence MNB byly soustředěny všechny ozbrojené složky působící ve státě s výjimkou armády. Souběžně existujícímu ministerstvu vnitra byly ponechány jen velmi omezené kompetence.²²⁸ Prvním ministrem národní bezpečnosti v působnosti od 2. května 1950 do 23. ledna 1952 byl jmenován Ladislav Kopřiva²²⁹, člen komunistické strany už od roku 1921. Jeho nástupcem se stal slovenský politik Karol Bacílek²³⁰, který měl v letech 1951–1952 významný vliv na průběh čistek a politických procesů, včetně tzv. procesu s protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského. V čele MNB stál až do následujícího roku, kdy zaniklo stejně jako podobná ministerstva v NDR a v Sovětském svazu.²³¹

Důvodem vzniku ministerstva národní bezpečnosti bylo přejímání sovětských vzorů, které bylo možné pozorovat i v NDR, kde vzniklo ve stejném roce ministerstvo státní bezpečnosti, které však sovětský vzor kopírovalo daleko více než jeho československá obdoba. Ministerstvo národní bezpečnosti mělo mnohem větší pra-

²²⁶ Tamtéž, 32–33.

²²⁷ Ministerstvo bylo zřízeno na základě vládního nařízení č. 48/1950 Sb., kterým se zřizuje ministerstvo národní bezpečnosti, ze dne 23. května 1950.

²²⁸ TOMEK, Prokop. Vývoj československého vězeňství, cit. d., 48.

²²⁹ Kopřiva Ladislav (1897–1971) – byl členem KSČ od roku 1921. Za první republiky byl funkcionářem v komunistickém družstevním hnutí. Za nacistické okupace byl vězněn v koncentračním táboře Dachau. Po roce 1945 se stal členem představenstva ÚV KSČ a do roku 1948 byl předsedou Zemského národního výboru v Čechách. Roku 1948 mu byla svěřena ve vedoucím orgánu KSČ funkce tajemníka pro kádrové záležitosti. V květnu 1950 byl postaven do čela zřízeného ministerstva národní bezpečnosti. Roku 1952 byl Kopřiva ve své funkci vystřídán K. Bacílkem. V dubnu 1963, v době rehabilitací v procesech odsouzených komunistů, byl Kopřiva vyloučen z KSČ.

²³⁰ Karol Bacílek (1896–1974) se vyučil strojním zámečnickem. Roku 1921 se stal členem KSČ, od roku 1924 působil jako komunistický funkcionář na Slovensku. V letech 1939–1943 pobýval v emigraci v SSSR. V roce 1943 se vrátil na Slovensko a zúčastnil se Slovenského národního povstání. V letech 1945–1946 byl poslancem Prozatímního Národního shromáždění za KSS. V parlamentních volbách v roce 1946 se stal poslancem Ústavodárného Národního shromáždění. Do roku 1964 zasedal v Národním shromáždění. V letech 1951–1952 byl ministrem státní kontroly, v letech 1952–1953 ministrem národní bezpečnosti. V roce 1963 byl odvolán téměř ze všech veřejných a stranických funkcí.

²³¹ Více k vedení ministerstva vnitra a ministerstva národní bezpečnosti viz CAJTHAML, Petr. Vedení ministerstva vnitra (ministerstva národní bezpečnosti) 1948–1989. Jmenný přehled s fotografiemi. In *Paměť a dějiny*, č. 1, 2007, 91–97. Jedná se pouze o velmi stručné podání historie těchto institucí, daleko významnější je pro personální přehled, kdo na jmenovaných ministerstvech působil a v jakých funkcích.

vomoci než podobná ministerstva v SSSR a v NDR. Důvodem pro tuto odlišnost mohla být snaha oslabit málo tvrdého ministra vnitra Václava Noska, jemuž po vzniku MNB zbyla v podstatě jen správní agenda.²³²

V následujících dvou letech existence ministerstva národní bezpečnosti bylo možné sledovat postupné kroky, které byly vyvíjeny k převzetí oblasti vězeňství pod jeho pravomoc. Jako první byly převzaty všechny vězeňské tábory v oblasti Jáchymovska, Slavkovska a Příbramska. Hlavním argumentem MNB byly stejně jako v případě východoněmeckého vězeňství časté útky vězňů. Ty byly do jisté míry způsobené jak přeplněností táborů, tak nedostatečným početním stavem SVS. Vnitřní dozor nad tábory vykonávali příslušníci SVS, kteří měli na starosti řízení a administrativu, nicméně vnější ostrahu již od roku 1949 prováděli příslušníci Sboru národní bezpečnosti (SNB) Jeřáb. Ačkoliv ministerstvo spravedlnosti argumentovalo, že u SNB je procento útkovosti větší, a proto není žádná záruka, že dojde ke zvýšení spolehlivosti ostrahy, byly nakonec tábory předány MNB k 1. květnu 1951. Pro samotné vězně to znamenalo zhoršení podmínek a citelnou diskriminaci politických vězňů. Tímto způsobem vznikl Vězeňský ústav Ostrov, který byl v roce 1955 přejmenován na Správu táborů Ostrov.²³³ Útvar SNB Jeřáb, který zde do té doby zajišťoval vnější ostrahu, převzal ostrahu v samotných táborech.

Předání však neprobíhalo jednoduše. Ministerstvo spravedlnosti se především nechtělo táborů vzdát, protože představovaly celkem slušný příspěvek do jeho rozpočtu²³⁴, i když národní podnik Jáchymovské doly byl ve vyplácení dost laxní. Kromě jiného také argumentovalo tím, že výkon trestu odnětí svobody podle zákona náleží ministerstvu spravedlnosti a justičním orgánům (prokurátor, SVS, komise pro podmínečné propuštění z trestu apod.).²³⁵ Ačkoliv Stanice SVS Ostrov byla předána ke dni 1. 6. 1951, ještě na začátku předcházejícího měsíce nebylo jasné, jakým způso-

²³² TOMEK, Prokop. *Život a doba ministra Rudolfa Baráka*. Praha: Vyšehrad, 2009, 31. Vládní nařízení č. 48/1950 mělo jen tři paragrafy, z nichž ve druhém, skládajícím se ze dvou odstavců, bylo uvedeno: „(1) Ministerstvo národní bezpečnosti plní úkoly národní bezpečnosti, které dosud příslušely ministerstvu vnitra a které na Slovensku byly vykonávány prostřednictvím pověřenectva vnitra. (2) Podrobné vymezení, které z těchto úkolů plní ministerstvo národní bezpečnosti a které nadále přísluší ministerstvu vnitra, provedou ministři vnitra a národní bezpečnosti.“

²³³ TOMEK, Prokop. Vývoj československého vězeňství..., cit. d., 48.

²³⁴ Příjmy ze Stanice SVS Ostrov činily téměř polovinu všech příjmů za práci vězňů v ostatních pracovních útvarech v celém Československu.

²³⁵ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 25/1, Přípomínky MS (velitelství SVS) k návrhu MNB na zřízení jáchymovského odboru MNB (1951). Srov. PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, 354 ann.; BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali: Trestanecké pracovní tábory při uranových dolech v letech 1949–1961*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2009, 58 ann.

bem bude přesně předání provedeno a jaká práva a povinnosti ministerstvu spravedlnosti zůstanou. Na základě dohody z 16. května bylo nakonec dohodnuto, že stanice bude předána jako celek, přičemž MNB zastoupilo ministerstvo spravedlnosti ve smluvním vztahu vůči dolům. Ministerstvu spravedlnosti zůstala nadále povinnost dodávat určený počet vězňů.²³⁶ Ministerstvu národní bezpečnosti byly v roce 1951 předány tyto tábory:

Tabulka č. 1: Počet vězňů v trestaneckých pracovních táborech v roce 1951	
Tábor	Počet vězňů
Ústřední	479
Bratrství	395
Vykmanov I	894
Vykmanov II	218
Svornost	754
Rovnost	1 344
Eliáš II	počet neuveden
Prokop	1 478
Svatopluk	1 163
Mariánská	707
Ležnice	692

Zdroj: PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 357.

Během následujícího období docházelo k postupnému přebírání věznic do kompetence MNB. V roce 1951 byly MNB předány trestní ústav Leopoldov a trestní ústav pro ženy Pardubice, do kterého byly posílány především politické vězeňkyně s vysokými tresty odnětí svobody. Od roku 1952 byly postupně rušeny malé věznice a pracovní útvary²³⁷. Podle zprávy náměstka ministra národní bezpečnosti Jindřicha Kotala²³⁸ pro kolegium ministra národní bezpečnosti existovalo v srpnu 1952 v Československu celkem 335 věznic s celkovou kapacitou 34 000 vězňů (z toho 226 věznic v kompetenci ministerstva spravedlnosti a 109 věznic pod MNB) a 107 nápravných zařízení (87 táborů ministerstva spravedlnosti a 20 MNB).²³⁹ Z více než tři set vězeňských zařízení zůstalo v roce 1956 jen 31 věznic a 17 nápravně pracovních

²³⁶ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 22, 23. Dohoda o některých vězeňských otázkách mezi ministrem národní bezpečnosti a ministrem spravedlnosti (16. 5. 1951). Srov. PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 355 an.

²³⁷ Trestanecko-pracovní tábory byly na začátku 50. let přejmenovány na Pracovní útvary (PÚ), od roku 1954 Nápravně pracovní útvary (NPT).

²³⁸ Jindřich Kotal (1917–2005) byl ve funkci náměstka ministerstva vnitra a posléze ministerstva národní obrany od 21. září 1951 do 30. června 1968.

²³⁹ TOMEK, Prokop. Vývoj československého vězeňství, cit. d., 49.

táborů.²⁴⁰ Ke sloučení vězeňství došlo 1. září 1952, kdy na základě politického sekretariátu ÚV KSČ a vládního usnesení č. 206/1952 Sb., o ujednocení vězeňství, přešlo vězeňství do působnosti ministerstva národní bezpečnosti. Zároveň vznikla Správa nápravných zařízení (SNZ) MNB, jejímž náčelníkem se stal pplk. Oldřich Mejdr, který měl již bohaté zkušenosti s řízením resortu vězeňství ze svého působení na podobné pozici na ministerstvu spravedlnosti.²⁴¹ Příslušníci Sboru uniformované vězeňské stráže se stali k 1. lednu následujícího roku příslušníky Sboru národní bezpečnosti.²⁴² V rámci sloučení došlo k přejmenování trestních ústavů na Útvary nápravných zařízení. Po sloučení vězeňství měla Správa nápravných zařízení MNB (SNZ MNB) k 1. říjnu 1952 celkem 335 zařízení, která lze rozdělit do čtyř skupin:

1. Zvláštní útvary nápravných zařízení (ZÚNZ), které byly podřízené přímo SNZ MNB a vznikly z dřívějších trestních ústavů (Mírov, Valdice, Opava, Praha-Ruzyně, Pardubice, Ilava a věznice v Olomouci).
2. Útvary nápravných zařízení (ÚNZ), jež tvořilo 222 dřívějších trestních útvarů, krajských i okresních soudních věznic a vyšetřovacích věznic MNB, které byly podřízeny nově vzniklým 19 krajským oddělením nápravných zařízení (KONZ).
3. Útvary přechodných nápravných zařízení (ÚPNZ), tj. čtyři dřívější tábory nucených prací.
4. Pracovní útvary nápravných zařízení (PÚNZ) i přechodných nápravných zařízení (PÚ PNZ) tvořilo 100 dřívějších pracovních útvarů (PÚ) umístěných v podnicích a organizačně začleněných do některého z nápravných zařízení.

Kromě toho SNZ MNB po tzv. odborné linii řídila vězeňský odbor správy NB Jáchymov a jeho podřízené složky (Vězeňský ústav Ostrov, 15 pracovních útvarů a vyšetřovací věznice v Klatovech).²⁴³

Organizační struktura Správy nápravných zařízení MNB se v následujících měsících dost měnila, jak byly rušeny menší staré věznice, pracovní útvary i justiční stat-

²⁴⁰ JANÁK, Dušan. Organizace a řízení československého vězeňství, cit. d., 36.

²⁴¹ KAFKOVÁ, Alena. Přehled funkcionářů odpovědných za československé vězeňství v letech 1948–1988. In *Historická penologie*, č. 4, 2004, 7–11.

²⁴² JANÁK, Dušan. Organizace a řízení československého vězeňství, cit. d., 9.

²⁴³ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 60. Srov. KAFKOVÁ, Alena. Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR, cit. d., 16–18.

ky.²⁴⁴ Dne 11. září 1953 bylo ministerstvo národní bezpečnosti sloučeno s ministerstvem vnitra, které k 1. říjnu téhož roku převzalo odpovědnost za všechna vězeňská zařízení na území Československa. Zároveň dochází k další centralizaci vězeňství i k redukci počtu zařízení. Dne 7. října 1953 předložil náčelník správy plk. JUDr. O. Mejdr kolegiu ministra vnitra k projednání a schválení návrh na novou organizaci a kádrové obsazení SNZ. Jednalo se o reorganizaci, která byla zdůvodněna především požadavky na zkvalitnění práce ve vězení podle sovětských zkušeností a úsporu početního stavu příslušníků. Na jaře 1954 byla na základě tajného rozkazu ministra vnitra nově zřízena Správa nápravných zařízení MV²⁴⁵, která řídila věznice MV, v nichž se uskutečňovala vyšetřovací nebo soudní vazba, a nápravně pracovní tábory (NPT), určené jen k výkonu trestu. Současně však oba typy zařízení podléhaly v určitých záležitostech i vězeňským oddělením krajských správ MV (KS MV).²⁴⁶ Jednalo se o samostatnou organizační jednotku, která byla bezprostředně podřízená ministrovi vnitra a jeho náměstkovi plk. Jindřichu Kotálovi.²⁴⁷ O dva týdny později byl vydán Organizační statut SNZ MV, na kterém se podle Dušana Janáka podílel sovětský poradce Ponomarenko, který do Československa přicestoval v listopadu roku 1953.²⁴⁸

V roce 1960 byly útvary NZ vyjmuty z podřízenosti krajských správ MV a jejich řízení převedeno na SNZ, s výjimkou pracovních táborů v oblasti Jáchymova, které Správa táborů MV Jáchymov řídila až do roku 1962. Finanční, týlová a zdravotnická služba nápravných zařízení zůstala nadále v podřízenosti krajských správ MV bez přímého vlivu Správy nápravných zařízení, což negativně ovlivňovalo především nápravně výchovnou činnost, ale také plánování činnosti ve vězeňství jako celku. K odstranění těchto nedostatků přechodem na jednostupňové řízení došlo až v roce 1964.²⁴⁹ V roce 1961 došlo ještě k malé kosmetické úpravě názvu SNZ na Útvar

²⁴⁴ Více k justičním statkům in JANÁK, Dušan. Organizace a řízení československého vězeňství, cit. d., 6.

²⁴⁵ ABS, f. A6/3-428, TRMV č. 144/1953 ze dne 1. října 1953, Organizace ministerstva vnitra.

²⁴⁶ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 61.

²⁴⁷ ABS, f. A 6/3-530 TR MV č. 46/1954 z 15. 3. 1954, Organizační statut správy nápravných zařízení – vydání. 1. ledna 1958 vešel v platnost nový „Statut správy nápravných zařízení“. ABS, f. A6/4, arch. j. 520, RMV č. 11/1958, Statut nápravných zařízení a Statut správy nápravných zařízení – vydání ze dne 31. ledna 1958.

²⁴⁸ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 138–140. Srov. KAFKOVÁ, Alena. Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR, cit. d., 18.

²⁴⁹ KAFKOVÁ, Alena. Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR, cit. d., 23. Srov. BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. In *České vězeňství*, č. 2–3, 1999, 10–128, 37–41.

nápravných zařízení MV (ÚNZ). V roce 1965 vznikl Sbor nápravné výchovy, do kterého byli převedeni příslušníci SNB. Až do roku 1968 spadalo vězeňství do kompetence resortu vnitra, pak bylo opět předáno ministerstvu spravedlnosti.

3. Stejný model, jiné výsledky?

Válka vždy v lidských dějinách znamenala významný převrat v mocenských silách jednotlivých států, často i v rámci každého státu, a druhá světová válka nebyla žádnou výjimkou, ba právě naopak. Změny, které následovaly, se odehrávaly nejen v politické, ale také sociální, kulturní i ekonomické sféře. V politickém i společenském vývoji obou sledovaných států jsou po roce 1945 viditelné jak paralelní vývojové tendence, tak odlišnosti, které vyvěraly nejenom z odlišného poválečného postavení, ale také z předválečného vývoje. Vliv Sovětského svazu na poválečné uspořádání je viditelný v obou zemích, ačkoliv jeho role a postavení bylo v každé zemi odlišné. V sovětské okupační zóně Německa byl okupační mocností a sovětská okupační správa měla vliv na každodenní život německých občanů i na organizaci a správu přiděleného území, a velmi často zasahovala do vývoje na všech úrovních. Její autorita mj. vyvěrala také z hrozby půl miliónu vojáků přítomných na okupovaném území. Do určité míry však byla omezená Spojenci a společně utvořeným orgánem Spojeneckou kontrolní komisí (*Allied Control Council* nebo *Allied Control Authority*)²⁵⁰, sídlící v Berlíně-Schönebergu. Československo na druhou stranu mělo zcela jiné politické postavení, neboť po druhé světové válce bylo obnoveno jako nezávislý stát a autorita Sovětů se spíše uplatňovala na přátelské bázi a na jejich postavení jako osvoboditelů.

Sovětský model v následujících letech pronikal do všech oblastí politického, společenského a kulturního života různou rychlostí a měrou. Jednalo se však o sovětizaci na rozkaz? Zodpovězení takto položené otázky by nás vedlo do slepé uličky, vyvolávalo by zbytečné nedorozumění a nepochopení tehdejší situace. Zároveň by nás vedlo ke špatným východiskům. Změny v organizaci a struktuře nezačaly ani v československém případě až únorem 1948, kdy se komunistická strana stala vedoucí mocenskou složkou ve státě, a ani v německém případě až od roku 1949, kdy jako samostatný stát vznikla Německá demokratická republika. Postupné změny ne-

²⁵⁰ Spojenecká kontrolní komise (*Allied Control Council* nebo *Allied Control Authority*) byl orgán spojeneckých vojenských okupačních zón v Německu, v němž byli zástupci USA, SSSR, Velké Británie a Francie, která získala volební právo později, ale neměla žádné povinnosti.

jen v organizaci, ale hlavně v myšlení lidí jsou viditelné již ve chvíli, kdy padl poslední výstřel druhé světové války.

Ačkoliv hledání společných fází může vést do slepé uličky, protože se vždy objeví výjimky, které budou schématu odporovat, můžeme vývoj v obou zemích rozdělit do tří fází.²⁵¹ V letech 1945–1948 dochází v obou zemích k ambivalentním procesům. Nacistická forma vězeňství byla rázně odmítnuta a denacifikace a fáze očištění společnosti od válečných zločinců a v československém případě i kolaborantů byla společná pro obě země. V SOZ byla denacifikace provedena velmi důsledně a několik desítek tisíc osob bylo internováno ve speciálních táborech, přičemž část obyvatelstva byla také jako součást reparací poslána na nucené práce do Sovětského svazu. Očista dozorčího personálu byla provedena daleko důsledněji v sovětské okupační zóně než v zónách západních. Jen malé části bývalých členů NSDAP bylo dovoleno zůstat na jejich pozicích. I v Československu probíhal v poválečných letech podobný proces. Retribuce neboli odplata za vše, co se během válečných let událo, ve společnosti značně rezonovala. Potrestání na základě retribučních dekretů významně ovlivnilo trestní a penitenciární politiku.

V tomto období bylo v obou zemích potřeba vězeňství transformovat a odmítnout trestní politiku z období třetí říše. V obou zemích však tento proces probíhal zcela v jiných tendencích. Ve východním Německu se snažili navázat na tradiční meziválečný trestní systém a byly prosazovány reformy rozvíjené Studijní skupinou pro reformu ve vězeňství. SMAD těmto snahám nestál v cestě i z toho důvodu, že Stalin v tomto období nebyl pevně rozhodnut ohledně budoucího vývoje Německa; jednotné Německo bylo stále možností, a proto do určité míry bylo zachováváno zdání jednotnosti a společného postupu.²⁵² Vězeňství bylo v těchto letech ovlivňováno především starší německou tradicí. Ačkoliv sovětská vojenská správa do určité míry zasahovala do vývoje, nejednalo se o zásahy výraznějšího charakteru. Spousta nových prvků, které se v následujících letech považovaly za prvky sovětizace, se začínají uplatňovat už nyní. Nicméně nejednalo se, jak ukázal Rainer Möhler, o sovětský vliv, ale o starší vlivy, a to jak ruské tradice, tak recepce západoevropských modelů. W. Gentz požadoval pracovní povinnost vězňů, nicméně za účelem usnadnění jejich

²⁵¹ Srov. WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953*, cit. d., 4 an.; JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství*, cit. d., 26–28; TOMEK, Prokop. *Vývoj československého vězeňství*, cit. d., 45.

²⁵² WEBER, Hermann. *Dějiny NDR*. Praha: Nakladatelství Ldových novin, 2003, 21.

návratu do civilní společnosti a lepšího pracovního uplatnění.²⁵³ Proti pracovnímu nasazení vězňů Sověti neprotestovali, i když ideové pozadí bylo částečně jiné. I pracovní tábory, jak ukážeme v následující části, začínají vznikat již brzy po válce. Jejich vznik však nemůžeme spojovat se sovětským vlivem. Byly zakládány většinou menší tábory, v nichž měli vězni získat pracovní zkušenosti a návyky. Především byly spojovány s určitým zvýhodněním pro vězně.²⁵⁴ Ačkoliv reformní hnutí bylo ztěžováno poválečnými podmínkami (zničené věznice, jejich přeplněnost, nedostatek vězeňského personálu), vývoj v humanistickém a demokratickém duchu je neoddiskutovatelný.

V Československu však můžeme sledovat jiný vývoj, který byl ovlivněn především postojem k retribučním vězňům. V čele ministerstva spravedlnosti stanul národní socialista Prokop Drtina. Ačkoliv byl stejně jako v Německu odmítnut represivní a militaristický systém trestní politiky z okupačního období, všechny koncentrační a pracovní tábory byly zrušeny a ve vězení zůstali jen kriminální vězni, kteří měli svá práva a povinnosti, jež vycházely z vězeňských řádů z předválečného období, jiná pravidla byla aplikována na retribuční vězně. Dne 27. října 1945 byl vydán prezidentský dekret 126/1945 Sb. o zvláštních nucených pracovních oddílech²⁵⁵, podle kterého si měli váleční zločinci a kolaboranti odsouzení do pěti let odpykat svůj trest v pracovních oddílech zřizovaných při věznicích krajských soudů. Vězni s tresty nad pět let měli být umístěni do pracovních oddílů v trestních ústavech nebo táborech. Tito vězni, ať už to byli Němci nebo na Slovensku Maďaři, neměli za svou pracovní činnost právo na mzdu.²⁵⁶ Porušování základních práv odsouzených bylo přítomné již v předúnorovém období.

Z organizačního hlediska se jevilo německé vězeňství centralizovanější, neboť všechna vězeňská zařízení byla předána do správy justičního orgánu. Sověti zacho-

²⁵³ MÖHLER, Rainer. Der DDR-Strafvollzug zwischen Sowietisierung und deutscher Tradition: Die Ministerratsverordnung vom 16. November 1950. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, č. 4, 2004, 336–357.

²⁵⁴ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*. Essen: Klartext Verlag, 2011; SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager – Orte der Schaffung eines „neuen Menschen“. In *Deutschland Archiv*, č. 4, 2011, 208–215. Dostupné z: <http://www.bpb.de/login.ezproxy.library.ualberta.ca/themen/BLBZ10.html>, 16. 4. 2012; SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager in Thüringen 1949–1989. In *Thüringen Blätter zur Landeskunde*, č. 85, 2011. Dostupné z: http://www.thueringen.de/imperia/md/content/lzt/arbeitslager_ddr.pdf, 1. 5. 2012.

²⁵⁵ Dekret presidenta republiky č. 126/1945 Sb., o zvláštních nucených oddílech, 27. 10. 1945.

²⁵⁶ BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. In *České vězeňství*, č. 2–3, 1999, s. 12. Werner Gentz sice uplatňoval zavádění pracovní činnosti vězňů, ovšem vězni měli být za vykonanou práci ohodnoceni.

vali stejnou organizaci z Výmarské republiky (za třetí říše nedošlo v této oblasti k žádné změně) i z důvodu, aby nevytvářeli rozdíly oproti ostatním okupačním zónám. V Československu však bylo vězeňství decentralizováno. Kromě ministerstva spravedlnosti spravovaly různé druhy věznic také ministerstvo národní obrany a ministerstvo vnitra. Paradoxně byl výsledek po několika letech zcela odlišný. Československé vězeňství bylo centralizováno pod jednu instituci, zatímco východoněmecké bylo decentralizováno mezi tři instituce, ačkoliv sovětský model byl zcela jednoznačný.

V roce 1948 se obě země dostávají do druhé fáze, kdy je možné pozorovat společné prvky vývoje vězeňského aparátu, který začíná být přizpůsobován sovětským vzorům a modelům. Především se jedná o postupné předávání zařízení do kompetence policejních aparátů – ministerstva národní bezpečnosti v Československu a ministerstva vnitra v NDR. V obou případech je toto rozhodnutí obhajováno častými útoky vězňů. Jednalo se o součást celkové transformace německé a československé společnosti podle vzoru Sovětského svazu a o přímé následky politiky SED a KSCM na počátku 50. let, kdy byl neustále zdůrazňován třídní boj ve společnosti, boj proti nepřítelům státu a neustále proklamována hesla na podporu výstavby socialismu. Stát, hospodářství a společnost měly být rychle transformovány – sovětizovány. Oblast vězeňství jako důležitá součást represivního aparátu nesměla zůstat stranou a jakékoliv reformy a zavádění humánních praktik byly naprosto nežádoucí.

V letech 1948/9–1952 docházelo k postupnému ovládnutí systému, jeho sjednocování a nakonec budování pevné a kontrolovatelné organizace vězeňství v rámci policejních aparátů. V období let 1952–1953 byla hlavní fáze sovětizace ukončena.²⁵⁷ V druhé polovině padesátých let už docházelo ke snižování počtu vězeňských zařízení. Nicméně sovětský vzor nebyl použit uniformně a každá ze zemí si ho vlastním způsobem přizpůsobila. Vzhledem k tomu, že v roce 1943 byl v Sovětském svazu lidový komisariát vnitra rozdělen na dvě instituce, obě země následovaly příkladu svého „velkého bratra“. V roce 1950 tak v NDR vzniklo ministerstvo státní bezpečnosti a v Československu ministerstvo národní bezpečnosti. Jejich agenda však byla zcela jiná. MNB převzalo všechnu důležitou agendu po ministerstvu vnitra, kterému zůstaly jen velmi okleštěné pravomoci. Z tohoto důvodu byl rezort vězeňství v následujících letech předáván do působnosti MNB.

²⁵⁷ Srov. TOMEK, Prokop. Vývoj československého vězeňství, cit. d., 45.

Postavení ministerstva vnitra v NDR však bylo daleko silnější. Ministerstvo státní bezpečnosti se zaměřovalo především na tajnou operativní činnost a již od počátku se víceméně vyvíjelo jako samostatná organizační jednotka plnící vlastní úkoly. Nevzniklo rozdělením jedné instituce, ale po válce se začalo souběžně vyvíjet mimo rámec Německé správy vnitra.²⁵⁸ Z toho později vyvěralo i jeho zvláštní postavení, které se projevilo v jeho obnovení v roce 1955. Ministerstvo státní bezpečnosti disponovalo také svými věznicemi, ty však používalo pouze pro účely vyšetřování vězňů zatčených tajnou policií. Při zrušení speciálních táborů se SMAD rozhodl část vězňů odsouzených sovětským vojenským soudem předat do rukou ministerstva vnitra, což předznamenalo také další vývoj. Lidová policie se tak stala zodpovědnou za převzetí vězňů a za eliminování jejich útěků.

V Československu tedy v průběhu první poloviny padesátých let došlo k úplné centralizaci, kdy nejprve ministerstvo národní bezpečnosti v roce 1952 převzalo zařízení ministerstva spravedlnosti a ministerstva národní obrany a roku 1954 byly ministerstvu vnitra – po sloučení s MNB – podřízeny i věznice StB. V Německé demokratické republice ministerstvo vnitra převzalo vězeňská zařízení od ministerstva spravedlnosti, avšak věznice ministerstva státní bezpečnosti si ponechaly vlastní autonomii a vedení. Kromě toho se vznikem Národní lidové armády v NDR v roce 1956 bylo zřízeno i vojenské soudnictví a tím i vězeňství, čímž dochází k další decentralizaci.

V obou zemích můžeme pozorovat prosazování prvků sovětského modelu v oblasti vězeňství, jako například zavádění militaristických prvků a využívání práce vězňů. První krok k sovětizaci vězeňství v Československu po převratu 1948 představovalo zavedení přímého politického dohledu, který vykonávaly orgány a aparát KSČ. Už 26. února 1948 ustanovilo předsednictvo ÚV KSČ bezpečnostní komisi, která byla až do podzimu 1950 rozhodujícím orgánem ve vězeňských záležitostech. Podobným způsobem postupoval i ÚV KSS.²⁵⁹ Dozorčím orgánem nad věznicemi byla státní prokuratura, která měla provádět prohlídky vězeňských zařízení jednou za měsíc, ovšem neměla žádnou pravomoc k vyžadování nápravy nedostatků. Jjí pravomoce však byly velmi omezené. Ve východním Německu politbyro SED v roce 1951 zakázalo zřízení kontrolních instancí, které měly zabránit šíření nedostatků

²⁵⁸ NAIMARK, Norman N. *The Russians in Germany*, cit. d., 354–368.

²⁵⁹ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 48.

a nezákonností ve vězeňských zařízeních. Za tímto návrhem stál Otto Buchwitz, který toto počínání zdůvodnil slovy:

„Během Výmarské republiky byla pomoc strany uvězněným součástí našeho boje proti státu jako monopolního a militaristického vládce. Dnes, poté co dělníci a rolníci převzali vedení státu do svých rukou, není tato pomoc již nutná, neboť se jedná stejně jen o ‚fašisty‘ a ‚militaristy‘.“²⁶⁰

Nedostatečná kontrola nad vězeňskými ústavy a podřízení vězeňství politickému dohledu znamenalo, že jakmile nebylo vězeňství podrobeno důkladnému dohledu a neexistovaly prostředky k zabránění nezákonností, docházelo k nárůstu používání násilí.

Míra zasahování Sovětského svazu do trestního systému nebyla velká. V Československu sice působili sovětští poradci, ale jejich počet je v současnosti těžko zjištělný. Karel Kaplan uvádí, že jich bylo několik stovek,²⁶¹ jenomže v československém vězeňství je doložitelný pouze poradce Ponomarenko, který přicestoval až v roce 1953.²⁶² I v sovětské okupační zóně bezprostředně po válce je ponechán vývoj trestního systému na německé správě. Kdo tedy stál za změnami ve vězeňství na místní úrovni? Z našeho hlediska je nejdůležitější se podívat na životní osudy nejvýznamnějších osob na vysokých postech, které měly moc zasahovat a usměrňovat další vývoj.

Zaměříme se tudíž na vedoucí představitele justice a vnitra na přelomu 50. let, kdy docházelo k nejvýznamnějším změnám. Na postu prezidenta Německé centrální správy pro justici Eugena Schiffera nahradil Max Fechner. Narodil se roku 1892 v Berlíně a ještě v období bojů za první světové války vstoupil v roce 1917 do Nezávislé sociálně demokratické strany Německa. V té setrval až do roku 1922, kdy se stal členem SDP. V meziválečném období působil na politických postech regionálního ražení. Účastnil se v rámci skupiny vedené Franzem Künstlerem odboje proti nacist-

²⁶⁰ WUNSCHIK, Tobias. Die Strafvollzugspolitik des SED-Regimes und die Behandlung der Häftlinge in der Gefängnissen der DDR. In TIMMERMANN, Heimen. *Deutsche Fragen. Von der Teilung zur Einheit*. Berlin: Duncker & Humblot, 2001, 261.

²⁶¹ Podle Karla Kaplana je počet sovětských poradců působících v Československu těžké určit. Ještě obtížnější je rozdělit poradce podle délky jejich pobytu a podle jejich poslání. Někteří totiž pobývali dlouhé měsíce, i déle než rok, jiní přijížděli na dva nebo tři měsíce a další pouze ke splnění krátkodobého úkolu. Zjištění celkového počtu poradců znesnadňuje i vyměňování dlouhodobě působících poradců. KAPLAN, Karel. *Sovětští poradci v Československu 1949–1956*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, 11 an.

²⁶² JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 138.

mu a byl za to v letech 1933–1934 a 1944–1945 vězněn. Po druhé světové válce se stal členem SED, díky čemuž zastával významné pozice v německé správě. V roce 1948 se stal prezidentem DVJ. Za jeho období však sledujeme především úsilí o zachování rezortu vězeňství v aparátu justice.²⁶³ V období svého úřadování sváděl boj nejdříve s Německou centrální správou vnitra, později s ministerstvem vnitra. Post vedoucího oddělení vězeňství stále zastával Werner Gentz. V tomto období se vězeňství stále ubírá v humanistickém duchu. Jak již bylo v předcházejících kapitolách poznamenáno, ke změně dochází s převedením rezortu na ministerstvo vnitra. Velkou úlohu sehrál Kurt Fischer, který o tento rezort usiloval již od roku 1949. Začal výrazně spolupracovat s oddělením vnitra při SMADu a nerozpakoval se pro splnění svého cíle spolupracovat také se stranickými orgány.²⁶⁴

Kurt Fischer na rozdíl od svého kolegy na justici patřil ke „starým“ členům komunistické strany. Do strany vstoupil už v roce 1919 a stal se blízkým spolupracovníkem Antona Ackermanna. V období, kdy se stal vedoucím vnitra v sovětské okupační zóně, již měl bohaté zkušenosti z různých oblastí a dalo by se konstatovat, že patřil mezi povolání osobnosti na tuto pozici. Po roce 1923 se stal redaktorem několika komunistických novin v Essenu, Kasselu a Halle a byl stranickým sekretářem v Meklenbursku. V roce 1924 odešel do Sovětského svazu, kde se stal členem komunistické strany SSSR. Do roku 1928 byl aktivní v komunistické internacionále a následně také studoval na Vojenské akademii M. V. Frunze v Moskvě. Zde načerpal mnoho zkušeností, které později využíval jako tajný agent v Číně, Japonsku i Evropě. Během války zastával různé pozice v Rudé armádě a na sklonku druhého světového konfliktu se vrátil do Německa jako člen Ackermannovy skupiny, která měla za úkol postupně přebírat moc nad „osvobozeným“ Německem. Jednalo se tedy o člověka s velkými zkušenostmi a znalostmi o sovětském systému, které se nerozpakoval využít ve své nové funkci prezidenta Německé správy pro vnitřní záležitosti, již zastával od roku 1948. Do Německa se kromě něho vrátili další členové německé komunistické strany Walter Ulbricht, Anton Ackermann, Gustav Sobottka, Erich Mielke a další. Tito stáli za změnami podle sovětského modelu.

²⁶³ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953*, cit. d., 226–234.

²⁶⁴ Tamtéž, 369–393.

Kurt Fischer měl velkou zásluhu na tom, že po zrušení speciálních táborů byli internovaní přiřknuti vnitru. Byl to první krok, který předznamenal další ubírání rezortu vězeňství a jeho převedení na ministerstvo vnitra.

Paradoxně jeho nástupce na postu ministra vnitra měl zcela jiné zkušenosti a zázemí. Karl Steinhoff v období Výmarské republiky zastával různé pozice na ministerstvu vnitra a justice. Byl členem sociální demokracie a v roce 1946 vstoupil do SED.²⁶⁵ Karl Steinhoff neměl žádné zkušenosti ze Sovětského svazu nebo z dřívější komunistické činnosti. Disponoval odbornými zkušenostmi z rezortu. Tento krok se může zdát nelogický, na druhou stranu by bylo potřeba zjistit, do jaké míry došlo k proměně ministerských úředníků na nižších pozicích. Právě ti mohli zajišťovat kontinuitu z přecházejícího období a nový ministr nemusel mít takovou sílu nebo i ochotu započaté změny nějak korigovat. Jak již bylo výše uvedeno, prvním vedoucím na pozici vedoucího oddělení vězeňství se stal Kurt Gertich. Ten byl v roce 1951 nahrazen na dlouhé období Augustem Mayerem, který zajišťoval v tomto směru kontinuitu.²⁶⁶ Bližší informace o kariérním životě těchto dvou osob se bohužel nepodařilo dohledat.

V Československu se po Prokopu Drtinovi stal ministrem spravedlnosti Alexej Čepička, který byl členem KSČ od roku 1929. Za války byl vězněn v koncentračních táborech a po válce si vzal dceru Klementa Gottwalda, čímž výrazně odstartoval svou kariéru. Ve svém počínání byl ovlivňován jak svým tchánem, tak Rudolfem Slánským, kteří disponovali velkými zkušenostmi z doby svého sovětského exilu. Během jeho úřadování byly provedeny nejvýznamnější změny v justičním rezortu.²⁶⁷ Byla provedena reorganizace ministerstva a všech jeho složek a zároveň bylo nuceno odejít množství osob, jež nevyhovovaly novým kádrovým požadavkům. Alexej Čepička byl ve svém počínání velmi iniciativní a sám navrhl zavést kartotéku osob nepřátelských osob. Doba jeho úřadování je také spojena s tzv. právníkou dvouletkou, kdy novým poměrům byly přizpůsobeny významné zákony. Do tohoto období se datuje zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky, na základě

²⁶⁵ LINDENBERGER, Thomas. *Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*. Köln, Böhlau, 2003, 38.

²⁶⁶ FINN, Gerhard – FRICKE, Karl Wilhelm. *Politischer Strafvollzug in der DDR*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1980, 26.

²⁶⁷ K osobě Alexeje Čepičky viz PERNES, Jirí – POSPÍŠIL, Jaroslav – LUKÁŠ, Antonín. *Alexej Čepička. Šestá eminence rudého režimu*. Praha: Brána, 2008; KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Alexej Čepička - dobová dramata komunistické moci*. Brno: Barister & Principal, 2011.

kterého byly lidé odsuzováni pro politické přečiny proti státu. Jeho rezort se také posílel na přípravě Trestního zákona č. 86/1950 Sb., který se vyznačoval nejenom třídním přístupem, ale také širokými formulacemi trestných činů.²⁶⁸

Tyto zkušenosti stály s největší pravděpodobností za sovětizací československého vězeňského systému. Jeho nástupcem byl Štefan Rais, který je „československou obdobou Kurta Fischera“, především co se týká zkušeností v Kominterně, kde byl aktivní v průběhu druhé světové války. Štefan Rais se stal členem komunistické strany poměrně pozdě, až v roce 1933. Válku strávil v exilu v Sovětském svazu a po návratu byl šéfredaktorem pražské redakce slovenského časopisu Pravda. Byl autorem propagandistických publikací a v roce 1950 se stal ministrem spravedlnosti.²⁶⁹ Za jeho úřadování došlo k přesunu rezortu vězeňství do rukou ministerstva národní obrany.

Další důležitou osobou byl ministr národní obrany, kterým se na období 1950–1952 stal Ladislav Kopřiva. Náležel mezi „staré bojovníky“, protože členem KSČ byl od roku 1921. Byl profesí redaktor a od podzimu roku 1938 byl ve vedení KSČ. Za okupace byl vězněn v Dachau a po válce se vrátil do vysoké stranické politiky. Za jeho úřadování došlo k centralizaci vězeňství pod jednu instituci a v pokračování v dříve nastoupeném kurzu sovětizace.²⁷⁰

Na nižších pozicích stanuly především mladší ročníky. Jak Milan Kloss, tak Oldřich Mejdr se narodili ve dvacátých letech. Oba dva byli velitelé Sboru vězeňské stráže. Milan Kloss neměl v době svého nástupu na pozici náměstka pro trestně politickou agendu zkušenosti pro výkon takovéto funkce, nicméně stejně jako tehdejší ministr Čepička pocházel z Kroměříže a znal se s ním dlouhá léta. Návíc je spojoval stejný osud, protože od dubna 1940 trávil válku v koncentračním táboře.²⁷¹ Oldřich Mejdr patřil mezi typické absolventy Právnické školy pracujících, která odstartovala jeho kariéru. Ani jeden z nich neměl předchozí zkušenosti s řízením takového odboru a jejich motivace a vlivy by stály za podrobnější analýzu. Oba dva v období, kdy nastoupili do těchto služeb, rozvíjeli svou kariéru a jednou z motivací mohlo být dostat se v žebříčku co nejvýše, a proto ochotně plnili rozkazy. Oldřich Mejdr se osvědčil do té míry, že po převedení rezortu na MNB stále zastával svou dřívější

²⁶⁸ PERNES, Jiří – POSPÍŠIL, Jaroslav – LUKÁŠ, Antonín. *Alexej Čepička*, cit. d., 142–162.

²⁶⁹ Heslo Štefan Rais, in http://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%A0tefan_Rais, 12. 1. 2013.

²⁷⁰ Kol. aut. *Kdo byl kdo v našich dějinách 20. století*. Praha: Libri, 1994, 275–276.

²⁷¹ PERNES, Jiří – POSPÍŠIL, Jaroslav – LUKÁŠ, Antonín. *Alexej Čepička*, cit. d., 146.

pozici. Jeho životní osudy ukazují na jeho stálost a věrnost komunistickému režimu. Nezaváhal ani v obrodném roce 1968.²⁷²

Porovnáme-li životní osudy lidí zodpovědných za transformaci vězeňství v Československu a v Německu, narazíme na výrazné rozdíly. Ve východním Německu rozhodovalo nejenom stranické zařazení, ale také předcházející zkušenosti v této oblasti. Kurt Fischer byl nejenom významný komunistický politik, ale měl velké zkušenosti s vedením policejních orgánů. Sovětský systém důvěrně znal nejenom z období svého dlouhodobého pobytu v Sovětském svazu, ale také ze svých studií. Bezpochyby operoval velkými znalostmi o vývoji policejního aparátu i trestního systému v Sovětském svazu a znal problémy, se kterými se tam potýkali. Dokázal tak odhadnout, jaké změny jsou ve východoněmeckém prostoru proveditelné a jaké by již znamenaly nepatřičný zásah do systému. V NDR se také nezdráhali umístit na pozici ministra vnitra člověka (A. Steinhoff), který neměl tak významné stranické zkušenosti, ale měl zkušenosti z rezortu. Ten pak v rámci svých rozhodnutí mohl ze sovětských zkušeností vybírat pouze ty, které byly daleko více aplikovatelné na východoněmecký vězeňský systém.

V Československu se naproti tomu jednalo především o politické funkcionáře, kteří neměli žádné předchozí zkušenosti s organizací jak bezpečnostních orgánů, tak vězeňského systému. Do určité míry tak mohli být otevřenější změnám, protože nebyli tolik svázaní s předcházejícím fungováním rezortu. Neznali, jakým způsobem se československý vězeňský systém vyvíjel v předcházejících letech, čímž nedokázali dopředu odhadnout problémy při jeho transformaci. Navíc pokud neměli bližší znalosti o fungování sovětského trestního systému, neznali jeho silné stránky nebo slabiny. Byli tak zcela odkázáni na informace, které dostávali různým způsobem, především od sovětských instruktorů působících u uranových nalezišť. Ti implementovali především represivní způsob trestního systému. Navíc lidé mající na starosti vězeňský systém patřily mezi mladší ročníky, takže byli vděční za svůj kariérní postup novému politickému systému. Byli tak loajální a nezpochybňovali rozhodnutí strany. Tuto tezi částečně podporují i další životné osudy Oldřicha Mejdra, který po celé období své aktivní služby nezaváhal. Nastíněné skutečnosti mohly být jedním z důvodů, proč v byl v Československu uplatňován daleko důsledněji sovětský model

²⁷² ABS, f. H-131, personální spis Oldřicha Mejdra.

a proč byl československý systém sovětizovaný do větší míry než jeho východoněmecký protějšek.

Ačkoliv v obou zemích čerpali ze stejného modelu, výsledky byly v rámci organizace vězeňství zcela odlišné, přičemž záleželo nejenom na předcházejícím vývoji, ale také na geopolitickém postavení a vývojových rysech dané země. Ačkoliv byl vliv Sovětského svazu v NDR daleko výraznější než v ČSR, což vyvěralo z postavení SMADu, přesto výsledek německých změn byl od sovětského vzoru mnohem odlišnější než u jeho československého protějšku. Tyto změny byly charakterizovány nejen decentralizací a jinou táborovou soustavou, ale také postavením ministerstva státní bezpečnosti. Němečtí komunisté, ačkoliv vycházeli Sovětům vstříc, se snažili prosazovat vlastní představy o vládnutí. Českoslovenští komunisté se na druhou stranu snažili co možná nejlépe napodobit sovětský model, a proto bylo vězeňství ve velmi krátkém období centralizováno a unifikováno.

Kapitola 5: Systém pracovních táborů

*Co je to tábor? Rychle a povrchně vybavený, většinou hermeticky uzavřený prostor určený k masovému věznění za překérních podmínek téměř bez ohledu na základní práva jednotlivců nebo skupin, které jsou považovány za škodlivé nebo nebezpečné. Nejdůležitější funkcí tábora je eliminace i v etymologickém smyslu slova: latinské *eliminare* znamená „vyhnat z domu“. Tábor umožňuje všechny osoby, které jsou politicky, rasově nebo sociálně podezřelé, nebo objektivně (případně subjektivně) označené jako nebezpečné – např. muž vhodný pro vojenskou službu, vyloučit, nechat zmizet (latinsky: *exterminare*), vyloučit ze sociálních struktur.²⁷³*

Využívání táborů k soustředění většího počtu obyvatelstva v průběhu 20. století nebylo ničím novým, po druhé světové válce byly objeveny ukrutnosti páchané v nacistických koncentračních a vyhlazovacích táborech, na světlo světa postupně byly odkrývány podmínky v sovětských pracovních táborech. Přesto historie táborů, ve kterých vězni byli nuceni pracovat v krutých podmínkách, umírali na podvýživu a vysílení, byli mučeni a vystavováni ponížení, pokračovala i po válce. V zemích sovětského bloku opět začaly vznikat systémy pracovních táborů, v nichž byli uvězněni nepřátelé nového stabilizujícího se systému pohromadě s jinými skupinami vězňů. Všichni byli přinuceni pracovat pro účely centrálně plánované ekonomiky. Cíl této kapitoly je pokusit se nalézt odpověď na otázku, jaké vlivy se nejvíce projeví na vývoji organizace a struktury táborů, rozložení vězeňské populace a podmínek v nich. Byl ve východním Německu a v Československu bezmyšlenkovitě přijímán sovětský model a případně jakým způsobem, nebo můžeme nalézt v poválečném vývoji další vlivy, např. nacistického Německa, nebo dokonce starších myšlenkových proudů? Do jaké míry hrály ve vývoji vznikající soustavy „Gulagu“ ve středoevropských zemích svou roli geopolitické a ekonomické podmínky?

Sovětský model, ačkoliv jistě v představách místních komunistů při vytváření táborové soustavy hrál svou roli, byl nakonec ovlivňován a pozměňován různorodými podmínkami. Výsledek pak byl v obou zemích diametrálně odlišný, a to jak v rozdílných skupinách vězňů, jež byly do táborů umísťované, tak v organizaci každodenního života a práce a životních podmínkách celkově.

²⁷³ KOTEK, Jöel – RIGOULOT, Pierre. *Das Jahrhundert der Lager*, cit. d., 11.

1. Tábor jako vězení – historický přehled

Různé druhy táborů (internační, pracovní, koncentrační, vyhlazovací) sloužící k zajištění a internaci různých skupin osob většinou bez řádného odsouzení se staly součástí dějin konce 19. a celého 20. století. Nechvalně proslulými se staly nacistické koncentrační tábory a táborová soustava v Sovětském svazu známá pod označením Gulag, vzniklé zhruba ve stejné době. Historii vzniku koncentračních táborů však můžeme zpětně vysledovat až do 30. let 19. století, kdy byli ve Spojených státech amerických internováni Čerokiové a příslušníci dalších indiánských kmenů. Termín koncentrační, resp. rekoncentrační tábor (*reconcentrados*) byl poprvé použit španělským vojskem na Kubě během desetileté války (1868–1878) a Spojenými státy během filipínsko-americké války (1899–1902).²⁷⁴ V angličtině byl termín „koncentrační tábor“ poprvé použit za druhé búrské války (1899–1902), kdy Britové postavili 45 stanových táborů pro búrské civilisty a 64 pro černé Afričany, jejichž účelem bylo připravit búrské vzbouřence o úkryt a podporu.²⁷⁵ Tyto tábory následně sloužily jako vzor po porážce hererského povstání v německé části jižní Afriky (1904–1908), kde byly vytvořeny tábory pro povstalce a jejich rodiny. Cílem bylo nejen získat kontrolu a přehled nad obyvateli a celkově střeženým prostorem, ale také využít pracovní sílu uvězněných, kteří byli brzy rozděleni do skupin a předáni farmářům, vojenským a železničním firmám, pro které nuceně pracovali.²⁷⁶ Tyto tábory je možné podle Benjaminu Madleyho²⁷⁷ považovat za první vyhlazovací tábory, neboť množství internovaných zemřelo na následky různých nemocí, přepracování a podvýživy.²⁷⁸ Zároveň je možné vypožorovat mezi prvními německými koncentračními tábory v Africe a o třicet let později vzniklými tábory založenými nacistickým režimem několik zajímavých spojníc. Prvním říšským komisařem Německé jihozápadní Afriky byl Dr. Heinrich Göring, otec Hermanna Göringa, který ve

²⁷⁴ Termín Concentration Camp, in LAGASSÉ, Paul. *The Columbia Encyclopedia*. Sixth Edition. New York: Columbia University Press, 2008.

²⁷⁵ KOTEK, Jöel – RIGOULOT, Pierre. *Das Jahrhundert der Lager*, cit. d., 26–29, Srov. APPLEBAUM, Anne. *Gulag. Dějiny*. Praha/Plzeň: Beta – Dobrovský, Ševčík, 2003, 26.

²⁷⁶ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*. Essen: Klartext Verlag, 2011, 65.

²⁷⁷ MADLEY, Benjamin. From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe. In *European History Quarterly*, č. 35, 200, 429–463. Dostupné z: <http://ehq.sagepub.com/content/35/3/429>, 19. 5. 2012.

²⁷⁸ MADLEY, Benjamin. From Africa to Auschwitz, cit. d., 430–432.

30. letech zakládal první koncentrační tábory. V těchto táborech se také poprvé prováděly lékařské experimenty na lidech.²⁷⁹

Pod termínem koncentrační tábor se nicméně většině lidí vybaví nechvalně známá zařízení, jež byla zřízena za nacistického Německa k internaci politických odpůrců, „asociálů“, homosexuálů a především židovského obyvatelstva. Na základě dekretu o požáru Říšského sněmu z 27. února 1933, jak se neformálně označuje Rozkaz říšského prezidenta na ochranu lidu a státu, jenž byl vydán prezidentem Hindenburgem jako odpověď na požár Říšského sněmu, mohl být uvězněn prakticky kdokoli. Dekret pozastavil řadu občanských práv a hlavně legalizoval uvěznění odpůrců nacistického režimu, kteří začali být umísťováni do nově vznikajících koncentračních táborů. Po vypuknutí války, především v souvislosti s tažením na východ, došlo k internacionalizaci osazenstva, do táborů přicházely skupiny obyvatelstva rozličného původu, náboženství, nebo politického přesvědčení.²⁸⁰ V průběhu druhé světové války zažívala soustava různých nacistických táborů svůj rozkvět, neboť vznikly prakticky ve všech okupovaných zemích. SS spravující tuto soustavu disponovala neomezenou rezervou pracovní síly, která mohla být v průběhu druhé světové války produktivně využita. Nicméně v průběhu 30. let byli vězni využíváni vesměs pro zbytečnou práci sloužící především k jejich mučení a trestání a často vedoucí k jejich vyčerpání a smrti. Situace se částečně změnila v průběhu války, kdy si nacistické Německo začalo uvědomovat potřebu pracovní síly pro válečné hospodářství. Od roku 1942 začali být vězni masivně nasazováni do válečného průmyslu, nicméně ani tato potřeba nezměnila přístup vedení táborů směrem k lepšímu zacházení.²⁸¹

Mimo koncentrační tábory se na území třetí říše nacházely také vězeňské tábory spravované Říšským ministerstvem spravedlnosti a výchovné pracovní tábory (*Arbeitserziehungslager*) spravované tajnou státní policií neboli gestapem.²⁸² Tyto tábo-

²⁷⁹ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 26 an.

²⁸⁰ O koncentračních táborech, jejich historii, každodenním životě, společnosti a vztazích mezi vězni a dozorci existuje bohatá odborná literatura. Z literatury, která je dostupná v českém jazyce, jmenujme alespoň syntetickou práci německého sociologa Wolfganga Sofského *Řád teroru*, která analyzuje typologické struktury koncentračních táborů, jejich sociálních struktur, organizace a podob teroru, ale i destrukci osobnosti. SOFSKY, Wolfgang, *Řád teroru. Koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006. Mezi další publikace patří např. ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství*. 1.–3. díl. Brno: Barrister & Principal, 2006–2007; MOULIS, Miroslav – CÍLEK, Roman. *Zapomeňte, že jste byli lidmi... Nacistické koncentrační tábory – symbol barbarství*, Praha: Epocha, 2005; ZÁMEČNÍK, Stanislav. *To bylo Dachau*, Praha/Litomyšl: Paseka, 2003.

²⁸¹ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*, cit. d., 69 an.

²⁸² Podle N. Wachsmanna se na území nacistického Německa během druhé světové války nacházelo nejméně 17 různých druhů táborů, jako například vyhlazovací tábory, koncentrační tábory, poli-

ry sloužily k využívání pracovního potenciálu vězňů pro účely ekonomiky. Mezi nejznámější pracovní tábory zřizované justicí patřila soustava pracovních táborů v Emslandu, Börgermoor a Neusustrum, v nichž trestanci pracovali v močálech na kultivaci krajiny. Původně byly zřízeny jako koncentrační tábory, hlídané jednotkami SA a SS, nicméně v roce 1934 byly předány justici. Vzhledem k tomu, že členové jednotek SS a SA zůstali na svých pozicích a byli pouze doplněni vězeňskými dozorcí z justice, vyznačoval se život v nich násilím, ponižováním a sadistickým mučením. Chování vězeňských dozorců tak bylo ve významné míře ovlivněno chováním jejich předchůdců. Po předání táborů justici nedošlo ke zlepšení životních podmínek pro vězně, nicméně na druhé straně je nutné konstatovat, že podmínky v nich byly daleko příznivější, hladina násilí a úmrtnost nižší než v koncentračních táborech.²⁸³ O dalších vězeňských táborech vedených justicí máme pouze málo informací, N. Wachsmann však předpokládá, že každodenní podmínky v nich byly méně extrémní, neboť dozorcí převedení do vězeňských táborů z nápravných zařízení byli obecně méně náchylní k vytrvalému páchání fyzického násilí.²⁸⁴ V tomto případě bych však poukázala na výsledky v současné době již legendárního stanfordského vězeňského experimentu²⁸⁵, který se stal klasickou ukázkou toho, jak negativní vlivy sociální situace výrazně ovlivňují chování normálních a zdravých osob, které se pak pod vlivem nových rolí začínají chovat patologicky.²⁸⁶ Jiný způsob přístupu k vězňům spíše vyvěral z rozdílného organizačního uspořádání (větší kontrola nad dozorcí, nutnost řídit se zavedenými pravidly) než z lidské podstaty věci.

Dalším typem táborů jsou výchovné pracovní tábory, vzniklé relativně pozdě, až v roce 1940, kde mohli být krátce vězněni jak Němci, tak zahraniční pracovníci za „neplnění svých pracovních povinností“. Po výnosu říšského velitele SS Heinricha

cejní tábory, tábory pro mladistvé delikventy, pro Romy, Židy, zahraniční dělníky a další oběti nacismu. WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 101.

²⁸³ Více k životním podmínkám v táborech v Emslandu viz WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 101 ann.

²⁸⁴ WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 109.

²⁸⁵ Stanfordský vězeňský experiment provedl v 70. letech profesor Philip Zimbardo. Tento projekt předpokládal dvoutýdenní simulaci vězení a účastnili se ho náhodně vybraní studenti, kteří byli rozděleni na dvě skupiny. První skupina představovala „dozorce“ a druhá „vězně“. Pokus musel být už po šesti dnech ukončen, protože brutalita „dozorců“ byla nejen vysoká, ale u mnoha „vězňů“ byly patrné příznaky psychického vyčerpání a zoufalství. Obě skupiny vykazovaly malé pochopení pro to, že se jedná o pouhý experiment.

²⁸⁶ Více ke Stanfordskému vězeňskému experimentu a situačním a systémovým vlivům na chování jedinců viz ZIMBARDO, Philip G. *The Lucifer effect. Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House Trade Paperbacks, 2008. V češtině je dostupná práce ZIMBARDO, Philip G. *Moc a zlo. Sociálně psychologický pohled na svět*. Praha: Moravia Press, 2005.

Himmlera z 15. prosince 1942 byly ve větších podnicích, v jejichž blízkosti neexistoval žádný výchovný pracovní tábor, zřízeny „trestanecké tábory“ pod dohledem gestapa. Tábory měly především převýchovný charakter, i když jejich cílem spíše než převýchova byla disciplinace a přivedení k poslušnosti.²⁸⁷ Wolfgang Sofsky v knize *Řád teroru* rozdíl mezi koncentračními a pracovními tábory výstižně charakterizuje na hledisku využívání pracovní síly vězňů: V pracovním táboře byli lidé ponecháni žít, aby pracovali, nicméně v koncentračním táboře vězni pracovali, protože ještě žili. Struktura práce v koncentračním táboře nebyla určována ekonomikou a ideologií, ale násilím, terorem a smrtí.²⁸⁸

Právě ve využívání práce vězňů se koncentrační tábory nejvíce odlišují od pracovních a trestních táborů v Sovětském svazu, které se na jeho území začínaly vyskytovat jako houby po dešti už od roku 1917. I tábory v revolučním Rusku až do roku 1923 nesly označení koncentrační, neboť vězni zde nepracovali, ale byli pouze internováni. V následujících letech Sověti začali využívat vytvořeného a vyzkoušeného modelu pracovních táborů na Soloveckých ostrovech. Právě zde Sověti vyzkoušeli několik opatření, jež se stala základem pro celý systém Gulagu.²⁸⁹ Nicméně bolševici při vzniku systému pracovních táborů vycházeli ze starších ruských tradic. Již v carském období byli političtí odpůrci a trestanci uvězněni na východě ruské říše v tzv. katorgách, ve kterých byli nuceni k práci. Podmínky v nich popisuje Fjodor M. Dostojevskij, odsouzený k čtyřem letům nucených prací, v knize *Zápisky z Mrtvého domu*.²⁹⁰, již sepsal po svém návratu. V Rusku již od 19. století probíhaly diskuze na téma smyslu a účelu vězeňské práce. Bolševici tedy pracovní tábor nevyvinuli, jen použili jeho koncept a zasadili jej do svého ekonomického systému.²⁹¹ Do poloviny dvacátých let nemělo sovětské vedení jasnou představu, zda jsou vězení a tábory určené k převýchově vězňů, k jejich potrestání, nebo aby režimu přinášely prospěch. Dodnes historici vedou diskuze, zda táborová soustava byla primárně zamýšlena jako represivní, nebo jako ekonomická instituce.²⁹² Právě v otázce

²⁸⁷ Více k problematice výchovných pracovních táborů v TECH, Andrea. *Arbeitserziehungslager in Nordwestdeutschland 1940–1945*. Göttingen: Hubert, 2003.

²⁸⁸ SOFSKY, Wolfgang. *The Order of Terror. The Concentration Camp*. Princeton: Princeton University Press, 1997, 168.

²⁸⁹ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager*, cit. d., 72 an.

²⁹⁰ DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič. *Zápisky z Mrtvého domu*. Praha: Odeon, 2006.

²⁹¹ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager*, cit. d., 73.

²⁹² Více viz GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003; KOTEK, Jöel – RIGOULOT, Pierre. *Das Jahrhundert der Lage*, cit. d.; APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d.; ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit*

využívání pracovního potenciálu vězňů je nutné mít na paměti, že se tato role v průběhu několika desítek let měnila. Zcela odlišná byla role práce na počátku dvacátých let, kdy se režim stabilizoval a kdy vězeňská zařízení sloužila jako jeho konsolidační prostředek, jiná ve třicátých letech, kdy se v souvislosti s vyhlášením prvního pětiletého plánu (1928–1932) stala práce vězňů součástí plánované ekonomiky, a zcela jiná v poválečném období.

V počátečních letech vzniku sítě Gulagu sloužily pracovní tábory především k izolaci režimu nebezpečných osob. Prozatím se nepočítalo s jejich zapojením do práce; přihlíželo se spíše k tomu, jak bude práce těžká, než jak bude ekonomicky prospěšná. Nový systém ekonomického využívání pracovního potenciálu se neobjevil dříve než na konci dvacátých let ve spojitosti s vyhlášením první pětiletky, zvýšené industrializace a nucené kolektivizace. Nový hospodářský program požadoval dvacetiprocentní roční růst hospodářské produkce, díky čemuž se výrazně změnily také pracovní podmínky pro civilní pracovníky, neboť se upustilo od sedmidenního pracovního týdne s pěti pracovními dny a dvěma dny na odpočinek. Místo toho se dělníci v továrnách střídali tak, aby továrna nikdy nepřestala vyrábět. Někteří dělníci setrvali až 300 hodin měsíčně v práci.²⁹³ Práce vězňů samozřejmě nezůstala dlouho mimo hlavní pozornost, a i oni se měli zapojit do zvelebování sovětské vlasti. Velká masa odsouzených byla nasazována na kultivaci východní části Sovětského svazu, na realizaci velkých stavebních projektů a k těžbě nekonečných zásob nerostných surovin. Ekonomika se na počátku třicátých let vyznačovala megalomanskými projekty, jako byl Bělomořský kanál, výstavba Bajkalsko-amurské magistrály nebo Moskevsko-volžského kanálu. Tyto konstrukce potřebovaly velké množství nekvalifikovaných pracovníků a většinou probíhaly v regionech s nepříznivými klimatickými podmínkami, kde chyběla základní infrastruktura. Vězni byli na tyto podmínky špatně připraveni, všeobecně se nedostávalo oblečení a stravy, nedostatečné technické vybavení bylo nahrazováno masovým nasazováním vězňů.²⁹⁴

V představách bolševiků měla práce vězňů několik výhod: byla mobilnější, protože větší počet vězňů bylo snadné přesunout z jednoho projektu na druhý bez ztráty pracovní produktivity. Domnívali se, že vězeňská práce bude nakonec produktivnější

in stalinistische Lagersystem. Eine Untersuchung der Methoden, Strategien und Ziele ihrer Ausnutzung am Beispiel Norilsk, 1935–1953. Berlin: Duncker & Humblot, 2006.

²⁹³ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 68.

²⁹⁴ Více k vykořisťování vězňů v GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor*, cit. d., 2003; ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem*, cit. d.

než práce civilních pracovníků.²⁹⁵ Tato představa se však nakonec ukázala jako lichá.²⁹⁶ Navíc náklady na výrobu se nakonec ukázaly daleko vyšší než u civilních pracovníků, např. v táborovém komplexu v Krasnojarském kraji činily v roce 1952 náklady na výrobu tisíce cihel vězeňskou prací 631 rublů, zatímco regionální průmysl vyprodukoval stejné množství za 210 rublů a 49 kopějek.²⁹⁷ Právě nízká produktivita práce a vysoké náklady byly jedněmi z mnoha důvodů vyhlášení amnestie v roce 1953 a následného propouštění vězňů ze „souostroví Gulagu“.²⁹⁸

Životní podmínky se měnily tábor od tábora a období od období. V historii Gulagu můžeme zaznamenat období krutosti po chvíle relativní humánnosti. Gulag se vyznačuje také rozsáhlou škálou táborů – od vražedných dolů na Kolymě po tajné instituce u Moskvy (šarašky), kde vězni pracovali na vědeckých a technických projektech pro stát, např. na tajných zbraních pro Rudou armádu. Podmínky v těchto institucích byly podstatně lepší. Výsledky vědců a inženýrů byly publikovány pod jmény prominentních sovětských vědců.²⁹⁹

Ačkoliv se sobě nacistické koncentrační tábory a sovětské pracovní tábory v některých aspektech podobají, není možné konstatovat, že se jedná o totožné instituce. Tyto instituce spojuje násilí, represe, ponižování vězňů, využívání vojenského drilu k jejich disciplinaci, krutost dozorců a vysoká míra úmrtnosti. Při podrobném zkoumání však zjišťujeme významné rozdíly. Na koncentrační tábory a na sovětské tábory je nutné pohlížet odlišně v každé fázi jejich vývoje. Obě dvě instituce vznikly jako prostředek k zastrašení obyvatelstva a k jeho kontrole. Sloužily k eliminaci skutečných i domnělých nepřátel režimu. Zatímco ale funkce koncentračních táborů se mění od násilnické vězeňské praxe k masovému vyhlazování, v Sovětském svazu začíná nabývat na důležitosti otázka využití vězeňské práce k posílení hospodářství Sovětského svazu. Práce měla navíc plnit také výchovný účel, což bylo za Stalina občas dováděno až ad absurdum. V táborech byla zaváděna politicko-kulturní výchova a propaganda sloužící k politické indoktrinaci vězňů se stala „každodenním

²⁹⁵ GREGORY, Paul. An Introduction to the Economics of the Gulag. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 1–21, 5.

²⁹⁶ SOKOLOV, Andrei. *Forced Labor in Soviet Industry*, cit. d., 23–41, 40.

²⁹⁷ DOBSON, Miriam. *Khrushchev's Cold Summer*, cit. d., 7.

²⁹⁸ 1. ledna 1956 se populace v táborech a koloniích snížila na 781 630 vězňů. Pro srovnání, 1. dubna 1953 se v táborech a koloniích nacházelo 2 246 914 odsouzených. DOBSON, Miriam. *Khrushchev's Cold Summer*, cit. d., 51.

²⁹⁹ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 29; termín Sharashka v <http://en.wikipedia.org/wiki/Sharashka>, 18. 4. 2012.

chlebem“ odsouzených. K těmto účelům byly v táborech instalovány ampliony, vznikaly kapely a hrála se různá divadelní představení.³⁰⁰ V koncentračních táborech práce sloužila jako jiný nástroj zabití. Nacistický režim zavíral kromě svých nepřátel, „asociálů“ a homosexuálů především osoby podle rasového hlediska. Byli zavíráni lidé náležející podle pohledu nacionálního socialismu do méněcenné rasy. V pracovních táborech Sovětského svazu byly uvězněny skupiny lidí různých etnik a náboženství, nicméně příslušnost k etniku nehrála základní úlohu. Aplikované bylo spíše třídní hledisko.³⁰¹

Do obou těchto institucí byli lidé zavíráni bez právoplatného rozsudku; SS a SA v nacistickém Německu, Čeka v Sovětském svazu získaly výjimečné postavení. Nicméně v Sovětském svazu se více dbalo na zachování zdání právní legitimacy. V pozdějším období byla většina jedinců v táborech odsouzena podle sovětských zákonů. Rozdílná byla také šance na propuštění, neboť byl-li člověk dopraven do koncentračního tábora, jeho vyhlídky k návratu do civilní společnosti byly mizivé (z 1,6 milionu vězňů dopravených do koncentračních táborů se regulérního propuštění dočkalo asi 100 000 osob).³⁰² V Sovětském svazu platilo, že pokud vězeň dokázal přežít svůj trest, byl propuštěn na svobodu. Navíc v průběhu historie Gulagu bylo vyhlášeno několik hromadných amnestií. Někteří vězni se mohli vrátit na svobodu, i když s různými omezeními – měli zakázáno se vrátit do rodné vesnice nebo města a často zůstávali v okolí tábora, odkud byli propuštěni.³⁰³ Podle A. Applebaum byla navíc v sovětské rétorice definice „nepřítele“ hůře uchopitelná než definice „Židů“ v nacistickém Německu. Postavení Židů v nacistické společnosti a v táborech bylo přesně určeno, vždy zastávali nejnižší příčky v táborové společnosti a jejich šance na přežití byly velmi nízké.³⁰⁴ Nicméně sovětský vězeň byl v jiné pozici. Společnost

³⁰⁰ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager*, cit. d., 74 an.

³⁰¹ ARMANSKI, Gerhard. Der GULag – Zwangsjacke des Fortschritts. In STREIBEL, Robert – SCHAFRANEK, Hans (eds.). *Strategie des Überlebens: Häftlingsgesellschaft in KZ und GULag*. Wien: Picus Verlag, 1996, 16–44, 17 an.

³⁰² ARMANSKI, Gerhard. Der GULag, cit. d., 17–21.

³⁰³ Za příhodný způsob osídlení perspektivních regionů budoucího hospodářského rozvoje uváděl Georgij Leonidovič Pjatakov, zástupce komisaře pro těžký průmysl, mohutné vyhnanství a přesídlování obyvatel. Jako schůdné viděl i trvalé přikázané osídlení propuštěných vězňů. Tento způsob viděl jako reálný i Genrich Grigorijevič Jagoda ke konci dvacátých let, který konstatoval, že propuštění vězni mohou být přinuceni různými administrativními a ekonomickými prostředky zůstat na severu a tím zalidnit vnější oblasti Sovětského svazu. APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 56, 71.

³⁰⁴ Více k sociálnímu rozvrstvení populace v koncentračních táborech a k jednotlivým šancím na přežití u různých skupin obyvatelstva a národností viz SOFSKY, Wolfgang. *The Order of Terror*, cit. d., 95–163.

v sovětských táborech se vyznačovala větší dynamikou; vězeň mohl získat lepší postavení v táborové samosprávě, ať už za pomoci svých spoluvězňů nebo svým vlastním přičiněním. Mohl být také odtransportován do tábora s příznivějšími podmínkami. Navíc v Sovětském svazu neexistuje ekvivalent vyhlazovacích táborů jako byla Treblinka, Belzec nebo Sobibor.³⁰⁵

Rozdíly jsou jemné, ale je potřeba si jich všimnout. Srovnávat tábory je však nutné v jejich vývoji a v čase, protože podmínky, organizace a život v nich byly ovlivňovány vnějšími okolnostmi, které závisely na konkrétní zemi, kultuře a režimu.

2. „Tyto pracovní tábory nemají nic společného s koncentračními tábory“ – pracovní tábory ve východním Německu

Vznik pracovních táborů sloužících k využívání pracovní síly vězňů ve východním Německu je často spojován se sovětským vězeňským systémem a s vlivem Sovětské okupační správy, nicméně pokusme se v následující části zamyslet nad tím, zda tomu tak skutečně bylo. Vytvoření táborové soustavy patří mezi základní znaky sovětského systému vězeňství, a jak bylo uvedeno v předcházející kapitole, na sovětském území se v meziválečném období vytvořila síť pracovních táborů, v nichž byli vězni využíváni pro potřeby pozvednutí hospodářského růstu. Sovětský svaz mimo to hned od počátku okupace německého území začal využívat nucených prací jeho obyvatelstva jako součást reparačních, jež Stalin požadoval na jaltské konferenci jako náhradu za sovětské území zničené Německem. Špatný zdravotní stav amerického prezidenta Franklina Roosevelta a deprese Winstona Churchilla byly jednou z příčin, proč mezi jinými byly tyto podmínky přijaty. Jejich následkem byl velký počet osob deportován do sovětských pracovních táborů.³⁰⁶ Zároveň také ve všech okupačních zónách Německa vznikaly speciální tábory, v nichž byli internováni váleční zločinci nebo příslušníci nacistické strany, přičemž v sovětské okupační zóně byly zrušeny až v roce 1950.

³⁰⁵ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 29.

³⁰⁶ Více k jaltské konferenci a jejím důsledkům např. PLOKHY, Serhii. *Yalta. The price of peace*. New York: Penguin, 2011; HARBUTT, Fraser J. *Yalta 1945. Europe and America at the crossroads*. New York: Cambridge University Press, 2010. K nucené práci Němců v sovětských táborech viz POLIAN, Pavel. *Against their will. the history and geography of forced migrations in the USSR*. Budapest/New York: Central European University Press, 2004.

V této části se však zaměříme na pracovní tábory administrované německými úřady, a to jak justičními, tak policejními. Byly tyto tábory poznamenány vlivem Sovětského svazu a jeho zkušenostmi se zřizováním systému pracovních táborů a využíváním pracovní síly vězňů, nebo můžeme najít vlivy z předcházejícího období? Do jaké míry jsou tyto tábory, každodenní podmínky v nich a uspořádání podobné sovětskému vzoru a v čem se případně odlišují? Vznikaly tyto instituce z důvodu ekonomických, nebo výchovných potřeb? Právě tyto otázky napomohou pochopit soustavu a význam pracovních táborů ve východoněmeckém prostoru a jejich specifika.

Bezprostředně po válce vznikají kromě již zmiňovaných speciálních táborů spravovaných sovětskou okupační správou tzv. vězeňské tábory (*Haftlager*) zřizované policejními orgány. Jednalo se o improvizované tábory, v nichž byly internovány osoby s nacistickou minulostí a kriminální vězni, kteří za války utekli z poničených věznic. Důvodem jejich vzniku byla snaha ochránit civilní obyvatelstvo, a tak brzy poté, co se situace opět zklidnila, byly postupně rušeny. V Sasku zůstal v roce 1947 pouze jeden tábor u Drážďan. Důvodem jejich rušení byla kromě uklidňování poválečné situace i právní stránka věci, protože do táborů byly umístěovány osoby bez řádného odsouzení, jen na základě posouzení odborných komisí, v nichž byli zástupci politických stran, německých odborů (*Freie Deutsche Gewerkschaftsbund*), Svobodné německé mládeže (*Freie Deutsche Jugend*) a správních úřadů, např. Úřadu pracovní a sociální péče.³⁰⁷

Situace v Sasku³⁰⁸ se však v roce 1947 změnila. Na základě Nařízení o vězeňském táboru z 27. května 1947, podepsaného ministrem vnitra Kurtem Fischerem a ministrem spravedlnosti Hermannem Kastnerem, vznikly nové vězeňské tábory v Drážďanech, Lipsku, Chemnitz, Bautzen a Zwickau. Tyto tábory byly spravovány policejními orgány. Jednalo se o výjimečnou situaci, jež ukazuje mj. na rozpory mezi centrálním justičním orgánem a regionálními zemskými vládami. DVJ o tomto rozhodnutí nebyla vůbec informována a o dohodě se dozvěděla až o dva dny později

³⁰⁷ Viz např.: „Na základě mezer v trestním zákoně existoval velký okruh lidí, kteří rozšiřovali infekční nemoci, toulali se a notoricky nepracovali. Ti představovali nebezpečí pro veřejnost. Soudy proti těmto nebezpečným osobám díky chybám v odpovídajícím trestním zákoníku nic nezmohly. Policejní složky však nebyly ochotné nechat věci být, a vzaly si za úkol tyto osoby převychovat v lidi užitečné pro společnost, a to prostřednictvím nového, humánního vězeňství.“ BA, f. DO 1/28508, Die Haftlager der Polizei im LS (24. 11. 1947).

³⁰⁸ Jakým způsobem se vyvíjely tábory v jiných zemích Německa, se nepodařilo dohledat.

z novin Tagesspiegel. Až na základě požadavku DVJ jí byly dodány podkladové materiály. W. Gentz si saskému ministerstvu spravedlnosti stěžoval, že toto nařízení znamená v podstatě předání oblasti vězeňství policejní správě a není v souladu s nařízením Sovětské vojenské správy v Německu. O dalším průběhu a stavu věci bohužel nejsou dostupné další materiály, nicméně je zřejmé, že DVJ se muselo s existencí vězeňských táborů spravovaných policejními orgány smířit, protože existovaly i v následujících letech.³⁰⁹

Internovaní v těchto táborech byli donuceni pracovat a zároveň byli vystaveni politickému školení. V lednu 1947 se ve vězeňských táborech v Sasku zřizovaných policií nacházelo 427 internovaných, nicméně jejich počet se značně proměňoval. Například v březnu se zde nacházelo 248 osob, ale v červenci se počet navýšil na 1 105 osob, aby se vzápětí následující měsíc opět snížil na 612 internovaných.³¹⁰ Zatímco vznik těchto táborů bezprostředně po válce můžeme považovat za nutnost pro zajištění pořádku a bezpečnosti v zemi, jejich obnovení v Sasku v roce 1947 představuje jeden z příkladů deformace vězeňského systému. Nejenže justice ztratila část svých pravomocí nad vězeňskými zařízeními, jež jí byly přiřknuty direktivou Spojenecké kontrolní rady č. 19, ale také forma zařazování osob do vězeňských táborů bez právoplatného odsouzení a jen na základě posouzení komise ukazovala na směřování trestní politiky ve směru porušování lidských práv.³¹¹

Mimo systém táborů spravovaných policejními orgány ve východním Německu vznikaly částečně z nutnosti tábory pod justiční správou. Mnoho vězeňských zařízení bylo při „osvobození“ německého území spojeneckými armádami vážně poničeno a další část se nacházela v rukou sovětské okupační správy. Již za Výmarské republiky univerzitní profesori, vězeňští úředníci a civilní zaměstnanci tvořící jádro Studijní skupiny pro vězeňskou reformu požadovali transformaci tehdejší nucené práce vězňů, kteří byli často zaměstnáni ve svých celách neustále se opakující a špinavou prací, nebo pracovali v dílnách se starým vybavením. Navrhovali, aby byl přístup k nucené vězeňské práci změněn. Vězni měli do budoucna získat kvalifikaci, kterou

³⁰⁹ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen, Veröffentlichungen zur SBZ-/DDR-Forschung im Institut für Zeitgeschichte.* München: R. Oldenbourg Verlag, 2001, 215.

³¹⁰ BA, f. DO 1/28508, Die Haftlager der Polizei im LS (24. 11.1947).

³¹¹ Organizace těchto táborů může vzdáleně připomínat tábory nucené práce v Československu, jež byly zřízeny v roce 1948. Osoby do nich byly zařazovány na základě rozhodnutí tříčlenné komise.

by následně po svém propuštění využili na pracovním trhu.³¹² Na tyto návrhy a zkušenosti navazoval vedoucí Oddělení vězeňství Werner Gentz, jenž se zasadil o budování menších vězeňských pracovních táborů (*Haftsarbeitslager* – HAL) pro vězně s krátkými tresty, nebo vězně, kteří si už část svého trestu odpykali. Podmínky v nich byly v porovnání s věznicemi příjemnější a vězni získali větší prostor pro své samostatné jednání. Pracovní tábory byly většinou stavěny v blízkosti podniků; ubytovny pro 20 až 30 osob byly často součástí celého podnikového komplexu a pracovní nasazení odsouzených bylo využíváno pro smysluplnou a produktivní práci. Vězni zároveň měli mít stejné podmínky jako civilní pracovníci, tzn. měli být za svou práci finančně ohodnoceni.³¹³

W. Gentz v průběhu svého působení na Oddělení vězeňství prošel a zkontroloval množství vězeňských zařízení a pracovní tábory nepředstavovaly žádnou výjimku. Zpráva ze služební cesty a návštěvy tábora Krumpa ukazuje, jaký význam přikládal práci odsouzených:

„V zásadě je potřeba říci, že zde v rámci rozvoje systému trestního soudnictví vznikající forma [pracovní tábor] je důležitá pro budoucnost. Úzké spojení s velkými stavebními pracemi je vhodné nejen pro vězně, aby byli po dobu svého uvěznění zaměstnáni, ale také aby jim současně bylo zprostředkováno vnitřní směřování pro další reintegraci do společnosti. Způsob, jakým se tato práce provádí v zařízení Krumpa, je docela úspěšný, i když je zatím v mnoha ohledech stále ještě v počátcích. Silná individuální péče je samozřejmostí.“³¹⁴

Převedení do pracovního tábora znamenalo pro uvězněného zlepšení jeho životních podmínek, a dobově byly tábory vnímány jako instituce spojené s reformou a humanizací vězeňství. Na druhou stranu kromě zájmů osob zodpovědných za trestní politiku, zdůrazňujících resocializační význam trestu a sázejících na výchovný moment smysluplné práce, byly významné i zájmy podniků, které požadovaly pracovní síly pro obnovu poválečného hospodářství. Tato ekonomická stránka, která

³¹² WACHSMANN, Nikolaus. Between Reform and Repression: Imprisonment in Weimar Germany. In *The Historical Journal*, sv. 45, č. 2, 2002, 411–432, 420.

³¹³ MÜLLER, Jörg. Das Haftsystem der SBZ/DDR von 1945 bis zur Mitte der 1970er Jahre unter besonderer Berücksichtigung der Haftbedingungen politischer Häftlinge. In <http://www.stiftung-aufarbeitung.de/downloads/pdf/stip2007/Mueller.pdf>, 11. 4. 2008.

³¹⁴ BA, f. DP1/30035, Reisebericht über die Dienstreise der Abteilung IV A vom 4.–6. 1946 nach Naumburg, Lager Krumpa, Lager Frankleben, Leipzig, Bitterfeld, Dessau (1946)

bude v následujících letech převažující, se začíná objevovat už v tomto období a je neopomenutelná.³¹⁵

Výstavba vězeňských táborů byl však pomalý proces, neboť vězeňství se potýkalo s celou řadou problémů, jako byl nedostatek dozorců, a s celkovým podfinancováním. Mezi nově vzniklé tábory patřilo i zařízení v Maxhütte Unterwellenborn v roce 1949. O tom, že se jednalo víceméně o příjemnější způsob uvěznění, svědčí i to, že vězni byli ubytováni v budovách, jež byly součástí podniku, a celkové zařízení a interiér byl domáckého charakteru. I po kulturní stránce bylo o vězňích postaráno, neboť ubytovny byly vybaveny ampliony, z nichž mohli poslouchat různé rozhlasové příspěvky, a navíc v některých místnostech měli k dispozici rádio. Součástí tábora byla také vybavená knihovna a odsouzení byli každodenně informováni o nových událostech jak v Německu, tak v zahraničí díky dostupnému dennímu tisku. Navíc mohli v neděli navštívit podnikové kino. Pokud měli zájem, bylo jim umožněno hrát na hudební nástroje.³¹⁶ Popsané metody sloužící k zlepšení životních podmínek odsouzených byly zaváděny v trestních systémech celého světa.³¹⁷ Tábory pod patronací justice sloužily především výchovným účelům a byly určeny k případné resocializaci a snadnější reintegraci odsouzených do běžné společnosti. V žádném případě jejich vznik nemůžeme považovat za počátek deformace vězeňského systému v poválečném Německu a v žádném případě se nejedná o počátek sovětizace. Kroky k vybudování pracovních táborů byly součástí humanizace vězeňství a využívání práce vězňů navazovalo na myšlenky o výchovných účincích práce, jež byly přítomny v diskuzích o podobě vězeňství už v 19. století. Na XII. mezinárodním kongresu v Haagu³¹⁸ v roce 1950 mj. došlo i k dohodnutí zásad týkajících se práce vězňů. Kongres se shodl, že práce vězňů musí být považována za metodu nápravy

³¹⁵ SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager in Thüringen 1949–1989. In *Thüringen Blätter zur Landeskunde*, č. 85, 2011. Dostupné z: http://www.thueringen.de/imperia/md/content/lzt/arbeitslager_ddr.pdf, 1. 5. 2012.

³¹⁶ Více informací k historii tábora Maxhütte Unterwellenborn, jeho organizaci, počtu a složení vězňů viz SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager in Thüringen 1949–1989, cit. d.

³¹⁷ SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager – Orte der Schaffung eines „neuen Menschen“. In *Deutschland Archiv*, č. 4, 2011, 208–215. In <http://www.bpb.de/login.ezproxy.library.ualberta.ca/themen/BLBZIO.html>, 16. 4. 2012.

³¹⁸ Prvním mezinárodním kongresem zabývajícím se otázkou vězeňství byl kongres v Londýně v roce 1872. Na třetím mezinárodním kongresu v Římě v roce 1885 byla vytvořena mezinárodní organizace „International Penitentiary Commission“, jež byla v roce 1929 přetvořena v „International Penal and Penitentiary Commission“. Tato komise vytvořila soubor minimálních pravidel pro zacházení s vězni, potvrzený Společností národů o pět let později. Více viz PINEROVÁ, Klára. *Vývoj vězeňských subkultur v Československu v letech 1948–1960*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, 2006, 12.

a výchovy odsouzených, a každý odsouzený, je-li schopen práce, musí pracovat. Na druhou stranu však vězeň měl mít právo volby zaměstnání a práce, a bylo povinností státu, aby zajistil pro vězně dostatek práce.³¹⁹

V prvních říjnových dnech roku 1949 bylo rozhodnuto, že oblast vězeňství bude přesunuta do rukou ministerstva vnitra, a tento proces byl postupně naplňován v průběhu let 1950–1952. Kromě věznic, trestnic a vězeňských nemocnic byly předávány také pracovní tábory. Na základě návrhu ministerstva vnitra z 24. října 1950, v němž požadovalo převzetí veškerých vězeňských zařízení, bylo zmíněno 10 vězeňských pracovních táborů, většinou středně velkých, s počtem osob kolem 300. Výjimku představoval pouze tábor Aue v Sasku, jenž měl kapacitu 1 135 vězňů.³²⁰ V Braniborsku se nacházel tábor Heidekrug, v němž bylo ubytováno asi 300 žen.³²¹ Asi 350 mužů naopak pracovalo ve vápence v táboře Rüdersdorf a malý tábor Wittmannsdorf asi jen pro 30 mužů se nacházel u trestnice Luckau. Nejvíce táborů se nacházelo v Sasku, a to již zmiňovaný tábor Aue v hornické oblasti v německé části Krušných hor. Ačkoliv se na počátku 50. let jednalo o jeden z největších táborů, v následujících letech docházelo k jeho útlumu, a již o tři roky později v něm pracovalo pouze tři sta mužů.³²² Mezi větší tábory patřil i Erlabrunn pro skoro 700 osob zaměstnaných na stavbách tratí. Tábory Neschwitz, Pirna a Cranzahl-Sosa patřily naopak mezi menší až středně velké tábory. Tábor Neschwitz nacházející se 14 km od Bautzenu zaznamenal během tří let výrazný pokles v počtu vězeňské populace. Zatímco v roce 1950 v něm mělo pracovat asi 230 vězňů, již v roce 1953 v něm bylo ubytovaných pouze 50 vězňů, z nichž 48 bylo ve statistikách uvedeno jako jiní vězni (ani odsouzenci, ani vyšetřovanci).³²³ V Sasku-Anhaltsku západně od Halle se nacházel pracovní tábor Volkstedt, zřízený v roce 1944 původně pro válečné zajatce a po válce transformovaný na karanténní tábor pro uprchlíky a přesídlence. Od roku 1947 pak až do svého předání ministerstvu vnitra v roce 1951 sloužil jako vězeňský pracovní tábor spravovaný justicí. Tábor nakonec zanikl v roce 1958.³²⁴ Druhý ženský tábor Bitterfeld, nacházející se asi 45 km severně od Lipska, byl vybudován na

³¹⁹ Více k XII. mezinárodnímu kongresu a k jeho rozhodnutím v *International Penal and Prison Congress. 12th, The Hague, 1950*. International Penal and Penitentiary Commission, 1951.

³²⁰ BA, f. DO 1/28586, Vorschlag die Übernahme des gesamten Strafvollzuges in den Aufgabenbereich der Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei (24. 10. 1950).

³²¹ Počty uvězněných v jednotlivých táborech v roce 1950 viz BA, f. DO 1/28586, Übernahme des Strafvollzuges durch die Deutsche Volkspolizei.

³²² BA, f. DO 1/28579, Aufstellung über den Gefangenstand in den SV-Dienststellen (17. 11. 1953).

³²³ BA, f. DO 1/28579, Aufstellung über den Gefangenstand in den SV-Dienststellen (17. 11. 1953).

³²⁴ *Geschichte*. Dostupné z: <http://www.sachsen-anhalt.de/index.php?id=3246>, 2. 5. 2012.

počátku roku 1950 a ženy zde především od roku 1952 pracovaly pro elektrotechnický a chemický průmysl.³²⁵

V této zprávě však nebyly zmíněny všechny tábory spravované justicí. Jak již bylo uvedeno výše, v roce 1949 vznikl nový tábor v Maxhütte Unterwellenborn a další dva tábory, v nichž vězni pracovali v hornictví, se nacházely ve Zwickau a Oelsnitz. Odsouzení byli nasazeni také v Mansfeldu, kde se podíleli na těžbě mědi, a další tábory se nacházely také v blízkosti oceláren a železáren, resp. v Eisenhüttenkombinat-Ost a v ocelárně Brandenburg.³²⁶

Vězeňský pracovní tábor	Celkem	Odsouzení	Vyšetřovanci	Jiní vězni
Oelsnitz	454	454	–	–
Neschwitz	50	2	–	48
Heidenkrug	215	202	13	–
Aue	302	302	–	–
Bitterfeld	101	101	–	–
Rüdersdorf	307	307	–	–
Stalinstadt	349	349	–	–
Unterwellenborn	127	127	–	–
Volkstedt	412	412	–	–
Mildenberg	243	243	–	–
Falkenbach-Himmelmühle	154	154	–	–
Celkem	2714	2633	–	–

Zdroj: BA, f. DO 1/28509, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf dem Gebiet des Strafvollzugswesens im allgemeinen sowie Darlegungen des Wesenszuges des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (pravděpodobně 1952), srov. BUDDRUS, Michael. „...im Allgemeinen ohne besondere Vorkommnisse“, cit. d., 31.

Tyto tábory byly předávány ministerstvu vnitra, resp. lidové policii postupně. Na základě rozhodnutí o předání, jež bylo datováno v předvečer Vánoc roku 1950, se obě ministerstva dohodla na předání táborů Rüdersdorf, Cranzahl-Sosa, Erlabrunn, Aue a Volkstedt k 1. lednu následujícího roku. V květnu byly předány další tábory (Maxhütte, Wittmannsdorf, Pirna, Heidekrug, Neschwitz, Bitterfeld, Krumpa

³²⁵ WIENHOLD, Lutz. *Zwischen Anspruch und Wirklichkeit: Historischer Abriss zum Arbeitsschutz in der SBZ/DDR*. GRIN Verlag, 2012, 157.

³²⁶ BA, f. DO 1/28509, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf dem Gebiet des Strafvollzugswesens im allgemeinen sowie Darlegungen des Wesenszuges des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (pravděpodobně 1952), srov. BUDDRUS, Michael. „...im Allgemeinen ohne besondere Vorkommnisse“, cit. d., 31.

³²⁷ BA, f. DO 1/28579, Aufstellung über den Gefangenstand in den SV-Dienststellen (17. 11. 1953).

a Pfännerhall).³²⁸ Jejich předání se však neobešlo bez problémů. Představitelé lidové policie se především pozastavovali nad volností a nízkým bezpečnostním zajištěním táborů:

„Je samozřejmé, že vzhledem k jinému určení těchto zařízení musí být použity jiné prostředky než ve vězeňských institucích. Současně panující poměry ve vězeňských institucích však nedokážou dostatečně zajistit zabezpečení. Vězni mají možnost přicházet sami jak do tábora, tak na pracoviště. Je známo, že pod justiční správou navštěvovali taneční zábavy a kino.“³²⁹

Označení tábor mělo v německé společnosti z historických důvodů špatný zvuk, a proto se představitelé Hlavního oddělení vězeňství snažili vznik nových táborů na území východního Německa objasnit a očistit. Důležité také bylo stanovit rozdíly oproti nacistickým koncentračním táborům:

„Tyto pracovní tábory nemají nic společného s tábory nucených prací nebo koncentračními tábory z fašistického období nebo tábory, jež se nacházejí v západním Německu. Do těchto vězeňských táborů jsou převáděni pouze vězni, kteří o to požádají. Nasazení je založeno na principu dobrovolnosti. Protože podmínky v táborech jsou mimořádně uvolněné, je poptávka vězňů větší, než jsou dostupné možnosti.“³³⁰

Ačkoliv po převzetí lidovou policií došlo ke zpřísnění podmínek, vězněným byla např. odebrána možnost navštěvovat filmová představení nebo poslouchat rádio a další kulturní aktivity byly osekány na minimum, přesto umístění v pracovních táborech představovalo pro uvězněné vítané zlepšení jejich životních podmínek. Výše uvedená slova tak nejsou žádnou propagandou, ale vězni o přeřazení do táborů skutečně žádali, neboť v nich existovala také možnost si přivydělat, a tím si vylepšit svou situaci v táboře. Mohli si nejen nakoupit potraviny a toaletní potřeby ve vybudovaných kantýnách, ale měli také možnost z vydělaných peněz podporovat svou

³²⁸ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR*, cit. d., 388. Srov. BA, f. DO 1/28586, Übergabepan (7. 12. 1950).

³²⁹ BA, f. DO 1/28588, Bericht über die abgeschlossene Übernahme sowie den jetzigen Zustand der Stravollzugsanstalten [...] Haftkrankenhaus [...] Haftlager [...] (pravděpodobně 1951). Srov. s BA, f. DO 1/28586, Bericht über den Fortgang der Übernahmeaktion, sowie über den Zustrand der Strafanstalten [...] der Haftlager [...] (18. 12. 1950).

³³⁰ BUDDRUS, Michael. „...im Allgemeinen ohne besondere Vorkommnisse“, cit. d., 29.

rodinu.³³¹ Výše výdělku se lišila tábor od tábora, např. průměrná mzda vězňů v Rüdersdorfu, zaměstnaných ve vápence, byla v dubnu 1953 asi 200 německých marek. Nejvíce si vydělali vězni pracující v hornictví v táboru Volkstedt, v němž průměrná mzda byla dvakrát vyšší. Vězni si přišli na stejné peníze jako civilní pracovníci. Jediný rozdíl byl, že z vydělaných peněz museli navíc zaplatit příslušný obnos za pobyt ve vězení. Pro zvýšení pracovní produktivity byl také zaveden prémiový systém, na základě kterého mohli vězni získat až o 2,50 marky denně více. Vězni byli motivováni i dalšími prostředky. NDR se nechala inspirovat sovětským systémem pracovních kreditů, kdy se určitý počet odpracovaných dnů započítával jako vyšší počet „vězeňských dnů“.³³² V táboře Zwickau a Oelsnitz, v nichž se těžilo černé uhlí, se vězni za dva odpracované dny počítaly tři dny ve vězení.³³³

Vzhledem k tomu, že podmínky v těchto zařízeních byly včetně zabezpečení uvolněnější, nacházeli se v nich pouze vězni s nižšími tresty odnětí svobody. Většinou se jednalo o odsouzené za menší kriminální přečiny. Zároveň se muselo jednat o vězně, jenž už měl část svého trestu za sebou a nebyl žádný potíživista. Vyloučení byli političtí vězni, kteří byli odsouzeni na základě paragrafu 6 východoněmecké ústavy, nebo zákona na ochranu míru.

Zabezpečení ve vězeňských pracovních táborech bylo velmi slabé a čas od času si na to stěžovaly i některé zprávy. Nakonec však ani převzetí lidovou policií nedokázalo výrazně zvýšit zajištění proti útěkům.

³³¹ BA, f. DO 1/28509, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf dem Gebiet des Strafvollzugswesens im allgemeinen sowie Darlegungen des Wesenszuges des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (pravděpodobně 1952).

³³² Podobný systém byl v Sovětském svazu zaveden v roce 1925. Vězňům pracujícím efektivněji se výrazně snižoval jejich trest. Toto pravidlo platilo až do roku 1958, nicméně vztahovalo se pouze na kriminální vězně. Političtí vězni si museli odsloužit celý svůj trest. JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag*, cit. d., 79.

³³³ BA, f. DO 1/28509, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf dem Gebiet des Strafvollzugswesens im allgemeinen sowie Darlegungen des Wesenszuges des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (pravděpodobně 1952).

Tabulka č. 3: Útěky v roce 1956				
Typ vězeňského zařízení	Útěky		Pokus o útěk	
Věznice nebo trestnice	6	9 %	13	22 %
Vězeňský pracovní tábor	25	38 %	9	16 %
Komando	14	22 %	2	3 %
Vězeňská nemocnice	–	–	–	–
Vězeňské zařízení pro mladistvé	4	6 %	6	10 %
Vyšetřovací vazba	15	23 %	27	47 %
Internální tábor	1	2 %	1	3 %

Zdroj: BA, f. DO 1/28510, Auswertung der Besonderen Vorkommnisse im Strafvollzug im 1956.

Z tabulky je patrné, že největší pravděpodobnost i šanci k útěku měli ti, kteří byli umístěni v táborech. V roce 1956 se z nich podařilo utéct až 38 % vězňů. Na druhou stranu největší procento pokusů se objevilo ve vyšetřovacích vazbách. Uprchnout se podařilo necelé polovině odsouzených na 1–3 roky, což byli právě většinou vězni nacházející se v táborech. Jakmile se odsouzený dostal do vězení nebo trestnice, jeho šance se výrazně snižovaly. Protože političtí vězni byli umístěni jen v pevných věznicích, malému počtu z nich se podařilo utéct.³³⁴ Tyto statistické závěry podporuje také zpráva z roku 1957 z kontroly vězeňských pracovních táborů, jež konstatuje, že:

„[...] o bezpečnosti nemůže být žádná řeč [...] odsouzení si mohou dělat, co chtějí. Žádná kontrola uvnitř tábora. Odsouzení se nepohybují sevřeně do jídelny, na kulturní představení nebo do práce. Žádné dodržování pořádku při pochodu nebo v oblékání.“³³⁵

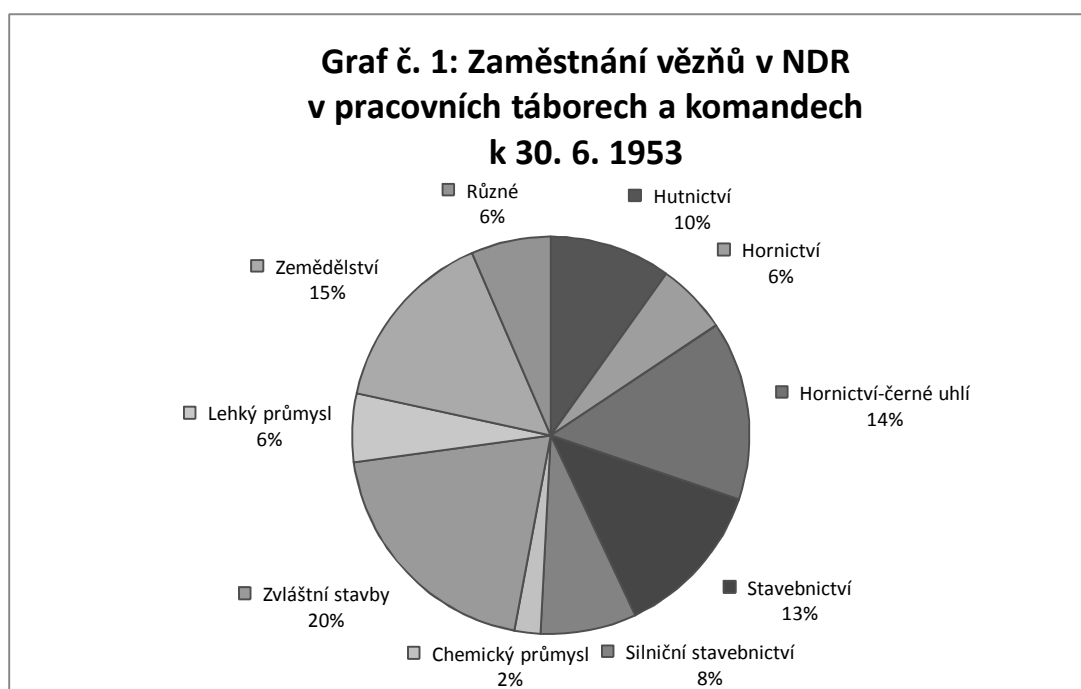
V souvislosti s důrazem na plánované hospodářství a využívání pracovního potenciálu vězněných uvažovalo Hlavní oddělení vězeňství o rozšíření táborové soustavy a zapojení vězňů ve vícero oblastech německého průmyslu. Ministerstvo vnitra tak jednalo s ministerstvem lehkého i ministerstvem těžkého průmyslu a postupně vytvářelo podmínky pro vznik nových pracovišť. Pracovní nasazení vězňů tak nabývalo v porovnání se zabezpečením pořádku či výchovným působením na stále větší důležitosti. Na počátku padesátých let je tak možné sledovat vytváření systému pracovních táborů; vznikaly nové komplexy, např. při vojenských stavebních projektech.³³⁶ V roce 1953 se ve zprávách berlínské správy vězeňství nachází zmínka o 16 táborech; některé z nich už byly postaveny, jiné byly teprve ve fázi plánování.

³³⁴ BA, f. DO 1/28510, Auswertung der Besonderen Vorkommnisse im Strafvollzug im 1956.

³³⁵ BA, f. DO 1/28457, Die Durchführung des Strafvollzuges in HAL.

³³⁶ BA, f. DO 1/28571, Allgemeinen Überblick über die Entwicklung und der Stand des Strafvollzuges (7. 9. 1953).

Ve výstavbě táborové soustavy podle sovětského vzoru však přineslo čáru přes rozpočet mj. povstání ze 17. června 1953.³³⁷ Změnu ve vnímání důležitosti táborů a zapojení vězňů do plánované ekonomiky zapříčinily podle mého názoru i pozměněné politické podmínky v Sovětském svazu, který se otrásl po Stalinově smrti. Svůj vliv měla nejenom amnestie velkého počtu vězňů z roku 1953, ale nepochybně také postupné rušení pracovních táborů na sovětském území i vědomí, že práce vězňů je nerentabilní a prodělečná.³³⁸ Nicméně pracovní tábory existovaly na německém území až do pádu komunismu. V roce 1958 se v nich průměrně nacházelo 6 500 vězňů a v roce 1962 zhruba čtvrtina všech odsouzených, což představovalo asi sedm tisíc vězňů.³³⁹

Zdroj: BA, f. DO 1/3737, Quartalbericht, HA SV – 2. Quartal 1953.

Vězni pracovali v různých odvětvích a na základě statistiky z června roku 1953³⁴⁰ se zdá, že převážná většina pracovala ve stavebnictví (41 %). Výrazně zastoupen byl taktéž těžký průmysl v oblastech hornictví a hutnictví, kde pracovala necelá třetina odsouzených vykonávajících trest odnětí svobody buď v pracovních táborech, nebo v komandech. Dá se předpokládat, že především vězni zařazení do menších jednotek

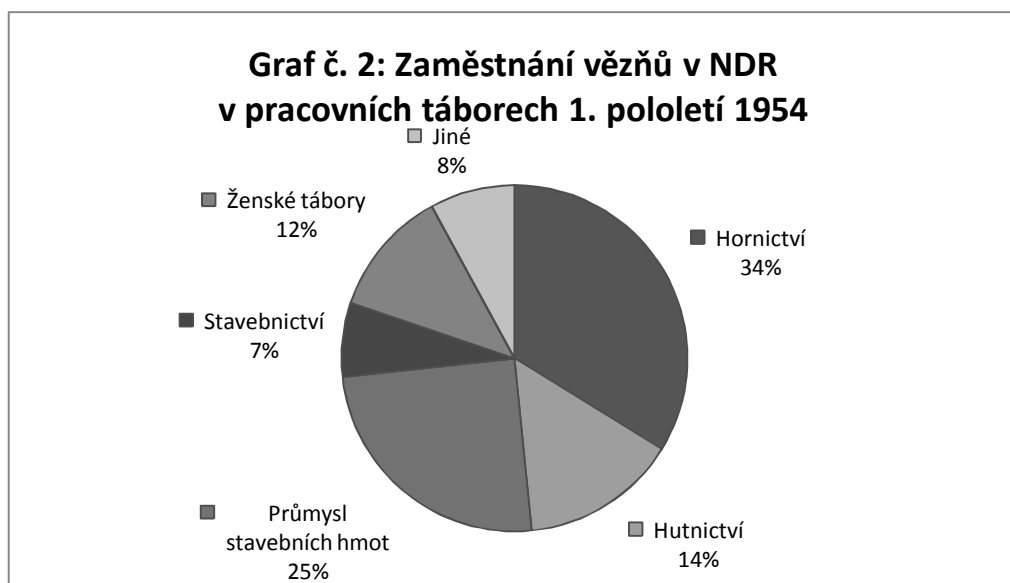
³³⁷ SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager in Thüringen, cit. d.

³³⁸ K tomu např. DOBSON, Miriam. *Khrushchev's Cold Summer*, cit. d., 7.

³³⁹ SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager in Thüringen, cit. d.

³⁴⁰ BA, f. DO 1/3737, Quartalbericht, HA SV – 2. Quartal 1953.

zvaných komando sezónně pracovali pro potřeby zemědělství. Pracovní zařazení odsouzených v zemědělství se nejčastěji měnilo, a tak můžeme předpokládat, že v srpnu nebo v září by se poměr zaměstnaných částečně vychýlil ve prospěch zemědělství. Trochu jinou skutečnost nám ukazuje statistika z první poloviny následujícího roku.³⁴¹ Statistika se zaměřuje pouze na pracovní tábory, z nichž jsou vyčleněny ženské tábory; práce v zemědělství je zcela mimo statistiku.³⁴² Podle ní v hornictví a hutnictví pracovala téměř polovina odsouzených. Při porovnání obou statistik je možné konstatovat, že ženy pracovaly především v lehkém a chemickém průmyslu.

Zdroj: BA, f. DO 1/28571, Analyse über die Beschäftigung der Strafgefangenen im ersten Halbjahr 1954.

Pracovní tábory mimo ekonomické stabilizace, stejně jako disciplinace a internace opravdových nebo domnělých zločinců, měly také za úkol formovat socialistického člověka, který by své vlastní zájmy podřídil společenským:

„Výchova k udržování všeobecných společenských norem a chování je ve věznicích základním cílem. Nakonec mají být vězni připraveni se po svém propuštění chovat podle společenských potřeb [...]. Výchova ve vězení

³⁴¹ BA, f. DO 1/28571, Analyse über die Beschäftigung der Strafgefangenen im ersten Halbjahr 1954.

³⁴² V zemědělství pracovalo 1 177 vězňů. V případě, že by tento počet byl zařazený do statistiky, představoval by celkem významnou položku. V zemědělství však kromě odsouzených v pracovních táborech mohla pracovat právě různá komanda, která byla vytvářena v rámci pevných věznic. BA, f. DO 1/28571, Analyse über die Beschäftigung der Strafgefangenen im ersten Halbjahr 1954.

znamená také výchovu odsouzeného ke kolektivnímu duchu, aby byl schopen harmonicky spojit své zájmy se zájmy společnosti.“³⁴³

Cílem tedy bylo naučit vězně komunisticky žít a pracovat. Těchto utopistických cílů mělo být v případě nutnosti dosaženo také cestou donucení. I z tohoto důvodu měli být političtí vězni pokud možno z osazenstva vězeňských táborů vyloučeni, aby nedocházelo k opačnému procesu, tedy k předávání nežádoucích hodnot. Političtí vězni byli navíc klasifikováni jako „nepolepšitelní“, a proto z výchovného úsilí vyloučeni.³⁴⁴

* * *

Vězeňské tábory, vývoj jejich struktury a využití levné vězeňské pracovní síly ve východním Německu měly několik výrazných specifík. V poválečném období musíme na jejich vznik nahlížet z pohledu reformy vězeňství, která své kořeny měla už ve Výmarské republice v návrzích Pracovní skupiny z 20. let. Nositelem reformního ducha byl především Werner Gentz, výrazně podporovaný také Eugenem Schifferem jako vedoucím Centrální správy justice. Již od 19. století probíhaly diskuze na téma účelu práce odsouzených, přičemž smysluplná práce nebyla zavrhována a podle myšlenek osob stojících za humanizací vězeňství byla považována za prostředek reintegrace propuštěného do společnosti. Vězeň měl získat potřebnou kvalifikaci, doplnit si své vzdělání, a tím zvýšit své šance na získání lepšího pracovního zařazení.

Nicméně situace ve východním Německu šla zcela jiným směrem, než W. Gentz zamýšlel. Změněná politická situace, přítomnost sovětské okupační správy a vliv místních komunistů nakonec přinesly sovětizaci vězeňství. Práce vězňů začala být vnímána nejen jako výchovný prostředek, ale v souvislosti s plánovanou ekonomikou také jako jedna z opor ekonomického systému, a vězni se tak měli zapojit do zvelebování nově založené Německé demokratické republiky. Na počátku padesátých let začal ekonomický účel vězeňství převládat. Podfinancovanost a neefektivita zabraňovaly další racionalizaci a technizaci východoněmeckého hospodářství, jehož rozvoj byl tak možný pouze na základě nasazení vysokého počtu pracovních sil. Na nekvalifikovanou práci, jež byla velmi často zdraví a životu nebezpečná, se velké zástupy dělníků nehrnuly, a proto stejně jako v Sovětském svazu na ni byli nasazeni

³⁴³ SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager, cit. d.

³⁴⁴ Tamtéž.

vězni.³⁴⁵ Ministerstvo vnitra spojilo své síly s odpovědnými ministerstvy hospodářství a naplánovalo cestu k využití potenciálu velkého počtu vězňů.

Přesto se ale uvěznění v pracovním táboře po celou dobu socialistické diktatury v Německu považovalo za zvýhodnění – mohly za to lepší podmínky, nižší ostraha, možnost si vydělat a také snížit svůj trest. Právě v tomhle byl německý systém pracovních táborů specifický. V táborech se zřídka vyskytovali političtí vězni, a to i v době, kdy se tábory v průběhu 50. let otevřely také odsouzeným do pěti let odnětí svobody. Nicméně v roce 1953 v souvislosti s německým povstáním a také se změnami politickými podmínkami přestaly vznikat nové táborové instituce. Následkem událostí ze 17. června 1953 musela být z bezpečnostních důvodů velká část zaměstnaných vězňů z táborů a komand přesunuta do věznic.³⁴⁶ Pracovní tábory však z německého území nezmizely a svou úlohu ve vězeňství plnily až do pádu komunismu v roce 1989, i když velká část z nich byla postupně do roku 1965 zavírána.³⁴⁷

Jejich role byla mimo jiné také výchovná, neboť právě prací a další „osvětovou“ činností a indoktrinací se měli vězni naučit komunistickým ideálům a hodnotám, které se pak měly stát součástí jejich života. Oddělení od politických vězňů mělo také svoji roli, protože díky němu nemohly být předávány normy pro tehdejší režim nebezpečné. Závěrem je pak možné konstatovat, že na počátku padesátých let převažovaly pro věznění v pracovních táborech ekonomické důvody. Stejně jako v případě Sovětského svazu se však ukázalo, že vězeňská práce je nerentabilní, neboť existovala velká fluktuace pracovních sil a i z tohoto důvodu docházelo k častým úrazům. V šedesátých letech tak znovu začínala nabývat na významu výchovná funkce pracovních táborů.

3. Vznik československého „Gulagu“ a soustavy pracovních útvarů

Konec druhé světové války neznamenal na československém území zánik táborů, pouze se vytvořily jiné pro odlišné složky obyvatelstva. Již v průběhu války exilová vláda v čele s Edvardem Benešem usilovala o odsun německého obyvatelstva, což

³⁴⁵ SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager in Thüringen, cit. d.

³⁴⁶ BA, f. DO 1/28571, Analyse über die Beschäftigung der Strafgefangenen im ersten Halbjahr 1954.

³⁴⁷ S největší pravděpodobností svůj vrchol v červenci 1953, kdy se v táborech a vnějších komandech nacházelo 10 065 vězňů. BA, f. DO 1/28571, Beschäftigung der Strafgefangene.

bylo s konečnou platností schváleno na postupimské konferenci.³⁴⁸ Důsledkem toho začaly bezprostředně po osvobození vznikat na československém území různé typy sběrných, internačních a pracovních táborů, buď v prostorech dřívějších táborů, nebo byly na některých místech z důvodu potřeby nově vybudovány. Zprvu měly spíše lokální charakter a až na podzim roku 1945 byla vytvořena úředně řízená soustava internačních, sběrných a pracovních táborů podléhající ministerstvu vnitra. V době organizovaného odsunu byla tato zařízení přejmenována na sběrná střediska a jejich počet se postupně s prováděným odsunem snižoval.³⁴⁹ Vedle toho na československém území existovalo množství zajateckých táborů, z nich nejvýznamnější byly zajatecké tábory pro německé vojáky nacházející se v oblasti uranových dolů Jáchymovska, o kterých se zmíníme podrobněji v souvislosti se vznikem „československého Gulagu“ později.

Způsob internace určité části obyvatelstva v táborech z osvobozeného území nezmizel, naopak byl ve velké míře využíván. Tábory vznikaly jako důsledek druhé světové války a podobný vývoj je možné pozorovat i v okolních zemích. Lze namítnout, že tyto instituce nemají nic společného s pozdějšími tábory, do nichž byli umisťováni vězni, přesto jejich přítomnost je nutné zmínit, protože přístup k německému obyvatelstvu a především k retribučním vězňům měl zásadní vliv na vývoj poválečného vězeňského systému.

Dne 27. října 1945 byl vydán dekret prezidenta republiky o zvláštních nucených oddílech³⁵⁰, podle něhož si měli váleční zločinci a kolaboranti potrestaní podle retribučního dekretu³⁵¹ na méně než pět let odpykat svůj trest v pracovních oddílech zřizovaných při věznicích krajských soudů a s delšími tresty v pracovních oddílech nebo táborech. V tomto případě je důležité to, že neměli být za svou práci finančně

³⁴⁸ K odsunu německého obyvatelstva existuje nepřehledné množství literatury, např. ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.). *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archivů*. Díl I.–II., Středokluky: Zdeněk Susa, 2010–2011; KURAL, Václav – VORLOVÁ, Marie. *Právní aspekty odsunu sudetských Němců. Sborník*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1995; BRANDES, Detlef. *Cesta k vyhnání 1938–1945. Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*. Praha: Prostor, 2002; KOSSERT, Andreas. *Chladná vlast. Historie odsunutých Němců po roce 1945*. Brno: Host, 2011.

³⁴⁹ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty*. Opava: Opavské slezské muzeum, 2002, 58.

³⁵⁰ Dekret prezidenta republiky č. 126/1945 Sb., o zvláštních nucených oddílech, 27. 10. 1945.

³⁵¹ Dekret prezidenta republiky č. 16/1945 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech, 19. 6. 1945.

odměnění, protože úplata sjednaná za jejich práci připadala státu.³⁵² Většinou mělo být podle nařízení tohoto dekretu oddílů využito:

„[...] k provádění prací nutných k obnově hospodářského života nebo k jiným pracím, konaným ve veřejném zájmu, např. k odstraňování válečného materiálu a trosk, k opravě a stavbě veřejných budov a jiných veřejných zařízení, zvláště dopravních, k pracím v zemědělství a lesnictví, k regulaci řek apod.; není-li takových prací, může jich být použito k jiným vhodným účelům. Nesmí se však tak státi tam, kde by tím byly ohroženy mzdové nebo hospodářské poměry pracujících vrstev.“³⁵³

Ačkoliv práce vězňů bylo využíváno už v předcházejícím období³⁵⁴, je možné v přístupu k retribučním vězňům vidět první ze znaků deformace vězeňského systému, neboť neměli nárok na finanční odměnu. Období před únorem 1948 tak tvoří jakousi mezifázi. Poválečné volání po odplatě a mstě a způsob provedení retribuice zapříčinily změnu vnímání funkce trestu ve společnosti.

K závažnější deformaci vězeňského systému však dochází od února roku 1948. Na místě s bohatým výskytem uranové rudy v severozápadních Čechách začal vznikat komplex trestaneckých pracovních táborů, v nichž byli vězni nuceni dolovat uranovou rudu, o kterou Sovětský svaz projevil velký zájem. Proto byl zahájen nábor horníků-brigádníků z jiných českých dolů a další pracovníky měla zajistit dohoda

³⁵² Srov. BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. In *České vězeňství*, č. 2–3, 1999, 10–128, 12.

³⁵³ Dekret presidenta republiky č. 126/1945 Sb., o zvláštních nucených oddílech, 27. 10. 1945. Pracovní povinnost se týkala také Němců a Maďarů, kteří ve sběrných a integračních táborech čekali na vyhoštění, což uzákonil dekret presidenta republiky č. 71/1945 Sb., o pracovní povinnosti osob, které pozbyly československého státního občanství, 19. 7. 1945.

³⁵⁴ Od 19. století, kdy odsouzení byli zaměstnáni kromě jiného dráním peří nebo lepením obchodních sáčků a obálek. Jednalo se o práce, jež nevyžadovaly zvláštní výrobní podmínky, byly jednoduché na zapracování a snadno měřitelné a bezpečné (více k tématu viz KAFKOVÁ, Alena. Tradiční vězeňské práce – lepení „pytlíků“. In *Historická penologie* č. 2, 2004, s. 12–14; KAFKOVÁ, Alena. Tradiční vězeňské práce – draní peří. In *Historická penologie*, č. 3, 2004, s. 9–11). Další forma nucené práce existovala v zemských donucovacích pracovnách. Ta byla nařízena na základě soudního výroku po odpykání trestu odnětí svobody za přesně stanovených podmínek (více v JANÁK, Dušan. *Kapitoly*, cit. d., 36). Ke zcela jiné situaci došlo za druhé republiky, kdy dochází k dalšímu využívání nucené práce v pracovních útvarech (vládní nařízení č. 223/1938 Sb., ze dne 11. října 1938) a kárných pracovních táborech (vládní nařízení č. 72/1939 Sb., ze dne 2. března 1939, o kárných pracovních táborech). Práce v pracovních útvarech byla nařizována nezaměstnaným a osobám, které nemohly prokázat zdroj obživy. Koncem ledna 1939 bylo v pracovních útvarech více než 10 tisíc osob. Zdarma dostávaly vojenské oblečení, stravu a hromadné ubytování. Mzda byla velmi nízká: 1,50 Kč denně a 40 haléřů za každou odpracovanou hodinu. JELÍNEK, Tomáš. *Pojišťovny v českých zemích v letech 1938–1945. Konfiskace pojistek*. Disertační práce. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 2012, 34.

o nasazení vojenských technických jednotek v Jáchymově.³⁵⁵ Nedostatek pracovních sil byl řešen nasazením válečných zajatců v počtu 4 000, kteří byli přivezeni ze sovětských táborů a táborů ve Štětíně. Soustava devíti táborů na Jáchymovsku a Příbramsku tvořila od září 1947 do ledna 1950 jeden organizační celek, který byl oddělenou organizační složkou táborové soustavy GUPVI. Právě zde byly poprvé aplikovány metody běžné v sovětských táborech, jako přiděly jídla podle pracovních výkonů a systém trestů a odměn. Poté, co bylo rozhodnuto o repatriaci válečných zajatců, sovětské vedení Jáchymovských dolů i velitel tábora major NKVD S. G. Morozov usilovali o přenesení způsobu organizace i řízení táborů a využívání pracovního potenciálu vězňů do vznikající soustavy vězeňských táborů. Vězni odsouzení československými soudy začali přicházet do těchto oblastí od března 1949. Podle D. Janáka prvním krokem v sovětizaci vězeňství bylo vytvoření Stanice Sboru vězeňské stráže (SVS) Ostrov podle modelu zajateckého tábora v polovině června 1949. Bylo také zřízeno relativně autonomní oddělení sovětských instruktorů v odboru správy táborů Jáchymovských dolů v čele s Morozovem. Jeho členové se různými způsoby snažili zasahovat do řízení táborů. Tento první pokus umístění sovětských poradců do vězení však skončil nezdarem. Instruktoři byli v roce 1950 sovětskou stranou odvoláni.³⁵⁶

Již od ledna 1949 probíhala jednání o využití vězňů v uranových dolech. Na základě dohody mezi ministerstvem spravedlnosti a ředitelstvím Jáchymovských dolů byl 1. března 1949 zřízen pracovní oddíl vězňů. Tento vězeňský útvar spadl pod trestní ústav v Plzni a nacházel se v nově zřizovaném pracovním táboře a bylo mu přiřazeno 209 vězňů.³⁵⁷ V tomto vězeňském zařízení se celkem nacházelo osmnáct táborů při uranových dolech na Jáchymovsku, Hornoslavkovsku a Příbramsku. Úřední záznamy je nazývají jako trestanecké pracovní tábory (TPT), jež byly po roce 1950 v souvislosti s vydaným novým trestním zákonem³⁵⁸ přejmenovány na pracovní útvary vězňů (PÚV), nebo pracovní útvary odsouzených (PÚO), nebo potrestaných (PÚP). Nejdelší trvání mělo označení nápravně pracovní tábory (NPT), které se používalo od roku 1954 do počátku roku 1961.³⁵⁹ Uranový průmysl od počátku nále-

³⁵⁵ BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d., 42.

³⁵⁶ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945 – 1955*, cit. d., 52 an.

³⁵⁷ BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d., 44.

³⁵⁸ Zákon č. 86/1950, Sb., Trestní zákon (2. 7. 1950)

³⁵⁹ PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., s. 333–447, 344.

žel k nejpřísnějším státním tajemstvím a jen nejvyšší špičky komunistického establishmentu měly přístup ke všem informacím.

Priorita uranu byla neoddiskutovatelná, a proto, jak ukazuje následující tabulka³⁶⁰, postupně vzrůstal i počet vězňů nasazených v oblastech těžby uranové rudy. Na základě jednání mezi velitelem SVS JUDr. Milanem Klossem a JUDr. Otakarem Pohlem, vládním zmocněncem se zvláštním pověřením pro horní podnikání, v červenci 1950 ministerstvo spravedlnosti přislíbilo do konce roku doplnit počet vězňů v zařízení Ostrov na 8 500 osob.³⁶¹ Hon na pracovní vězeňské síly nicméně neustal, a již následujícího roku byla kvóta zvýšena na 10 500. Jednalo se o vysoký počet vězňů, který ministerstvo spravedlnosti těžko splňovalo, a tak uvažovalo i o zrušení jiných pracovních útvarů (PÚ):

„Při posuzování této situace je vyloučeno činiti vůči podniku [Jáchymovské doly] další závazky a již učiněné závazky stěží splníme a pravděpodobně jen za předpokladu, že zrušíme některé pracovní útvary.“³⁶²

Ministerstvo spravedlnosti tyto ústní dohody pečlivě plnilo, a až do roku 1953 postupně narůstal počet odsouzených, kteří pracovali v uranových dolech ve zdraví nebezpečném radioaktivním prostředí, často bez jakýchkoliv ochranných prostředků a bez jakéhokoliv zaučení. Životní podmínky do jisté míry komplikovalo také nepříznivé klimatické prostředí Krušných hor, kde v zimě teplota často klesala hluboko pod bod mrazu. Na začátku roku 1953 se ve zdejších táborech nacházelo necelých patnáct tisíc vězňů. Na to, aby byly splněny kvóty počtu vězňů, kteří by dokázali posílat do Sovětského svazu smlouvami určené množství uranové rudy, musela být pozměněna pravidla pro umístování vězňů do pracovních útvarů. Podnik Jáchymovské doly měl především zájem o zdravé a fyzicky zdatné vězně, kteří navíc byli odsouzeni k delším trestům odnětí svobody, aby nedocházelo k neustálému zaučování. Nicméně ne všichni vězni mohli být zařazeni do pracovních útvarů. Státní prokuratura zakazovala pracovat mimo uzavřený trestní ústav osobám „vojenským, duchovním, usvědčeným agentům a navrátilcům s úkoly, teroristům a nebezpečným členům

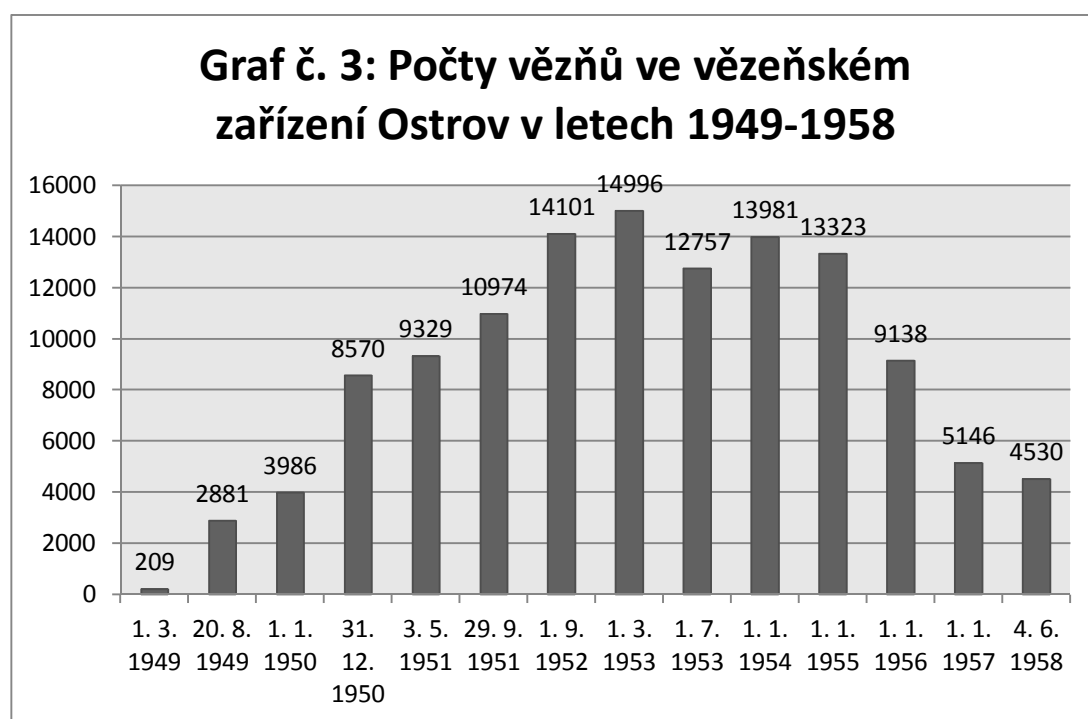
³⁶⁰ Údaje převzaty z PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., s. 333–447, 440.

³⁶¹ NA, f. SSVN – nezpracováno, kart. 22, 23, Zápis o úředním jednání vedeném dne 28. 7. 1950 mezi velitelem SVS pplk. SVS JUDr. Milanem Klossem na straně jedné a vládním zmocněncem se zvláštním pověřením pro horní podnikání JUDr. Otakarem Pohlem na straně druhé, na podkladě zápisu o úředním jednání ze dne 21. října 1949 o organizaci, udržování a pracovním nasazení trestaneckého pracovního oddílu „Ostrov“, (28. 7. 1950)

³⁶² NA, f. SSVN – nezpracováno, kart. 22, 23, beze jména (1951).

ilegálních skupin, osobám prominentním a vysloveným třídním nepřátelům.“ To však bylo během roku 1951 v souvislosti s potřebou vyššího nasazení pracovních sil změněno, prokuratura rozdělila vězně do sedmi skupin a hlavně snížila podmínky pro zařazování do PÚ. Ekonomické důsledky a především prioritou umístění vězňů u uranových dolů nabyla na větší důležitosti.³⁶³

Až v polovině roku 1953 došlo ke snížení počtu vězňů, způsobenému rozsáhlou amnestií v květnu téhož roku, kdy bylo propuštěno 13 674 osob.³⁶⁴ Nicméně až od roku 1955 postupně docházelo k útlumu těžby a k rušení táborů. Ložiska uranové rudy byla již během několika let vytěžena a československý uran byl zároveň pro Sovětský svaz neobyčejně drahý.³⁶⁵ Sověti svou pozornost zaměřili na jiná ložiska, daleko bohatší, nacházející se na druhé straně Krušných hor v Německé demokratické republice.

Zdroj: PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 440.

³⁶³ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 25/1, Dopis Státní prokuratury v Praze ministerstvu spravedlnosti, (22. 11. 1951).

³⁶⁴ NA, f. Ministerstvo spravedlnosti, kart. 480, výroční zpráva MS 1953 – Vlastní výkon soudnictví, (1953).

³⁶⁵ Spojené státy nebo Velká Británie nakupovaly v roce 1958 kilogram uranové rudy za 45–60 rublů, v chemickém koncentrátu pak za 100–120 rublů, zatímco československá ruda stála 130 rublů a koncentrát 334 rublů. Více v JANČÍK, Drahomír. Vývoz československého uranu do Sovětského svazu v letech 1946–1959. In *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, 2007, 194–208, 206.

V červnu 1949 vznikla samostatná Stanice SVS Ostrov při ústředním táboře ve Vykmánově, která měla zvláštní postavení, neboť podléhala přímo ministerstvu spravedlnosti – velitelství SVS v Praze. Velitelem stanice byl jmenován vrchní strážmistr František Záhrobský, jenž tuto funkci vykonával až do poloviny roku 1951, kdy byl ústav předán do působnosti MNB.³⁶⁶ Vnitřní ostrahu těchto táborů měl na starosti Sbor vězeňské stráže, jenž obstarával všechny administrativní práce související s chodem věznice, jako např. zajištění cenzury dopisů, politicko-výchovnou činnost, stravování a ošacení vězňů, sledování pracovních poměrů, obstarávání zboží do kantýny atd.³⁶⁷ Vnější ostrahu zajišťovaly od roku 1945 složky ministerstva národní bezpečnosti.

V souvislosti s vývojem trestního a vězeňského systému na počátku padesátých let sílily tlaky k předání oblasti vězeňství do rukou ministerstva národní bezpečnosti po vzoru Sovětského svazu. Prvním předaným ústavem, právě i díky své strategické důležitosti, bylo vězeňské zařízení Ostrov. Od 1. června 1951 vykonávaly jak vnitřní, tak vnější ostrahu složky Sboru národní bezpečnosti (SNB).³⁶⁸ Téhož roku byla zřízena samostatná oblast Jizera, která podléhala přímo ministerstvu národní bezpečnosti.³⁶⁹ Tvořila uzavřený prostor, jenž měl vyznačené a střežené hranice a i přechodný pobyt v oblasti byl regulován vydáváním propustek. Uzavřenými prostory byly prakticky celá oblast Jáchymova, teritorium Slavkova a bezprostřední těžební území v Příbrami. Tato oblast byla k 1. říjnu 1954 zrušena a přejmenována na Správu MV Jáchymov. Přitom bylo upuštěno od zvláštního střežení teritoria. Roku 1956 byly ze Správy MV Jáchymov vyčleněny tábory Vojna a Bytíz.³⁷⁰

³⁶⁶ PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 345.

³⁶⁷ NA, f. SSNV, kart. 25/1, Vyjádření k návrhu MNB ve věci „O“. Další výčet administrativních prací, které obstarávala SVS, viz PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 346.

³⁶⁸ Více k předání vězeňského zařízení Ostrov viz BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d., 57–60; PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 354–359; PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In VEBER, Václav – BABKA, Lukáš. *Za svobodu a demokracii III: Třetí (protikomunistický) odboj*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2002, 56–58.

³⁶⁹ ABS, f. A6/3, kart. 1, inv. č. 41, č. rokazu 41 o zřízení velitelství oblasti JIZERA (18. 7. 1951).

³⁷⁰ HAVLÍK, Tomáš – FENYK, Jaroslav. *Trestná činnost příslušníků*, cit. d., 47–48.

Tabulka č. 4: Přehled o zřízení a zrušení vězeňských táborů v oblasti Jáchymova, Horního Slavkova a Příbrami			
Tábor	Krycí označení	Zřízen	Zrušen
Ústřední	D	4. 2. 1950	12. 12. 1954
Bratrství	M	21. 2. 1950	12. 6. 1954
Vykmanov I	C	1. 3. 1949	dosud slouží věz. účel.
Vykmanov II	L	do února 1951	26. 5. 1956
Svornost	K	4. 12. 1949	29. 10. 1954
Mariánská	B	4. 6. 1949	1. 4. 1960
Rovnost	P	19. 9. 1949	1. 6. 1961
Nikolaj	A	listopad 1951	1. 7. 1958
Eliáš I	N	29. 7. 1949	koncem roku 1951
Eliáš II	N	8. 12. 1950	1. 4. 1959
Vršek-Barbora	E	srpen 1951	30. 3. 1957
Prokop	T	2. 7. 1949	14. 5. 1955
Ležnice	O	26. 1. 1950	22. 8. 1955
Svatopluk	V	duben 1951	14. 5. 1955
XII	X	září 1951	9. 8. 1954
Vojna	U	asi koncem září 1951	1. 6. 1961
Bytíz	Z	květen 1953	dosud slouží věz. účel.
Vykmanov JAV (věznice)		roku 1954–1955	dosud slouží věz. účel.

Zdroj: PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d. 437.

Názvy táborů byly většinou odvozovány od názvů dolů, ve kterých vězni pracovali. Jak již bylo výše popsáno, tyto tábory navazovaly na zajatecké tábory spravované Sověty, kteří se snažili i po propuštění válečných zajatců zachovat si vliv jako instruktoři. Ačkoliv nakonec museli být pro neustálé neshody s československými orgány odvoláni, jejich vliv se zdá být na další vývoj velmi podstatný. Byly uplatňovány podobné postupy jako v sovětských táborech, jako diferenciací vězňů, přiděly potraviny na základě pracovní výkonnosti, vězňům byly stanoveny pracovní normy. Odsouzení byli ubytováni v typizovaných dřevěných barácích, které v nočních hodinách nesměli opustit. Některé doly byly umístěny přímo v táboře, například na Bytízu a Eliáši II, do jiných museli vězni docházet, a proto byly u některých táborů vybudovány speciální koridory, nebo v jiných táborech byli vězni svazováni do tzv. „lidských balíků“.³⁷¹

Zde se nabízí otázka, proč na československém území vznikl systém velkých táborů, který se v mnohém podobal svému sovětskému protějšku? Podle vyjádření plk. dr. Milana Klosse z roku 1969 byly československé věznice na počátku roku 1949 přeplněny. Životní podmínky v nich byly neudržitelné, a proto se podle jeho slov

³⁷¹ HAVLÍK, Tomáš – FENYK, Jaroslav. Trestná činnost příslušníků, cit. d., 50–51.

pracovní nasazení vězňů v odloučených pracovních útvarech jevílo jako dobré řešení:

„Za daného stavu se stala klíčovou otázkou výkonu trestu problematika pracovního nasazení vězňů do velkých, dobře organizovaných odloučených pracovních oddílů v nejdůležitějších odvětvích národního hospodářství; spolu se zainteresováním vězňů na pracovním výkonu mohlo řešit současně téměř všechny problémy vězeňství.“³⁷²

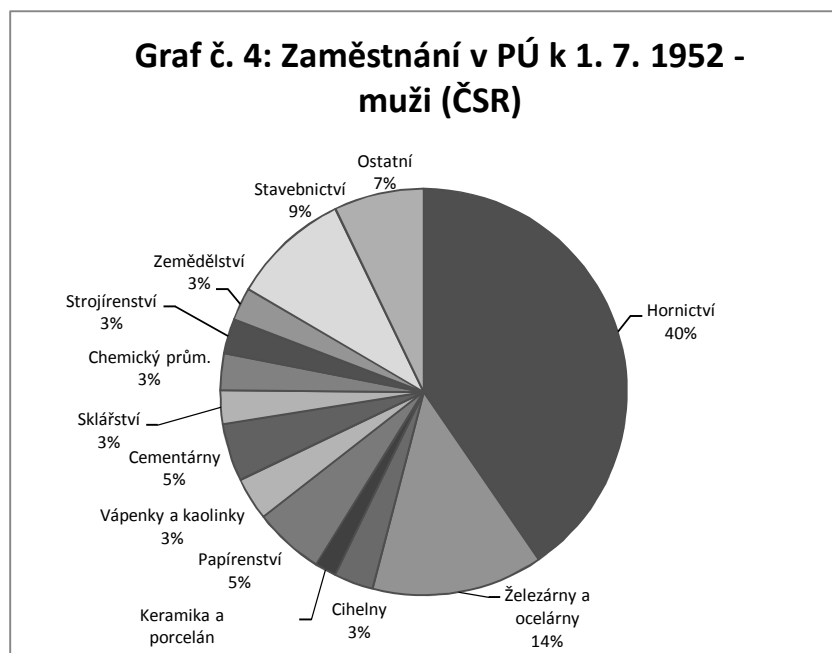
Nicméně podíváme-li se na vězeňské statistiky, zjistíme, že tomu tak zcela nebylo – v roce 1947 se ve věznicích nacházelo asi 19 tisíc vězňů a v roce 1949 jejich počet vzrostl o „pouhé“ tři tisíce.³⁷³ V tomto období se soudní „mašinérie“ proti politickým odpůrcům teprve postupně rozbíhala a velký skok lze pozorovat až od roku 1950. Ačkoliv nelze vyloučit, že přeplněnost věznic (což byl ovšem problém, který vyvstal již po druhé světové válce v souvislosti s nárůstem počtu vězňů odsouzených podle retribučních právních norem) hrála stejně jako v případě Německa svou úlohu, je potřeba na toto tvrzení pohlížet kriticky. Vzhledem k tomu, že M. Kloss tento důvod sdělil až v roce 1969, tedy za zcela jiných podmínek, můžeme se dohadovat nad rozličnými důvody této výpovědi. Podle mého názoru je potřeba hledat důvody vzniku táborové soustavy v severovýchodních Čechách i v jiných faktorech. Jako nejdůležitější se mi v této souvislosti jeví sovětský zájem o uranovou rudu, který výrazně vzrostl po svržení atomových bomb na Hirošimu a Nagasaki. Sověti naléhali na československou vládu ohledně dodávek uranu a byli ochotni Československu hospodářsky vypomoci. Mezi oběma zeměmi byla už roku 1945 podepsána „Dohoda mezi vládou ČSR a vládou SSSR o rozšíření těžby rud a koncentrátů obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, jakož i o jejich dodávkách Svazu sovětských socialistických republik“.³⁷⁴ Vztahy v této oblasti se v následujících letech nadále vyvíjely. Československá vláda se snažila sovětským požadavkům co nejlépe vyhovět. Když se ukazovalo, že nábor horníků z jiných československých oblastí je neúspěšný, pokusili se situaci řešit nasazením válečných zajatců, které následně vystřídali vězni.

³⁷² Převzato z BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d., 44.

³⁷³ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, beze jména (Zpráva o vězeňství 1949).

³⁷⁴ NA, f. ÚV KSČ, 100/24, sv. 82, a. j. 1031, Dohoda mezi vládou ČSR a vládou SSSR o rozšíření těžby rud a koncentrátů v Československu, obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, jakož i o jejich dodávkách Svazu sovětských socialistických republik (23. 11. 1945). Viz také KAPLAN, Karel – PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993, 83–85; PLUSKAL, Oskar. *Poválečná historie jáchymovského uranu*. Praha: Český geologický ústav, 1998, 6–7; TOMEK, Prokop. *Československý uran 1945–1989*. Praha: ÚDV, 1999, 45.

Zde je možné vidět využití sovětských zkušeností z Kolymy a Magadanu, kde vězni těžili zlato v podobných podmínkách. Podnik Jáchymovské doly neustále naléhal na ministerstvo spravedlnosti, aby mu dodalo větší počet vězeňských pracovních sil, a ministerstvo mu vždy vyšlo vstříc.

Zdroj: NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 34/1, Seznam pracovních útvarů vězňů, rozdělených podle krajů a oddílů SVS podle stavu k 1. 7. 1952 (1. 7. 1952).

Kromě tohoto důvodu se mi jako jeden z faktorů ovlivňujících nasazení vězňů do uranového průmyslu jeví také politika plánovaného hospodářství. V roce 1949 byl vyhlášen první pětiletý plán. Všichni práceschopní vězni měli být zaměstnáni, proto postupně u rozličných podniků vznikal velký počet pracovních útvarů. Trestanecké pracovní útvary byly součástí „honby“ za plnou zaměstnaností vězeňské populace. Zpráva ministerstva spravedlnosti hrdě konstatovala, že „mezi veliteli věznic a stanic SVS byla rozvinuta soutěž v odstraňování nezaměstnanosti a zvyšování produktivity“, což se projevilo tím, že v roce 1949 bylo 90 % vězňů zaměstnaných.³⁷⁵

Kromě trestanecko-pracovních táborů v oblasti těžby uranové rudy vznikaly od února 1948 také menší pracovní útvary při různých národních podnicích, jako byly cihelny, papírny, uhelné doly atd. Podmínky v nich byly různé a většinou záleželo na vedení útvaru. Přesto se dá obecně konstatovat, že životní podmínky v nich byly

³⁷⁵ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, beze jména (asi 1951).

volnější, někteří pamětníci si vzpomínají, že jim byly dovoleny delší návštěvy, mohli si se svými příbuznými potrást rukou nebo se dokonce obejmout a při návštěvě si předat balíček. Střežení vězňů prováděli většinou členové závodní stráže a příslušníci SVS působili jako velitelé PÚ.³⁷⁶ Vzhledem k tomu, že velmi často pracovali na pracovištích společně s civilním obyvatelstvem, mohli této příležitosti využít k tajnému zprostředkování korespondence, předávání balíčků nebo k získání různých předmětů.³⁷⁷ Zabezpečení v rámci PÚ bylo tedy daleko nižší a šance na útěk byly větší.³⁷⁸

Původně se budovalo množství menších pracovních útvarů na základě požadavků podniků, nicméně z bezpečnostních důvodů postupně docházelo k jejich slučování, vytváření větších, lépe zabezpečených útvarů. Menší byly postupně rušeny. Živelné vznikání pracovních útvarů v poúnorových letech je možné pozorovat na jejich počtu. V letních měsících roku 1948 existovalo na 350 trestaneckých pracovních táborů. Tento počet se následujícího roku snížil na 135.³⁷⁹ Právě od tohoto roku je vidět určitá stabilizace systému pracovních táborů, protože v následujících dvou letech již nebylo snižování jejich počtu tak markantní (v roce 1950 existovalo 117 PÚ³⁸⁰, jejich počet se k 1. říjnu 1952 snížil na 96³⁸¹). Mnoho z nich pak bylo zrušeno v roce

³⁷⁶ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, beze jména (asi 1951).

³⁷⁷ Tyto informace jsou převzaty především z rozhovorů s politickými vězeňkyněmi, které byly na počátku 50. let před svým soustředěním do věznic v Pardubicích či v Želiezovcích umístěny do těchto pracovních útvarů, které nazývají komanda. Viz např. Rozhovor s Hanou Truncovou, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha 2009 and BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára-LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009; Rozhovor s Vlastou Jakobovou, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. cit. d.*; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. cit. d.*; Rozhovor s Drahomírou Stuchlíkovou, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. cit. d.*; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni, cit. d.* Pracovní útvar při uhelném dolu popisuje Karel Pecka v knize *Motáky nezvěstnému* (PECKA, Karel. *Motáky nezvěstnému*. Brno: Atlantis, 1990).

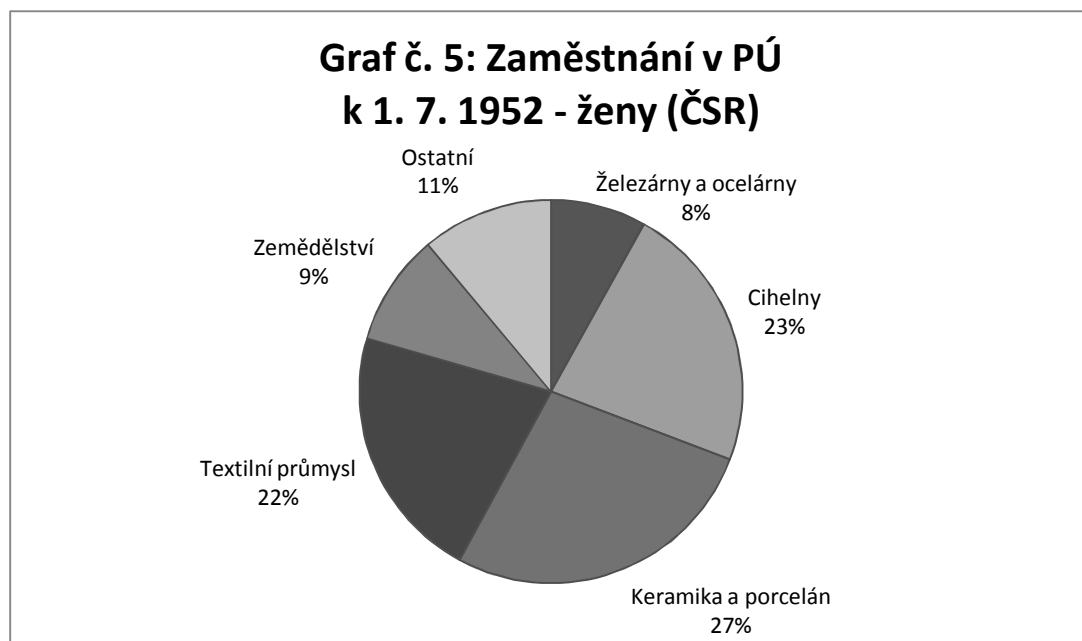
³⁷⁸ V roce 1949 uprchlo 845 vězňů, z toho bylo 45 % hlídáno členy závodní stráže, 28 % příslušníky SVS, 20 % příslušníky SNB, 4 % vojskem nebo jinými orgány, 3 % soudními zřízení. NA, f. SSNV – nezpracováno, beze jména (asi 1951). NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Sbor vězeňské stráže (asi 1951)

³⁷⁹ V tomto počtu jsou s největší pravděpodobností započítány i tábory při uranových dolech.

³⁸⁰ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, beze jména (asi 1951).

³⁸¹ Pracovní útvary vězňů neboli tábory na Jáchymovsku, Příbramsku a Slavkovsku se do těchto PÚ nepočítaly. 1. října 1952 jich bylo 15. NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Souhrnný početní stav součástí Správy nápravných zařízení MNB (1. 10. 1952).

1953.³⁸² Kromě bezpečnostních hledisek za jejich postupným rušením stál i již zmiňovaný hon na pracovní síly do trestanecko-pracovních táborů v severozápadních Čechách. Zrušení velkého počtu pracovních útvarů v roce 1953 je možné dát do souvislosti také s amnestií v témže roce a s postupně se měnící politickou situací.

Zdroj: NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 34/1, Seznam pracovních útvarů vězňů, rozdělených podle krajů a oddílů SVS podle stavu k 1. 7. 1952 (1. 7. 1952).

Vzhledem ke způsobu jejich vzniku bylo ubytování vězňů zpočátku velmi improvizované; často byli ubytováni v budovách podniků, případně starších věznicích nebo v různých dřevěných barácích. Velikost táborů byla velmi různorodá, od malých pracovních útvarů kolem 30 osob, které byly většinou zřízeny pro ženy pracující v textilním průmyslu nebo na zemědělských statcích, po útvary se zhruba 300 osobami u uhelných dolů nebo železáren.³⁸³ Skladba vězeňské práce se odvíjela od požadavků průmyslu, a proto se více pracovních útvarů nacházelo v českých zemích. Na Slovensku bojovala vězeňská zařízení s vyšší „vězeňskou nezaměstnaností“.³⁸⁴ Na základě statistik z roku 1952 je zřejmé, že muži pracovali nejčastěji v těžkém

³⁸² Přehled vězeňských zařízení existujících na území Československa v letech 1948–1989 viz <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/policie/udv/clanky/veznice.html>, 6. 5. 2012.

³⁸³ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 34/1, Seznam pracovních útvarů vězňů, rozdělených podle krajů a oddílů SVS podle stavu k 1. 7. 1952 (1. 7. 1952).

³⁸⁴ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, beze jména (asi 1951).

průmyslu, ženy naopak v keramickém a porcelánském průmyslu.³⁸⁵ Nezanedbatelná je také položka práce žen v cihelnách. Na základě zprávy státní prokuratury ženy pracovaly na nevhodných pracích, na nakládání a vykládání vagonů, také na vykládání uhlí po pracovní době v sobotu a v neděli. U některých se na základě pracovní prohlídky zjistilo, že měly poškozené ženské orgány.³⁸⁶

* * *

Táborová soustava sloužící k internaci určitých skupin obyvatelstva po druhé světové válce z československého území nevymizela. Sloužila k soustředění německého obyvatelstva určeného k odsunu do Německa nebo Rakouska. Výrazný vliv na další vývoj vězeňské soustavy měl způsob provedení retribuice. Už v období tzv. omezené demokracie byli retribuční vězni nuceni pracovat v pracovních útvarech při krajských věznicích nebo trestních útvarech. Stejný pojem byl poté zaveden v trestním zákonu z roku 1950, kde nahradil starší užívaný pojem trestanecké pracovní tábory. V severozápadních Čechách se už po druhé světové válce začal vytvářet systém zajateckých táborů, který byl součástí sovětského GUPVI a v němž byly uváděny v život sovětské zkušenosti s táborovým vězněním a využíváním pracovní činnosti. Brzy však vyvstala potřeba nahradit zajatce jinou pracovní silou, a jako dobrá náhrada se v tomto případě jeví vězni. Právě tato soustava táborů se speciálním postavením ve vězeňském systému, jejíž řízení podléhalo přímo ministerstvu spravedlnosti, představuje příklad průniku sovětského vlivu na československé vězeňství. Sovětští instruktoři se alespoň v počátečních fázích snažili ovlivňovat táborovou soustavu v oblasti těžby uranu a právě na řízení táborů, zavádění trestů a odměn a způsobu jednání s odsouzenými je podle D. Janáka možné sledovat sovětizaci vězeňství. Na druhou stranu se mimo tyto tábory částečně vyvíjela soustava pracovních útvarů, vězni také nazývaných jako komanda, zřizovaných při národních podnicích, kde měli vězni napomáhat zvýšení produktivity národního hospodářství při plnění pětiletého plánu. Tato soustava byla víceméně mimo sovětský vliv, úroveň životních podmínek a způsob zacházení s odsouzenými často závisely na osobnosti velitele PÚ, celkově však lze o PÚ konstatovat, že v nich panovala obecně příznivější situace. Po určité

³⁸⁵ Ve statistikách nejsou započítány pracovní útvary u uranových dolů. *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 34/1, Seznam pracovních útvarů vězňů, rozdělených podle krajů a oddílů SVS podle stavu k 1. 7. 1952 (1. 7. 1952).

³⁸⁶ *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 25/1, Přetížení pracovních vězeňských sil v nár. podniku Tuněchody – cihelna (20. 3. 1953).

stabilizaci jejich počtu na počátku padesátých let dochází v souvislosti se změněnými politickými podmínkami v roce 1953 k jejich rušení. Vězni začínají být soustřeďováni do pevných věznic a trestnic, kde jsou nuceni pracovat v zařízených dílnách, jež jsou jejich součástí. Ochabnutí sovětského zájmu o československý uran a zároveň nedostatek nových nalezišť měly za následek postupné rušení táborů v podhůří Krušných hor.

4. Záležitosti uranu

Srovnání vývoje pracovních táborů v Československu a ve východním Německu ukázalo odlišný vývoj. Ačkoliv by se dalo předpokládat, že v Německu bude vliv SSSR díky přítomnosti jeho vojsk a sovětské okupační správy větší, ukázalo se, že vznik pracovních táborů zde byl spíše ovlivněn myšlenkami meziválečného reformního hnutí. Ani vznik Německé demokratické republiky a předání rezortu vězeňství do rukou ministerstva vnitra nezměnily nic na skutečnosti, že soustava pracovních táborů byla hlavně doplňkovým systémem sloužícím k uvěznění vězňů odsouzených k nízkým trestům odnětí svobody. Represivní stránka pracovních táborů, jakou známe ze Sovětského svazu, byla na německém území potlačena a tábory sloužily jako instituce, jež byly jak odsouzenými, tak i vězeňskou správou považovány za zvýhodnění. Političtí vězni si svůj trest většinou odpýkali v pevných věznicích a trestnicích. Tento vývoj nicméně nesouvisel jen s reformními snahami W. Gentze, ale také s geopolitickou situací východního Německa. Po válce byly odhaleny zločiny páchané v nacistických koncentračních táborech, a proto vytváření nové táborové soustavy bylo i z politických důvodů nežádoucí. To je mj. také možné sledovat na způsobu vysvětlování rozdílu mezi tehdejšími a nacistickými tábory ve zprávě Hlavní správy vězeňství v rámci ministerstva vnitra. SED si nemohla dovolit zařadit do táborů větší počet vězňů a zpřísnit podmínky, ačkoliv tendence k tomu před rokem 1953 existovaly. Červnové povstání a otřesy v Sovětském svazu však jakékoliv další pokusy o vznik táborové soustavy zmařily.

V Československu však byla situace odlišná. S postupem sovětských vojsk se na jeho území postupně ujímala kontroly československá exilová vláda, která jednala jako samostatný orgán. Její suverenita nebyla zahraničními spojenci zpochybňována. Inklinace obyvatelstva k levici způsobila vítězství komunistické strany v prvních poválečných volbách, které byly na dlouhou dobu poslední svobodné. Jméno Sovět-

ského svazu jako osvoboditele mělo v uších mnoha československých občanů dobrý zvuk. Sověti zde nepracovali jako pracovníci okupační správy, ale jako kolegové a přátelé. Ačkoliv tedy Sověti neměli na československém území tak silnou pozici jako ve východním Německu, je překvapivým paradoxem, že se v Československu vytvořila soustava pracovních táborů podobná sovětské. Budeme-li se domnívat, že to bylo způsobeno sovětským zájmem o uranovou rudu, je nutné se podívat na druhou stranu Krušných hor, a zjistíme, že ve východním Německu se nacházelo daleko bohatší naleziště, jež produkovalo uranovou rudu až do devadesátých let, zatímco v Jáchymově se od šedesátých let rozvíjelo už jen radioaktivní lázeňství.³⁸⁷ Přesto v Německu v uranových dolech pracovali pouze civilní pracovníci, jejichž počet nebyl zanedbatelný.³⁸⁸ Zatímco ve východoněmeckých uranových dolech v roce 1951 pracovalo celkem 202 tisíc pracovníků, v československých táborech v září téhož roku pracovalo „pouze“ necelých 11 tisíc vězňů a celkově necelých 25 tisíc pracovníků (viz tabulka *Celkový stav pracovníků a procento vězňů v národním podniku Jáchymovské doly*). V plánech na rok 1955 se sice počítalo s rozšiřováním těžby, kdy mělo být zaměstnáno 57 100 zaměstnanců, což předpokládalo organizovaný nábor 40 000 nových pracovních sil, nicméně tyto plány nikdy nebyly uskutečnĚny.³⁸⁹ Ještě výmluvnější jsou čísla skutečně vydolované uranové rudy v následující tabulce:

Tabulka č. 5: Těžba uranu pro jadernou energetiku (v tunách) ³⁹⁰					
	1946	1947	1948	1949	1950
NDR	15,7	150,0	321,2	767,8	1224,1
ČSR	18,0	49,1	103,2	147,3	281,4
Bulharsko	26,6	7,6	18,2	30,3	70,9
Polsko	–	2,3	9,3	43,3	63,6

Zdroj: BOCH, Rudolf-KARLSCH, Rainer. *Uranbergbau im Kalten Krieg. Die Wismut im sowjetischen Atomkomplex*. Band 1: Studien. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011, 65.

³⁸⁷ Uranové doly byly úplně uzavřeny v roce 1961.

³⁸⁸ KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau. Die Wismut – Eine populäre Geschichte*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2007, 83. V druhé polovině roku 1948 pracovalo ve Wismutu AG, německé firmě pro těžbu uranu, 64 tis. lidí a v Jáchymově pouhých 7 200 osob. Více viz SACHAROW, Wladimir W. Uran für das strategische Gleichgewicht. Die SAG/SDAG Wismut in Sowjetischen Atomkomplex. In BOCH, Rudolf – KARLSCH, Rainer. *Uranbergbau im Kalten Krieg. Die Wismut im sowjetischen Atomkomplex, Band 1: Studien*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011, 37–98, 56

³⁸⁹ JANČÍK, Drahomír. Vývoz československého uranu, cit. d., 204.

³⁹⁰ Srov. KARLSCH, Rainer. Das Erz des Kalten Krieges. Uranbergbau in West und Ost. In BOCH, Rudolf – KARLSCH, Rainer. *Uranbergbau im Kalten Krieg. Die Wismut im sowjetischen Atomkomplex, Band 1: Studien*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011, 99–157, 149; SACHAROW, Wladimir W. Uran für das strategische Gleichgewicht, cit. d., 37–45.

Na základě těchto údajů je překvapivé, že sovětská okupační správa v Německu nevyužila stejných prostředků k těžbě uranu jako československá vláda. Proč tomu tak bylo, se pokusím objasnit v následující části.

Začátky sovětského atomového projektu byly pozvolné. Na konci července 1940 vznikla při prezidiu Akademie věd SSSR Uranová komise, ale její práce se nevyznačovala žádnou horečnatou prací, protože většina sovětských fyziků považovala vytvoření atomové bomby za nemožné, nebo za v příštích desetiletích nerealizovatelné. Částečný obrat zapříčinily špionážní zprávy z atomového výzkumu v Německu, Velké Británii a Spojených státech z počátku roku 1942. O rok později byl ustanoven projekt, který byl přímo podřízen politbyru a jehož vědecké vedení převzal 39letý Igor Kurčatov³⁹¹, který je pokládán za otce sovětské atomové bomby. Jedním z nejvýznamnějších problémů sovětského jaderného výzkumu byl nedostatek nalezišť uranové rudy na území SSSR, a proto se během války horečnatě pracovalo na studiích a analýzách zpravodajských služeb o velikosti a významu zdrojů přírodního uranu v různých oblastech i mimo jeho území. Mezi zeměmi s výskytem uranu tak nechybělo ani Československo a Německo.³⁹²

Z uvedených důvodů byla 20. srpna 1945 vytvořena zvláštní komise při státním výboru komunistické strany SSSR určená k vedení všech prací sloužících k využívání atomové energie.³⁹³ Zároveň byla založena První hlavní správa při Radě lidových komisařů SSSR (PGU), která vedla všechny výzkumy, projekční a konstrukční záležitosti, výstavbu průmyslových podniků k využívání atomové energie a k výrobě atomové bomby.³⁹⁴ Tato komise následně řídila produkci uranové rudy a její vývoz do Sovětského svazu také v obou sledovaných zemích.

³⁹¹ Igor Vasiljevič Kurčatov (1903–1960) studoval fyziku a poté na polytechnickém institutu v Petrohradě lodní inženýrství. V roce 1925 se přesunul na institut zabývající se radioaktivitou. V roce 1932 získal podporu pro sestavení vlastního vědeckého týmu, který posléze (21. září 1939) zkonstruoval první sovětský cyklotron – urychlovač částic. Jeho tým vytvořil v roce 1946 první jaderný reaktor v Evropě. S dalšími sovětskými vědci spolupracoval na vytvoření atomové bomby, jež byla vykoušena v roce 1949.

³⁹² Více k sovětskému atomovému projektu viz HOLLOWAY, David. *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy 1939–1959*. New Haven/London: Yale University Press, 1994; KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 31–46.

³⁹³ Členy této komise byli vedoucí političtí představitelé, vojenští zástupci a sovětské vědci. Předsedou byl Lavrentij P. Berija, dalšími členy byli Georgij M. Malenkov, Nikolaj A. Vozněsenskiij, Boris L. Vannikov, Avramij P. Zavenjagin, Igor W. Kurčatov, Pjotr Kapiza, Vasilij A. Machnev a Michail G. Pervuchin.

³⁹⁴ SACHAROW, Wladimir W. *Uran für das strategische Gleichgewicht*, cit. d., 39–40.

Vzhledem k nedostatku zásob uranové rudy měli představitelé Sovětského svazu připravenou koncepci využití přírodních zdrojů uranu mimo své území. Ta byla založena na zřízení smíšené akciové společnosti, v níž měli mít sovětská strana a domácí partner vždy poloviční účast. Taková smlouva byla poprvé podepsána s Bulharskem v Sofii dne 17. října 1945. Smíšené společnosti pro těžbu uranových rud byly postupně zřízeny v Rumunsku, Maďarsku a Polsku, nicméně od konce 50. let sovětská strana z těchto společností postupně odcházela. Výjimkou bylo jedině Československo, na které nemohl roku 1945 Sovětský svaz vyvíjet takový nátlak. Využití uranových ložisek na území východního Německa zabezpečovala společnost Wismut AG, zřízená v roce 1947 a fungující až do roku 1953 na účet válečných reparací. Teprve v roce 1954 se stala smíšenou německo-sovětskou společností a jako jediná ze všech vydržela až do roku 1990.³⁹⁵

Tři týdny po svržení atomové bomby na Hirošimu, ve dnech 26. a 27. srpna 1945, ještě před podepsáním jakékoliv smlouvy či dohody, navštívili generál Michailov³⁹⁶ a plukovník Alexandrov³⁹⁷ důl Svornost, nacházející se v centru města Jáchymova, a diskutovali s českým vedením nad uranovými rezervami a nad těžebními náklady. Podle generála Bočka, velitele československé armády, bylo z jejich otázek patrné, že mají o uranové doly velký zájem. Podobné návštěvy se opakovaly později ještě několikrát, a ačkoliv si vedoucí československé armády i představitelé ministerstva průmyslu na přítomnost sovětských důstojníků stěžovali, nedošlo k žádné nápravě.³⁹⁸

Mezitím nejpozději od srpna probíhala mezi československou a sovětskou stranou jednání o těžbě uranových rud a jejich dodávkách do SSSR, přičemž zásadní roli sehrál ministerský předseda Zdeněk Fierlinger. Na druhé straně jednacího stolu seděli obchodní zástupce sovětského velvyslanectví v Praze Ivan Bakulin a plukovník Alexandrov. Po dlouhou dobu probíhala tato jednání tajně, až později byli přizváni resortní ministři. Po svízelných jednáních, která se většinou točila kolem ceny za uranovou rudu, došlo ke kompromisu a 23. listopadu 1945 byla podepsána „Dohoda mezi vládou ČSR a vládou SSSR o rozšíření těžby rud a koncentrátu v Československu, obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky,

³⁹⁵ PLUSKAL, Oskar. *Poválečná historie jáchymovského uranu*. Praha: Český geologický ústav, 1998. Dostupné z: <http://www.hornictvi.info/histor/lokality/jachym/JACHYM2.htm>, 14. 5. 2012.

³⁹⁶ Velitel Rudé armády v oblasti Karlových Varů.

³⁹⁷ Geolog ve službách NKVD.

³⁹⁸ KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters. Central European Uranium in International Politics, 1900–1960*. New York: Central European University Press, 2008, cit. d., 69 an.

jakož i o jejich dodávkách Svazu sovětských socialistických republik.³⁹⁹ Ceny za uranovou rudu byly nakonec stanoveny podle nákladů za těžbu, a tedy pro československou stranu velmi nevýhodně. Těžba uranu byla nezisková, navíc Sovětský svaz požadoval více rudy, než byly reálné zásoby.⁴⁰⁰ Sovětský svaz ustoupil v jedné otázce, a to ve vytvoření smíšené společnosti. V československém případě byla vytvořena československo-sovětská komise, nicméně se jednalo spíše o Pyrrhovo vítězství, neboť uranový průmysl se stejně dostal pod sovětskou kontrolu.⁴⁰¹

Způsob a výsledky jednání ukazují na to, že ekonomická hlediska ustoupila politickým zájmům. Nejenom Zdeněk Fierlinger, ale také např. náčelník obranného zpravodajství hlavního štábu Bedřich Reicin⁴⁰² označil dodávky uranu do Sovětského svazu za absolutně prioritní a za československou internacionální povinnost.⁴⁰³ Nejvýznamnějším odpůrcem ústupků Sovětskému svazu byl ing. Vladimír Kovář, vládní zmocněnec se zvláštním pověřením pro horní podnikání a později závodní ředitel, resp. zástupce ředitele Jáchymovských dolů. Tomu ležel na srdci československý hospodářský růst a v následujících letech stál za dalším vyjednáváním o cenových relacích a dalších dodávkách především s Ing. Daškovičem, členem stálé komise za sovětskou stranu. Jeho snahy nakonec nezůstaly bez následků, neboť v druhé polovině roku 1948 byl nahrazen v československo-sovětské komisi dr. O. Pohlem.⁴⁰⁴

³⁹⁹ NA, f. ÚV KSČ, 100/24, sv. 82, a. j. 1031, Dohoda mezi vládou ČSR a vládou SSSR o rozšíření těžby rud a koncentrátů v Československu, obsahujících radium a jiné radioaktivní prvky, jakož i o jejich dodávkách Svazu sovětských socialistických republik (23. 11. 1945). Viz také BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d., 28; KAPLAN, Karel – PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993, 83–85; PLUSKAL, Oskar. *Poválečná historie jáchymovského uranu*. Praha: Český geologický ústav, 1998, 6–7; TOMEK, Prokop. *Československý uran 1945–1989*. Praha: ÚDV, 1999, 45.

⁴⁰⁰ Více k vyjednávání mezi československou a sovětskou stranou viz JANČÍK, Drahomír. Vývoz československého uranu, cit. d., passim; KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 69–81; PLUSKAL, Oskar. *Poválečná historie jáchymovského uranu*, cit. d.; HOLLOWAY, David. *Stalin and the Bomb*, cit. d., 108 an.

⁴⁰¹ R. Karlsch uvedl, že československo-sovětská smlouva z roku 1945 je v mnohých ohledech shodná s americko-britsko-belgickou smlouvou o uranové rudě z 26. září 1944, a vyslovuje zde domněnku, že SSSR byl text této smlouvy známý. V obou případech diktuje velmoc své podmínky malým národům. KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 46.

⁴⁰² Bedřich Reicin (1911–1952), původním jménem Friedrich Reinzinger, byl československý voják, generál, agent NKVD, náčelník Obranného zpravodajství (OBZ) a jeden z popravených členů tzv. Slánského protistátního spikleneckého centra.

⁴⁰³ JANČÍK, Drahomír. Vývoz československého uranu, cit. d., 197.

⁴⁰⁴ PLUSKAL, Oskar. *Poválečná historie jáchymovského uranu*, cit. d.

Nejen hlad Sovětského svazu po uranové rudě, ale také ochota československé vlády k ústupkům stály za rychlým růstem její těžby v severozápadních Čechách. Jakým způsobem však budou dodávky zajištěny a kde se podaří sehnat takové množství pracovních sil, to byly otázky, které musely být v následujících letech vyřešeny. V celém Československu byl totiž nedostatek pracovních sil. Ztráty na životech v období druhé světové války byly sice mezi českou a slovenskou populací relativně nízké, ale odsun německého obyvatelstva z československého pohraničí a ztráta Podkarpatské Rusi představovaly ztrátu zhruba čtvrtiny veškerého předválečného obyvatelstva. Jáchymov se nacházel v někdejší německém teritoriu, a demografické změny po odsunu obyvatelstva způsobily v této oblasti nedostatek pracovních sil.

Československá vláda se prostřednictvím Národního podniku Jáchymovské doly snažila přilákat civilní pracovníky na různé výhody, speciální ohodnocení a vyšší platy⁴⁰⁵, nicméně bez výraznějšího výsledku. Také ubytování nebylo dostatečné. První pracovníci bydleli většinou v domech po odsunutých Němcích, ale ty neodpovídaly standardům „nového socialistického bydlení pro dělníky“. Trvalo pět let, než bylo malé městečko Ostrov nad Ohří pomocí vězeňské práce transformováno na město se socialistickým ubytováním v podobě panelových sídlišť, v němž byl dostatek škol, obchodů a nemocnic. Byty v panelových domech byly vězni staveny také v Jáchymově a v Příbrami.

⁴⁰⁵ Pracovníci např. dostávali speciální přiděly potravin, zvané ruské porce, zvýhodněné oblečení a bylo jim poskytováno levné ubytování.

Tabulka č. 6: Celkový stav pracovníků a procento vězňů v národním podniku Jáchymovské doly				
Rok	Pracovníků celkem	Civilistů	Vězňů	Válečných zajatců
1945	237	237		
1946	909	62		847
1947	3 742	1 786		1 956
1948	7 966	4 303		3 663
1949	13 653	9 128	1 135	3 390
1950	17 781	11 002	6 779	
1951	24 867	14 119	10 748	
1952	33 320	19 946	13 374	
1953	40 317	26 496	13 821	
1954	44 368	32 398	11 970	
1955	46 351	37 137	9 214	
1956	43 897	36 772	7 125	
1957	42 848	36 532	6 316	
1958	37 167	30 564	6 603	
1959	30 244	25 251	4 993	
1960	25 633	22 710	2 923	
1970	24 116	24 116		
1980	30 914	30 914		
1990	20 953	20 953		

Zdroj: KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 114.

K rekrutování civilních pracovníků do Jáchymova sloužilo několik akcí, např. „akce J“, při které měli v dolech začít pracovat Němci, kteří stále zůstávali v Československu. „Akce A“ v roce 1949, vedená ministerstvem průmyslu, usilovala o přímý nábor pracovních sil do hornictví uranové rudy. Civilní pracovníci však netvořili dostatek pracovních sil, které musely být nahrazovány nucenou prací.⁴⁰⁶ V roce 1947 byli do této oblasti dopravení váleční zajatci. Další sovětské požadavky a nedostatek pracovních sil zapříčinily, že od roku 1949 byli do uranových dolů nasazeni také vězni odsouzení československými soudy. Nový ministr spravedlnosti Alexej Čepička, zeť prezidenta Klementa Gottwalda, stál za dodávkami vězňů do uranového průmyslu v letech následujících po komunistickém převratu. K tomu posloužila „akce D“, později známá jako „akce Ostrov“. Počet vězňů postupně narůstal až do roku 1953, kdy se jejich počet vyšplhal na necelých patnáct tisíc. Vězeňská práce hrála významnou roli ve vývoji národního podniku Jáchymovské doly. Demografická situace, nedostatek pracovních sil a požadavky Sovětského svazu, stejně jako přizpůsobivost československé vlády stály za vznikem soustavy pracovních táborů po vzoru „velkého bratra“ daleko na západ od jeho hranic.

⁴⁰⁶ KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 111–117.

Situace v Německu byla odlišná. Dohoda o rozdělení Německa na okupační zóny byla potvrzena na konferenci tzv. Velké trojky v Jaltě na Krymu v únoru 1945, kdy v Evropě stále ještě zuřila válka. V této době ani Stalin, ani Churchill nebo Roosevelt neměli ponětí, že Krušné hory v Sasku skrývají velké bohatství v podobě uranové rudy. Ačkoliv se později vynořily dohady, že Stalin již při rozdělování Německa měl tuto skutečnost na paměti, je potřeba je odmítnout z důvodu, že budoucí hranice okupačních zón byly stanoveny již v září 1944, kdy ještě problém uranu nebyl pro Stalina ústřední.⁴⁰⁷ Na konci léta 1945 začali Sověti stejně jako v Československu projevovat svůj zájem o obnovení těžby v Johanngeorgenstadtu, Sneeburgu a Annabergu. Sovětské týmy navštěvovaly staré šachty, dotazovaly se německých geologů a prozkoumávaly staré mapy. Až 13. února 1946 hlásil Avramij P. Zavenjagin⁴⁰⁸ Berijovi, že v Sasku byla nalezena uranová ruda, i když o jejím celkovém množství stále ještě nebylo možné podat přesnější zprávu.⁴⁰⁹ V dubnu téhož roku byla těžba uranu v Sasku podřízena kontrole NKVD a o tři měsíce později vznikla Saská hornická správa NKVD (*Sächsische Bergverwaltung des NKVD*), do jejíhož čela byl NKVD postaven generálmajor Michail M. Malcev⁴¹⁰, který byl typickým zástupcem sovětského systému vedení, ale hlavně měl významné zkušenosti s řízením nucené práce vězňů z pracovních táborů na Vorkutě. Uranová ruda se v regionu začala regulérně těžit od léta téhož roku, asi sedm měsíců poté, co vznikl Národní podnik Jáchymovské doly.⁴¹¹ V následujících letech, kdy byly objevovány stále nové zásoby uranu, docházelo k otevírání nových dolů.⁴¹²

⁴⁰⁷ KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 38 an.

⁴⁰⁸ Avramij Pavlovič Zavenjagin (1901–1956), sovětský státník a politik. Dvakrát získal ocenění „Hrdina socialistické práce“ (1949 a 1954), člen KSSS od roku 1917. V roce 1930 vystudoval hornickou školu, v letech 1933–1937 řídil Metalurgický kombinát v Magnitogorsku, kde získal zkušenosti s nasazením vězeňské práce v hornictví. V padesátých letech zastával významné funkce v sovětské vládě, působil např. jako náměstek lidového komisaře pro vnitřní záležitosti SSSR (1949–1950), náměstek ministra pro střední strojírenství SSSR (1953–1954), místopředseda Rady ministrů SSSR a znovu ministr pro střední strojírenství (od 1955). Více k jeho životopisu viz SA-CHAROW, Wladimir W. *Uran für das strategische Gleichgewicht*, cit. d., 50.

⁴⁰⁹ KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 48.

⁴¹⁰ Michail M. Malcev (1904–1982), generálmajor Rudé armády. Vystudoval školu pro železničáře, v patnácti letech vstoupil do Rudé armády a v 21 letech se stal členem komunistické strany. V roce 1930 začal studovat průmyslovou školu, po jejímž dokončení vstoupil do služeb NKVD. V březnu 1943 se stal velitelem jednoho z největších táborů v uhelném revíru na Vorkutě. O čtyři roky později přijel do Chemnitz a převzal velení nad Wismut AG – stal se jejím prvním generálním ředitelem a v této pozici zůstal do roku 1951.

⁴¹¹ KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 162.

⁴¹² Postupně byly zřizovány důlní správy v Johanngeorgenstadtu, Sneeburgu, Oberschlemě, Annabergu, Lauteru, Marienbergu.

V květnu 1947 saská vláda vydala zákon o znárodnění všech dolů a jen dva dny poté ministerská rada SSSR rozhodla o vytvoření akciové společnosti průmyslu neželezných kovů pod jménem Wismut AG. Hlavní sídlo měla společnost v Moskvě a druhé sídlo zprvu v Aue, později v Chemnitz.⁴¹³ Jejím účelem byla těžba neželezných kovů. Stejně jako v československém případě se ani ve smlouvě, ani v názvu podniku neobjevovalo slovo „uran“.⁴¹⁴ SED se po dlouhých diskuzích podařilo prosadit, aby těžba a dodávky uranu byly započítávány jako splácení reparací. V letech 1946–1953 se celkové výdaje a nasazení pracovních sil v zájmu uranového průmyslu ve Wismut AG staly největším zdrojem reparací ve 20. století.⁴¹⁵

Rok	Zaměstnanci v dolech	Zaměstnanci celkově
1946	2 257	5 000
1947	18 775	46 000
1948	63 383	100 000
1949	139 587	164 000
1950	195 906	217 000
1951	153 112	202 000
1952	–	150 000
1953	112 859	133 000

Zdroj: KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 83.

Čím více se potvrzovala bohatost Saska na uranovou rudu, tím více rostly požadavky na navýšení pracovních sil v regionu. Na jaltské konferenci Spojenci souhlasili s využitím pracovní síly německého obyvatelstva jako součásti reparací, a na základě nařízení Sovětské okupační správy č. 43 pro poskytování pracovní síly pro průmyslové podniky⁴¹⁶ bylo dělníkům nařizováno pracovat v různých podnicích a oblastech. Těm, kteří by odmítli, hrozilo odepření vydání potravinových lístků. Do saských uranových dolů byli pracovníci získáváni různými způsoby – přesunem

⁴¹³ Deset dnů po založení Wismut AG vydal vrchní velitel Sovětské vojenské správy v Německu rozkaz č. 128 k převedení šesti dolů a jednoho zpracovatelského závodu do sovětského vlastnictví. Vzhledem k tomu, že v sovětské okupační správě docházelo často k nedorozuměním, není jisté, kdy přesně byl Wismut AG založen. Více viz KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 54.

⁴¹⁴ KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 54.

⁴¹⁵ Více k poválečným reparacím prostřednictvím uranové rudy viz KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 166–170; KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 105–109.

⁴¹⁶ Befehl Nr. 43 der SMAD vom 28. 8. 1945 über die Maßnahmen zur Beschleunigung des Wiederaufbaus der Industriebetriebe in den von Sowjettruppen besetzten Gebieten Deutschlands.

dělníků z uhelných dolů v Oelsnitz a Zwickau, spontánními verbovacími iniciativami pro dobrovolníky, výměnou pracovníků z průmyslových podniků, získáváním pracovníků z uprchlických táborů a samozřejmě nucenou prací. V srpnu 1947 Sovětská okupační správa vydala tajné nařízení k zaměstnání 20 tisíc pracovníků. Toto nařízení následně vyvolalo vlnu útěků do západní zóny. Mezi obyvatelstvem mj. kolovaly fámy, že práce v uranových dolech je jen přestupní stanicí na Sibiř. Také pracovní podmínky stejně jako ubytování měly do atraktivního života daleko. Krize ubytování dosáhla svého vrcholu v letech 1947–1948.⁴¹⁷ Wismut AG se v počátečních letech potýkal s velkou fluktuací pracovních sil, jejichž zaučení bylo časově náročné, což bylo zároveň důvodem množství pracovních úrazů, často smrtelných. Ačkoliv se německé orgány snažily napravit pověst Wismutu AG tiskovou kampaní, nedařilo se jim nadále vyřešit problémy se zásobováním, a útěky pokračovaly.⁴¹⁸

Těžba uranové rudy byla pro Sověty prioritou, a tak vzhledem k tomu, že se stále nedařilo naplnit požadované kvóty civilních pracovníků, stranou nezůstala ani otázka nasazení vězeňských pracovních sil, se kterým měli již mnohaletou zkušenost. Na podzim 1946 sovětský ministr vnitra plánoval vybudování tábora pro 3 000 osob internovaných tehdy ve speciálních táborech v Sasku, nicméně tento plán nebyl uskutečněn, stejně jako jiný plán o dva roky později, kdy mělo být asi 24 500 osob internovaných ve speciálních táborech propuštěno a přinuceno dva a půl roku pracovat ve Wismutu AG. Nakonec ve Wismutu AG pracovali jen váleční zajatci propuštění z Jáchymova.⁴¹⁹ Je možné spekulovat, proč ani jeden z těchto plánů nebyl naplněn. Důvodů můžeme najít několik. Prvním z nich je změna v politice denacifikace, která se vyvinula jako důsledek politických událostí v průběhu let 1947–1948. V červnu 1948 se Sověti rozhodli ke zrušení speciálních táborů, což bylo s konečnou platností provedeno o dva roky později. Jiné geopolitické umístění Německa a jeho blízkost k Západu hrály zcela jistě také svou roli (západní média dění v sovětské okupační zóně podrobně sledovala a komentovala). Sověti byli do jisté míry ve svém jednání omezeni Spojenci a Spojeneckou kontrolní komisí. Významnou úlohu sehrály také německé organizace a orgány, které na různých

⁴¹⁷ KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 183–186.

⁴¹⁸ V prvních třech letech fungování Wismutu AG asi 50 tisíc osob buď uteklo od povinnosti pracovat v uranových dolech, nebo porušilo pracovní smlouvu. Další 15 tisíc muselo být ze zdravotních důvodů propuštěno.

⁴¹⁹ KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 189.

úrovních vyjednávaly se SMADem. V prvních měsících po svém příjezdu chtěl M. Malcev aplikovat podobné metody, na které byl zvyklý ze svého působení na Vorkutě, nicméně brzy se musel přizpůsobit místním podmínkám. V zalidněných oblastech Krušných hor v centru Evropy nebylo možné používat stejné metody jako v odlehlých oblastech Vorkuty. Ještě před oficiálním založením Wismutu AG se rada podniku zasadila o zlepšení pracovních podmínek horníků. Společně se zástupci zemské rady Německých svobodných odborů (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund* – FDGB) Saska zaslala 15. dubna 1947 dopis „ruským odborům“, v němž odvážně se kritizovaly vážné nedostatky v pracovních podmínkách, ubytování, jídlu a zdravotní péči⁴²⁰:

*„Bohužel se FDGB do současnosti se sovětským oddělením nepodařilo přes veškeré úsilí navázat spojení. Horníci jsou rozhořčeni, že FDGB a SED, stejně jako masové organizace pracovišť nemohou zajistit svůj vliv na odstranění nedostatků.“*⁴²¹

K odstranění problémů požadovaly FDBG, aby byly zavedeny hornické tarify, minimální poskytovaná mzda a tarifní dovolená; zajištění, že přespolní dělníci budou moci navštěvovat své rodinné příslušníky; tresty jen v podobě srážek ze mzdy a jen při prokázaném zavinění horníků; obstarání dostatečného oblečení a obuvi; podpora podnikových komisí zajišťujících pracovní bezpečnost v dolech. V neposlední řadě byla požadována plná spolupráce s podnikovou radou na základě existujícího německého práva. O dopisu byli informován jak Molotov, tak Berija a již na konci dubna se M. Malcev setkal se zástupci IG Bergbau (Průmyslová unie hornictví).⁴²² Do jednání se zapojili také vedoucí představitelé SED, kteří ustanovili komisi vedenou Paulem Merkerem, jež měla informovat o situaci a problémech v uranovém hornictví. Političtí představitelé se ale nakonec k celé situaci postavili pasivně. Nejvýznamnější roli sehrály tedy místní odbory, které se postavily za slušné pracovní podmínky, a zároveň tak zastavily tendence k vybudování „Gulagu“

⁴²⁰ Více k životním podmínkám viz SCHÜTTERLE, Juliane. *Kumpel, Kader und Genossen. Arbeiten und Leben im Uranbergbau der DDR. Die Wismut AG*. Paderborn/München/Wien/Zürich: Ferdinand Schöningh, 2010, 33.

⁴²¹ KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 68.

⁴²² Více k jednání mezi odbory a sovětskými zástupci viz SCHÜTTERLE, Juliane. *Kumpel, Kader und Genossen*, cit. d., 46–64.

v Sasku.⁴²³ Díky tomu, že dopis německých odborů skončil na stole Molotova a Beriji, ocitl se Malcev v nepříjemné pozici, a pod silným tlakem byl donucen k ústupkům. Na rozdíl od Sovětského svazu, kde se podobným záležitostí nevěnovala významnější pozornost, byly slíbeny minimální pracovní standardy odvozené z tradičních německých předpisů týkajících se uhelného hornictví. Následkem toho se změnila také metoda získávání pracovních sil. V roce 1948 byla zavedena nová nařízení k ochraně práv zaměstnanců a postupně byly zlepšovány pracovní a životní podmínky. Postupně od roku 1948 se začali o práci v dolech hlásit dobrovolní dělníci a už v roce 1950 všichni noví pracovníci přišli na dobrovolnické bázi.⁴²⁴

V Československu stejně jako v Německu se požadavky intenzivní těžby uranové rudy setkávaly s nedostatkem pracovních sil, nicméně v obou zemích byl jejich nábor řešen jinými způsoby. Zatímco v severozápadních Čechách byl po únoru 1948 vyřešen masivním nasazením vězňů, čímž bylo umožněno vytvoření „československého soustroví Gulag“, v němž byly uplatňovány podobné metody jako v Sovětském svazu, v sovětské okupační zóně se snažili nedostatek dělníků vyřešit náborem z uprchlických táborů, jiných podniků, ale hlavně nucenou prací na základě nařízení o poskytování pracovní síly pro průmyslové podniky. Vězni zde nikdy nasazení nebyli. V každém z obou států byly odlišné politické podmínky, ale paradoxně se obě země vydaly jinou cestou, než bychom čekali. Zatímco československá vláda, třebaže ve svém rozhodování nezávislejší, se snažila Sovětskému svazu v jeho požadavcích vyhovět, němečtí představitelé, ačkoliv neměli žádný významnější vliv na záležitosti ohledně těžby a dodávek uranové rudy, nakonec ukázali v některých oblastech více odvahy.

Jednání mezi československou a sovětskou stranou se především točila kolem ceny za uran, nicméně jakým způsobem budou dodávky plněny, záleželo na samotných politických představitelích ČSR. Po neúspěšných kampaních, kdy se nepodařilo různými výhodami a vyššími platy zaujmout dostatečný počet

⁴²³ SCHÜTTERLE, Juliane. *Kumpel, Kader und Genossen*, cit. d., 55–56. Srov. KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau*, cit. d., 68–71; KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 199–203.

⁴²⁴ KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters*, cit. d., 203 an. K podmínkám dělníků a horníků v podniku Wismut AG viz SCHÜTTERLE, Juliane. *Kumpel, Kader und Genossen*, cit. d., passim; SCHÜTTERLE, Juliane. *Gutes Geld für harte Arbeit. Die betrieblich Sozialpolitik in der Wismut AG*. In BOCH, Rudolf – KARLSCH, Rainer. *Uranbergbau im Kalten Krieg. Die Wismut im sowjetischen Atomkomplex*. Band 1: Studien. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011, 399–442.

pracovníků, ani zajistit dostatečně kvalitní ubytovací podmínky, otočili svou pozornost k levné pracovní síle, již skýtala vězeňská populace. Již v roce 1947 začali vypomáhat váleční zajatci, jejichž pomoc se ukázala jako prospěšná. Na sovětské zkušenosti tak začala navazovat i nově vznikající soustava trestaneckých pracovních táborů, za jejímž vybudováním ovšem stály především československé orgány.

I v Německu existovaly tendence k vytvoření soustavy pracovních táborů, nicméně situace se nakonec vyvinula jiným směrem. Němečtí představitelé, resp. zástupci německých odborů, ačkoliv se nacházeli v podřízeném postavení vůči Sovětské vojenské správě, se rozhodli postavit za zlepšení pracovních podmínek v uranových dolech. Díky jejich nátlaku musela sovětská správa zamítnout představy o využití vězňů, ačkoliv do Wismutu AG přijížděli zkušení pracovníci a důstojníci, kteří se s metodami nucené práce seznámili v táborech na Vorkutě nebo Kolymě. Geopolitické podmínky, vliv západního tisku a jednání se zástupců odborů jim nedovolily tyto zkušenosti využít a do jisté míry byli donuceni zlepšit podmínky a změnit strukturu řízení. V NDR nakonec nebyl vytvořen žádný „Gulag“, neboť M. Malcev k tomu nikdy nedostal žádný příkaz.⁴²⁵ Namísto toho zde vznikla oblast, kde v době vrcholu těžby bylo zaměstnáno přes 200 tisíc dělníků, kteří mohli o sobě hrdě prohlásit: „Já jsem horník, kdo je víc?“ Zlepšené pracovní podmínky, prémie, odměny, ale také investice do ubytování nakonec zapříčinily, že zatímco v roce 1953 celá NDR protestovala, dělníci z těchto oblastí se protestů účastnili jen minimálně.

⁴²⁵ SACHAROW, Wladimir W. Uran für das strategische Gleichgewicht, cit. d., 48.

Kapitola 6: Vězeňská práce

*Každý občan je povinen pracovat podle svých schopností a svou prací přispívat k prospěchu celku.*⁴²⁶

Vězni byli zaměstnáváni prací již od šestnáctého století, nicméně účel jejich práce se v průběhu staletí měnil. Nejinak tomu bylo i v Německé demokratické republice a v Československu, jejichž vězeňský systém byl strukturován podle sovětského modelu. Hospodářský a ekonomický systém se v obou zemích přizpůsobil sovětskému systému plánované ekonomiky a v obou zemích byly zavedeny pětileté plány; v Československu brzy po komunistickém převratu v únoru 1948, v Německu až o tři roky později. Do jaké míry zavedení plánované ekonomiky ovlivnilo využívání pracovní síly vězeňské populace a účel vězeňské práce? Byla pro vězeňskou administrativu důležitější vězeňská produktivita a splnění pětiletého plánu, nebo výchovný moment? Jak jsme ukázali v předcházejících kapitolách, pracovní výkony vězňů v Sovětském svazu byly daleko pod průměrem výkonů civilních pracovníků. Sovětský svaz představil během několika desetiletí množství způsobů, jak vězně motivovat k vyšší výkonnosti. Oba dva státy si tak mohly vybírat z různých strategií, a je zajímavé pozorovat, jakým způsobem postupovaly, jaké metody vybíraly a z jakého důvodu.

1. Účel práce ve vězeňství

Všem příslušníkům ve vězeňství musí být jasné, že výchovná práce odsouzených:

- 1. je zodpovědný úkol, který socialistický stát ukládá vězeňství odpovídajícím způsobem v zákonodárství;*
- 2. že výchovná práce s odsouzenými má za cíl je vychovávat ve smyslu naší dělnicko-rolnické síly k produktivní práci, aby jejich pracovní produktivita rostla a pozvedla jejich disciplínu;*
- 3. s výchovnou prací má být docíleno toho, aby se odsouzený po svém propuštění stal lepším občanem Německé demokratické republiky a odpovídajícím způsobem se svými právy a povinnostmi podílel na výstavbě socialismu;*

⁴²⁶ Ústavní zákon č. 150/1948 Sb., Ústava Československé republiky, 9. květen 1948, § 32. Dostupné z: http://www.nssoud.cz/historie/ustava_1948.pdf, 17. 7. 2012.

4. *výchovná práce musí být s přihlédnutím k největší účinnosti individuální, ale na pracovišti především kolektivní.*⁴²⁷

Koncept nucené vězeňské práce se v průběhu staletí proměňoval. Již v 16. století začaly vznikat v Anglii a Nizozemí donucovací pracovny, v nichž se měli internovaní jedinci naučit nejenom produktivní práci, ale také dochvilnosti, šetrnosti, píli a úsilí.⁴²⁸ V 18. a 19. století se ve věznicích a v trestnicích donucovací práce začala stávat součástí každodenního života. V trestním pohledu byla na jedné straně vnímána jako forma odstrašení, na druhé straně jako pokání za trestné činy. V průběhu 19. století se začal konstituovat především výchovný charakter práce odsouzených. Za hlavní zájem vězeňství bylo považováno probuzení pracovitosti. Delikvent měl být nejenom pilný a pracovitý, ale měl si také vybudovat lásku k práci jako nový postoj ve svém životě. Práci podporoval také německý reformátor v oblasti trestního práva Franz von Liszt. Vězni pracovali ve vězeňských manufakturách a většinou byli zaměstnání těžkou, monotónní a zdraví extrémně škodlivou prací, kterou civilní pracovníci nechtěli vykonávat. Na přelomu 19. a 20. století se na práci stále nahlíželo jako na prostředek výchovy, nicméně smysl se pozměnil. Práce měla být co nejpodobnější práci na svobodě a měla odsouzenému dát potřebnou kvalifikaci, kterou by pak následně využil při znovuzачlenění do společnosti. To znamenalo modernizaci a technizaci vězeňských dílen. Vězni měli pracovat podle svých možností, zdraví, věku a povolání.⁴²⁹

V průběhu 19. století se konalo taktéž několik mezinárodních kongresů, na nichž se řešily nejenom právnické otázky, ale také praktické záležitosti vězeňství. Prvním kongresem zabývajícím se otázkou vězeňství byl kongres v Londýně, jenž se konal roku 1872. Na třetím mezinárodním kongresu v Římě 1885 byla vytvořena mezinárodní organizace „International Penitentiary Commission“, která byla v roce 1929 přetvořena v „International Penal and Penitentiary Commission“. Ta vytvořila soubor minimálních pravidel pro zacházení s vězni, jež v roce 1934 schválila a potvrdi-

⁴²⁷ BA, f. DO 1/28474. Lektion über das Thema die Marxistisch-leninistischen Prinzipien der Erziehung und Ihre Anwendung bei der Erziehung der Angehörigen des Strafvollzuges und bei Erziehung der Strafgefangenen.

⁴²⁸ V zenských donucovacích pracovnách za Rakouska-Uherska i za první republiky byla práce nařazena na základě soudního výroku za přesně stanovených podmínek po odpykání trestu odnětí svobody.

⁴²⁹ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*, cit. d., 44–53.

la Společnost národů.⁴³⁰ Do reformního hnutí v oblasti vězeňství se po první světové válce zapojily také Československo a Výmarská republika. Odsouzení se vedle režijních prací v kuchyni, pekárně, prádelně, strojárně věnovali také řemeslným pracím pod kvalifikovaným odborným vedením ve vězeňských dílnách jako krejčovství, obuvnictví, truhlářství, zámečnictví, tkalcovství, natěračství, kovodělnictví, knihařství či košíkářství. Vězňům jinak pracovní nezařaditelným (z důvodu stáří nebo snížené pracovní schopnosti) byly určeny mechanické práce, které byly z hlediska znalostí a dovedností nenáročné, bezpečné a jejich výsledek snadno měřitelný. Patří sem navlékání korálek, opisování na psacích strojích, adjustování gramofonových jehel, draní peří a klasické lepení papírových sáčků sloužících k balení drobného zboží nebo lepení poštovních obálek.⁴³¹

Vězni byli za práci odměňováni. V Československu byly ze mzdy hrazeny náklady výkonu trestu. Motivací k práci byla odměna, odstupňovaná podle píle. Polovina byla povinně ukládána na účet a vyplácela se při propouštění. Úrok připadl podpůrnému fondu pro trestance. Druhou polovinu mohl vězeň využít k povoleným vedlejším požitkům (nákup potravin a kuřiva ve vězeňské kantýně), případně se z ní odesílala určená částka rodině vězně.⁴³² Taktéž v Německu vězni dostávali zapláceno, ačkoliv na to neměli právní nárok. Peníze pak byly rozděleny na kapesné, úložné a podporu rodiny.⁴³³

V podobné tradici částečně pokračoval i Sovětský svaz. Podle sovětských zvyklostí byla s právem každého občana na práci spojena také povinnost pracovat. Každý musel uznat, že musí pro společnost něco vykonat. Právě v tomto napjatém vztahu mezi právem na práci a povinností pracovat se vyvíjela jak v Sovětském svazu, tak později v jeho satelitech nucená práce. Rozhodující zde bylo, že nucená práce byla vnímána jako konstitutivní prvek vězeňství, neboť skrze ni se doufalo ve zlepšení a převýchovu vězně. Jednalo se o převýchovu zločince v ryzího komunistu, který si ve svém dalším životě měl cenit výhod socialistické společnosti. V očích sovětských

⁴³⁰ KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR, cit. d., 50; MEZNÍK, Jiří – KALVODOVÁ, Věra – KUČHTA, Josef. *Základy penologie*. Brno: Masarykova univerzita, 1995, 24.

⁴³¹ Informace o pracovních činnostech vězňů v Německu viz WACHSMANN, Nikolaus. Between Reform and Repression: Imprisonment in Weimar Germany. In *The Historical Journal*, roč. 45, č. 2, 2002, 411–432; SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*, cit. d., 50–53; pro Československo ZDENĚK, Robin. *Vězeňství v první Československé republice*, cit. d.; KAFKOVÁ, Alena. Tradiční vězeňské práce – lepení „pytlíků“, cit. d.; KAFKOVÁ, Alena. Tradiční vězeňské práce – draní peří, cit. d.

⁴³² ZDENĚK, Robin. *Vězeňství v první Československé republice*, cit. d., 54–56.

⁴³³ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*, cit. d., 53.

penologů však měla převýchova své meze. Z procesu byli vyčleněni nejhorší kriminální zločinci a kontrarevoluční vězni.⁴³⁴

Mezi předchůdce sociálně realistických principů výchovy a jejich propojení s prací patřili Anton Makarenko⁴³⁵ a Naděžda Krupská⁴³⁶, přičemž Makarenko byl zakladatel doktríny „Výchova produktivní prací“ a Krupská zpracovala otázky polytechnického vzdělání a spojení výchovy a vyučování s výrobní praxí. Dospělý člověk měl být proměněn k uvědomění si sebe sama prostřednictvím práce a vzdělání. Cílem takového vzdělání byl „všestranně vyvinutý člověk“, který se později měl stát „kolektivní bytostí“.⁴³⁷ Makarenko chápal práci jako propojení výchovné a ekonomické roviny a právě tato teorie nabyla na významu v období od vyhlášení první pětiletky. Ekonomický faktor začal ve využívání vězeňské práce nabývat důležitější role než převýchovný moment a vězni sehráli významnou úlohu při industrializaci země. Ačkoliv ekonomická produkce stála výrazně v popředí, nelze výchovnou roli práce v sovětských podmínkách zcela pominout, neboť vylepšit pracovní produktivitu bylo vždy integrální součástí kulturněvýchovné práce. Jednou z funkcí Gulagu totiž bylo vytvořit „čestného sovětského občana z jeho kriminálních elementů“, neboť co bylo podle používané ideologie lepším znamením plného zapojení do sovětské společnosti než být produktivní pracovník? Samozřejmě, že tato výchovná podstata nemůže být v podmínkách Gulagu přeceňována. Záleželo vždy na vedení tábora a na podmínkách, které v mnohých případech byly velmi obtížné, a vězni v nich museli bojovat o holé přežití. Ne všichni vězni byli z hlediska sovětských penologů reformovatelní, a tak byla tato výchovná funkce využívána především vůči kriminálním vězňům.⁴³⁸

⁴³⁴ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*, cit. d., 58. Srov. BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 57–68.

⁴³⁵ Anton Semjonovič Makarenko (1888–1939), byl ukrajinský a sovětský spisovatel a pedagog, tvůrce originálního výchovného systému kolektivní výchovy; kolektiv pokládal za jeden ze základních výchovných prostředků. V roce 1917 absolvoval učitelský institut v Poltavě. V letech 1920–1935 organizoval v Poltavě a Charkově opatrovnícko-vychovatelské pracovní kolonie pro bezdomou a provinilou mládež, po roce 1935 se začal věnovat spisovatelství. Usiloval o uvedení chovanců ke shodně organizované kolektivní činnosti založené na komunistické ideologii. Od Maxima Gorkého převzal víru v možnost přeměny člověka i maximálně společensky a morálně zanedbaného. Makarenkův systém fungoval ještě v padesátých a šedesátých letech 20. století v SSSR a jemu podřízených státech ve střední Evropě.

⁴³⁶ Naděžda Konstantinovna Krupská (1869–1939) byla sovětská politická pracovnice, pedagožka a organizátorka sovětského školství. V červenci 1898 se stala manželkou V. I. Lenina a setrvala s ním do konce jeho života.

⁴³⁷ SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*, cit. d., 60.

⁴³⁸ BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 57–65.

Podobné kolísání a ambivalenci mezi výchovnou a ekonomickou funkcí vězeňské práce je možné pozorovat i ve východním Německu a v Československu. Bezprostředně po válce se ve východním Německu Werner Gentz shodl se sovětskou vojenskou správou na roli práce jako převýchovného prostředku. Jeho snaha do určité roviny korespondovala se sovětským nazíráním, nicméně od roku 1948 SMAD stále více naléhal, aby pracovní nasazení vězňů bylo organizováno systematictěji. Zatímco pro východoněmeckou justiční správu byla ve vězeňství prioritou převýchova odsouzeného, pro sovětskou správu bylo důležitější hledisko ekonomické. V praxi však byly předpoklady pro ekonomicky profitující pracovní nasazení vězňů velmi obtížné, protože ve vězeních chyběly přístroje, pracovní nářadí, ale také zadavatelé práce. Proto ve skutečnosti pracovalo jen velmi malé množství vězňů. Oddělení vězeňství se tyto problémy snažilo napravit zakládáním menších pracovních táborů, nicméně tyto změny byly jen pomalého rázu.⁴³⁹ Situace se nezměnila ani po předání resortu do rukou lidové policie, která se potýkala s úplně stejnými problémy. Ještě v roce 1952 Hlavní oddělení vězeňství na ministerstvu vnitra ve své zprávě konstatovalo, že se vězeňské dílny potýkají se závažnými problémy s obstaráváním materiálu.⁴⁴⁰

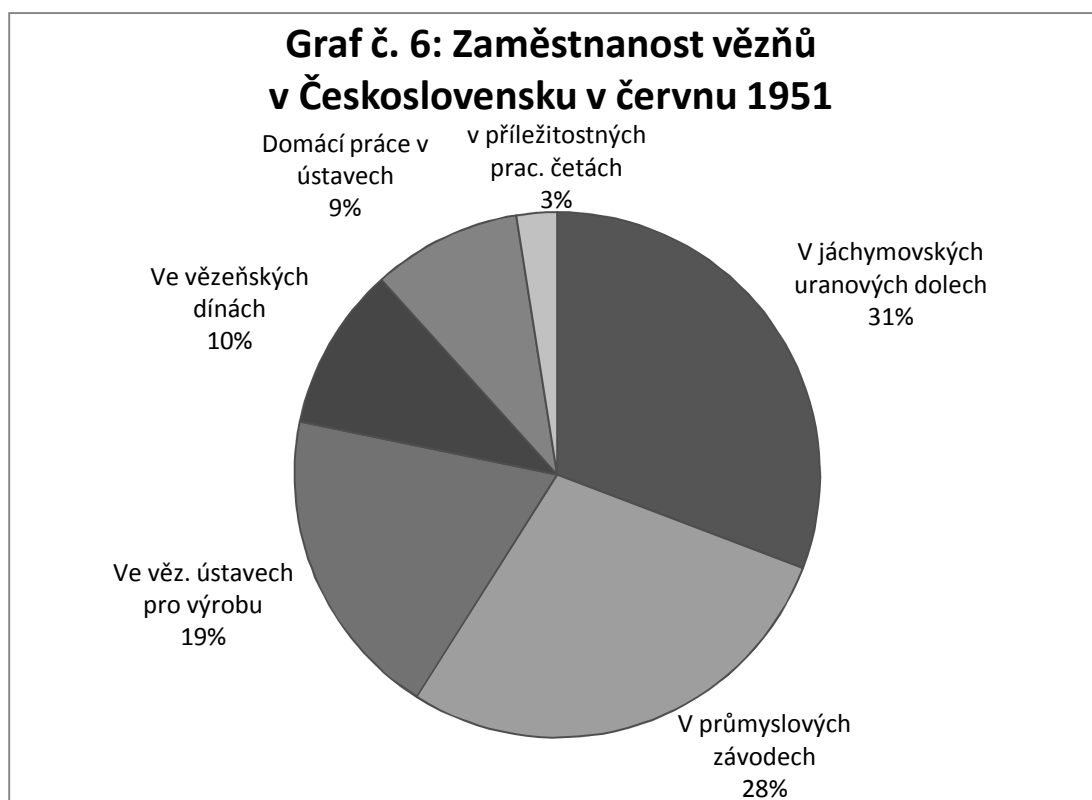
Výchovné hledisko se změnilo s přijetím prvních pětiletých hospodářských plánů, v Československu v roce 1948 a v německém případě od roku 1951, jejichž součástí se po vzoru Sovětského svazu stala také vězeňská práce. Došlo doslova k honbě za pracovní silou. Jak bylo popsáno v předcházející kapitole, v Československu vzniklo v roce 1948 na tři sta pracovních útvarů, v nichž vězni pracovali pro potřeby národních podniků. Dosažení plné zaměstnanosti vězňů velkou měrou nahrávalo také zapojení vězňů v uranovém průmyslu.⁴⁴¹ Mezi veliteli oddílů a stanic SVS se rozvinula soutěž v odstraňování nezaměstnanosti vězňů a ve zvyšování produktivity jejich prá-

⁴³⁹ WUNSCHIK, Tobias. Primat der Erziehung oder der Ökonomie? Der Arbeitseinsatz von Gefangenen in der DDR. In AMMERER, Gerhard – BRUNHART, Arthur – SCHEUTZ, Martin (Eds.). *Orte der Verwahrung. Die innere Organisation von Gefängnissen, Hospitälern und Klöstern seit dem Spätmittelalter*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010, 149–166, 149.

⁴⁴⁰ BA, f. DO 1/28509, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf dem Gebiet des Strafvollzugswesens im allgemeinen sowie Darlegungen des Wesenszuges des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (pravděpodobně 1952).

⁴⁴¹ 15. května 1950 se 50,2 % vězňů nacházelo v pracovních útvarech, 49,8 % v pevných věznicích. NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména. Poměr se postupně zvyšoval ve prospěch práce v PÚ. Na konci roku 1950 v českých zemích z celkového počtu 29 974 vězňů pracovalo 14 522 ve 110 pracovních útvarech, na Slovensku ze 4924 vězňů 1193 v sedmi PÚ. Celkem pracovalo v PÚ a v pracovních čtách 15 021, což představovalo asi 60,5 %. NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Vývoj trestní politiky a činnosti vězeňských zařízení (1951 nebo 1952).

ce. Už v roce 1949 pracovalo 90 % vězňů.⁴⁴² Ne všichni však pracovali pro potřeby národního hospodářství, nicméně vedením věznic se podařilo omezit vězeňskou práci pro potřebu věznic na minimum. V roce 1951 bylo 81 % pracujících vězňů zaměstnáváno v rámci plnění úkolů národního hospodářství a jen 19 % jich pracovalo pro potřeby vězeňských ústavů ve vnitřním provozu a dílnách (bližší podrobnosti viz následující graf).⁴⁴³ Úplnému odstranění nezaměstnanosti vězňů bránila fluktuace vězňů, kteří mohli pracovat jen na celách.⁴⁴⁴

Zdroj: NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména.

Německo úkol plné zaměstnanosti vězňů naplňovalo velmi pozvolna. Ačkoliv pro lidovou policii, která převzala plnou zodpovědnost za rezort vězeňství od roku 1952,

⁴⁴² V této souvislosti je nutné upozornit na skutečnost, že po únoru 1948 došlo k několika změnám, které přispěly ke zvýšení pracovního využití vězňů. Byl odstraněn stav, kdy obvinění nebyli povinni pracovat. K urychlení trestního řízení byla zrušena instituce vyšetřujícího soudce. Byl také odstraněn rozdíl mezi obviněným, nepravoplatně odsouzeným a odsouzeným. Do pracovních útvarů byli lidé vysíláni ihned po nepravoplatném rozsudku. NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Vývoj trestní politiky a činnosti vězeňských zařízení (1951 nebo 1952).

⁴⁴³ KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR, cit. d., s. 58. Graf je sestaven na základě údajů NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména.

⁴⁴⁴ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména. Také NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Vývoj trestní politiky a činnosti vězeňských zařízení (1951 nebo 1952).

byl vedle bezpečnosti další prioritou „princip produkce“, bojovala od samého počátku s problémy organizace pracovního nasazení vězňů.⁴⁴⁵ V létě 1952 bylo ve velkých věznicích zaměstnáno jen 44 % vězňů. O čtyři roky později se zaměstnanost vězňů zvýšila na 78,7 % a do podzimu 1961 na 85,6 %.⁴⁴⁶ Hlavním důvodem byla kromě válkou poničeného technického zařízení také jiná struktura vězeňských zařízení. Zatímco v Československu se začala ve „velkém stylu“ rozvíjet táborová soustava, k podobnému trendu v NDR nedošlo. Na druhém stranickém zasedání SED v roce 1952 bylo sice rozhodnuto o vzniku pracovních táborů pro 15 tisíc vězňů, které měly především sloužit vojenským zájmům a pomoci při budování velkých industriálních projektů po vzoru Sovětského svazu, tyto plány však byly na základě červnového povstání uloženy k ledu.⁴⁴⁷ Zároveň po Stalinově smrti už nebyly vynu- covány žádné gigantické projekty. Od poloviny padesátých let NDR zdůrazňovala systematické uplatnění vězeňské práce v chemickém a železářském průmyslu.⁴⁴⁸

Tabulka č. 8: Pracovní nasazení vězňů v NDR k 25. březnu 1953					
	Celkový počet vězňů	Z toho nemocných	Z toho práce- schopných	Z práce- schopných pracujících	Procento pracujících
Věznice a trestnice	31 273	5 484	25 789	14 301	46 %
Pracovní tábory	3 975	239	3 736	3 593	90 %
Pracovní útvar (Standkommando)	1 745	–	1 745	1 745	100 %
Vyšetřovací vazba	2 241	252	1 989	1 439	64 %
Vězeňské nemocnice	384	384	–	–	0 %
Nápravné ústavy pro mladistvé odsouzené	539	15	524	469	87 %
Velký Berlín	2 381	283	2 088	1 084	46 %
Celkem	*42 538	6 657	35 881	22 631	53 %

* V tomto součtu se nachází také 1 378 vyšetřovacích vězňů, kteří pracují v pevných věznicích.

Zdroj: BA, f. DO 1/28468, Aufstellung über den Arbeitsansatz von Strafgefangenen in Strafvollzugsanstalten, Haftarbeitslagern, Standkommandos und Untersuchungshaftanstalten, sowie Jugendhäusern und Haftkrankenhäusern. Stand von 25. 3. 1953.

⁴⁴⁵ Tento princip byl na rozdíl od Československa dokonce ustanoven v Ústavě NDR, kde ve článku 137 bylo uvedeno, že: „Der Strafvollzug beruht auf dem Gedanken der Erziehung der Besserungsfähigen durch gemeinsame produktive Arbeit.“ Dostupné z: <http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr49-i.htm>, 16. 7. 2012.

⁴⁴⁶ WUNSCHIK, Tobias. Primat der Erziehung oder der Ökonomie?, cit. d., 150–152.

⁴⁴⁷ Více viz PFEIFFER, Ingo. Marinehafenprojekt am Volksaufstand gescheitert. In *Marineforum*, č. 12, 1992, 437–438.

⁴⁴⁸ WUNSCHIK, Tobias. Primat der Erziehung oder der Ökonomie?, cit. d., 151; WUNSCHIK, Tobias. Der politische Strafvollzug der DDR. Ein „deutscher Sonderweg“ im „Jahrhundert der Lager“? In KLEWIN, Silke – REINKE, Herbert – SÄLTER, Gerhard (Eds.). *Hinter Gittern. Zur Geschichte der Inhaftierung zwischen Bestrafung, Besserung und politischem Ausschluss vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Zeitfenster. Beiträge der Stiftung Sächsische Gedenkstätten zur Zeitgeschichte, Bd. 3). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010, 193–217, 201.

Jak jsem poznamenala dříve, vězeňská práce byla po celé období chápána ambivalentně. Její výchovný charakter byl se zavedením pětiletého plánu sice upozaděn ve prospěch produktivity, přesto byl v souvislosti se socialistickou představou o ideálním socialistickém člověku stále přítomen a promítal se nejenom do kulturně-ideologické a politické výchovy, ale také do pohledu na funkci práce:

„Účelem výkonu trestu je zejména zabránit pachateli v dalším páchání trestných činů a vychovávat jej k tomu, aby dodržoval pravidla socialistického soužití. Hlavním výchovným prostředkem je užitečná práce kolektivní, která má vězni umožnit, aby se po propuštění z trestu začlenil do řad pracujících.“⁴⁴⁹

Tento pohled se nachází i v archiváliích z provenience lidové policie, kde se v materiálu sloužícím jako podklad pro vzdělávání jejích příslušníků uvádí:

„[...] Výchovná práce s odsouzenými má za cíl vychovávat je ve smyslu naší dělnicko-rolnické síly k produktivní práci, aby jejich pracovní produktivita vzrůstala a pozvedla jejich disciplínu.“⁴⁵⁰

Na těchto citátech je zcela viditelné, že ačkoliv se v archivních materiálech dopodrobna sleduje produktivita vězeňské práce, počet zaměstnaných vězňů a v některých vězeňských ústavech se rozvinulo také soutěžení o vytvoření podmínek pro 100% zaměstnanost, výchovná stránka nebyla nikdy upozaděna a zůstává stále přítomná. To samozřejmě pramení i ze skutečnosti, že v rámci socialistického učení byla výchova socialistického člověka centrální. Ačkoliv byla práce obsažená i v dřívějších v penologických studiích a vězeň se díky ní měl po svém propuštění lépe začlenit do společnosti, v komunistickém systému se práce stala alfou i omegou. Především díky ní mělo dojít k přeměně v „socialistického člověka“, který si byl vědom vymožeností, jež mu komunistický režim přináší.

⁴⁴⁹ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 25/1, Vyjádření návrhu MNB ve věci „O“. (2. 4. 1951). Srov.: „Produktivní práce, doplněná výchovným vlivem a režimem včetně systémem výhod, stávala se po roce 1948 postupně důležitým prostředkem převýchovy odsouzených. Při pracovním zapojení se současně sledovalo, aby řádní pracující občané nedopláceli na ty, kteří se pokusili podkopat lidově-demokratické zřízení a narušit pokojnou výstavbu socialismu.“ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména.

⁴⁵⁰ BA, f. DO 1/28 474. Lektion über das Thema die Marxistisch-leninistischen Prinzipien der Erziehung und Ihre Anwendung bei der Erziehung der Angehörigen des Strafvollzuges und bei Erziehung der Strafgefangenen.

Propojení produktivity a výchovné práce se objevuje v několika materiálech. Toto je viditelné především v materiálech, které se týkaly pojištění vězňů, odměňování za plnění jejich pracovních povinností (více viz následující kapitola) a také sociálního zabezpečení rodinných příslušníků, o čemž se jednalo v přibližně stejnou dobu jak v Československu, tak v NDR. Za přímo ukázkový by se dal označit následující citát, pocházející ze zprávy o návrhu pracovních odměn:

*„Navrhovaná úprava sleduje ten účel, aby vězeň byl přímo zainteresován na tom, aby svou prací vydělával, což povede v první řadě ke zvýšení **produktivity práce**. Současně je však sledován i **výchovný účel trestu**. Vězeň tím, že bude zaměstnáván společensky užitečnou, produktivní prací a že bude za tuto práci také podle zásluh odměňován, bude vychováván k tomu, aby dodržoval pravidla socialistického soužití tak, aby se po propuštění mohl začlenit do společnosti pracujících jako její právoplatný člen.“⁴⁵¹*

Výše napsanému citátu by se ani ze současných penologických hledisek nedalo nic vytknout. Ačkoliv dikce tehdejšího jazyka je zřetelná, hlavní myšlenka o ožitečnosti práce a jejího odměňování je legitimní. Jak bylo poznamenáno již v úvodu této kapitoly, od 19. století se uplatňovala myšlenka, že by se odsouzení během výkonu trestu měli naučit povolání a pracovním návykům, které by uplatnili po propuštění, čímž by se zabránilo v opakování trestného činu. Je však nutné podotknout, že představy hlavních ideologů o účelu vězeňské práce se ne vždy zcela slučovaly se skutečností. Vězňům byly stanoveny vysoké normy, které bylo obtížné splnit. Vedení vězeňských zařízení především tlačilo na to, aby byly tyto normy plněny, a výchovný charakter trestu nestál v popředí jejich pozornosti. Podle toho, zda vězni plnili či neplnili normy, se totiž posuzovala kvalita vězeňského zařízení. Na základě plnění těchto norem bylo také posuzováno, zda mají nárok na podmíněčné propuštění. Ačkoliv se nejednalo o jediný zvažovaný faktor, protože velkou roli hrál také postoj odsouzeného k „lidově-demokratickému zřízení“, jak se celkově chová a s kým se stýká, patřil mezi důležité rozhodující skutečnosti, které mohly vychýlit pomyslný jazýček vah v jeho neprospěch.

⁴⁵¹ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 20/2, Zpráva o návrhu úpravy pracovních odměn vězňů, pojištění vězňů a sociálního zabezpečení rodinných příslušníků vězňů; o návrhu pracovních a některých jiných poměrů osob zatčených pro podezření ze spáchání protistátního trestného činu.

Změna pohledu na propojení výchovného modelu s prací, resp. produktivitou začíná být pozměňována v obou zemích především na konci 60. let, kdy začínalo být zřejmé, že nikdy nemůže být docíleno toho, aby produktivita vězeňské práce nabyla stejné výše jako produktivita civilních pracovníků.⁴⁵²

Využívání vězeňské práce v obou zemích mělo ještě jeden rozměr. V Sovětském svazu byl potenciál vězňů dříve pracujících jako vědci již od 20. let 20. století využíván v tzv. šaraškách⁴⁵³, což byly ve skutečnosti utajované vědeckovýzkumné a projekční ústavy, v nichž pracovali věznění odborníci. Jednotná hlavní politická správa (OGPU) je pronajímala podnikům, které jí za to převáděly 60–70 % mzdy náležející za vykonanou práci vězňům. V počátcích byli vězni do těchto podniků eskortováni, ale později byly zřízeny některé provozy přímo v areálech vězeňských táborů.⁴⁵⁴ Podobně byli vězni využíváni také v Německé demokratické republice a v Československu. V roce 1952 Hlavní oddělení vězeňství ve spolupráci s ministerstvem pro všeobecné strojírenství (*Ministerium für Allgemeinen Maschinenbau*) uzavřelo dohodu o vzniku projekční kanceláře nacházející se v Berlíně, v níž měla pracovat „technická inteligence“. Cílem bylo vytvořit konstrukční kancelář pro 150 specialistů.⁴⁵⁵ Podobný návrh ve stejném roce projednával i politický sekretariát ÚV KSČ. Návrh ministra národní bezpečnosti (MNB) Karola Bacílka se týkal zřízení Technického institutu pro vězně-odborníky. Již o rok později v lednu byl zřízen Technický ústav vězňů Opava, později přejmenovaný na Technický ústav náprav-

⁴⁵² Návrat k výchovnému faktoru práce viz např. „*Die Erziehungsarbeit mit den Strafgefangenen im Rahmen der Produktion ist gegenwärtig deshalb unbefriedigend, weil einigen Grundfragen über die Durchführung des Strafvollzuges ungelöst bleiben. So wurde z. B. die falsche Ansicht vertreten, daß Strafvollzug in erster Linie der Lösung ökonomischer Aufgaben dienen muß, und daß sich danach auch die Formen, das System des Strafvollzuges aufzubauen hat.*“ BA, f. DO 1/28476, Bericht über die Lage in Strafvollzug, insbesondere über den Stand der Erziehungsarbeit vor den Kollegium des Ministeriums des Innern am 28. 8. 1959. Viz také dokument BA, f. DO 1/28460, Dispositionen zum Thema: Die Durchsetzung der Grundfragen des SV in der produktiven Arbeit (8. 7. 1960); k Československu viz např. NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Dokument o organizačním a obsahovém vývoji československého vězeňství od roku 1948 do roku 1968.

⁴⁵³ Tzv. šarašky nebo šaragy (patrně odvozeno z ruského slova „šaracht'sja“, tj stranit se, nebýt viditelný).

⁴⁵⁴ Ve třicátých letech se někteří věznění odborníci podíleli na vývoji zbraňových systémů a od poloviny čtyřicátých let přešla tato pracoviště přímo pod zvláštní správu ministerstva státní bezpečnosti, které monopolizovalo vědecko-výzkumnou činnost pro potřeby armády a policie. Pracovní aktivita a iniciativa vězněných odborníků byla stimulována výhodami, které umožňoval vězeňský režim (přiděly stravy, dopisování s rodinnými příslušníky, popř. jejich návštěvy). Více viz ROSSI, Jacques. *Encyklopedie gulagu*, Praha: Bystrov a synové, 1999, 47, 131, 163; APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 120.; srov. KÝR, Aleš. Odborná činnost odsouzených v technických odděleních ministerstva vnitra. In *Historická penologie*, č. 1, 2010, 49–58, 49 an.

⁴⁵⁵ BA, F. DO 1/28509, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf dem Gebiet des Strafvollzugswesens im allgemeinen sowie Darlegungen des Wesenszuges des neuen, demokratischen Strafvollzuges im besonderen (pravděpodobně 1952).

ných zařízení (TÚNZ) Opava, v němž bylo přibližně 200 odsouzených. Technikům byly zadávány konstrukční a projektové úkoly nejrůznějšího druhu a překladatelům dodávány zahraniční technické časopisy, z nichž byly čerpány potřebné poznatky k plnění úkolů technického vývoje. V roce 1957 vznikl další TÚNZ v pankrácké věznici v Praze a trestním ústavu v Plzni.⁴⁵⁶ Kromě odborníků na těchto odděleních pracovaly také odsouzené ženy, které pomáhaly při různých administrativních úkonech.⁴⁵⁷

2. Produktivita vězeňské práce a metody jejího zvýšení

Od Říjnové revoluce, především však od třicátých let v souvislosti s vyhlášením první pětiletky a honbou za větší industrializaci Sovětského svazu patřila problematika zvýšení produktivity práce vězňů mezi priority vězeňského systému. V průběhu několika desítek let bylo vyzkoušeno několik forem zvýšení pracovních výkonů, přičemž docházelo k jejich obměně a v jejich využití záleželo nejenom na centrální správě Gulagu, ale také na úrovni vedení jednotlivých pracovních táborů, či na místních podmínkách. Formy mající zajistit zvýšení produktivity práce můžeme rozlišit na represivní a ekonomické. Mezi represivní patří především systém, který byl vyzkoušen a zaveden na Soloveckých ostrovech v polovině dvacátých let údajně vězni Naftalijem Aronovičem Frenkelem a Ivanem Seleckijem. Především N. Frenkel je považován za tvůrce smutně proslulého systému „jíš podle toho, jak pracuješ“. Jeho

⁴⁵⁶ V roce 1959 byli odsouzení technici umístěni v pěti technických odděleních (TO) věznic a nápravně pracovních táborů (NPT), a to ve věznicích v Praze-Ruzyni, Praze-Pankráci a Bratislavě a v NPT Opava, Plzeň a Boreč. Celkem bylo ve všech TO zařazeno průměrně 632 odsouzených. Jejich činnost byla oborově zaměřena především na stavební, strojní a elektrotechnickou (slaboproudou i silnoproudou) projekci a překladatelské práce.

⁴⁵⁷ Na tuto práci si např. vzpomínala paní Drahomíra Stuchlíková: „*Pak jsem jela asi na měsíc do Ruzyně na překlady. To bylo takový trošku zpestření. Tam jsme měly jenom dva nebo tři bachaře a jiní tam nemohli. My, co jsme byly z Prahy, jsme byly nadšené, protože jsme měly návštěvy, mohly jsme dostávat balíčky. Byl tam volnější režim. Nebyly jsme zamknuté na celách, mohly jsme se volně pohybovat, po práci si třeba popovídat. Pracovalo nás tam kolem dvaceti. Muži překládali nějaký tajný věci. My jsme dostaly jenom koncepty, které jsme přepisovaly na rozmnožovací blány. Všechno bylo strašně tajný.*“ Rozhovor s Drahomírou Stuchlíkovou, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webových stránkách www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*. Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009. Srov. také Rozhovor s Vlastou Jakobovou, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webových stránkách www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*. Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.

úloha je sice sporná, nicméně v období, kdy se jako vězeň dostal do tábora na Soloveckých ostrovech a postupně se stal vedoucím ekonomicko-komerčního oddělení SLONu, došlo k přeměně chaotického systému vězeňského tábora ve výnosnou hospodářskou instituci. Zároveň také dohlížel na to, aby se z ledabylého systému, ve kterém se občas za práci platilo jídlem, stal systém přesného přerozdělování stravy za vykonanou práci.⁴⁵⁸

Jeho systém byl jednoduchý. Rozdělil vězně do tří skupin podle jejich fyzické zdatnosti. V první skupině se nalézali vězni schopní těžké práce, v druhé schopní lehké práce a v poslední invalidé. Každá skupina dostávala jiné úkoly a odlišné normy. Podle toho vězni dostávali přídělky potravin, přičemž rozdíl mezi jejich dávkami byly obrovské. Podle jednoho rozpisu z let 1928–1932 se přidělovalo 800 g chleba a 80 g masa první skupině, 500 g chleba a 40 g masa druhé skupině a 400 g chleba a 40 g masa třetí skupině. Jinými slovy to znamenalo to, že nejnižší kategorie pracujících dostávala polovinu jídla co kategorie nejvyšší.⁴⁵⁹ Zároveň byla strava vězňům rozdělována podle jejich plnění norem. Pokud vězeň normu překročil, získal větší dávku, pokud ji nesplnil, byl mu denní příděl snížen.⁴⁶⁰

Mezi další represivní prostředky motivující vězně k vyšším výkonům můžeme zařadit v případě delšího neplnění norem nebo při odmítnutí jít pracovat také tresty ve formě umístění do korekce, zaražení odměn a výhod jako např. návštěv či odesílání a přijímání dopisů a balíčků.⁴⁶¹

Mezi nejjednodušší ekonomické prostředky zvýšení pracovních výkonů patří zvýšení počtu pracovních dnů v roce a prodloužení pracovní doby. Kromě těchto i v současnosti hojně využívaných prostředků zaváděl sovětský režim další formy. Mezi ně patřilo i stachanovské hnutí, pojmenované podle ukrajinského horníka Alexeje Grigorjeviče Stachanova, který v roce 1935 vytvořil několik absolutních rekordů v překonávání plánů.⁴⁶² V táborech patřila propagace a rozšiřování stachanovské-

⁴⁵⁸ JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag*, cit. d., 121; APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 57–64; BABKA, Lukáš. Solovecký koncentrační tábor, cit. d., 30.

⁴⁵⁹ APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 61.

⁴⁶⁰ ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem. Eine Untersuchung der Methoden, Strategien und Ziele ihrer Ausnutzung am Beispiel Norilsk, 1935–1953*. Berlin: Duncker & Humblot, 2006, 161.

⁴⁶¹ K tomu více viz APPLEBAUM, Anne. *Gulag*, cit. d., 225–235; BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 68–71; ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem*, cit. d., 160–163.

⁴⁶² Více ke stachanovskému hnutí viz SIEGEBaum, Lewis H. *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

ho hnutí mezi úkoly kulturně-výchovné práce. Pro vězně, kteří se rozhodli pracovat podle „Stachanových metod“, to v první řadě znamenalo zlepšení jejich životních podmínek, jako například možnost ubytování v nejlepších barácích se samostatnou postelí, mít vlastní stůl v kantýně, neobnošené oblečení a výstroj, možnost půjčovat si noviny, knihy a časopisy z vězeňské knihovny, mít nejlepší pozice při filmových představeních nebo účastnit se dalších vzdělávacích kurzů, které vězněným rozšiřovaly jejich kvalifikaci. Kromě možnosti účasti na stachanovském hnutí vězeňské administrativy v táborech vytvářely speciální brigády úderníků, které se jakožto kolektivy pokoušely o nadprůměrné výkony.⁴⁶³

Během třicátých a do konce čtyřicátých let měli vězni plnicí normy být za svou práci finančně odměňováni. Tento způsob odměny se nenazýval plat, ale peněžitá odměna nebo prémie. Přístup k těmto prostředkům byl omezený. V roce 1939 vězeň nemohl získat více než 50 rublů, o pět roků později byla tato částka navýšena na 150 rublů. Přitom si vězeň mohl ponechat jen malou část prémie, další část byla převedena na jeho konto, které si pak mohl vyzvednout po svém propuštění.⁴⁶⁴ Na konci čtyřicátých let byl tento systém nahrazen mzdami. Vězni dostávali platy ve výši 30 % mzdy civilních pracovníků, tento podíl v roce 1953 vzrostl na 62 %. V březnu roku 1953 ministerstvo vnitra požadovalo zavedení platů ve všech táborech a koloniích mimo speciální tábory, což nakonec vláda odsouhlasila. Tato změna souvisela i se změnou nazírání ministerstva vnitra na vězeňskou práci, protože se od padesátých let začalo ve svých projektech orientovat na kvalifikované odborníky.⁴⁶⁵

Kromě finančního ohodnocení se vězeňská administrativa snažila motivovat vězně zcela jinými způsoby, a to především metodou snížení trestu odnětí svobody díky plnění a přesahování norem. Tento systém tzv. pracovních kreditů byl sice vyhodnocen jako nejefektivnější způsob odměny práce vězňů, přesto byl v roce 1939 legislativně zakázán. Po válce však ministerstvo vnitra tento systém opět obnovilo a v září roku 1950 takto bylo odměňováno 27 % vězňů.⁴⁶⁶ Ve skutečnosti tento systém zna-

⁴⁶³ ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem*, cit. d., 161–163; srov. BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 60 an.

⁴⁶⁴ Více viz ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem*, cit. d., 171–176.

⁴⁶⁵ SOKOLOV, Andrei. *Forced Labor in Soviet Industry*, cit. d., 23–41, 40; KHLEVNYUK, Oleg. *The Economy of the OGPU, NKVD, and MVD of the USSR, 1930–1953: The Scale, Structure and Trends of Development*. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 43–73, 57; ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem*, cit. d., 176–188.

⁴⁶⁶ KHLEVNYUK, Oleg. *The Economy of the OGPU*, cit. d. 55.

menal, že vězni, kteří plnili nebo překračovali normy, byli odměněni zkrácením svého trestu odnětí svobody, např. vězni kontinuálně překračující plán získali jeden pracovní kredit, který se rovnal zkrácení jejich uvěznění o jeden den za každý pracovní den, a mohli tak teoreticky zkrátit svůj trest o polovinu. V případě velmi dobrého výsledku bylo možné počet pracovních kreditů ještě zvýšit až na dva, někdy i tři dny za jeden pracovní den.⁴⁶⁷

Sovětský svaz v historii Gulagu zavedl a vyzkoušel několik forem, jak donutit vězně k vyšší výkonnosti, nicméně i přes tyto pokusy zůstávala pracovní produktivita vězňů daleko pod průměrem pracovní síly dělníků nacházejících se na svobodě. Československo a NDR mohly v honbě za zvýšením pracovní produktivity ze sovětských zkušeností čerpat a zároveň si vybírat. Jak se pokusíme ukázat, oba dva státy vybíraly takové prostředky, které mohly daleko snáze přizpůsobit místním podmínkám. Při jejich výběru se však zcela zásadně lišily. Vzhledem k vývoji svého vězeňského systému především v oblasti táborové soustavy Německo volilo zejména prostředky ekonomického charakteru, zatímco Československo, do velké míry ovlivněné i systémem zavedeným sovětskými kolegy u uranových dolů, volilo ke zvyšování produktivity vězeňské práce represivní prostředky.

V pracovních táborech v NDR se pro zvýšení produktivity práce rozhodli pro využití modelu pracovních kreditů. Tento způsob odměňování byl zaveden ve spolupráci s ministerstvem těžkého průmyslu už v roce 1952. Byl použit především v klíčovém průmyslu, jako byla těžba uhlí v táboře ve Zwickau nebo v Oelsnitz. Vězni dosahující výborných pracovních výsledků v táborech, v nichž byl tento systém zaveden, si dokonce mohli po čtvrt roce vzít tři dny dovolené.⁴⁶⁸ Tento systém se neustále pozměňoval především v procentuálním rozsahu, za který byl vězeň odměňován. V roce 1953 se vězni pracujícím na 100–120 % započítávaly dva pracovní dny jako tři dny trestu, vězni pracujícím na 121–140 % se jeden den započítával jako dva dny trestu a vězni, který pracoval nad 141 %, se jeden den započítával jako tři dny.⁴⁶⁹ To ve skutečnosti znamenalo, že vězeň měl teoreticky možnost svůj trest

⁴⁶⁷ ERTZ, Simon. Trading Effort for Freedom: Workday Credits in the Stalinist Camp System. In *Comparative Economic Studies*, č. 47, 2005, 476–491.

⁴⁶⁸ BA, f. DO 1/28509, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf dem Gebiet des Strafvollzugswesens im allgemeinen sowie Darlegungen des Wesenszuges des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (pravděpodobně 1952).

⁴⁶⁹ BA, f. DO 1/28583, Änderung der Regierungsverordnung vom 3. 4. 1952 über die Beschäftigung von Strafgefangenen mit folgendem Inhalt zu erlassen (24. 4. 1953)

zkrátit až na třetinu. Cena za dřívější propuštění však byla značná. Tato forma odměňování byla použita jen v hornictví, stavebnictví a v chemickém průmyslu. Normy byly nastaveny velmi vysoko a práce v těchto odvětvích se vyznačovala velkou fyzickou námahou. Zároveň, jak už bylo poznamenáno v kapitole o vývoji táborové soustavy, tyto výhody se vztahovaly pouze na kriminální vězně odsouzené k nižším trestům odnětí svobody. Politickým vězňům nebylo v těchto táborech dovoleno pracovat, protože zde existovala vysoká šance úspěšného útěku. V roce 1957 byla možnost zkrácení trestu tímto způsobem ztížena a o čtyři roky později zcela zrušena.⁴⁷⁰

V Československu nebyl takový systém nikdy zaveden. Daleko více se především v táborech u uranových dolů využíval v pozměněné podobě systém zavedený na Soloveckých ostrovech, tedy forma odměňování podle plnění norem. Tento způsob byl zaveden sovětským vedením v Jáchymovských dolech, kam byli od roku 1947 nasazeni němečtí váleční zajatci. Československé vedení v tomto systému víceméně pokračovalo. Tento systém byl zaváděn v průběhu roku 1950. Pokud vězeň odváděl výkon nad sto dvacet procent, měl nárok na červenou stravenku. Žlutá barva stravenky byla spojena s výkonem nad sto procent a zelená značila výkon menší než sto procent. Porce se lišily přidělem masa a počtem knedlíků. Je nutné dodat, že hodnocení pracovního výkonu vězně z velké míry záviselo na jeho nadřazených v dolech a na vedení správy táborů. Vykazování odvedené práce bylo dosti problematické. Postupně se stravenky přestaly rozlišovat a od podzimu roku 1953 ztratily význam vůbec.⁴⁷¹ Další informace o způsobu rozdělování stravy nám sděluje instrukce z března roku 1954, která obsahovala celkem 8 stravovacích norem, z toho 4 základní. Norma V příslušela vězňům, kteří nepracovali, norma V s přídatkem I příslušela vězňům lehce pracujícím, norma V s přídatkem II byla určena pro vězně těžce pracující a norma V s přídatkem III pro vězně velmi těžce pracující. Další normy se týkaly mladistvých a těhotných žen. Na NTP Nikolaj dostávali přídatvek III jen odsouzení pracující v hlubině a plnicí normy nad 100 % a výše. Přídatvek II získávali pracující, kteří splnili normu v rozmezí 80–90 %, a přídatvek I vězni, kteří dosahovali výkonu menšího než 80 %. Odsouzení pracující na povrchu a plnicí normy nad 100 % měli nárok na přídatvek II, ostatní jen na přídatvek I. Pracující na třídírně rudy

⁴⁷⁰ WUNSCHIK, Tobias. *Primat der Erziehung oder der Ökonomie?*, cit. d., 156.

⁴⁷¹ BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d, 111 an.

měli nárok na přídavek III. Jídelní lístek pro všechny nápravné tábory a všechny stravovací kategorie sestavovala v té době správa táborů v Ostrově.⁴⁷²

Na Soloveckých ostrovech byli vězni rozděleni podle svého zdravotního stavu do skupin, podle kterých pak byli nasazováni na různé práce. Stejně tak v Československu od roku 1951 probíhala klasifikace vězňů podle jejich zdravotního stavu, na základě kterého byli poté zařazováni na pracoviště. Vězni s klasifikací A1 a A2 byli přemístěni na práce do dolů a do vězeňského ústavu v Ostrově. Vězni s klasifikací B byli zařazováni na práce v hutích, kamenolomech, cementárnách, vápenkách, cihelnách, a pokud se dobrovolně přihlásili, tak i v uhelných dolech. Vězně s klasifikací C zaměstnávaly národní podniky textilního, sklářského a chemického průmyslu. Vězni klasifikace D byli práceneschopní. Pro vězně, kteří ze zdravotních důvodů nemohli být zařazeni do PÚ, byly ve vězeňských ústavech zařízeny pracovny a dílny, kde pracovali pro potřeby vězeňství, např. šili prádlo a šatstvo pro vězně či vyráběli nábytek. V červenci 1951 se přikročilo ke zřizování zvláštních příležitostných čet pro národní podniky, v nichž pracovali vězni se sníženou pracovní schopností.⁴⁷³

	A1	A2	B	C	D	Nezpůsobilí
Protistátní	4 970	3 180	3 109	1 516	245	430
Černý obchod	468	272	340	157	44	60
Retribuční	1 130	1 462	2 745	2 437	639	147
Ostatní	4 834	2 257	2 294	1 052	252	587
Celkem	11 402	7 171	8 488	5 162	1 180	1 224

Zdroj: PINEROVÁ, Klára. *Vývoj vězeňských subkultur v Československu v letech 1948–1960*. Diplomová práce. Vedoucí diplomové práce Prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav hospodářských a sociálních dějin, 2006, 47.

V Československu se také do velké míry rozšířilo hnutí uzavírání závazků, kterými se vězni zavazovali jak individuálně, tak kolektivně k překročení plánu. V roce 1950 uzavřelo 2 557 vězňů 543 kolektivních závazků a 720 individuálních závazků. Dále bylo vytvořeno 215 úderů, v nichž pracovalo 13 686 vězňů. Vězni také podali 208 zlepšovacích návrhů.⁴⁷⁴ Odměnou za uzavření takových závazků bylo podle jejich osobních složek lepší hodnocení v posudcích psaných vězeňskou administrati-

⁴⁷² Srov. PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 403 an.

⁴⁷³ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména. Srov. PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 396 an.

⁴⁷⁴ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména.

vou při jejich žádostech o podmíněčné propuštění. V soutěžení vězeňská administrativa pokračovala i následující rok, kdy jednotlivě pracovně soutěžilo 11 790 vězňů a v kolektivu nebo v úderkách 4 753 vězňů.⁴⁷⁵ Podle souhrnné zprávy z rezortu vězeňství se závazkového hnutí většinou účastnili retribuční vězni a částečně i kriminální.⁴⁷⁶

V obou státech byli vězni za vykonanou práci odměňováni mzdou. Tento model však podle našeho názoru byl spíše než sovětskými zkušenostmi ovlivněn starší meziválečnou tradicí. Tento způsob odměny je prezentován jako vymoženost socialistického vězeňství, především v kontrastu ke kapitalistickému. Nicméně jak již bylo výše uvedeno, vězni byli finančně ohodnocováni již v předcházejícím období. V NDR se plat vězňů odvíjel podle zařazení do závodu typu A, B, nebo C. Podniky typu A se nacházely především uvnitř vězeňských zařízení, spadaly do nich také mimopracovní útvary (*Außenarbeitskommando*) a pracovní útvary (*Standkommando*). Podnik věznicí poskytl stroje a materiál a vyplácel věznicí za pracovní výkony vězňů stejnou částku, jakou by platil civilním dělníkům. Za práci a její vedení byli zodpovědní zaměstnanci podniku. V podnicích typu B naopak vězni pracovali na přístrojích vlastněných věznicí a pracovali pro třetí stranu. V tomto případě vězeňský ústav poskytl a pronajal práci vězňů. V druhé polovině 50. let byl tento typ podniků většinou zrušen, pravděpodobně z důvodu zodpovědnosti a rizik, která byla svalována na podniky.⁴⁷⁷ Podniky typu C sloužily k obstarávání vězeňského ústavu a prováděly vnitřní opravy.⁴⁷⁸

Postupně se měnilo i mzdové odměňování vězňů. Od května roku 1950 měli být denně částkou od 20 do 50 feniků odměňováni vězni pracující pro podniky typu A a B a od října také vězni pracující pro potřeby věznice. Od roku 1951 uzákonil Ústřední výbor SED finanční odměňování vězňů a v dubnu následujícího roku byl zaveden nový princip odměňování a výkonů.⁴⁷⁹ Sice byla zvýšena hrubá mzda, ale

⁴⁷⁵ Tamtéž.

⁴⁷⁶ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6., dokument beze jména (dokument o organizačním a obsahovém vývoji československého vězeňství od roku 1948 do roku 1950).

⁴⁷⁷ V roce 1956 v podnicích typu B pracovalo 2 003 vězňů (v podniku typu A pracovalo 5013 uvězněných). BA, f. DO 1/28474, Anlage zum Jahresbericht der Abt. Produktion 1957. V roce 1957 se tento počet snížil na 1 573 a o rok později na 1 271 (počet uvězněných pracujících v podnicích typu A se naopak postupně zvyšoval z 6 125 v roce 1958 na 7089 v roce 1959). BA, f. DO 1/28476, Bericht 1. Halbjahr 1959 (4. 7. 1959)

⁴⁷⁸ WUNSCHIK, Tobias. Primat der Erziehung oder der Ökonomie?, cit. d., 151.

⁴⁷⁹ Verordnung der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik vom 3. 4. 1952 über die Beschäftigung der Gefangenen.

nově si vězeň musel ze svého výdělku platit náhrady za ostrahu, stravu, mzdy dozorců a další úkony, jako např. za převoz a oblečení strážců. Po těchto odpočtech mohl vězeň 25 % ze svého platu utratit za potraviny, které byly k dostání za předražené vězeňské ceny. Zbytek byl buď poslán rodině, nebo vězni vydán po jeho propuštění. Zatímco justice byla ochotná odpustit obzvláště motivovaným pracujícím vězňům v pracovních táborech jejich náklady na věznění, lidová policie k tomuto nikdy nepřistoupila. V roce 1953 došlo k další změně. Po odpočtu správních výdajů bylo 15 % výdělku převedeno jako úložné, které měl vězeň obdržet po svém propuštění. 35 % (místo dosavadních 25 %) bylo určeno vězni pro jeho osobní potřebu. To znamenalo, že pokud vězeň vydělal 180 marek (což odpovídalo částce v krejčovství)⁴⁸⁰, po odečtení všech nákladů získal 28 marek, z nichž 6 poslal rodině, 7 marek mu bylo připsáno na jeho úložné konto a 15 marek mu zůstalo pro jeho osobní potřebu pro nákup potravin v kantýně. Pro zvýšení pracovní motivace byly využívány další prostředky, jako např. odměna do výše 50 marek jednou za půl roku, zvláštní balíčky, zdvojnásobená doba návštěvy s rodinnými příslušníky.⁴⁸¹

Pro zlepšení pracovní produktivity byl tento systém o dva roky později změněn. Celkově to znamenalo, že vězni, který vydělal 100 marek, příslušelo 10 % z jeho výdělku, což představovalo 10 marek. Čím vyšší však byl jeho výdělek, tím vyšší byl i procentuální podíl, který mu příslušel. Vězeň, který vydělal dvakrát tolik, získal 40 marek a vězeň, který vydělal 500 marek, měl pro svou potřebu 250 marek.⁴⁸² Tento systém se však potýkal s množstvím kritických připomínek. Sváděl především k nejrůznějším manipulacím s vězeňskou prací a jejím odměňováním. Proto byl v roce 1957 navržen nový systém, který nakonec platil do konce 70. let. Tři čtvrtiny výdělku připadly vězeňské správě a čtvrtina vězni. Z této čtvrtiny pak vězni náleželo 35 % pro jeho osobní potřebu. 60 % bylo posíláno jeho rodině a jen 5 % na věžňovo

⁴⁸⁰ V roce 1953 byla průměrná mzda v krejčovství 181 marek, nejvyšší individuální mzda 226 marek a nejnižší 106 marek. Více viz BA, f. DO 1/28585, Entlohnung von Strafgefangenen.

⁴⁸¹ WUNSCHIK, Tobias. Primat der Erziehung oder der Ökonomie?, cit. d., 154.

⁴⁸² V praxi to vypadalo následovně:

Čistá mzda	Odměna pro vězně	Procentuální podíl
100 DM	10 DM	10 %
200 DM	40 DM	20 %
300 DM	90 DM	30 %
400 DM	160 DM	40 %
500 DM	250 DM	50 %

BA, f. DO 1/28585, Begründung für die Neuregelung der Arbeitsbelohnung (8. 8. 1957).

úložné konto.⁴⁸³ Taktéž vězni pracující pro potřeby věznice byli odměněni mzdou, a to ve výši 17 DM, ale vyšší byla odměna specialistů, jako byl např. vězeňský doktor.⁴⁸⁴

I v Československu přistoupili na finanční odměňování za vězeňskou práci, aby podnítili produktivitu vězňů. V červenci roku 1949 došlo k odstranění starého systému, kdy byl vězeň odměňován 5, 10 a 15 haléři za odpracovanou hodinu. Vězeň mohl polovinu odměny využít na nákup potravin, kuřiva atd., případně ji zaslat rodině nebo použít k nákupu povolených knih, učebních pomůcek a hygienických potřeb, druhá polovina se ukládala do peněžního úřadu na úrok, který byl připisován na konto tzv. podpůrného fondu trestance. Z tohoto fondu ředitel poskytoval trestancům po propuštění z výkonu trestu finanční částku jako podporu pro první dny života na svobodě.⁴⁸⁵ Nová forma se sestávala z odměny, prémie a kapesného. Aby byli vězni motivováni k vyšším výkonům, odměna náležela jen těm z nich, kteří pracovali nad stanovenou normu. Původně v českých zemích odměna činila 20 % z částky, která odpovídala docílenému nadvýkonu, později byla zvýšena na 30 %.⁴⁸⁶ Na Slovensku se peněžitá odměna poskytovala při hodinové mzdě ve výši 10 % a při nadvýkonu vězni příslušelo 50 % ze mzdy.⁴⁸⁷ Výsledkem bylo, že vězni na Slovensku byli odměňováni lépe než vězni v českých zemích. Peníze byly také vypláceny pouze odsouzeným pracujícím pro národní podniky, nikoliv těm, kteří pracovali v rámci vězeňského ústavu. Vězni mohli být také odměňováni prémie za svou pracovitost a dobré chování. Tato možnost se vztahovala i na vězně pracující uvnitř vězeňských ústavů. Výši prémie navrhoval velitel oddílu SVS po dohodě s osvětovým pracovníkem a vedoucím pracovního provozu.⁴⁸⁸ Vězni si navíc mohli nakoupit potraviny na volném trhu v částce až do 70 Kčs týdně.⁴⁸⁹

⁴⁸³ V reálných číslech to znamenalo, že pokud vězeň vydělal cca 180 DM, tak mu máleželo 45 DM. Z toho získal 15,75 DM pro svou potřebu, 2,25 DM bylo posláno jako úložné a 27 DM získala jeho rodina. *BA*, f. DO 1/28585, Begründung für die Neuregelung der Arbeitsbelohnung (8. 8. 1957).

⁴⁸⁴ WUNSCHIK, Tobias. Primat der Erziehung oder der Ökonomie?, cit. d., 155.

⁴⁸⁵ *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Dokument o organizačním a obsahovém vývoji československého vězeňství od roku 1948 do roku 1968.

⁴⁸⁶ *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Zvýšení odměn za práci vězňů na 30 % z nadvýkonu (2. 12. 1949).

⁴⁸⁷ V prosinci 1949 dosáhlo peněžitých odměn 30 % odsouzených, v roce 1950 71,4 %. *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6., dokument beze jména (dokument o organizačním a obsahovém vývoji československého vězeňství od roku 1948 do roku 1950).

⁴⁸⁸ *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Pěněžité odměny vězňů – za práci (30. 6. 1949); *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Vývoj trestní politiky a činnosti vězeňských zařízení (1951 nebo 1952). Prémie bylo v roce 1949 odměněno 1 943 vězňů, nejvyšší prémie byla 1400 Kčs. *NA*,

Ke změně tohoto systému došlo v roce 1952 na základě výnosu ministra spravedlnosti⁴⁹⁰, který se však týkal pouze vězňů pracujících ve výrobě.⁴⁹¹ Z výdělku byl odečten příspěvek na národní pojištění a náklady trestu. Zbytek byl rozdělen na rodinný příspěvek, z něhož odsouzený podporoval rodinu; na úložné, které mu bylo po uhrazení všech nákladů spojených s vedením trestního řízení a výkonu trestu vydáno po propuštění; a kapesné sloužící vězňi k nákupu zboží ve vězeňských kantýnách. Náklady na výkon trestu se skládaly z věcných nákladů (strava, ošacení, ubytování, otop, světlo), které byly stanovené pevnou částkou pro všechny vězně, a ostatních nákladů (střežení, doprava, udržování budov a zařízení atd.), které byly odstupňovány podle výše pracovní odměny vězně.⁴⁹² V praxi to znamenalo, že pokud vězeň za týden vydělal 500 Kčs, jako kapesné získal 55 Kč. Rodině ženatého vězně bylo posláno 115 Kčs a jako úložné obdržel 20 Kč. Svobodný vězeň dostal jako úložné 62 Kčs. Zbytek připadl na náklady na výkon trestu.⁴⁹³

Ministerstvo spravedlnosti mělo v roce 1952 pravomoc jen nad menší částí vězeňských zařízení, která byla od roku 1951 postupně předávána do rukou ministerstva národní bezpečnosti. To v témže roce vydalo vlastní nařízení, na základě kterého byli odměňováni vězňi pracující v táborech na Jáchymovsku, Slavkovsku a Příbram-

f. SSNV – nezpracováno, kart. 6., dokument beze jména (dokument o organizačním a obsahovém vývoji československého vězeňství od roku 1948 do roku 1950).

⁴⁸⁹ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Stravování trestanců (17. 1. 1950)

⁴⁹⁰ Výnos ministra spravedlnosti ze dne 27. ledna 1952 č. 678/53-III/1 o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve výrobě. Nový systém byl zdůvodněn slovy: „V socialistickém právním řádu nabývá výkon trestu jiné povahy než v řádu kapitalistickém. Vězeň je zaměstnán společensky užitečnou, produktivní prací, zejména ve výrobě a vychováván ke kladnému poměru ke kolektivní a pro celek užitečné práci. Velmi důležitou pobídkou pro vytvoření kladného poměru vězně k takové práci a ke zvýšení její produktivity je poskytování odměny za práci podle množství a jakosti práce a podle prospěchu, který přináší celku. Poněvadž výše odměny je závislá na pracovním výkonu, získává vězeň přímý zájem na její výši.“ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 8, Výnos ministra spravedlnosti ze dne 27. ledna 1952 č. 678/53-III/1 o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve výrobě. Taktéž včetně tabulek viz NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 20/2, Výnos ministra spravedlnosti ze dne 27. ledna 1952 č. 678/53-III/1 o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve výrobě.

⁴⁹¹ Vězňů pracujících na justičních stacích a zaměstnaných ve vězeňských ústavech se týkal Výnos ministra spravedlnosti ze dne 14. března 1952 č. 3361/52 III/1, o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve vězeňských ústavech a na justičních stacích. Viz NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 20/1, Výnos ministra spravedlnosti ze dne 14. března 1952 č. 3361/52 III/1, o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve vězeňských ústavech a na justičních stacích.

⁴⁹² NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 8, Výnos ministra spravedlnosti ze dne 27. ledna 1952 č. 678/53-III/1 o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve výrobě. Srov. PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 398 an; BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d., 92–96.

⁴⁹³ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 20/2, Výnos ministra spravedlnosti ze dne 27. ledna 1952 č. 678/53-III/1 o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve výrobě.

sku.⁴⁹⁴ Ve směrnicích (s účinností od 1. března 1952)⁴⁹⁵ vycházelo MNB původně z výnosu ministerstva spravedlnosti, nicméně zavedlo několik pozměňovacích návrhů. Po odpočtu národního pojištění a vydržovacích nákladů byl výdělek ženatého vězně rozdělen takto: 50 % na kapesné, 30 % na podporu rodiny a 20 % na úložné (u svobodných – 60 % na kapesné, 40 % na úložné). Vydržovací náklady byly stanoveny stejně jako ve výnosu MS (vězni, který vydělával 2 000 Kčs, se strhávalo 73 % z platu, vězni vydělávajícímu 50 tis. Kčs pouze 48 %). Nově MNB zavedlo snížení kapesného v důsledku špatného pracovního výkonu, které mohlo činit až 50 %. Již o několik týdnů později se však objevila potřeba tuto směrnici poupravit podle zásady „za stejnou práci, stejnou odměnu“, a tím vězně i více motivovat k větším výkonům. Vězeň měl platit pevnou částku 2 000 Kčs jako náklady za výkon trestu. Na základě dostupných materiálů však nelze s určitostí konstatovat, zda byl tento návrh přijat.⁴⁹⁶

Na počátku června 1953 velitelství jednotlivých táborů informovalo vězně o uskutečněné měnové reformě. Byli zpraveni nejen o nové výši svých platů, ale i o tom, že jejich dosavadní úspory se zmenšily v poměru 1:50.⁴⁹⁷ V roce 1956 byl zaveden nový způsob odměňování vězňů, kdy do stanovených nákladů výkonu trestu byly započítány také platy příslušníků ministerstva vnitra zařazených ve správě nápravných zařízení MV a náklady výkonu trestu nepracujících odsouzených.⁴⁹⁸

* * *

Jak v NDR, tak v Československu se přistoupilo na finanční odměňování vězňů za jejich pracovní výkony, v každém státě se však k této otázce přistoupilo podle vlastního uvážení. Systém se v průběhu 50. let celkově proměňoval a oba státy hle-

⁴⁹⁴ Pro ostatní vězně mimo vězeňský ústav Ostrov byly vydány Směrnice o úpravě odměn vězňů zaměstnaných ve vězeňských ústavech MNB a na pracovištích mimo ústav MNB s účinností od 1. července 1952. *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 20/1, Úprava pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve vězeňských ústavech MNB a na pracovištích mimo ústav (1952); a Výnos ministerstva národní bezpečnosti o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve výrobě. *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 20/1, Výnos ministerstva národní bezpečnosti ze dne..., čís. 8. o úpravě pracovních odměn vězňů zaměstnaných ve výrobě (1952).

⁴⁹⁵ Směrnice ministra národní bezpečnosti o odměňování potrestaných ve Vězeňském ústavu OSTROV u Karlových Varů (1952). *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 20/2, Rozkaz ministra národní bezpečnosti o úpravě pracovních odměn vězňů v Jáchymovských pracovních dolech, nár. podnik.

⁴⁹⁶ *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 20/2, Odměňování potrestaných – pozměňovací návrh (24. 3. 1952). Srov. BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d., 95.

⁴⁹⁷ BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*, cit. d., 96.

⁴⁹⁸ PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., cit. d., 399.

daly nejlepší způsob, jak vězně odměňovat, ale zároveň motivovat k větší výkonům. V obou státech vězni získávali kapesné, které následně využívali ke koupi nejrůznějších druhů zboží ve vězeňských kantýnách. Právě tato možnost byla v dokumentech zdůrazňována jako vymoženost „socialistického vězeňství“, ačkoliv ji vězni měli už v meziválečném období. V kantýnách v táborech u uranových dolů si v roce 1950 vězni mohli koupit různé druhy cigaret, tabáku, ovoce (včetně mandarinek a citrónů), veřvových konzerv, cukr, různé kompoty, ale také hygienické potřeby nebo dokonce pivo.⁴⁹⁹ Zavedení kantýn v táborech bylo pozitivně ohodnoceno:

„Zavedení kantin se plně osvědčilo a napomáhá nejen při zvyšování pracovní výkonnosti vězňů, ale působí na vězně výchovně tím, že vězeň pociťuje sám na sobě účinek principu socialistického odměňování podle vykonané práce.“⁵⁰⁰

V Německu se snažili zájem vězňů na produktivitě posílit zároveň i speciálním povolením kouření cigaret: jedna cigareta při padesátiprocentním splnění normy, osm cigaret pro vězně ve funkci vedoucího brigády.⁵⁰¹ Podobná metoda byla uplatňována také v Československu, kde se povolovaly maximálně tři cigarety denně při práci v ústavu, šest cigaret při práci mimo ústav a šest až dvanáct cigaret při podstatném překračování normy. Navíc byli vězni motivováni systémem dalších výhod, jako byla např. úprava vlasů, mimořádné návštěvy nebo zařazení do vyšší disciplinární třídy, ze které poté vyplývala větší práva.⁵⁰² Zároveň se pracovitost a chování vězně zhodnocovaly při podmíněčném propuštění.⁵⁰³

⁴⁹⁹ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, Kantiny stanice SVS Ostrov – stav. Srov. PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 403–405.

⁵⁰⁰ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, Kantiny stanice SVS Ostrov – stav.

⁵⁰¹ WUNSCHIK, Tobias. *Primat der Erziehung oder der Ökonomie?*, cit. d., 154.

⁵⁰² NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména. Také NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Vývoj trestní politiky a činnosti vězeňských zařízení (1951 nebo 1952).

⁵⁰³ Návrh viz NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 18, Produktivita práce vězňů (nedatováno; pravděpodobně konec 40. let, počátek 50. let). Více k podmíněčnému propuštění v Československu v meziválečném období viz ENGELMANNOVÁ, Soňa. *Podmíněné propuštění z výkonu trestu odnětí svobody*. Bakalářská práce. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Katedra trestního práva, 2012, 9; k podmíněčnému propuštění v 50. letech 20. století viz SLABOTÍNSKÝ, Radek. *Amnestie prezidenta republiky v letech 1960 a 1962 a rehabilitace politických vězňů v 60. letech*. Disertační práce. Masarykova univerzita v Brně, 2010, 30–31.

3. Výchovný, nebo ekonomický účel?

Ačkoliv v padesátých letech vzrůstá v obou zemích význam produktivity vězeňské práce, stejně jako v Sovětském svazu zůstává neustále přítomná i její výchovná stránka. Produktivita a výchova k socialistickému způsobu života se v psaných dokumentech neustále proplétají a jsou víceméně neodlučitelné. V praxi se však především v první polovině padesátých let dával velký důraz na zvyšování pracovní zaměstnanosti vězňů, o čemž svědčí nárůst počtu pracovních táborů a pracovních útvarů, kde vězni pracovali pro potřeby národního hospodářství. V Československu se navíc rozvinula soutěž mezi veliteli SVS v odstraňování nezaměstnanosti vězňů a ve zvyšování produktivity jejich práce. Výsledky zaměstnanosti však byly v obou zemích odlišné, což ovšem souviselo s organizačním uspořádáním. V Československu byli vězni masivně nasazováni do trestaneckých pracovních táborů při uranových dolech a zároveň byla vytvořena soustava pracovních útvarů. Německá demokratická republika však nikdy nedosáhla takové struktury pracovních táborů, a proto i zaměstnanost vězňů byla daleko nižší, než měl její východní sused.

Zatímco Německo k dosažení pracovní výkonnosti vězeňské populace využívalo spíše ekonomických praktik, Československo v hojnější míře uplatňovalo represivní opatření. Především se jednalo o systém dávkování stravy podle pracovního výkonu. Zde je však potřeba zdůraznit, že tábory u uranových dolů v severozápadních Čechách vždy ve vězeňském systému tvořily výjimku. Vládly v nich jiné podmínky a jiná pravidla, což bylo s největší pravděpodobností ovlivněno předcházející přítomností sovětských důstojníků, ačkoliv ne všechny sovětské zkušenosti byly nakonec využity. Ke zvýšení produktivity bylo také navrhováno, aby byl zřízen zvláštní trestanecký pracovní tábor umístěný daleko od hranic se západním Německem, ve kterém by bylo soustředěno asi tisíc až dva tisíce „těžkých protistátních vězňů“.⁵⁰⁴ Tento návrh se výrazně podobá speciálním táborům a katorgským táborovým divizím v Sovětském svazu, kam byli umístěováni vězni považovaní za nejnebezpečnější. Vězni v nich byli vystaveni zvláště krutým podmínkám a propuštění z nich bylo zřídka.⁵⁰⁵ Tento tábor však nikdy nebyl zřízen, i když částečně se mu podobá tábor Vykmanov II, který měl krycí označení L a samotní vězni ho nazývali jako „likvi-

⁵⁰⁴ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 18, Produktivita práce vězňů (nedatováno; pravděpodobně konec 40. let, počátek 50. let).

⁵⁰⁵ Více viz BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., s. 20 an, 140–143, 164–185.

dační“, do něhož byli umístováni političtí vězni s nejděššími tresty odnětí svobody. Většina zdejších vězňů si vzpomíná především na tzv. věž smrti, ve které se zpracovával a třídil čistý uran. Vězni se zde dostávali do přímého kontaktu s radioaktivní rudou, bez jakéhokoliv ochranného oblečení nebo ochranných prostředků.

Co měly oba dva státy společné, bylo finanční odměňování vězňů za vykonanou práci, které však navazovalo na zkušenosti z meziválečného vězeňství. V Sovětském svazu se také začalo postupně experimentovat se mzdovým ohodnocováním vězňů, což do značné míry uvolnilo ruce příslušníkům zodpovědným za chod a rozvoj vězeňské administrativy v obou sledovaných státech. Žádný přesný „recept“, jakým nejlepším způsobem vězně motivovat k pracovním výkonům, neexistoval, a tak oba dva státy nezávisle experimentovaly. V konečném důsledku byl systém přes menší rozdíly velmi podobný. Z vězňovy výplaty se odečetla částka za výkon trestu (která se ovšem různě měnila) a zbytek byl rozdělen na kapesné, úložné a částku určenou pro rodinu.

Kapitola 7: Kulturněvýchovná a politická činnost

...oni nás totiž nejdřív školili bachaři. Tam byl třeba tzv. Hnusák. To byl osvěták. Ten noční směnu vzbudil třeba v jedenáct hodin večer na nástup na kulturák. Všichni i s odpolední směnou, a pak nás hodinu školil. Vždycky říkal: ‚Hnusáci, je to tak?‘ Ti v první řadě museli kývat hlavou. ‚Je to tak, hnusáci?‘ Proto se mu říkalo Hnusák. Pak měl přednášku ‚Stalin vzkázal‘. To nám celou hodinu vykládal o tom, co vzkázal Stalin. Pak tam byl také Sedmilhář, taky osvětář. Ten zase říkal: ‚Co vám říkám, nejsou fakta, to se skutečně stalo.‘ Ted' se nikdo nesměl zasmát. Nebo nám vysvětloval, jaký je rozdíl mezi socialismem a kapitalismem. Prý abychom se dobře podívali, za jak dlouho vykopali v Sovětském svazu kanál Volha–Don. To bylo v socialistickém táboře. A abychom se podívali na kapitalisty, jak dlouho trvalo Francouzům a Angličanům, než vykopali kanál La Manche. To jste se nesměl zasmát.⁵⁰⁶

Vyplnit volný čas vězně smysluplnými činnostmi, které měly za cíl odsouzeného převychovat a umožnit mu jednodušší opětovné začlenění do civilního života, bylo vždy jedním z cílů demokratického vězeňství. Vězni se účastnili bohoslužeb nebo školní výuky, která jim nejenom měla rozšířit obzory, ale díky které si mohli zvýšit svou kvalifikaci a snadněji pak získat zaměstnání na svobodě. Ceněna byla také četba různých knih.⁵⁰⁷ Výchovný moment byl od počátku přítomný také v sovětském Gulagu, nicméně jeho zaměření bylo jiného charakteru. Ve všech táborech a koloniích existovala kulturněvýchovná jednotka, která byla podřízená vedení jednotlivých táborů a centrálnímu kulturněvýchovnému oddělení. Tyto instituce vytvářely iluzi, že vězni nejsou jenom izolováni a využíváni, ale také školeni a převychováni.⁵⁰⁸ Hlavním úkolem kulturněvýchovných jednotek bylo zvýšit produktivitu

⁵⁰⁶ Rozhovor s Jozefem Kyckou, tazatel: Tomáš Bouška. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*. Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.

⁵⁰⁷ Více ke vzdělávání odsouzených v Československu v meziválečném období viz JOHN, Roman. Vzdělávání odsouzených ve druhé polovině 20. století. In *Historická penologie*, č. 3, 2010, 1–9, 1 an.

⁵⁰⁸ V roce 1931 vedoucí správy Gulagu Kogan napsal, že kulturněvýchovná práce má dva cíle „a) dosáhnout plného třídního rozvrstvení vězňů a s pomocí nám blízké sociální vrstvy provést nezbytná opatření, b) napravit a politicky vychovávat sociálně blízký prvek.“ V tomto případě se mají na mysli pouze kriminální vězni. BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 57.

vězeňské práce, nicméně jejich další úkoly by se daly rozdělit do následujících kategorií: ideologická činnost (indoktrinace) s cílem vychovat „pravého socialistického občana“; kulturní činnost, v rámci které se vězni mohli účastnit různých zájmových a uměleckých kroužků; a vzdělávací činnost s cílem zvýšit jejich kvalifikaci.

Převýchova člověka, jenž se měl stát plnohodnotnou součástí „nové společnosti“, zvýšení intelektuálního niveau a rozvoj vězně jako sovětského občana měly být uskutečněny politickou indoktrinací v podobě přednášek a politických školení. V nich byli vězni seznamováni se Stalinovými projevy, se zprávami o úspěších Sovětského svazu a v průběhu druhé světové války také s hrdinskou minulostí rodné země.⁵⁰⁹ Mezi ideologickou činností bychom mohli také zařadit například nástěnné noviny, které byly vydávány téměř ve všech pracovních táborech a koloniích, a v nichž se nacházely články o pracovním hrdinství mezi vězni, úderníky a členy stachanovského hnutí. Byly v nich také uveřejňovány různé příběhy vězňů a informace o událostech z vnějšího světa.⁵¹⁰ Cílem těchto článků bylo nejenom pozvednout pracovní výkonnost vězňů, ale zároveň je přesvědčit o výhodách socialistického života.

Kromě ideologické převýchovy v Gulagu existovaly i různé umělecké kroužky se zaměřením na divadlo, hudbu, malířství nebo šachy. Byly určeny pro vězně, kteří vzorně pracovali, a měly především sloužit úderníkům a členům stachanovského hnutí. Jak však vypadala skutečnost, je těžké konstatovat. Inna Klause ve svém článku poukázala na to, že ve třicátých a padesátých letech byla kulturní práce v Gulagu do velké míry fiktivní i přes množství zpráv kulturněvýchovných jednotek, které však obsahují množství floskulí. Důvodem byl především nedostatek dostatečně kvalifikovaného personálu a drsné životní podmínky mající za následek fyzické vyčerpání většiny vězňů.⁵¹¹ Kromě kroužků tohoto typu vznikaly ještě tzv. kulturní brigády, v nichž se většinou nacházelo 15–25 vězňů. Většinou se jednalo o profesionální umělce, kteří byli osvobozeni od práce, byli ubytováni v lepších barácích a mohli se svobodněji pohybovat. Získat pozici v tzv. kulturní brigádě znamenalo zvýšení šancí

⁵⁰⁹ Více viz KOLOMEYSKIY, Ilya A. The Cultural-Educational Work in the Camps of the GULAG of the NKVD During the Great Domestic War (on the Example of the CHELYABLAG). In *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 2009, č. 2, 200–208, 204 an.

⁵¹⁰ Obsah nástěnných novin z pracovních táborů a kolonií z Karlagské oblasti viz BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 61–64.

⁵¹¹ KLAUSE, Inna. Musik per Ordnung. Offizielles Kulturleben in Stalins Zwangsarbeitslagern. In *Osteuropa (Das Lager schreiben. Varlam Šalamov und die Aufarbeitung des Gulag)*, 2007, Nr. 6, 301–313, 305.

na přežití. Účelem těchto brigád byla víceméně zábava dozorců, ačkoliv v dokumentech jsou tyto kulturní brigády prezentovány jako prostředek ke zvýšení produktivity, nebo k převýchově vězňů.⁵¹²

Kulturněvýchovné jednotky ovšem nepořádaly pouze kampaně za zvýšení produktivity, ale také financovaly množství profesionálních a technických výcvikových kurzů a účastnily se celonárodní kampaně za vymýcení negramotnosti. Baráky a táborová pracoviště byly ověňčeny slogany, fotografiemi a ilustracemi, které bylo možné spatřit v celé sovětské společnosti.⁵¹³

Podobným směrem se kulturně-politická činnost rozvíjela ve vězeňských institucích i v Československu a v Německé demokratické republice. V obou státech bylo možné pozorovat odklon od výchovné práce, která měla za úkol rehabilitovat odsouzeného a zajistit mu úspěšnější reintegraci do společnosti po propuštění. Oba státy se začaly zaměřovat na politickou a kulturněvýchovnou práci, jejíž prioritou stejně jako v Sovětském svazu byla pracovní produktivita vězňů.

Osvětovou výchovnou činnost v Československu po roce 1948 zajišťoval pomocník náčelníka pro kulturněosvětovou činnost, nebo jiný kulturněosvětový pracovník (dále osvětový instruktor).⁵¹⁴ Ti víceméně převzali dosavadní roli výchovných učitelů. Nicméně do poloviny 50. let neřešil otázku výchovného působení žádný předpis. Teprve v červenci 1956 politické byro ÚV KSČ vzalo na vědomí návrh „Směrnice pro kulturně osvětovou činnost mezi vězni“, která stanovila hlavní prostředky převýchovy v pořadí: produktivní, společensky prospěšná práce; správný táborový režim; kulturněosvětová činnost. Kulturněosvětová činnost měla sloužit k převýchově zejména odsouzených z řad dělníků, malých a středních rolníků a pracujících inteligence.⁵¹⁵

Pro vězně byly pořádány politické a osvětové přednášky, které prováděli osvětoví instruktoři, velitelé stanic Sboru vězeňské stráže a pracovních útvarů, prokurátoři a funkcionáři KSČ, povinné.⁵¹⁶ Na tyto přednášky však bývalí političtí vězni, většinou vysokoškolsky vzdělaní lidé, profesori, právníci nebo kněží, vzpomínají

⁵¹² Tamtéž, 302–309.

⁵¹³ BARNES, Steven A. *Death and Redemption*, cit. d., 61.

⁵¹⁴ *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, Směrnice pro provádění kulturně-osvětové práce mezi vězni v nápravně pracovních táborech ministerstva vnitra republiky československé.

⁵¹⁵ JOHN, Roman. *Vzdělávání odsouzených*, cit. d., 4.

⁵¹⁶ Od července 1949 do 1. ledna 1950 bylo uspořádáno celkem 1186 osvětových přednášek. *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména (asi 1950).

s úsměvem na rtech, protože osvětoví pracovníci byli velmi často lidé jen se základním vzděláním, kteří prošli pouze základním ideologickým školením o marxismu-leninismu.⁵¹⁷ Z tohoto důvodu většinou neměly přednášky na názory politických vězňů žádný vliv, zvláště pokud se do vězení dostali za své přesvědčení bojovat proti komunismu a za demokratické svobody. Zda však měly vliv na kriminální nebo retribuční vězně, se můžeme jenom domnívat.⁵¹⁸

Kromě toho se dbalo i na revizi ústavních knihoven, ze kterých byly po roce 1948 odstraněny knihy „se zaměřením proti SSSR a proti boji dělnické třídy za socialismus. Dále se vyřazovaly knihy obsahově závadné, jako detektivky, romány s erotickým podbarvením apod. Knihovny byly doplněny literaturou marxistickou a jinými pokrokovými díly.“⁵¹⁹ Sami pamětníci se zmiňují, že pokud bylo možno si půjčovat knihy, tak jen ideologického charakteru. Odbornou literaturu a časopisy mohl obdržet pouze ten, kdo plnil normu a řádně se choval, nepracující jen ve výjimečných případech.⁵²⁰ Dostupné měly být také noviny a časopisy. Počátkem roku 1949 se ve vězeňském ústavu ve Valdicích na zkoušku zavedla četba denního tisku, přičemž se sledovalo, jaký vliv má na odsouzené. Podle zprávy z roku 1950 byla tato výuka velmi úspěšná a stala se jedním z nejdůležitějších výchovných prostředků, a tak byla rozšířena na všechny vězeňské ústavy. Podle této zprávy odebíralo v roce 1949 20 % vězňů denní tisk (11,7 % Rudé právo, 4,8 % Práci a 3,6 % Tvorbu). Vězni německé národnosti mohli číst Neues Deutschland a Tägliche Rundschau.⁵²¹ Ale ne všem vězňům bylo umožněno číst denní tisk. Rozhovory s politickými vězni ukazují, že alespoň v první polovině padesátých let byl pro ně denní tisk nedostupným zbožím.⁵²² Tato situace se začala proměňovat až v druhé polovině padesátých let.⁵²³ Pro odsouzené byla připravována také filmová představení, ale často se pouštěly filmy sovětské produkce a ideologického zabarvení. V druhé polovině roku 1949

⁵¹⁷ Viz např. úvodní citát nebo viz PINEROVÁ, Klára. Vývoj československého vězeňství po druhé světové válce, cit. d., 12–30, 18 an. Srov. JOHN, Roman. Vzdělávání odsouzených, cit. d., 3.

⁵¹⁸ PINEROVÁ, Klára. Vývoj československého vězeňství, cit. d., 19.

⁵¹⁹ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména (asi 1950).

⁵²⁰ JOHN, Roman. Vzdělávání odsouzených, cit. d., 3.

⁵²¹ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména (asi 1950).

⁵²² Viz také ručně napsaná poznámka „Výšetřovancům pro politické delikty nemohl být IV/1950 vydáván žádný tisk.“ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Vývoj trestní politiky a činnosti vězeňských zařízení (1951 nebo 1952). Rozhovor s Julií Hruškovou, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners*, cit. d.; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni*, cit. d.

⁵²³ Rozhovor s Julií Hruškovou, cit. d.; Rozhovor s Hanou Truncovou, cit. d.

bylo vězňům promítnuto 248 filmů⁵²⁴, v roce 1950 dokonce 1 973 filmů.⁵²⁵ Zvyšoval se také počet dostupných promítacích aparátů. Občas byl promítán také pro vězně zajímavý film, nicméně to sloužilo k odvrácení pozornosti vězňů, aby vězeňská správa mohla provést náhodnou prohlídku a znepríjemnit odsouzeným jejich život.⁵²⁶

Kromě ideologicko-politické výchovy se mohli odsouzení účastnit také různých zájmových kroužků, které mohli vést také vězni. Pro negramotné a málo gramotné odsouzené byly organizovány kroužky základního vzdělání, které byly povinné. Ve věznicích Pardubice jeden z takových kroužků vedla i profesorka archeologie z Univerzity Karlovy Růžena Vacková.⁵²⁷ Vězni se také mohli účastnit různých hudebních, dramatických a tělovýchovných kroužků.⁵²⁸ Pro zajímavost uveďme, že v posledním měsíci roku 1949 existovaly následující kroužky:

<i>„76 kroužků ruštiny s</i>	<i>1 218 vězni</i>
<i>29 kroužků recitačních s</i>	<i>514 vězni</i>
<i>34 kroužků pěveckých s</i>	<i>481 vězni</i>
<i>36 kroužků hudebních s</i>	<i>380 vězni</i>
<i>25 kroužků divadelních s</i>	<i>389 vězni.</i> ⁵²⁹

Bývalí političtí vězni se o těchto kroužcích v rozhovorech občas zmiňují. Podle vzpomínek Julie Hruškové bylo v roce 1953 ženám umožněno navštěvovat kroužek výtvarného umění, který zpočátku vedla malířka Oldřiška Keithová.⁵³⁰ Později vedení tohoto kroužku převzala komunistka Jarmila Taussigová-Potučková⁵³¹, členka

⁵²⁴ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména (asi 1950).

⁵²⁵ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Vývoj trestní politiky a činnosti vězeňských zařízení (1951 nebo 1952).

⁵²⁶ Hana Truncová si vzpomíná, že jednou jim promítali pohádku *Pyšná princezna*: „*Pamatuju si, že jednou se na lágru rozkřiklo: ‚Bude krásný film, určitě Pyšná princezna. ‚ A taky že byla. Pak jsme se vrátily a měly jsme všechno rozházené – cukr, sláma ze slámníku, všechno na jedné kupě.*“ Rozhovor s Hanou Truncovou, cit. d. K filmovým představením taktéž viz rozhovor s Vlastou Jakubovou, cit. d.

⁵²⁷ NA, f. SSNV – nezpracováno, osobní vězeňský spis Růžena Vacková.

⁵²⁸ JOHN, Roman. Vzdělávání odsouzených, cit. d., 4. Taktéž NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, Směrnice pro provádění kulturně-osvětové práce mezi vězni v nápravně pracovních táborech ministerstva vnitra republiky československé.

⁵²⁹ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument beze jména (asi 1950).

⁵³⁰ Oldřiška Keithová (1921–2003) významná malířka, výtvarnice a restaurátorka.

⁵³¹ Jarmila Taussigová-Potučková (1914–2011). Členka komunistické strany, jedna z vedoucích představitelů Komise stranické kontroly, odpovědná za politickou a kádrovou činnost v KSČ. Byla odsouzena v roce 1952 v jednom z procesů následujících proces s Rudolfem Slánským a propuštěna na amnestii v roce 1960.

komunistické strany a jedna z vedoucích představitelů Komise stranické kontroly.⁵³² I Augustin Bubník⁵³³ si vzpomněl, že v táboře Bytíz, nacházejícím se na Slavkovsku, existoval sportovní a kulturní kroužek. Pro odsouzené hokejisty dokonce dozorci vytvořili hokejové hřiště.⁵³⁴ Možnost účastnit se různých kroužků kulturního a vzdělávacího rázu byla především pro politické vězně oázou aktivit, při nichž dávali svému životu smysl. Nicméně je potřeba zdůraznit, že i v těchto kroužcích hrála ideologická činnost významnou roli.⁵³⁵

Poslední rovinou byla odborná školení, která měli na starosti vybraní pracovníci ze závodů, přičemž obsah se volil podle pracoviště odsouzených. Jejich počet byl v roce 1950 víceméně stejný jako počet osvětových přednášek.⁵³⁶ Předpokládáme však, že na počátku padesátých let více než o zvýšení kvalifikace vězňených šlo o jejich rychlé zaučení do práce v národním podniku, aby se zvýšila kvalita jejich práce a produktivita.

Směrnice z roku 1956, ačkoliv je poplatná třídnímu pohledu, představovala počátek postupného odklonu od čistě represivního pojetí výkonu trestu k pojetí zaměřenému na nápravu odsouzených. V této době se od úseku ostrahy oddělil úsek výchovy a objevují se referenti výchovy, předchůdci pozdějších vychovatelů. V průběhu 60. let se vzdělávání odsouzených stává opět nedílnou součástí programů zacházení s vězni.⁵³⁷

Podobně jako v Československu byla politicko-kulturněvýchovná práce organizována také v NDR. Ke změně došlo především v souvislosti s předáním rezortu vě-

⁵³² Rozhovor s Julií Hruškovou, cit. d.

⁵³³ Gustav (Augustin) Bubník (1928). Jako bývalý československý hokejový reprezentant, držitel stříbrné medaile ze ZOH 1948 a mistr světa z roku 1949, byl v roce 1950 odsouzen na 14 let ve vojenském procesu Ing. Modrý a spol. Prošel vyšetřovací vazbou ve smutně proslulém Domečku v Praze na Hradčanech. Byl vězněn v Plzni na Borech, v jáchymovských i příbramských trestaneckých pracovních táborech, na Pankráci i v Ruzyni. V roce 1955 byl omilostněn, ale do reprezentace ani do nejvyšší hokejové soutěže se už vrátit nesměl. V letech 1998–2002 byl poslancem dolní komory Parlamentu ČR.

⁵³⁴ Rozhovor s Augustinem Bubníkem, tazatelka: Jana Melicharová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze. Redigovaný rozhovor uveřejněn: MELICHAROVÁ, Jana. *Vězeňská zařízení Vojna a Bytíz na Příbramsku v pamětech politických vězňů (životní příběhy)*. Diplomová práce. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 2004.

⁵³⁵ K ideologické rovině těchto kroužků Růžena Vacková poznamenala: „Mám za ideologický útisk, že účast v kroužcích je spojována s názorovým přeškolováním a takto hodnocena i při právních aktech.“ NA, f. SSNV – nezpracováno, osobní vězeňský spis Růžena Vacková.

⁵³⁶ V letech 1949 a 1950 se uskutečnilo 1186 odborných přednášek. NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, dokument bez jména (asi 1950).

⁵³⁷ Více viz JOHN, Roman. Vzdělávání odsouzených, cit. d., 4; BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. In *České vězeňství*, č. 2 – 3, 1999.

zeňství ministerstvu vnitra.⁵³⁸ Z knihoven byly odstraněny jak knihy s nacistickým a rasistickým obsahem, tak knihy zaměřené proti Sovětskému svazu. Schválené časopisy, noviny brožury a knihy si však nemohli půjčovat vězni odsouzení za špionáž a agentskou činnost. Co se však výrazně odlišovalo od československého případu, byla možnost půjčit si knihy náboženského charakteru, především Bibli. Zatímco v roce 1952 Hlavní oddělení vězeňství v NDR zakoupilo několik tisíc nových exemplářů,⁵³⁹ v Československu byl již první květnový den roku 1950 vydán příkaz k odstranění všech křížů a k přeměně kostelů a kaplí na přednáškové sály.⁵⁴⁰

Dalším rozdílem je jiná rétorika v materiálech věnujících se této oblasti. Zatímco v československých materiálech se zdůrazňuje především práce jako výchovný prostředek a ideologická výchova sloužící k přeměně vězně v socialistického občana a v podobném duchu je popisována také kulturní a sportovní činnost, v materiálech z německé proveniencí je tomu v první polovině padesátých let jinak. Práce a zvýšení produktivity stojí sice na prvním místě, ale druhým významným bodem je kulturní činnost, která má být prostředkem ke zvýšení pracovní produktivity. Prioritou se staly nikoliv přednášky ideologického rázu, které by byly vedeny osvětovými pracovníky, ale zvýšení počtu kulturních místností. Jako příklad nám může posloužit pořadí aktivit, které se v nich měly odehrávat:

- *„provádění odborného školení a pracovních porad za účelem zvýšení pracovní produktivity,*
- *uvedení vědeckých a všeobecných přednášek v oboru vědy a kultury ve spojení s filmovými přednáškami,*
- *vytvoření a vystoupení sborů a kapel pro pracující vězně,*
- *provádění diskuzí o knihách,*

⁵³⁸ Ještě v materiálu z proveniencí justice z roku 1951 se konstatuje, že z 6měsíčního kurzu pro sociální pedagogy vycházejí odborníci pro kulturní a sociální péči. V této souvislosti je nutné zvýraznit i terminologii, která se v dokumentu používá. Popisuje se kulturní a sociální péče, nikoliv politicko-kulturní výchova. Neexistence skoro žádných změn souvisí samozřejmě s osobou Wenera Gentze, který udržoval v oblasti vězeňství určitý standard demokratického vývoje. BA, f. DP 1/30018, Arbeitsprogramm der Hauptabteilung Justizhaftanstalten (1951).

⁵³⁹ BA, f. DO 1/28509, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf dem Gebiet des Strafvollzugswesens im allgemeinen sowie Darlegungen des Wesenszuges des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (pravděpodobně 1952).

⁵⁴⁰ JOHN, Roman. Vzdělávání odsouzených, cit. d., 4.

- *nenucený společenský život pracujících vězňů spojený s četbou povoleného tisku a literatury, zábavné hry atd.*⁵⁴¹

Přednášky ideologického rázu, v tomto případě diskuze o knihách, které byly prováděny v menších skupinách s kvalifikovanými propagandisty, se v tomto výčtu nachází až na čtvrtém místě. Netvrdíme, že by se přednášky s ideologickým a propagandistickým zaměřením ve východoněmeckých věznicích nepořádaly, nicméně důraz na politickou činnost je zde překvapivě daleko nižší. Na síle začíná nabývat až v druhé polovině 50. let. V návrhu směrnice o politicko-kulturní výchovné práci mezi odsouzenými se vycházelo z proslovu generálního tajemníka Waltera Ulbrichta na 5. zasedání ÚV SED, kde mj. pronesl:

*„Do současnosti se ve vězeňství nacházejí buržoazní pozůstatky, které je potřeba překonat, a je nutné dosáhnout převýchovy narušitelů zákona na poctivé a disciplinovaně pracující lidi prostřednictvím dobře organizované produktivní práce a politicko-kulturní výchovné práce.*⁵⁴²

Červencové zasedání SED v roce 1958 se zaměřovalo především na ekonomické otázky a na intenzifikaci výstavby socialismu na všech společenských úrovních. Byl přijat sedmiletý ekonomický plán, který znamenal zrušení pětiletého plánu původně platného pro léta 1956–1960. Ke zvýšení produktivity vězeňské práce, která nabyla díky proslovu na důležitosti, měla sloužit i politicko-kulturní výchovná práce, která se stejně jako v československém případě skládala z práce s tiskem (v podobě půl hodiny v intervalu ne větším než 3 týdny), koupě novin a časopisů, četby pokrokové a marxistické literatury, přednášek a poslechu rozhlasu, filmových představení, ale také z kulturních a sportovních aktivit a odborných přednášek. Zajímavostí je, že členy sborů a hudebních orchestrů mohli být pouze prvotrestaní, vězni odsouzení do jednoho roku odnětí svobody a vězni ocenění za dobrou disciplínu a pracovní výsledky.⁵⁴³

V porovnání s Československem je patrné také rozlišení politicko-kulturní výchovné práce mezi pracujícími a nepracujícími vězni, především v první polovině

⁵⁴¹ BA, f. DO 1/28466, Entwurf (20. 9. 1954)

⁵⁴² Citováno dle: BA, f. DO 1/28567, Entwurf Richtlinie Politisch-kulturelle Erziehungsarbeit unter den Strafgefangenen (15. 10. 1958).

⁵⁴³ BA, f. DO 1/28567, Entwurf Richtlinie Politisch-kulturelle Erziehungsarbeit unter den Strafgefangenen (15. 10. 1958). Srov. BA, f. DO 1/28474, Lektion Über das Thema die Marxistisch-leninistischen Principen der Erziehung und Ihre Anwendung bei der Erziehung der Angehörigen des Strafvollzuges und bei Erziehung der Strafgefangenen.

padesátých let. Jak bylo uvedeno v předcházející kapitole, v NDR se daleko více potýkali s nezaměstnaností vězňů, kterou víceméně vyřešili až na konci padesátých let. Z tohoto důvodu vězeňská administrativa musela nepracujícím vězňům věnovat pozornost a zajistit jim jinou činnost. Tou měly být přednášky všeobecného a přírodovědného charakteru. Dále se mělo dbát na to, aby pracující a nepracující vězni nepřišli do vzájemného kontaktu.⁵⁴⁴

⁵⁴⁴ BA, f. DO 1/28466, Vorschläge zur Verbesserung der Kulturarbeit mit den Strafgefangenen (15. 9. 1954)

Kapitola 8: Vězeňská populace

V roce 1951 bylo překročeno k dalšímu prohloubení zásady třídního výkonu trestu. Odsouzené třídní nepřátele bylo třeba izolovat od ostatních vězňů a upravit výkon tak, aby u třídních nepřátel převažovala složka represivní, u ostatních odsouzených výchovná.⁵⁴⁵

Vybudování „nové společnosti“ vyústilo v Československu v cca 150 000 politických vězňů⁵⁴⁶ a v sovětské okupační zóně/Německé demokratické republice v cca 280 000 politických vězňů.⁵⁴⁷ Kromě politických vězňů se však v poválečných věznicích objevily i jiné skupiny vězňů. V jakém počtu a v jakém složení se vězni nacházeli ve věznicích a v pracovních táborech, z jakého sociálního prostředí pocházeli patří mezi důležité otázky, na něž se pokusí odpovědět tato část. Kapitola se také zaměří na okolnost, zda a jak se proměňoval přístup k odsouzeným. Jak je známo, v Sovětském svazu se k odsouzeným přistupovalo podle třídního hlediska a podle jejich trestu, přičemž kontrarevoluční vězni stáli na nejnižším stupni žebříčku. Do jaké míry československý a východoněmecký systém využíval těchto zkušeností, je kromě jiného nutné analyzovat i na základě právních dokumentů té doby.

1. Kategorie vězňů

Po druhé světové válce se ve věznicích obou zemí objevily nové kategorie vězňů. Mimo kriminální vězně, kteří byli odsouzeni za kriminální trestné činy, se československé věznice začaly naplňovat retribučními vězni a ve východním Německu vězni, které odsoudily sovětské vojenské soudy. V obou jmenovaných případech se jednalo o jedince, kteří byli odsouzeni za své skutky v období nacistické nadvlády;

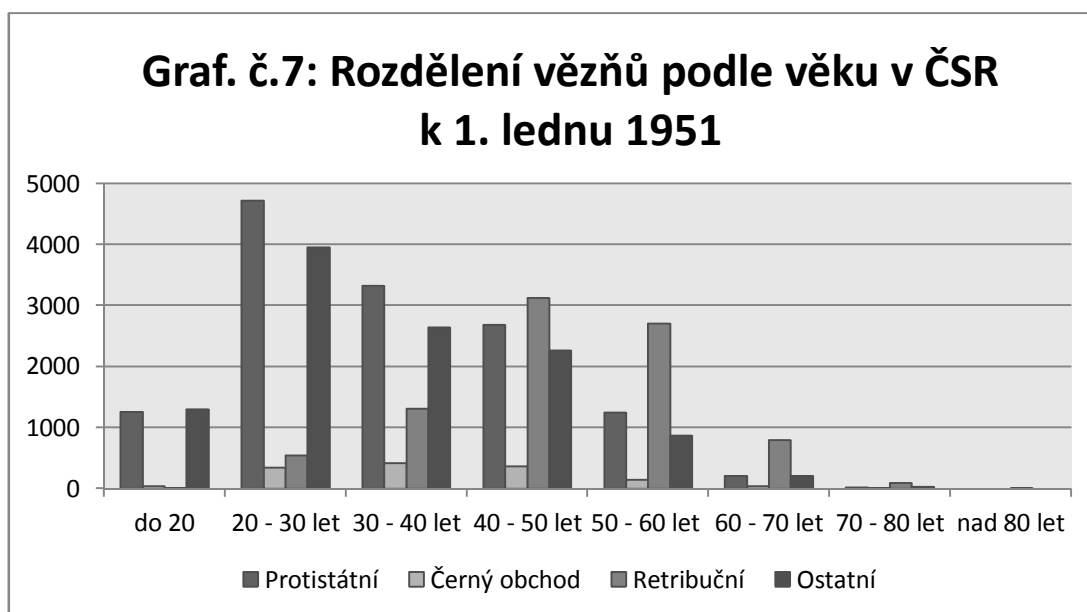
⁵⁴⁵ NA, f. SSVV – nezpracováno, kart. 6, Vývoj trestní politiky a činnosti vězeňských zařízení (1951 nebo 1952).

⁵⁴⁶ Valná většina autorů odhaduje počty obětí mezi 100 000 až 150 000, ale charakteristiky jsou mnohdy nejasné, protože buď chybí časové rozmezí, nebo charakteristika obětí. Robert Evanson mluví o 132 000 obětech, Vilém Hejl ve spolupráci s Karlem Kaplanem vyčíslil počet na 69 000. Nejvyšší počet udává Antonín Kratochvíl ve své knize *Žaluji*, kde udává, že mezi lety 1948–1960 bylo odsouzeno z politických důvodů 217 000 občanů. BLAIVE, Muriel. *Promarněná příležitost*, cit. d., 188 an.

⁵⁴⁷ Je nemožné uvést přesný počet politických vězňů v SOZ/NDR (1945–1989); v současném stádiu výzkumu se jejich skutečný počet odhaduje mezi 170 000 a 280 000. SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR Versuch einer statistischen Beschreibung. In *Historical Social Research*, roč. 23, č. 4, 1998, 3–78, 3.

v německém případě vrcholní členové NSDAP a váleční zločinci; v československém případě se k nim řadili také kolaboranti, denuncianti a pomocníci nacistického režimu. Na konci čtyřicátých let tyto skupiny doplnili političtí vězni, kteří oponovali novému komunistickému systému.

Kriminální vězni se nacházejí v každém vězeňském systému, a to i demokratickém. V. I. Lenin sice předpokládal, že s přeměnou společnosti dojde k vymýcení tohoto společenského nešvaru, nicméně následující historický vývoj ukázal, že se hluboce zmýlil. Jejich počet se v Sovětském svazu nesnižoval, ba právě naopak. Totéž platilo i v Československu a ve východním Německu. Informací o kriminálních vězňích máme jen velmi málo, a to jak statistického rázu, tak o vnitřním a každodenním životě této subkultury. Podle dostupných československých statistik většina odsouzených spáchala svůj trestný čin mezi dvacátým a třicátým rokem života a pocházela hlavně z dělnického prostředí (více viz následující graf a graf č. 13).⁵⁴⁸ Informace podobného rázu se v německých archivech bohužel nepodařilo dohledat.

Zdroj: NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. materiály různé – 1951 – 1952, Statistické tabulky o stavu vězňů k 1. lednu 1951.

S koncem druhé světové války a porážkou nacismu vyvstala otázka potrestání válečných zločinců, zrádců a kolaborantů. Již v průběhu války se diskutovalo o jejich

⁵⁴⁸ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. materiály různé – 1951 – 1952, Statistické tabulky o stavu vězňů k 1. lednu 1951.

potrestání a následně bylo přijato několik zákonných opatření. Obecné zásady zúčtování s provinilci obsahovala IX. kapitola tzv. Košického vládního programu, vyhlášeného v prvních dubnových dnech. Základními právními normami, na základě kterých pak byli odsuzováni takto provinilí jedinci, byly dekrety prezidenta republiky č. 16 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a mimořádných lidových soudech, a č. 17 Sb., o Národním soudu (prováděcí vládní nařízení bylo zveřejněno pod č. 18). Oba dekrety byly vydány 19. června 1945 s účinností od 9. července. Menší přestupky byly trestány podle dekretu č. 138/1945 Sb., o trestání některých provinění proti národní cti, vydaného 27. října 1945. V březnu roku 1948 byly pak vydány zákony č. 33 a 34, které obnovily účinnost retribučních dekretů.⁵⁴⁹ Celkem bylo na základě těchto právních norem mimořádnými lidovými soudy v období od roku 1945 do roku 1948 odsouzeno asi 33 tisíc osob.⁵⁵⁰

Věznice byly v důsledku retribuční trestní politiky přeplněné a navíc ne všechny věznice byly v rukou justice, která do značné míry musela vyjednávat s místními úřady. Situace se částečně uklidnila v roce 1946, kdy začaly naplno pracovat mimořádné lidové soudy, bylo vydáno několik právních norem upravujících podmínky ve vazbě a byl zahájen tzv. organizovaný odsun německého obyvatelstva. V lednu téhož roku se uvádělo, že v českých zemích je 21 024 vězňů, nicméně většina vězňů odsouzených za retribuční přečiny se nacházela v internačních táborech.⁵⁵¹ V prosinci o dva roky později počet vězňů nepatrně klesl. Uvádělo se, že z 20 970 všech vězňů je 11 870 retribučních, což představovalo 56,6%. Mezi nimi se nacházelo 7 190 Němců.⁵⁵²

Už od přelomu čtyřicátých a padesátých let byla v Československu patrná snaha umožnit Němcům odchod za hranice, a přispět tím ke sloučení rozdělených rodin.

⁵⁴⁹ Na Slovensku probíhala retribuční podle samostatné normy – nařízení Slovenské národní rady z 15. května 1945, č. 33 Sb.

⁵⁵⁰ JANÁK, Dušan. Retribuční vězni a československé vězeňství v letech 1945–1955. Stav a výsledky výzkumu. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955: sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 28.–29. 11. 2001 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR č. 409/99/0374*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2001, 10–22, 17. Mimořádné lidové soudy odsoudily v letech 1945–1947 v českých zemích 22 087 osob, z toho 713 k smrti a 741 na doživotí. Národní soud v Praze odsoudil 80 lidí. Srov. STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů v českých zemích v letech 1945–1955. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955: sborník z mezinárodního semináře konaného dne 25. 10. 2000 v Praze*. Praha: Vězeňská služba České republiky, 2001, 112–148, 122.

⁵⁵¹ STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů, cit. d., 118.

⁵⁵² STANĚK, Tomáš. *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea, 2002, s. 91. Taktéž STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů, cit. d., 125.

K tomu docházelo už od roku 1947.⁵⁵³ Retribuční vězni, kteří žádali o odchod za hranice, byli umísťováni do objektu TNP v Ostravě-Kunčicích.⁵⁵⁴ Mezi výrazné zlomy v retribučním vězeňství patří roky 1953 a 1955. 4. května 1953 byla vyhlášena amnestie prezidenta republiky, ve které bylo propuštěno celkem 15 379 vězňů. U retribučních vězňů se počítalo s řízením tzv. individuálních amnestií podle 2. odstavce IX. článku, k jehož provedení vydala prokuratura zvláštní výnos.⁵⁵⁵ Kladně bylo vyhověno 2 073 retribučním trestancům.⁵⁵⁶ Odsun byl ale trochu zpomalen, a k prvním transportům docházelo až na sklonku roku 1953.

V lednu 1955 bylo v Československu včetně osob na eskortách vykázáno celkem 3 108 retribučních vězňů, z toho bylo 251 žen. Němečtí vězni představovali 69,2 % z tohoto počtu.⁵⁵⁷ Druhým zlomem byla amnestie z 9. 5. 1955, při které došlo k radikálnímu snížení počtu retribučních vězňů. V březnu 1955 jich bylo ve vězeňských ústavech vykazováno 3014, nicméně o několik měsíců později, v prvních mrazivých prosincových dnech, na československém území pobývalo pouze 13 retribučních vězňů.⁵⁵⁸

Zatímco v Československu obstarávaly potrestání válečných zločinců a kolaborantů československé úřady, v Německu situace vyvěrala z jeho speciálního postavení. Váleční zločinci a členové nacistické strany a jejich organizací byli ve východním Německu souzeni sovětskými vojenskými tribunály.⁵⁵⁹ Ty však pro svou práci potřebovaly podklad na poli mezinárodního práva, který získaly na základě Londýnské dohody z roku 1945, odkazující na Moskevskou deklaraci, na jejímž základě bylo určeno, kteří vojenští důstojníci, vojáci a členové NSDAP jsou zodpovědní za válečné zločiny a podle jakých zákonů mají být souzeni. Další právní normou ospravedlňující orgány okupační správy soudit německé státní občany byl zákon Spojenecké kontrolní komise

⁵⁵³ STANĚK, Tomáš. Vysídlení retribučních vězňů německé národnosti z Československa v letech 1945–1956. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava: Slezské zemské muzeum, s. 46.

⁵⁵⁴ STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů, cit. d., 133 an. Podmínky v tomto středisku byly dost neutěšené. Většina lidí byla přes den zaměstnána mimo objekt jako svobodné pracovní síly. Pravidla uplatňovaná v táborovém zařízení, a to i po zrušení zdejšího TNP, omezovala jejich volnost a nakládání s vydělanými penězi.

⁵⁵⁵ STANĚK, Tomáš. Vysídlení retribučních vězňů, cit. d., s. 58.

⁵⁵⁶ STANĚK, Tomáš. *Retribuční vězni v českých zemích*, cit. d., s. 135.

⁵⁵⁷ STANĚK, Tomáš. Vysídlení retribučních vězňů, cit. d., s. 61.

⁵⁵⁸ STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů, cit. d., 136 an.

⁵⁵⁹ K sovětským vojenským tribunálům viz HILGER, Andreas – SCHMEITZNER, Mike – SCHMIDT, Ute. *Sowjetische Militärtribunale. Die Verurteilung deutscher Zivilisten 1945–1955. Band 2*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2003; BOHSE, Daniel. *Sowjetische Militärjustiz der SBZ/DDR (1945–1955). Tagungband*. Halle: Institut für Geschichte, 2007.

č. 10 z 20. prosince 1945⁵⁶⁰. Sovětské vojenské tribunály kromě tohoto zákona odsouzovaly podle známého paragrafu 58 trestního zákona o „kontrarevoluční sabotáži“⁵⁶¹, který se v historii Sovětského svazu zažil podobně jako v Československu zákon 231/1948 Sb. nebo v NDR paragraf 6 Ústavy Německé demokratické republiky ze 7. října 1949. Jednalo se o právní normy, na základě kterých bylo za brány věznic a pracovních táborů odsouzeno mnoho nevinných lidí, přičemž jeden z důvodů bylo smýšlení proti komunistickému režimu. Kromě tohoto paragrafu byli němečtí občané souzeni i podle dalších právních norem, jako např. paragraf 43.⁵⁶²

Podle posledních studií bylo sovětskými vojenskými soudy odsouzeno asi 35 000 osob, přičemž autorskému týmu ve složení Andreas Hilger, Mike Schmeitzner a Ute Schmidt se podařilo na základě německých a sovětských archivních materiálů (seznamy komisí, personální složky a podklady pro soudy a rehabilitace) sesbírat celkem 25 292 případů.⁵⁶³ Na základě jejich analýzy byly předloženy překvapivé závěry. Nacističtí a váleční zločinci představovali druhou největší skupinu delikventů, přičemž tvořili pouze 18 % všech odsouzených. Ostatních 72 % případů bylo jasně politicky motivováno.⁵⁶⁴ Tento statistický rozbor prokázal, že činnost sovětských vojenských tribunálů přispěla k prosazování diktatury v sovětské okupační zóně prostřednictvím vyřazení všech potenciálních nebo skutečných protivníků nového komunistického systému. Mezi odsouzenými se nacházeli komunisté, sociální demokraté a členové dalších politických stran, přičemž někteří z nich bojovali proti nacismu a někteří z nich byli dokonce vězněni v koncentračních táborech. Odsouzena byla spousta mladistvých, kteří se údajně zapojili do iniciativy „Werwolf“⁵⁶⁵, ale v mnoha případech byli

⁵⁶⁰ Kontrollratsgesetz Nr. 10 Bestrafung von Personen, die sich Kriegsverbrechen, Verbrechen gegen den Frieden oder gegen die Menschlichkeit schuldig gemacht haben. vom 20. Dezember 1945. Dostupné z: <http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz10.htm>, 13. 8. 2012.

⁵⁶¹ Paragraf 58 trestního zákona k nahlédnutí v angličtině z: http://www.gulag.memorial.de/pdf/paragraph_58.pdf, 1. 6. 2012.

⁵⁶² Více SCHROEDER, Friedrich-Christian. Rechtsgrundlagen der Verfolgung deutscher Zivilisten durch Sowjetische Militärtribunale. In HILGER, Andreas – SCHMEITZNER, Mike – SCHMIDT, Ute. *Sowjetische Militärtribunale. Die Verurteilung deutscher Zivilisten 1945–1955. Band 2.* Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2003, 37–58.

⁵⁶³ SCHMEITZNER, Mike. SMT in der SBZ in frühen DDR: Forschungsüberblick und Forschungsperspektiven. In BOHSE, Daniel. *Sowjetische Militärjustiz der SBZ/DDR (1945–1955). Tagungsband.* Halle: Institut für Geschichte, 2007, 9–24, 19; HILGER, Andreas – SCHMEITZNER, Mike. Einleitung: Deutschlandpolitik und Strafjustiz. Zur Tätigkeit sowjetischer Militärtribunale in Deutschland 1945–1955. In HILGER, Andreas – SCHMEITZNER, Mike – SCHMIDT, Ute. *Sowjetische Militärtribunale. Die Verurteilung deutscher Zivilisten 1945–1955. Band 2.* Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2003, 7–34, 18.

⁵⁶⁴ SCHMEITZNER, Mike. SMT in der SBZ in frühen DDR, cit. d., 19 an.

⁵⁶⁵ Werwolf byly německé záškodnické jednotky či jednotlivci, kteří prováděli svoji činnost na konci druhé světové války nebo bezprostředně po ní. Bojová aktivita werwolfu byla různá, rozdílná byla

příliš mladí, aby mohli být obviněni z válečných zločinů; a také Němci činní v antisovětské propagandě a v odboji proti sovětským okupačním silám.⁵⁶⁶

Většina těchto vězňů byla internována a uvězněna ve speciálních táborech. Po jejich zrušení v roce 1950 bylo 10 513 vězňů předáno ministerstvu vnitra.⁵⁶⁷ Dalších 3 432 internovaných bylo odsouzeno v tzv. waldheimských procesech, které se konaly v roce 1950 v malém saském městečku Waldheim. Tito lidé byli po několikaletém věznění ve speciálních táborech předáni německým úřadům jako nacističtí a váleční zločinci. Proč nebyli odsouzeni sovětskými vojenskými tribunály, není známo, nicméně východoněmeckým úřadům byli předáni bez jakékoliv dokumentace. Soudní proces u každého jednotlivce trval v průměru 20 minut a až na deset monstrprocesů byly všechny procesy tajné. Rozsudky byly velmi přísné: 31 osob odsouzeno k trestu smrti, 169 na doživotí, 1 901 k trestu odnětí svobody mezi 15–25 lety, 290 mezi 10–14 odnětí svobody. Poslední vězeň odsouzený v těchto procesech opustil brány věznice až v roce 1964.⁵⁶⁸

Poslední skupinu tvořili političtí vězni, kteří byli zatčeni za své politické nebo náboženské přesvědčení. Přesná definice politického vězně není jednoduchá, někteří vězni byli totiž odsouzeni podle trestního zákoníku za běžné kriminální delikty,

zejména ve vztahu k postupujícím spojeneckým silám. Zatímco na západě se jednotky rozpadly a zbývající bojovníci byli odhaleni na základě udání od sousedů, na východě byla jejich činnost daleko výraznější, protože zde se nemohli Němci smířit s tím, že jsou poraženi „slovanskými podlidmi“. Jedinou větší akcí werwolfů na západě byla Operace Karneval, při které byl zavražděn první demokraticky zvolený starosta Čách Franz Oppenhoff. Jejich aktivity však byly celkem neúspěšné a ztráty na životech byly vyšší v jejich vlastních řadách. NKVD a SMERŠ však po válce zatkly, vyslyšely, internovaly nebo zastřelily několik tisíc mladých lidí podezřelých z této aktivity. Více viz BIDDISCOMBE, Perry. *Werwolf! The History of the National Socialist Guerilla Movement, 1944–1946*. Toronto: University of Toronto Press, 1998.

⁵⁶⁶ Více informací o důvodech zatčení viz FINN, Gerhard, *Die Speziallager der sowjetischen Besatzungsmacht 1945–1950*. Dostupné z: http://www.gulag.memorial.de/pdf/finn_speziallager.pdf, 12. 1. 2012; HILGER, Andreas – SCHMEITZNER, Mike. Einleitung, cit. d.

⁵⁶⁷ Heslo *Speziallager, sowjetische*, VEEN, Hans-Joachim – EISENFELD, Peter – KLOTH, Hans Michael – KNABE, Hubertus – MASER, Peter – NEUBERT, Ehrhard – WILKE, Manfred. *Lexikon. Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur*. Berlin/München: Propyläen, 2000, 337–341; SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. *Politische Strafgefangene in der DDR*, cit. d., 18.

⁵⁶⁸ Heslo *Waldheimer Prozesse*, VEEN, Hans-Joachim – EISENFELD, Peter – KLOTH, Hans Michael – KNABE, Hubertus – MASER, Peter – NEUBERT, Ehrhard – WILKE, Manfred. *Lexikon*, cit. d., 360–361. Další informace viz EISERT, Wolfgang. *Die Waldheimer Prozesse. Der stalinistische Terror 1950. Ein dunkles Kapitel der DDR-Justiz*. München: Bechtle Verlag, 1993; HAASE, Norbert – PAMPEL, Bert (Eds.). *Die Waldheimer „Prozesse“ – fünfzig Jahre danach. Dokumentation der Tagung der Stiftung Sächsische Gedenkstätten am 28. und 29. September 2000 in Waldheim*. Baden-Baden: Nomos, 2001; WERKENTIN, Falco. *Die Waldheimer „Prozesse“ – ein Experimentierfeld für die künftige Scheinjustiz unter Kontrolle der SED*. In BÄSTLEIN, Klaus – ROSSKOPF, Annette – WERKENTIN, Falco. *Beiträge zur Juristischen Zeitgeschichte*. Berlin: Der Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2000, 32–51.

v Německu mezi ně musíme započítávat také vězně odsouzené sovětskými vojenskými tribunály.⁵⁶⁹ Zajímavý pohled přinesla také Françoise Mayer, která vystoupila s tvrzením, že vězni sami sebe řadili do kategorie politických vězňů ne kvůli svému přesvědčení a angažovanosti z doby před uvězněním, ale spíše kvůli hodnotám plynoucím z vězeňské zkušenosti.⁵⁷⁰ Nejjednodušší hledisko rozlišení politických vězňů od ostatních kategorií je legislativní. V Československu byli vězni odsuzováni na základě několika právních norem. Zpočátku byl užíván zákon č. 50/1923 Sb., na ochranu republiky⁵⁷¹, platný z období první republiky, který byl přijat jako reakce na atentát na Aloise Rašína. S nástupem KSČ k moci však tento zákon nedával potřebnou záruku k stabilizaci systému a k potrestání „nepřátel režimu“, proto již v říjnu roku 1948 byl schválen nový, nechvalně proslulý zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky⁵⁷². Tento zákon byl uplatňován na většinu politických přečinů, přesto měl jen dvouleté trvání. V roce 1950 byl zrušen a nahrazen novou právní normou, kterou byl zákon č. 86/1950 Sb., trestní zákon⁵⁷³, jenž nahradil zákon o přečinech a zločinech ještě z roku 1852. Trestné činy politického charakteru se staly integrální součástí nového trestního zákona.

Ve východním Německu začalo pronásledování politických odpůrců již bezprostředně po válce. Funkce sovětských vojenských tribunálů spočívala vedle potrestání nacistických válečných zločinců také v systematizaci a stabilizaci komunistické moci. Po zrušení speciálních táborů v roce 1950 bylo asi 14 000 vězňů předáno lidové policii. Mezi nacistickými funkcionáři a jejich následovníky se nacházelo mnoho politických vězňů, kteří byli odsouzeni svévolně nebo na základě svého nepřátelského postoje vůči SED. To platilo především pro asi 300 osob, které byly odsouzeny na základě rozkazu Sovětské vojenské správy v Německu č. 201⁵⁷⁴, který si vymohl politický referát Kriminální policie (*Kriminalpolizei* – K 5), což byl předchůdce Státní bezpečnosti.

⁵⁶⁹ Heslo *Politische Häftlinge*, VEEN, Hans-Joachim – EISENFELD, Peter – KLOTH, Hans Michael – KNABE, Hubertus – MASER, Peter – NEUBERT, Ehrhard – WILKE, Manfred. *Lexikon*, cit. d., 282 an.

⁵⁷⁰ MAYER, Françoise. Vězení jako minulost, odboj jako paměť. Konference politických vězňů. In *Soudobé dějiny* IX, č. 1, 41–64. MAYER, Françoise. *Češi a jejich komunismus*. Praha: Argo, 2009.

⁵⁷¹ Zákon č. 50/1923 Sb., na ochranu republiky, z 19. března 1923.

⁵⁷² Zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky, z 6. října 1948.

⁵⁷³ Zákon č. 86/1950 Sb., trestní zákon, z 12. července 1950.

⁵⁷⁴ Befehl Nr. 201 der SMAD vom 17. 8. 1947, Richtlinien zur Anwendung der Direktiven Nr. 24 und Nr. 38 des Kontrollrats über die Entnazifizierung. Dostupné z: <http://www.geschichte-pirna.de/Entnazifizierung.htm>, 13. 8. 2012.

Do února 1958 byli političtí vězni odsuzováni na základě článku 6 Ústavy NDR, platné od 7. října 1949. Zastavme se u srovnání právních norem, na základě kterých byli pronásledováni političtí odpůrci v NDR a v Československu. Zatímco zákon č. 231/1950 Sb. je v zákoníku rozepsán na 13 stránek a je rozdělen na 72 paragrafů, které dopodrobna rozebírají trestné činy proti státu (např. velezrada), proti bezpečnosti státu (vyzvědačství, ohrožení obrany republiky, násilí na ústavních činitelích, vzbouření) atd.⁵⁷⁵, odstavec 6 Ústavy NDR je velmi vágní a plastický a skládá se jen z několika vět:

„Všichni občané jsou si před zákonem rovni. Podněcování k bojkotu demokratických institucí a organizací, podněcování k vraždě demokratických politiků, prohlášení náboženské, rasové, nebo národnostní nenávisti, militaristická propaganda, stejně jako podněcování k válce a všechna další jednání, která jsou proti rovnoprávnosti, jsou zločiny podle trestního zákoníku. Výkon demokratických práv podle Ústavy není podněcování k bojkotu.

Kdo je potrestán za spáchání těchto zločinů, nemůže dále působit ani ve veřejné službě, ani na vedoucích pozicích v hospodářském a kulturním životě. Ztrácí právo volit a být volen.“⁵⁷⁶

Ustanovení bylo podle obecné klauzule formulováno tak, že pod něj bylo možné zařadit cokoliv, co v každodenním politickém dění směřovalo proti zájmům SED. Vládě Německé demokratické republiky tak bylo umožněno zasáhnout proti opozičním silám jakéhokoli druhu. Je překvapivé, že s takovou právní normou vystačila NDR až do roku 1957, kdy byl přijat rozšiřující zákon k trestnímu zákonu, který vstoupil v platnost 1. února následujícího roku.⁵⁷⁷ V rámci tohoto zákona bylo přijato

⁵⁷⁵ Text zákona je dostupný z: <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1948/sb85-48.pdf>, 13. 8. 2012.

⁵⁷⁶ Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 7. Oktober 1949, dostupné z: <http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr49-i.htm>, 13. 8. 2012. V tištěné podobě viz BIEWER, Gisela – KÜSTERS, Hanns Jürgen. *Dokumente zur Deutschlandpolitik: Die Konstituierung der Bundesrepublik Deutschland und Deutschen Demokratischen Republik 7. September bis 31. Dezember 1949. Veröffentlichte Dokumente.* München/Odenburg: Bundesministerium des Innern/Bundesarchiv, 1996.

⁵⁷⁷ Gesetz zur Ergänzung des Strafgesetzbuches (Strafrechtsergänzungsgesetz) vom 11. Dezember 1957. VORMBAUM, Thomas – WELP, Jürgen. *Das Strafgesetzbuch. Sammlung der Änderungsgesetze und Neubekanntmachungen. Das Strafgesetzbuch der DDR, Band 2.* Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006, 6–17.

11 skutkových podstat zločinů proti státu. Tato ustanovení byla v roce 1968 přejata do trestního zákoníku NDR.⁵⁷⁸

O důvodech, proč NDR nepřijala dříve podrobnější právní normu, na základě které by odsuzovala své politické odpůrce, ačkoliv podkladů k tomu jistě měla dostatek ze Sovětského svazu, se můžeme jenom dohadovat. S největší pravděpodobností to souviselo s geopolitickou situací, kdy NDR po svém vzniku byla nejenom stále trnem v oku Spolkové republiky Německo a jejích spojenců, ale nebyla také uznána na mezinárodním poli.⁵⁷⁹

V archivních dokumentech nalezneme zmínky i o dalších vězeňských kategoriích, jako byli např. vojenští vězni, administrativní vězni nebo vězni odsouzení za černý obchod. Jednalo se však o menší, nevýrazné skupinky vězňů, které nehrály ve vězeňské populaci žádnou zásadní roli, ani neutvořily významnější subkulturu, která by se profilovala v opozici proti ostatním. Většinou se připojili k jedné ze tří kategorií (kriminální, političtí a „nacističtí“ vězni).

2. Statistické údaje o vězeňské populaci

Vězeňská populace v poválečném období procházela složitým a bouřlivým vývojem, a tak zmapovat celý vývoj v těchto letech není zcela jednoduché. Platí to nejen pro bezprostřední poválečné období, kdy se vězeňský systém pozvolna stabilizoval, ale i pro období následující, kdy postupně probíhalo předávání vězeňských institucí z ministerstva spravedlnosti na ministerstvo vnitra, resp. ministerstvo národní bezpečnosti. Protože není možné vytvořit na základě dostupných materiálů ucelený přehled o složení vězeňské společnosti, a to ať už sociální, věkové, podle skupin nebo podle trestů, jsme odkázáni pouze na určité sondy do jednotlivých období.⁵⁸⁰ Početní

⁵⁷⁸ Strafgesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik (StGB) vom 12. Januar 1968. Dostupné z: <http://www.verfassungen.de/de/ddr/strafgesetzbuch68.htm>, 13. 8. 2012.

⁵⁷⁹ K tematice politických vězňů a k charakterizaci termínu viz např. heslo *Politische Häftlinge*, VE-EN, Hans-Joachim – EISENFELD, Peter – KLOTH, Hans Michael – KNABE, Hubertus – MASER, Peter – NEUBERT, Ehrhard – WILKE, Manfred. *Lexikon*, cit. d., 282 an.; SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. *Politische Strafgefangene in der DDR*, cit. d., 4–14; FINN, Gerhard – FRICKE, Karl Wilhelm. *Politischer Strafvollzug in der DDR*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1980; FINN, Gerhard. *Die politische Häftlinge der Sowjetzone 1945–1959*. Pfaffenhofen: Ilmgauverlag, 1960; FRICKE, Karl Wilhelm. *Opposition und Widerstand in der DDR. Ein politischer Report*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984.

⁵⁸⁰ Více k problematice archivního materiálu k statistice vězeňské populace v Československu viz PINEROVÁ, Klára. *Vývoj vězeňských subkultur v Československu v letech 1948–1960*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2006, 41 an. Pro Německo viz SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. *Politische Strafgefangene in der DDR*, cit. d., 13 an.

stavy vězňů ovlivňoval především politický faktor a vývoj dané země. V poválečném období se vězňice naplňovaly hlavně vězni, kteří byli odsouzeni za svou nacistickou minulost. Zatímco v Československu přinesl zvrát únor 1948, v Německu k výrazným výkyvům na konci čtyřicátých a počátku padesátých let nedošlo. Dalším faktorem ovlivňujícím počet uvězněných byly amnestie, které se periodicky objevovaly z důvodu ulehčení přeplněným věznicím.

Celkově po druhé světové válce postupně docházelo k nárůstu vězeňské populace, a to v obou státech. Necelý rok po padnutí posledního výstřelu druhé světové války se v československých věznicích nacházelo bezmála 28 000 vězňů. V tomto období se na plné obrátky rozjíždělo retribuční soudnictví a mimořádné lidové soudy postupně soudily a odsuzovaly válečné zločince a kolaboranty. Jak vypadal stav do počátku 50. let, však nelze zrekonstruovat, protože nemáme pro celou Československou republiku žádné údaje.⁵⁸¹ V roce 1951 však počet vězňů vystoupal na necelých 33 000 osob, přičemž vrcholu dosáhl o dva roky později, kdy se za vězeňskými zdi nacházelo celkem 46 021 vězňů.⁵⁸²

⁵⁸¹ V letech 1945 a 1946 se počet vězňů v českých zemích pohyboval cca kolem 24 000. Dne 19. června 1948 bylo vydáno Rozhodnutí presidenta republiky o amnestii v oboru občanského trestního soudnictví. Na trestné činy retribuční povahy, zločiny odsouzené podle zákona č. 50/1923 Sb. a podle zákona o stíhání černého obchodu se amnestie nevztahovala, stejně jako na Němce. Přesto došlo k výraznému poklesu vězeňské populace na necelých 18 000 vězňů. Od tohoto roku však postupně opět narůstal počet odsouzených a uvězněných. K prvnímu květnu roku 1951 se v českých zemích nacházelo necelých 31 tisíc vězňů. STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů. cit. d.; STANĚK, Tomáš. *Retribuční vězni v českých zemích*, cit. d., 22–119; ROKOSKÝ, Jaroslav. *Amnestie 1960*. In *Paměť a dějiny*, č. 1, 2010, 36–54, 37.

⁵⁸² Údaje jsou převzaty z dokumentu: *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 34/1, Přehled stavu vězňů.

Zdroj: NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 34/1, Přehled stavu vězňů.

K prvnímu velkému poklesu došlo v roce 1953, především v souvislosti s amnestií prezidenta 4. května téhož roku⁵⁸³, která následovala sovětský vzor (amnestie z března 1953 byla vydána v důsledku úmrtí J. V. Stalina, ikony komunistického hnutí, které následně vedlo ke krizi ve vedení komunistické strany). Amnestie v Československu v roce 1953 byla předznamenáním dalších amnestií v letech 1955⁵⁸⁴, 1957⁵⁸⁵ a 1960. Zatímco v prvních třech tvořili političtí vězni menšinu, po-

⁵⁸³ Při amnestii z 4. 5. 1953 byly 13 674 osobám prominuty tresty nápravného opatření, 51 852 osobám byly prominuty nebo sníženy tresty odnětí svobody v celkové výměře 37 710 roků, 10 měsíců a 17 dní, 93 285 osobám byly prominuty tresty odnětí svobody s účinky zahlazení „přísné praxe“ při stíhání protistátních trestných činů v letech 1949–1951, 127 osobám byly tresty odnětí svobody uložené na doživotí sníženy na 20 let. NA, f. MS, kart. 480, výroční zpráva MS 1953 – Vlastní výkon soudnictví. Sociální skladbu podmínečně propuštěných při amnestii z roku 1953 viz PINE-ROVÁ, Klára. *Vývoj vězeňských subkultur*, cit. d. 47. Největší procento zaujímali dělníci (48 %), další skupinu představovali malí a střední rolníci (13 %). Více také viz SLABOTÍNSKÝ, Radek. *Amnestie prezidenta republiky v letech 1960 a 1962 a rehabilitace politických vězňů v 60. letech*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2010, 58–65; ROKOSKÝ, Jaroslav. *Amnestie 1960*, cit. d., 37 an.

⁵⁸⁴ Amnestie byla vyhlášena 9. května 1955. V konečném znění promíjela celé tresty dočasného odnětí svobody nepřevyšující dva roky a u mladistvých tři roky, u ostatních trestů pak jejich jednu třetinu. Doživotní tresty se měly zmírnit na tresty dočasného odnětí svobody v trvání 20 let, ve výjimečných případech včetně retribučních 25 let. ROKOSKÝ, Jaroslav. *Amnestie 1960*, cit. d., 38, viz také SLABOTÍNSKÝ, Radek. *Amnestie prezidenta republiky*, 65–83.

⁵⁸⁵ Amnestie byla vyhlášena 1. prosince 1957. Z výkonu trestu odnětí svobody tak bylo na svobodu propuštěno 4811 odsouzených. Převážnou většinu z této skupiny tvořili dělníci – celkem 3911 amnestovaných. SLABOTÍNSKÝ, Radek. *Amnestie prezidenta republiky*, 88.

sledně jmenovaná pro ně byla zásadní. Celkově bylo na svobodu propuštěno 7 092 osob, přičemž 5 601 z nich byli političtí vězni.⁵⁸⁶

V Německu byla situace částečně odlišná. Zaprvé vězni odsouzení za svou nacistickou minulost byli internováni ve speciálních táborech a nebyli součástí populace ve vězeňských zařízeních spravovaných justicí. Podle dostupných informací se však i v Německu nezávisle na výsledcích práce sovětských vojenských tribunálů postupně zvyšoval počet vězňů v klasických věznicích a pracovních táborech. Na konci války totiž uprchlo mnoho vězňů a celkově panoval zmatek, nicméně se stabilizací bezpečnostních a justičních složek postupně docházelo k navrácení provinilců za brány věznic. V dubnu 1946 bylo vykázáno cca 10 500 vězňů. Jejich počet se na konci roku téhož roku téměř zdvojnásobil. Svého maxima dosáhl v únoru a březnu o dva roky později, kdy se ve vězeňských zařízeních nacházelo cca 28 000 uvězněných.⁵⁸⁷ Ačkoliv nemáme informace k následujícím rokům, dá se ze statistického hlediska v souvislosti se zrušením speciálních táborů očekávat výrazný nárůst počtu vězňů v roce 1950. Zatímco v Československu se počet vězňů od roku 1950 postupně zvyšoval až do svého maxima o tři roky později, v NDR se už od počátku padesátých let v důsledku mnohých amnestií a propouštěcích akcí střídavě snižoval a zvyšoval, neboť už 21. března 1951 byla vyhlášena prezidentská milost, která se týkala asi šesti set osob. O sedm měsíců později v souvislosti s druhým výročím založení NDR proběhla další propouštěcí akce, která se celkově dotkla asi 20 000 osob, většinou odsouzených za kriminální přečiny.⁵⁸⁸

Neklidný, nejen z hlediska vězeňství, byl rok 1953. Dne 16. června se na staveništi ve východním Berlíně shromáždilo asi 300 stavebních dělníků protestujících proti zvyšování norem. Následující den propuklo lidové povstání, které bylo potlačeno sovětskými okupačními vojsky a východoněmeckou policií. Po povstání začala vlna zatýkání, přičemž se odhaduje, že do srpna bylo zatčeno a vyslýcháno asi 13 000

⁵⁸⁶ V důsledku amnestie prezidenta republiky z 9. května 1960 bylo z nápravně pracovních táborů a věznic propuštěno 6463 mužů, 612 žen a 17 mladistvých. Podle charakteru trestných činů to bylo 5601 politických vězňů a 1491 kriminálních vězňů. ROKOSKÝ, Jaroslav. *Amnestie 1960*, cit. d., 49.

⁵⁸⁷ V absolutních číslech: duben 1946 – 10 442, prosinec 1946 – 19 149, leden 1947 – 19 181, červen 1947 – 22 818, prosinec 1947 – 24 801, únor 1948 – 28 153, duben 1948 – 20 998. BA, f. DP1/30109, Gesamtzahl der Gefangenen, die in den einzelnen Monaten der Jahre 1946–1948 jeweils zu bewachen waren (1948).

⁵⁸⁸ V roce 1952 bylo propuštěno 1 590 vězňů a dalším 1022 vězňům byly sníženy tresty odnětí svobody. Většinou se jednalo o osoby odsouzené v rámci waldheimských procesů. FINN, Gerhard – FRICKE, Karl Wilhelm. *Politischer Strafvollzug*, cit. d., 112 an.

osob. Celkem bylo do konce ledna 1954 odsouzeno nejméně 1 524 osob k trestu odnětí svobody a dvě k trestu smrti).⁵⁸⁹ O necelý měsíc později, 11. července, však proběhla rozsáhlá propouštěcí akce. Jak na 15. zasedání ústředního výboru sdělil tehdejší ministerský předseda Otto Grotewohl, byly prozkoumány tresty a rozsudky 18 000 vězňů, z nichž 8 871 bylo propuštěno. Politických vězňů se však tato akce nikterak nedotkla.⁵⁹⁰ V následujících dvou letech docházelo k postupnému propouštění vězňů odsouzených sovětskými vojenskými tribunály.⁵⁹¹ Na základě následujícího grafu je zřejmé, že významnou změnu v počtu vězeňské populace znamenal rok 1956, kdy bylo propuštěno 15 065 osob, mezi nimiž se nalézali i političtí vězni.⁵⁹²

V roce 1960 byla stejně jako v Československu vyhlášena amnestie, nicméně zatímco tam byla zaměřena především na politické vězně, kteří tvořili většinu vězeňské populace, v NDR měla zcela jiné zaměření. Z 15 181 propuštěných vězňů bylo jen 1 347 osob odsouzeno za „protistátní“ činnost.⁵⁹³ Po této amnestii proto následovalo procentuální navýšení podílu politických vězňů vůči kriminálním.⁵⁹⁴ V souvislosti s postavením Berlínské zdi došlo k dalšímu nárůstu vězeňské populace.⁵⁹⁵

⁵⁸⁹ SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR, cit. d., 28.

⁵⁹⁰ FINN, Gerhard – FRICKE, Karl Wilhelm. *Politischer Strafvollzug*, cit. d., 113.

⁵⁹¹ Autorská dvojice Finn–Fricke uvádí celkový počet 10 417 propuštěných. FINN, Gerhard – FRICKE, Karl Wilhelm. *Politischer Strafvollzug*, cit. d., 113.

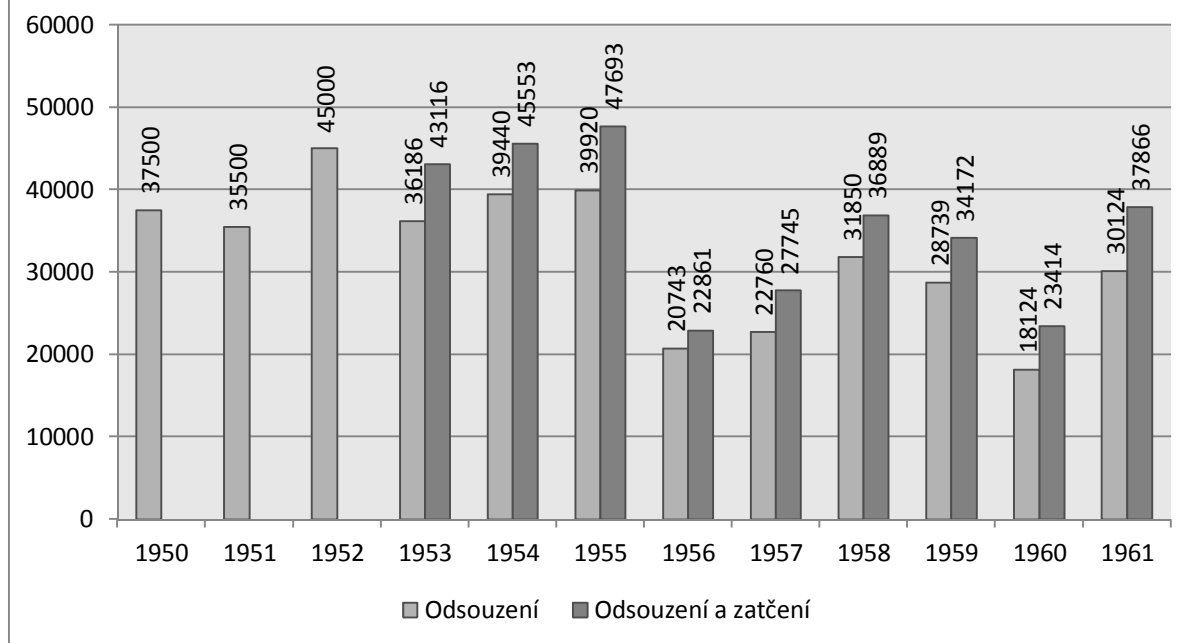
⁵⁹² Tamtéž, 113.

⁵⁹³ SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR, cit. d., 33.

⁵⁹⁴ Podíl politických vězňů se zvýšil z 21,5 % ve třetí čtvrtině roku 1960 na 39,5 % ve čtvrté čtvrtině 1960.

⁵⁹⁵ Údaje v následující tabulce byly převzaty z SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR, cit. d., 63–67.

**Graf č. 9: Vývoj početního stavu vězňů v NDR
(vždy ke konci roku)**

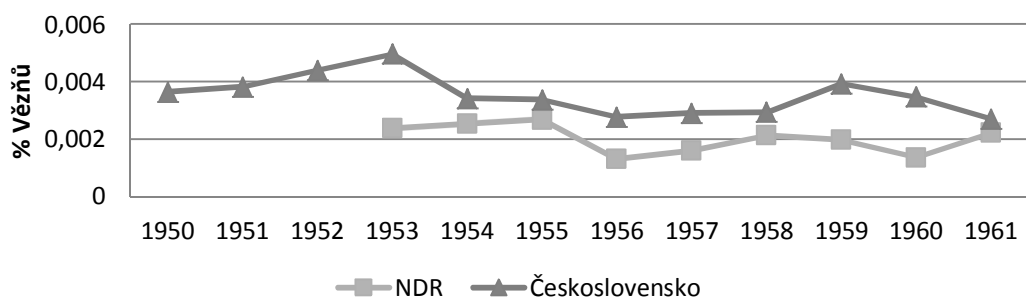

Zdroj: SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR, cit. d., 63–67.

Co nám však tyto údaje říkají? Ukazují nám především, jak se měnící politické podmínky a historické mezníky odrážely nejenom na vývoji organizace, ale také na počtu vězeňské populace. Zatímco v Československu mezi tyto historické mezníky patřil únorový převrat v roce 1948 a později Stalinovo úmrtí a postupné uvolňování poměrů, v NDR byl nejvýznamnější až rok 1961. Německo se do určité míry postupně vypořádávalo s vězni odsouzenými sovětskými vojenskými tribunály, a proto již v první polovině padesátých let došlo k několika amnestiím a propouštěním. Srovnáme-li obě země z hlediska podílu vězňů na celkovém obyvatelstvu, zjistíme, že smutné prvenství zaujímá Československo, kde v roce 1953 (v době „vrcholu“) připadal jeden vězeň na 200 osob. V NDR v roce 1955, kdy se za branami vězeňských institucí nacházel nejvyšší počet uvězněných, připadal jeden vězeň na 374 osob.⁵⁹⁶

⁵⁹⁶ Statistické údaje o počtu obyvatelstva byly přejaty ze stránek Českého statistického úřadu (www.czso.cz) a Statistisches Bundesamt (www.destatis.de).

Graf č. 10: Procentuální podíl vězňů na celkovém obyvatelstvu v NDR a v Československu

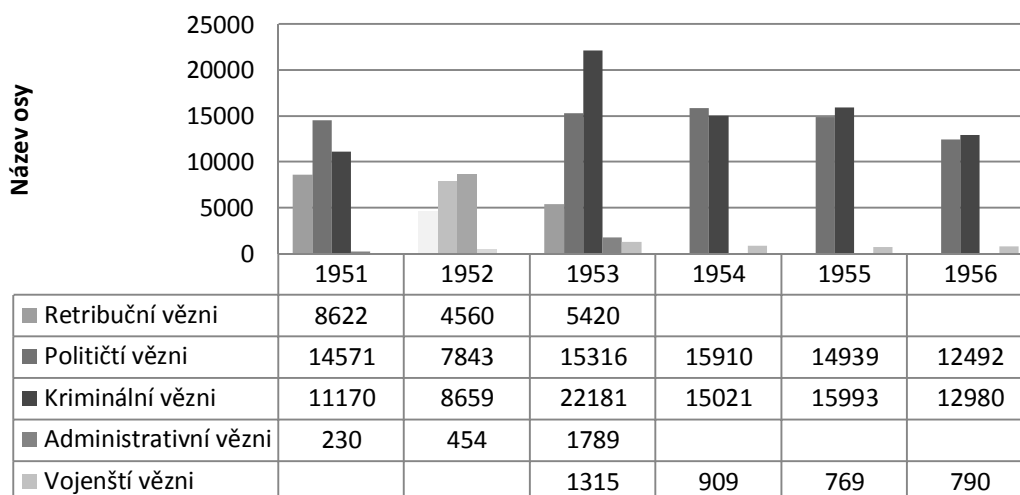
Zdroj: Údaje ke grafu byly přejaty ze stránek Českého statistického úřadu (www.czso.cz) a Statistisches Bundesamt (www.destatis.de).

Tato čísla však nic nevypovídají o složení vězeňské populace, jaké skupiny byly přítomné, jak se proměňoval podíl kategorií vězňů, jakého věku a sociálního původu byli. Částečný pohled nám nabízí následující graf, na kterém je viditelné, že největší podíl retribučních vězňů můžeme zaznamenat v roce 1951 – 25 %, v následujícím období dochází k poklesu. Od roku 1954 se počet retribučních vězňů ve statistikách neuvádí⁵⁹⁷, podle výzkumů Tomáše Staňka se na území ČSR k roku 1954 nacházelo 3014 vězňů odsouzených retribučními soudy, což představovalo 9,2 % všech uvězněných. Z německých retribučních vězňů zbylo k 1. prosinci 1956 v československých vězeňských zařízeních jen 13 osob.⁵⁹⁸ Co se týče politických vězňů, největší podíl na vězeňské populaci měli v roce 1954, kdy bylo ve vězeňských zařízeních 50 % vězňů odsouzených za „protistátní“ delikty. Průměrný roční podíl v letech 1951–1956 byl 43 %. K nejvyššímu podílu kriminálních vězňů došlo roku 1955, kdy tvořili 51 % vězňů. Průměrný roční podíl činil 45 %.

⁵⁹⁷ KÝR, Aleš. Některé sociologické aspekty zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava, 2001, 30.

⁵⁹⁸ STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů, c. d., s. 136–137.

Graf č. 11:
Složení vězeňské populace
v Československu v letech 1951-1956

- Retribuční vězni jsou obvinění nebo odsouzení podle dekretu prezidenta republiky č. 16 ze dne 19. 6. 1945 nebo zák. č. 33/1948 Sb., jímž se obnovovala účinnost retribučního dekretu.
- Protistátní vězni jsou podle dobového označení političtí vězni ve vyšetřovací vazbě nebo ve výkonu trestu odnětí svobody podle zákona č. 50/1923 Sb., na ochranu republiky, zák. č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky, nebo dle příslušných ustanovení trestního zákona č. 86/1950 Sb.
- Správní vězni jsou osoby ve vyšetřovací vazbě nebo ve výkonu trestu odnětí svobody pro finanční referát ONV (tzv. důchodkoví vězni) a pro ostatní referáty ONV nebo KNV (tzv. administrativní vězni) a podle příslušných ustanovení trestního zákona správního č. 88/1950 Sb.
- Vojenští vězni jsou osoby ve vyšetřovací vazbě nebo výkonu trestu odnětí svobody pro trestné činy podle vojenského trestního zákona č. 19/1855 ř. z. nebo podle příslušných ustanovení trestního zákona č. 86/1950.⁵⁹⁹

Zdroj: KÝR, Aleš. Některé sociologické aspekty zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955, cit. d., 33.

⁵⁹⁹ KÝR, Aleš. Některé sociologické aspekty zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955, cit. d., 33. Drobné upozornění je nutné u roku 1952. Dle mých údajů se jedná o statistický údaj vězeňské populace bez zařízení Ostrov, kde se pro informaci k 29. 9. 1951 nacházelo celkem 10 974 vězňů (dle PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d.). Podle dalších údajů se k 1. 7. 1952 nacházelo ve vězeňských zařízeních celkem 37 601 vězňů (ovšem bez vyšetřovanců), z toho 22 520 vězňů bylo v kompetenci ministerstva vnitra a 15 081 v kompetenci ministerstva národní bezpečnosti (dle internetové stránky Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu).

Informace tohoto typu sice ukazují, jak se v průběhu několika let proměňovala vězeňská společnost a kterých kategorií se týkaly amnestie, nicméně nevypovídají nic o sociální, věkové a národnostní struktuře. Na základě dochovaných materiálů není možné sledovat proměnu v průběhu několika let, nicméně jako ukázka poslouží statistické podkladové materiály z roku 1951.⁶⁰⁰

Na základě statistických údajů lze vězeňskou populaci k 1. 1. 1951⁶⁰¹ charakterizovat takto: nejpočetnější skupinu představovali političtí vězni, kteří zaujímali 38,8 % z celkového stavu. Vězněnými osobami byli nejvíce muži, kteří tvořili 86,6 %. Velká většina vězňů se hlásila k československé státní příslušnosti – 82,7 % a k české národnosti – 64,7 %. Nejpočetnější socioprofesionální kategorií byli dělníci – 32 % a po nich úředníci – 22 %. Poměr podílu dělníků a rolníků k podílu maloročníků, živnostníků, velkoobchodníků, továrníků, svobodných povolání a duchovních dohromady činil 40,4 % : 37,6 %.⁶⁰²

Srovnáme-li statistické údaje vězeňské populace s celorepublikovými statistickými údaji za rok 1950, zjistíme, že se socioprofesionální složení vězeňské a civilní populace značně liší. Podle Statistické ročenky Republiky československé⁶⁰³ tvořili dělníci a rolníci 76 %, malí řemeslníci, živnostníci a svobodná zaměstnání 21 %, tzv. kapitalisté 3 %. Porovnáme-li podíl dělníků a rolníků v ČSR v roce 1950 s podílem vězňů z řad dělníků a rolníků z 1. 1. 1951, dostaneme poměr 76 % : 40 %. Při obdobném srovnání v kategorii řemeslníků, živnostníků a svobodných povolání získáme poměr 21 % : 35 % a při srovnání kategorie tzv. kapitalistů 3 % : 1 %. Z toho jednoznačně vyplývá, že osoby z řad středních vrstev byly vězněny výrazně více než osoby z řad dělníků, rolníků a tzv. kapitalistů.

K dalšímu zajímavému údaji dojdeme při srovnání národnostního složení vězňů a obyvatelstva celé ČSR.⁶⁰⁴ Z porovnání podílu obyvatelstva české národnosti v celostátním měřítku v roce 1950 ku podílu vězeňského osazenstva téže národnosti z 1. 1. 1951 dostaneme údaj 68 % : 65 %, z podobného srovnání v případě slovenské národnosti získáme poměr 26 % : 18 %, v případě německé národnosti 1 % : 15 %.

⁶⁰⁰ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. materiály různé – 1951–1952, Statistické tabulky o stavu vězňů k 1. lednu 1951.

⁶⁰¹ Na základě mých údajů čítala vězeňská populace 34 627 vězňů, podle údajů A. Kýra činila 34 593 vězňů.

⁶⁰² Všechny tabulky jsou uveřejněny v PINEROVÁ, Klára. Vývoj vězeňských subkultur, cit. d., 46–50. V disertační práci byly využity jen některé z nich.

⁶⁰³ *Statistická ročenka Republiky československé 1957*. Praha, 1957, s. 43.

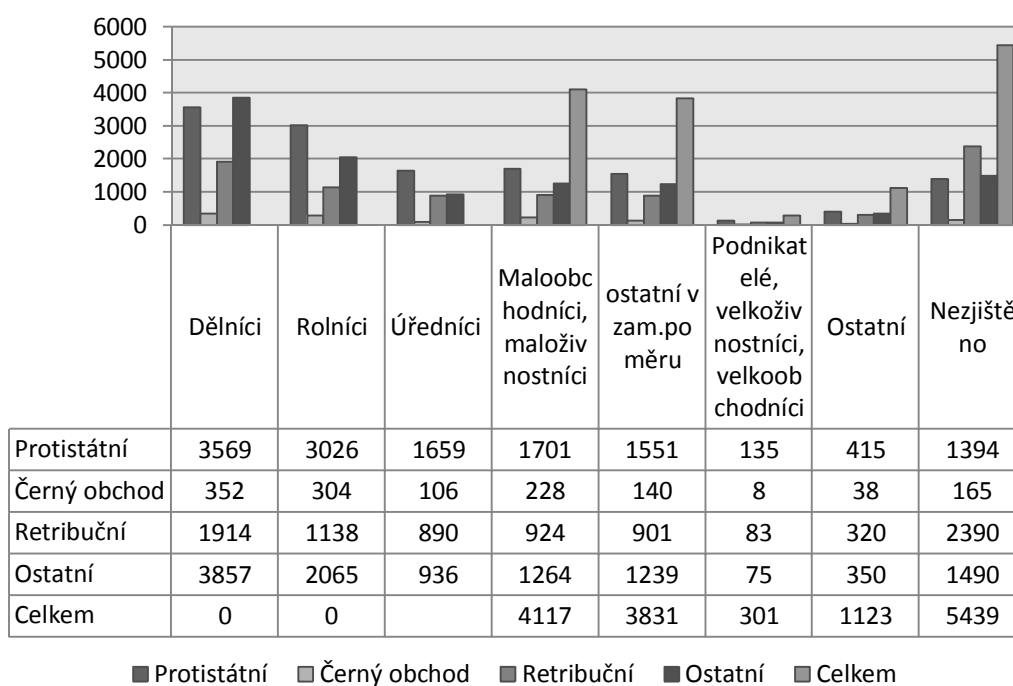
⁶⁰⁴ Tamtéž, s. 42.

Není samozřejmě žádnou novinkou, že osoby německé národnosti byly po druhé světové válce vězněny mnohem častěji, což odráží velké množství retribučních vězňů. Novým poznatkem ovšem je, že ve vězeňských zařízeních byly častěji osoby české národnosti než osoby slovenské národnosti.

Mimo jiné mě v mém výzkumu zajímala otázka, zda byli kriminální, retribuční a političtí vězni různého sociálního původu. Výrazným, na první pohled zřetelným prvkem je, že k žádnému zásadnímu rozdílu v sociálním původu vězňů v různých skupinách nedocházelo. U všech skupin platí, že nejčastější socioprofesionální kategorií byli dělníci, jak tomu bylo v celkovém úhrnu; nejvíce ovšem u kriminálních vězňů – 34,2 %. Ve skupině politických vězňů se s mírnou převahou vyskytovali rolníci, úředníci, maloroelníci a maloživnostníci. Co se týče retribučních vězňů, je zarážející nejmenší procento v kategoriích dělníků a rolníků. Tato skutečnost může mít spojitost s tím, že velké procento retribučních vězňů je zahrnuto v kolonce ostatní a nezjištěno. Předpokládám, že v roce 1945 nebyla statistika vězňů ještě rozvinutá a že se v té době tyto údaje nezaznamenávaly.

Sociální původ nebyl tedy nejdůležitější charakteristikou a důvodem odlišnosti vězeňských subkultur. Domnívám se, že záleželo na sociálním prostředí, ze kterého vězeň vzešel, na zakódovaných morálních hodnotách v každém jedinci, na stupni gramotnosti a na dřívějším způsobu života.

**Graf č. 12: Sociální původ vězňů
ČSR k 1. lednu 1951**

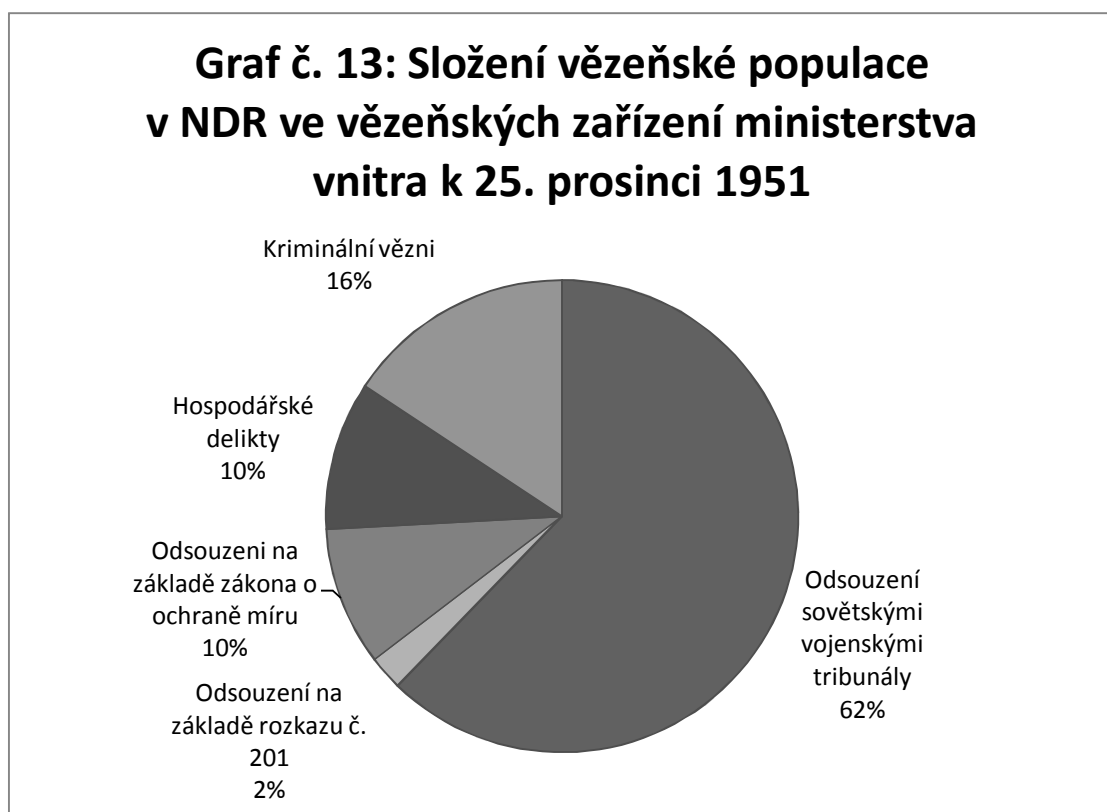

Zdroj: NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. materiály různé – 1951–1952, Statistické tabulky o stavu vězňů k 1. lednu 1951.

Ačkoliv pro Československo nejsou dostupné úplné statistiky, na kterých by se dala ukázat vývojová tendence sociální, věkové a národnostní struktury vězeňské populace, bylo možné na základě statistik z roku 1951 udělat sondu alespoň do jednoho roku. Situace v Německé demokratické republice je daleko složitější. Nepodařilo se dohledat žádné statistické údaje před rokem 1950, kdy bylo vězeňství zcela ve správě justice. Zároveň je situace komplikovaná tím, že se proměňovala kritéria pro započítávání určitých skupin vězňů.

V roce 1950 v souvislosti se zrušením speciálních táborů do souboje o získání vlivu nad oblastí vězeňství vstoupilo ministerstvo vnitra (resp. lidová policie), které postupně přebíralo vězeňská zařízení od ministerstva spravedlnosti. Je proto složité získat informace o celkové vězeňské populaci z obou ministerstev (resp. tří, včetně ministerstva státní bezpečnosti). Tato záležitost by vydala na samostatný výzkum. Musíme se proto spokojit s kusými informacemi, které jsou nám k dispozici. Následující graf ukazuje složení vězeňské populace ve vězeňských zařízeních, která byla

spravována ministerstvem vnitra.⁶⁰⁵ Vzhledem k tomu, že v březnu roku 1950 bylo ministerstvu vnitra předáno cca 14 000 vězňů ze speciálních táborů, kteří byli většinou odsouzeni sovětskými vojenskými tribunály, není překvapivé, že tvořili většinu vězňů. Na statistice se začíná taktéž ukazovat postupné přebírání vězení a pracovních táborů od justice, neboť 16 % vězňů tvořili kriminální vězni, kteří se před rokem 1950 nacházeli pouze v zařízeních spravovaných ministerstvem spravedlnosti. Také je na statistice zřetelná nová právní politika, kdy 10 % vězňů bylo odsouzeno na základě zákona o ochraně míru, který vstoupil v platnost den po podepsání prezidentem NDR Wilhelmem Pieckem 15. prosince 1950.⁶⁰⁶

Zdroj: BA, f. DO 1/28578, Gefangenenstand am 25. 12. 1951.

Zatímco v roce 1951 se ve vězeňských zařízeních (resp. v zařízeních ministerstva vnitra) nacházelo 15 291 vězňů odsouzených sovětskými vojenskými tribunály, jejich počet se postupně snižoval. Ještě v březnu o dva roky později se ve vězeních nacházelo 11 782 těchto vězňů, z toho bylo 3 208 odsouzeno za válečné zločiny

⁶⁰⁵ BA, f. DO 1/28578, Gefangenenstand am 25. 12. 1951.

⁶⁰⁶ Gesetz zum Schutze des Friedens vom 15. 12. 1950, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik I 1950 (Nr. 141, S. 1199–1200).

a zločiny proti lidskosti. V letech 1954 a 1955 postupně začaly být tyto kategorie vězňů na základě amnestií propouštěny. V červenci 1954 bylo propuštěno 928 vězňů odsouzených ve waldheimských procesech, o dva roky později se za vězeňskými branami nacházelo ještě 258 „waldheimských“ vězňů. Na konci stejného roku jich však zůstalo jen 18.⁶⁰⁷ Ve statistické výroční zprávě za rok 1964 vězeňská správa vykázala k 20. prosinci 1964 jen 11 vězňů odsouzených sovětskými vojenskými tribunály a 3 vězně z waldheimských procesů.⁶⁰⁸

Jak se postupně proměňoval procentuální podíl mezi politickými, kriminálními a v německém případě hospodářskými vězni, ukazuje následující graf.⁶⁰⁹ Podíl politických vězňů (v tomto případě vězňů odsouzených podle paragrafu 6 Ústavy NDR, směrnice Spojenecké kontrolní rady č. 38 a zákona na ochranu míru) se v prvních třech uvedených letech pohyboval v rozmezí 31–39 %. V důsledku amnestie z roku 1956, která se konečně týkala i části politických vězňů, došlo k procentuálnímu poklesu až k 22,7 % na konci roku 1957, přičemž i v následujících letech se podíl udržoval kolem 20 %. K nárůstu došlo až ve čtvrtém čtvrtletí roku 1960, a to na 39,5 %, což byl následek amnestie v témže roce, která byla zmíněna výše.⁶¹⁰

Na tomto místě je důležité uvést, že někteří z vězňů, které bychom podle současných parametrů mohli hodnotit jako vězně politické, byli odsouzeni za hospodářské delikty. Právě z tohoto důvodu je nutné statistiky a procentuální počet politických vězňů v obou státech brát s určitou rezervou. Rozbor zákonů, na základě kterých byli „protistátní“ vězni odsuzováni v Československu a v NDR, by v mnohém objasnil rozdíly ve statistikách. Některé trestné činy totiž byly buď kriminalizovány, nebo politizovány. Záleželo na justici a politických představitelích státních celků, jaká strategie byla zvolena. Určitým příkladem mohou být právě trestné činy hospodářského charakteru ve východním Německu. S ukončením druhé světové války se Německo ocitlo v hospodářské krizi, v jejímž důsledku se na černém trhu objevilo mnoho spekulantů. Z tohoto důvodu Sovětská vojenská správa vydala v prosinci

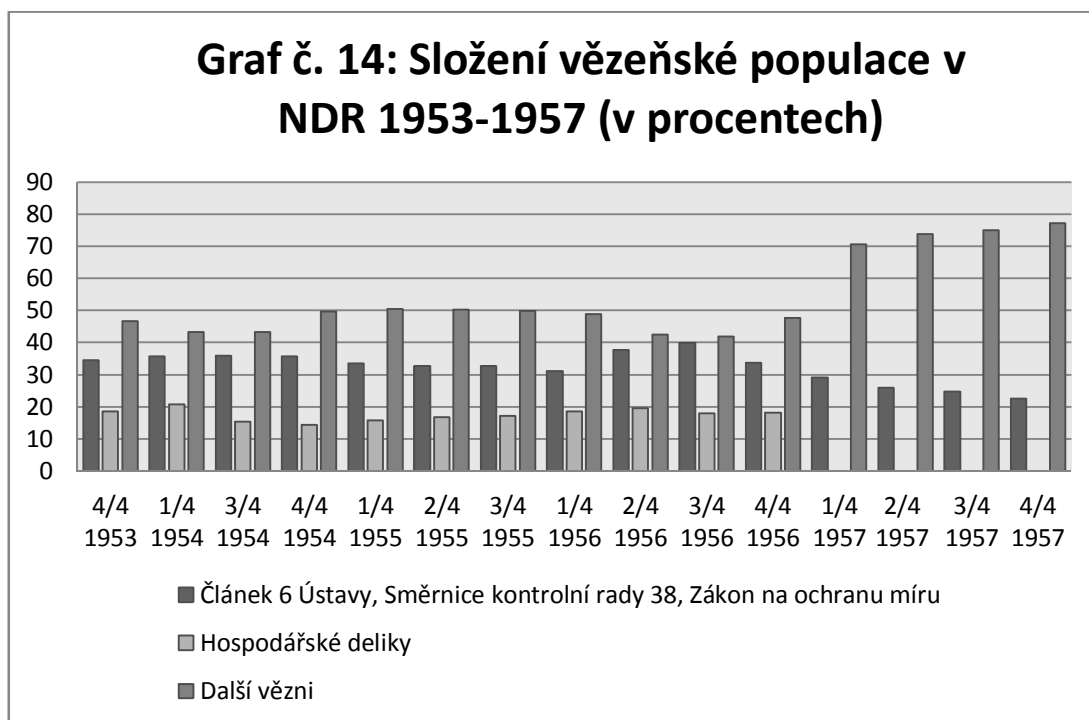
⁶⁰⁷ BA, f. DO 1/3779, Quartalberichte. Srov. SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR, cit. d., 18.

⁶⁰⁸ SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR, cit. d., 17 an.

⁶⁰⁹ BA, f. DO 1/3737, Quartalberichte 1954–1957.

⁶¹⁰ SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR, cit. d., 68 an (tabulka č. 15).

1945 rozkaz č. 160, který se zaměřoval proti „sabotážím“ a „diverzantům“.⁶¹¹ Podobné trestné činy byly posuzovány i podle rozkazu SMAD č. 201. Za trestné činy tohoto charakteru hrozily tresty odnětí svobody do výše 15 let, ale v následujících dvou letech byly posuzovány mírněji. V roce 1948 však SMAD požadoval, aby tyto trestné činy nebyly posuzovány jen jako hospodářské delikty, ale také jako „protistátní“. Pachatelé v hospodářské oblasti začali být v první řadě vnímáni jako „nepřátelé demokracie“. Tyto trestné činy začaly být politizovány a posuzovány jako sabotáže a špionáže. V důsledku toho byly vytvořeny nové zákony: vyhláška o hospodářských trestných činech⁶¹², zákon o vnitřním obchodu v Německu⁶¹³, zákon na ochranu míru, zákon na ochranu lidového hospodářství⁶¹⁴ a článek 6 Ústavy NDR.⁶¹⁵

Zdroj: BA, f. DO 1/3737, Quartalberichte 1954–1957.

⁶¹¹ SMAD Nr. 160: Über die Verantwortung für Sabotage- und Diversionsakte (3. Dezember 1945). Více viz BARTUSEL, Rolf. *Der Generalstaatsanwalt braucht durchaus kein Jurist zu sein. Die Transformation des Rechtswesens in Mecklenburg-Vorpommern, 1945–1952*. Münster: Rhema, 2008.

⁶¹² Wirtschaftsstrafverordnung vom 23. 9. 1948, ZVOBl. 1948, S. 439.

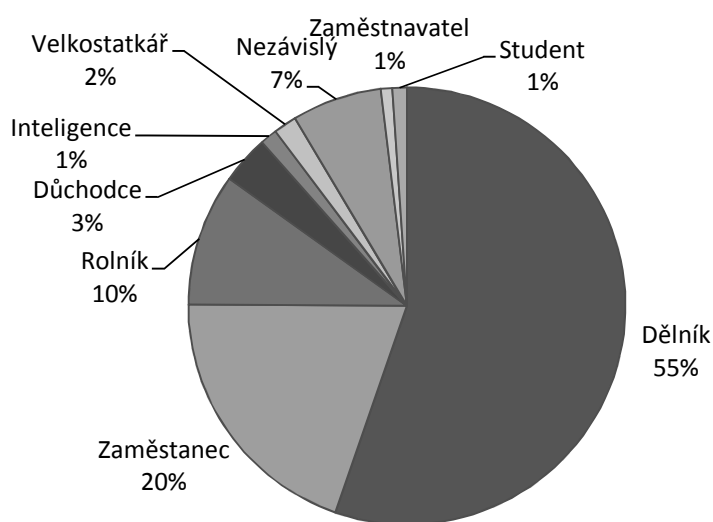
⁶¹³ Gesetz zum innerdeutschen Handel vom 21. April 1950, GBl. 1950, S. 1199.

⁶¹⁴ Volkseigentums-Schutzgesetz und anderen gesellschaftlichen Eigentums vom 2. 10. 1952, GBl. 1952, S. 982.

⁶¹⁵ RÖSSLER, Ruth-Kristin. *Justizpolitik in der SBZ/DDR 1945–1956*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2000, 125–128.

Další významnou otázkou je, z jakého sociálního prostředí vězni pocházeli. Jak se ukázalo na československém příkladu, sociální původ nebyl nejdůležitějším hlediskem, na základě kterého bychom mohli rozpoznat rozdíly mezi různými kategoriemi vězňů. Statistiku podobného rázu se však z provenience NDR nepodařilo dohledat. K dispozici máme pouze statistiku z roku 1962, která je však k časovému zaměření této práce zcela nevyhovující.⁶¹⁶ Chceme-li podat alespoň určitý pohled do sociálního původu vězňů, je možné s určitými výhradami použít statistiku státní prokuratury (zpracovanou na základě informací vyšetřujících orgánů, ministerstva státní bezpečnosti a dopravní policie), která se zaměřovala na obviněné z „protistátních“ trestných činů. Na základě této statistiky je zřetelné, že stejně jako v Československu tvořili největší procento obviněných dělníci – 55 %, následovaní blíže nespecifikovanou skupinou zaměstnanců (*Angestellte*) – 20 %. Třetí (a poslední) nejvýznamnější skupinou představovali rolníci.⁶¹⁷

Graf č. 15: Povolání pachatelů „protistátních“ trestných činů v době zatčení, NDR 1955

Zdroj: BA, DP 3/25, Verbrechen gegen die demokratischen Grundlagen des Arbeiter- und Bauernstaate und die Tätigkeit seiner Organe.

⁶¹⁶ Např. BA, f. DO 1/28478, Übersicht über den Gefangenenstand im Strafvollzug (Stand vom 31. 3. 1962); BA, f. DO 1/28478, Statistischer Anhang zur Kollegiumvorlage (1962).

⁶¹⁷ BA, DP 3/25, Verbrechen gegen die demokratischen Grundlagen des Arbeiter- und Bauernstaate und die Tätigkeit seiner Organe.

Na základě statistických informací, které máme k dispozici, je obtížné vytvořit věrohodnou komparaci vývoje vězeňské společnosti v obou sledovaných zemích, neboť z metodologického hlediska se jedná do značné míry o nesourodý materiál, především ohledně sociálního původu vězňů. Zároveň do této problematiky vstupují další faktory především legislativního rázu. Zákony v NDR a ČSR, na základě kterých byli odsuzováni političtí vězni nebo vězni s „nacistickou minulostí“, vznikaly za jiných politických a společenských podmínek. Váleční zločinci, členové NSDAP a jejich organizací byli především odsuzováni sovětskými orgány, a to nejenom na základě právních norem Spojenecké kontrolní rady, ale také sovětských. Navíc některé takto odsouzené většina německých historiků považuje za politické vězně. Na druhou stranu retribuční vězni byli odsuzováni jen československými státními orgány, resp. mimořádnými lidovými soudy. Podobné problémy metodologicko-právního charakteru jsou přítomné i u kategorie politických vězňů, kdy docházelo ke kriminalizaci, nebo politizaci některých trestných činů hospodářského charakteru.

Na základě předložených statistik je však zřejmé, že v letech 1953–1954 začalo postupné propouštění retribučních vězňů a vězňů odsouzených sovětskými vojenskými tribunály. Jejich počet začal v obou zemích viditelně klesat, v Československu tato skutečnost souvisela se změnou politiky vůči Němcům, a „éra“ retribučních vězňů v Československu víceméně skončila v roce 1956. V NDR tento proces trval delší období.

Při porovnání celkové a vězeňské populace je zřejmé, že v Československu byl v průměru větší počet vězňů. Nabízí se několik vysvětlení, a to jak politického a společenského rázu, jako např. že společnost v ČSR byla více zasažena atmosférou „hledání nepřítel“,⁶¹⁸ tak v podobě kapacity věznic. Vězeňská zařízení v Československu, především díky rozvinuté soustavě pracovních táborů a pracovních útvarů, mohla pojmout daleko větší počet vězňů, než jen „pevné“ věznice v NDR.

Závěrem je nutné konstatovat, že na statistikách obou států je zřetelné, jak politické podmínky a historické zvraty ovlivňovaly jak počet odsouzených, tak jejich složení. Prvním výrazným zvratem byl konec druhé světové války a potrestání vá-

⁶¹⁸ Zde by opět bylo přínosné srovnání průběhu politických procesů v Československu a NDR. V NDR neproběhly žádné veřejné procesy podobného charakteru jako s Rudolfem Slánským nebo Miladou Horákovou. Více např. viz STIBBE, Matthew. *East Germany, 1945–1953: Stalinist Repression and Internal Party Purges*. In McDERMOTT, Kevin – STIBBE, Matthew. *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression*. Manchester/New York: Manchester University Press, 2010, 57–77.

lečných zločinců a dalším zvratem bylo nastolení komunistického systému a vlády jedné strany. Vězeňská společnost se měnila také průběžnými amnestiemi, které měly nejenom uvolnit přeplněné věznice, ale především v pozdějším období napravit některé křivdy. Amnestie však sloužily jako akt hromadně udělené milosti, která umožnila propustit řadu politických vězňů, aniž by bylo třeba nařít obnovu řízení. Politictí vězni tak byli vnímáni stále jako zločinci. Zaměření amnestií na určité kategorie vězňů signalizovalo změny ve společnosti. Amnestie v roce 1953 následovaly sovětský vzor, neboť i v Sovětském svazu byla amnestie zaměřena na kriminální vězně; odsouzení za kontrarevoluční trestné činy byli z amnestie vyloučeni.⁶¹⁹ Změna přichází v obou zemích až v roce 1957, i když tehdejší amnestie byly na politické vězně zaměřeny jen zčásti. Mění se politické podmínky a postupné uvolňování v Československu značila amnestie z května 1960, která byla na politické vězně zaměřená primárně. Ačkoliv se nám nepodařilo dohledat statistické údaje po amnestii v roce 1960, máme k dispozici vyprávění politických vězňů, kteří popisují novou skutečnost, kdy se ocitli v menšině, a normy, způsob chování a prostor ovládli kriminální vězni.⁶²⁰ V NDR však došlo ke zcela opačné situaci. Amnestie téhož roku se politických vězňů téměř nedotkla, a jejich podíl na vězeňské populaci se navýšil.

3. Diferenciace vězňů a přístup k odsouzeným

V poválečném období, především na konci čtyřicátých let a na počátku padesátých let, dochází rovněž ke změně pojetí principů klasifikace a diferenciaci vězeňské populace. Podle tradičních penologických pravidel musí být ženy odděleny od mužů, mladiství od dospělých, a co je nejdůležitější, musí být odděleni nepolepšitelní zločinci a recidivisté od zločinců, u nichž se dá očekávat náprava. Jde o systém sociální ochrany vězně, neboť pokud se systém snaží o nápravu zločince, je nežádoucí, aby ve vězeňském prostředí došlo k rozšíření kriminálních návyků. Docházelo tedy k diferenciaci a rozdělení vězňů podle stupně jejich kriminálního narušení a jejich snahy o nápravu.⁶²¹ Nicméně v Sovětském svazu se začala uplatňovat zcela jiná hlediska diferenciaci, a to podle důvodu trestu odnětí svobody a na základě třídního hlediska. Vězni odsouzení kvůli kontrarevolučním aktivitám stáli na nižším žebříčku, měli menší práva a často

⁶¹⁹ DOBSON, Miriam. *Khrushchev's Cold Summer*, cit. d., 37.

⁶²⁰ VACKOVÁ, Růžena. *Vězeňské přednášky*. Praha: Archiv Univerzity Karlovy, 1999, 42 an.; ŠIMKOVÁ, Dagmar. *Byly jsme tam taky*. Praha: Orbis, 1991, 94 an.; NA, osobní spis Růžena Vacková, dopis náměstkovi, 16. 2. 1961.

⁶²¹ KÝR, Aleš. *Zacházení s vězni na území ČSR*, cit. d., 53.

také menší pravděpodobnost přežití než vězni kriminální. Podobný systém začaly uplatňovat i státy nacházející se v sovětském vlivu, nicméně jak se pokusíme ukázat na příkladu Československa a Německé demokratické republiky, nejednalo se vždy o přijetí zcela automatické. Právě v tomto případě se Československou inspirovalo sovětským vzorem daleko více než jeho západní soused. Zdá se také, že v tomto případě nehrála významnou roli přítomnost sovětských poradců, protože tato hlediska začala být aplikována již na počátku padesátých let, zatímco sovětský poradce Ponomarenko, který podle Dušana Janáka ovlivnil československé vězeňství tím, že se podílel na vytvoření uniformního vězeňského řádu a využití informátorů státní bezpečnosti ve vězení, přijel až v roce 1953.⁶²² Německo se na druhou stranu směrem změn v pojetí klasifikace a diferenciaci vězňů podle sovětského vzoru, alespoň na poli právních norem, nikdy do takové míry nevydalo. S převzetím vězeňství lidovou policií začalo však narůstat využívání militaristických prvků, podobně jako v Československu v případě převzetí rezortu ministerstvem národní bezpečnosti.

Zacházení s odsouzenými ve výkonu vazby v letech 1945–1950 vycházelo v Československu ještě ze zákona č. 117/1852 ř. z., o zločinech, přečinech a přestupcích. Zločinci byli odsuzováni podle typu spáchaného zločinu či přestupku. Za zločin následoval trest žaláře nebo těžkého žaláře, za přestupek nebo přečin vězení nebo tuhé vězení. O způsobu výkonu trestu odnětí svobody rozhodoval soud, který mohl uložený trest zostříť dalšími opatřeními, a to pústem, tvrdým ložem, samovazbou a temnicí.⁶²³ Podle zákona č. 123/1931 Sb. vykonávali tzv. „politických provinilců“ trest odnětí svobody odděleně od pachatelů kriminálních trestných činů ve státním vězení. Tento zákon je taktéž oproti ostatním vězňům zvýhodňoval i jinými způsoby.⁶²⁴

Výkon trestu odnětí svobody se zásadně změnil s vydáním nového vězeňského řádu s účinností od 1. 9. 1951. Zanikly jím všechny doposud platné domácí vězeňské řády platné z dob první republiky, které si vytvářel každý vězeňský ústav sám a podle jehož stanov se také řídil. Tímto krokem došlo k výrazné unifikaci vězeňských řádů. Způsob zacházení s odsouzenými takto splynul se způsobem zacházení s osobami v táborech nucené práce.⁶²⁵ Už se neuplatňovalo hledisko nebezpečnosti

⁶²² JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945 – 1955*, cit. d., 138.

⁶²³ MALÝ, Karel a kolektiv autorů. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha: Linde, 1997, 338 an.

⁶²⁴ KÝR, Aleš. *Zacházení s vězni na území ČSR*, cit. d., 53.

⁶²⁵ Tamtéž, 54.

zločince a sociální ochrany vězně, ale začalo se uplatňovat třídní hledisko. Z usnesení ÚV KSČ z února 1951 se můžeme dočíst, že:

„Represivní charakter trestu musí ostřeji vyniknout v boji proti buržoazii, kulakům a nepřátelům uvnitř dělnické třídy i agentům ve straně. Pseudohumanistické tendence, zvláště ve výkonu trestu, je třeba rázně odmítnout...ve vině i trestu bude ostře diferencováno mezi buržoazií a pracujícími.“

Z téhož dokumentu vyplývá, že pro výkon trestu odnětí svobody je důležitý:

„[...] třídní profil, dosavadní způsob života, zaměstnání a pracovní morálka, politická uvědomělost a intenzita jeho činnosti.“⁶²⁶

Již od roku 1948 byli vězni podle povahy trestného činu rozděleni na kriminální a státní vězně.⁶²⁷ Státní, neboli političtí vězni byli obecně vzato považováni za nebezpečnější, protože neohrožovali jedince nebo nějakou skupinu lidí, nýbrž celou společnost a chtěli „rozvrátit lidově demokratický systém“.⁶²⁸

Podle článku 38 vězeňského řádu z roku 1951 byli vězňové rozděleni do čtyř výhodnostních skupin. V prvním zařazení byl rozhodující třídní původ vězně a trestný čin, při dalším zařazení do vyšší nebo nižší výhodnostní skupiny se přihlíželo k pracovnímu úsilí, jeho postoji ke školení a k výchově, k chování a stupni nápravy odsouzeného. V první skupině se nacházeli ti, kteří *„vzhledem ke svému třídnímu původu zůstávají nepřáteli lidově demokratického zřízení nebo ti, co projevují špatnou pracovní morálku, špatně se chovají a neprojevují žádné známky nápravy“*. Ve druhé skupině se nacházeli ti, kteří v první výhodnostní skupině prokázali po určitou dobu zvýšené pracovní úsilí a *„chápu škodlivost spáchaného trestného činu pro společnost, upřímně ho litují, a u nichž je naděje na nápravu“*. Do třetí výhodnostní skupiny byli zařazení ti, kteří ve druhé skupině projevovali po určitou dobu zvýšené pracovní úsilí a chovali se bezvadně, a ve čtvrté se nacházeli ti, kteří strávili určitou dobu ve třetí výhodnostní skupině a zvláště se v ní vyznamenali mimořádnými pracovními výkony,

⁶²⁶ NA, f. BBÚV KSČ 05/11, kart. 140 A, Úkoly vyplývající z úseku výkonu justice ministerstva spravedlnosti z usnesení ÚV KSČ z února 1951.

⁶²⁷ Samozřejmě nadále zde existovala skupina retribučních vězňů, správních vězňů, administrativních atd.

⁶²⁸ PETRÁŠOVÁ, Ludmila. PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, cit. d., 367.

soutěžením v práci a bezvadným chováním.⁶²⁹ Teoreticky se i političtí vězni mohli dostat do vyšších výhodnostních skupin, ale skutečnost byla zcela odlišná.

Podle zařazení do výhodnostní skupiny získávali vězni různé výhody. V první skupině museli být muži ostříhání, ženy měly mít kratší vlasy, hladce učesané. Mohli u sebe mít jen základní hygienické potřeby jako kartáček, pastu na zuby, hřeben, domácí střevice a kuřácké potřeby (pokud je měl dotyčný povolené), mohli číst jen knihy z vězeňské knihovny, termín na odesílání a přijímání dopisů byl stanoven na dva měsíce a návštěva se mohla konat jednou za dva měsíce jen v délce 20 minut. Ve čtvrté výhodnostní skupině byla dovolena prostá úprava vlasů a vousů, nad základní hygienické potřeby byly povoleny šachy a jiné společenské hry, hudební nástroj a jiné povolené osobní potřeby a předměty. Byly povoleny vlastní knihy, obrázkové časopisy a denní tisk, dopisy mohly být přijímány a posílány jednou za 14 dní a návštěva mohla přicházet jednou za 14 dní na jednu hodinu.⁶³⁰

Tabulka č. 10: Výhody pro jednotlivé výhodnostní skupiny					
Výhody		Výhodnostní skupina			
		I.	II.	III.	IV.
Úprava vlasů	muž	ostříhán	vlasy do 3 cm	delší vlasy	prostá úprava vlasů a vousů
	žena	kratší vlasy hladce učesané	jako I.	kratší vlasy prostě upravené	prostá úprava vlasů
Vlastní osobní předměty		kartáček a pasta na zuby, hřeben, domácí střevice, kuřácké potřeby (má-li povoleno kouřit)	jako I.	jako II., šachy a pod. hry	jako III., povolený hudební nástroj a jiné povolené osobní potřeby
Úprava cely		-	podobenky členů rodiny	jako II., povolené obrazy	jako III., a jiné povolené předměty
Četba		knihy z vězeňské knihovny	jako I., povolený denní tisk	jako II., povolené vlastní knihy a obrázkové časopisy	jako III.
Odesílání a přijímání dopisů		za 2 měsíce	za 4 týdny	za 3 týdny	za 14 dní
Doba trvání návštěv		za 2 měsíce 20 minut	za 6 týdnů 25 minut	za 4 týdny 30 minut	za 14 dní 1 hodina

Zdroj: NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 11, Vězeňský řád. Výnos ministra spravedlnosti ze dne 2. července 1951, vydaný podle § 123 zákona č. 319/1948 Sb. o zlidovění soudnictví (1951).

⁶²⁹ NA, f. SSNV – materiály různé, Vězeňství vývoj po okupaci.

⁶³⁰ BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích..., cit. d., 18–19. Srov. KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR, cit. d., 54.

Další právní úprava z roku 1953 i nadále vycházela z filozofie tzv. třídního výkonu trestu a odsouzení byli i nadále zařazováni do 4 výhodnostních skupin podle třídního hlediska a stupně převýchovy. Další právní úprava z roku 1955 přinesla jen rozšíření výhodnostních skupin z počtu 4 na 12.⁶³¹

Co je na vzniku československých vězeňských řádů velmi důležité, je poznatek, že není zcela jisté, z jaké právní úpravy vycházely, především co se týče rozdělení vězňů do výhodnostních tříd. Vystávají otázky typu: čím byla vězeňská správa inspirována? Byly jí ze Sovětského svazu poskytnuty podklady, nebo můžeme nalézt inspiraci z jiných zdrojů? Bohužel žádné odkazy na sovětské právní normy či na pomoc sovětských poradců v archivních dokumentech nenalezneme, ale to samozřejmě nemusí nic znamenat. V tomto případě by bylo velmi důležité mít k dispozici sovětské vězeňské řády, příp. informace z ruských archivů. Ty jsme však neměli. Na základě článku Alana Barenberga však lze předpokládat, že ačkoliv vězeňské řády v sovětských věznicích a táborech existovaly, nebyly do určité míry podrobně zpracované. Alan Barenberg ve svém článku mj. píše, že v létě roku 1954 schválila Rada ministrů SSSR „Nařízení o nápravných pracovních táborech a koloniích ministerstva vnitřních věcí SSSR“, jež obsahovalo široký a komplexní soubor pravidel, který řídil mnoho aspektů života v táborech, od léčení po organizaci práce a politicko-výchovnou práci mezi vězni. Mimo jiné byly tyto nové předpisy určené k racionalizaci režimu, který měl izolovat a potrestat skutečně nebezpečné vězně a odměnit ty vězně, kteří představovali malou hrozbu a u kterých se zdálo, že jsou na cestě k polepšení. V rámci nových pravidel byli vězni rozděleni do tří rozdílných úrovní zacházení – přísné, obvyklé a lehké, a to podle trestného činu, chování v táboře a pracovního výkonu.⁶³²

Navíc, jak už bylo poznamenáno dříve, československé vězeňství se na konci čtyřicátých let a na počátku let padesátých vyvíjelo víceméně po vlastní ose a stálo mimo zájem sovětských poradců (kromě trestaneckých pracovních táborů na Jáchymovsku, Příbramsku a Slavkovsku). Karel Kaplan se o sovětských poradcích v oblasti vězeňství nezmiňuje vůbec⁶³³ a Dušan Janák se okrajově zmiňuje o jistém so-

⁶³¹ KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR, cit. d., 54 an.

⁶³² BARENBERG, Alan. Prisoners without Borders: Zazonniki and the Transformation of Vokuta after Stalin. 520 an. Dostupné z: http://library.ttu.edu/about/facility/face/entries/Barenburg_Prisoners.pdf, 30. 12. 2012.

⁶³³ KAPLAN, Karel. *Sovětsští poradci v Československu 1949–1956*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993.

větským poradci jménem Ponomarenko, který však podle něj československé vězeňství ovlivnil významným způsobem. Jeho „přínos“ tkvěl především ve vytvoření uniformního vězeňského řádu a využití informátorů státní bezpečnosti ve vězení. Ovšem má to jeden háček, a to, že přijel až v roce 1953.⁶³⁴

Dušan Janák se o sovětském poradci Ponomarenkovi zmiňuje v knize *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty* na několika místech, ale ačkoliv mu nechceme upírat jeho roli, domníváme se, že právě v případě vězeňského řádu z roku 1951 je potřeba hledat inspiraci nejenom u sovětských vzorů. K tomu nám právě mohou napomoci starší vězeňské řády z období první republiky, resp. z roku 1921, a poslouží nám jednoduché srovnání dvou textů. V meziválečném období se vězni rozdělovali do tzv. disciplinárních tříd a ve vězeňském řádu z roku 1921 je možné se dočíst:

„Trestanci rozdělují se ve tři disciplinární třídy. Prvotrestanci zařadí se při nastoupení trestu po předchozím pozorování do první nebo do druhé třídy disciplinární, podle jejich chování a povahy.

Zpětílí provinilci nastupují trest vždy v první třídě disciplinární.

Z nižší třídy do vyšší nemůže trestanec postoupiti před uplynutím dvou měsíců; trestanec, který byl disciplinárně potrestán, nemůže do vyšší třídy postoupiti před uplynutím dvou měsíců od odpykání svého posledního disciplinárního trestu.

Trestanci, kteří se proti kázni a domácímu řádu hrubě provinili, mohou býti z vyšší třídy do třídy nižší – po případě z nejvyšší do nejnižší – sesazeni.“⁶³⁵

Na základě rozdělení do disciplinárních tříd měli vězni odstupňována svá práva a povinnosti, jako bylo například odesílání dopisů nebo možnost nákupu potravin. Cílem této úpravy bylo povzbudit odsouzeného v dobrém chování a přispět k jeho celkové nápravě. Ostatně s touto úpravou jsme se setkali už v období Rakouska-Uherska a podobný názor na klasifikaci vězňů zastávali i členové Studijní skupiny pro reformu ve vězeňství v tzv. Výmarské republice.

⁶³⁴ JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 138.

⁶³⁵ *NA*, f. SSVN – nezpracováno, kart. 11, Vězeňské předpisy, část 1. Praha: Ministerstvo spravedlnosti, 1921, 51 an (1921).

Vězeňský řád z roku 1951 je této právní úpravě velmi podobný, a to do té míry, že si soudím říci, že z ní přímo vycházel. Došlo pouze k výměně vzdělávacího hlediska za hledisko třídní, od kterého se v následujících letech odvíjelo zařazování nikoliv do disciplinárních tříd, ale do výhodnostních skupin. Pro srovnání, ve vězeňském řádu z roku 1951 se uvádí:

„Čl. 36.

V trestních ústavech se odsouzení zařazují do výhodných skupin; v soudních věznicích a pracovních útvarech jen tam, kde to velitel Sboru určí.

Čl. 37.

1) Odsouzení se člení do čtyř výhodnostních skupiny, z nichž nejvyšší je IV. výhodnostní skupina.

2) Nově přibylý odsouzený se zařadí do nejnižší nebo nejbliže vyšší výhodnostní skupiny, která je ve vězeňském útavu zavedena; přitom je rozhodující třídní původ odsouzeného a povaha trestného činu.⁶³⁶

Vedoucí představitelé vězeňského rezortu se nechali inspirovat předcházejícími vězeňskými řády z období první republiky. Tři disciplinární třídy nahradili čtyřmi výhodnostními skupinami, do nichž byli vězni zařazováni podle třídního hlediska a povahy trestu. Právě v tomto bodě byli zcela určitě inspirováni sovětskými zkušenostmi, nicméně ty s sebou mohli z moskevského exilu přinést komunističtí vůdci, kteří měli výrazné znalosti o sovětském trestním systému. Takovými znalostmi zcela jistě disponoval jak Alexej Čepička, ministr spravedlnosti v letech 1948–1950 a také zeť Klementa Gottwalda, tak jeho nástupce Štefan Rais, který za druhé světové války žil v exilu v Sovětském svazu, angažoval se jako redaktor rozhlasového vysílání a Československých listů a byl aktivní v aparátu Kominterny. V úřadu ministra spravedlnosti setrval až do roku 1953, tedy do období, kdy v československém vězeňství proběhlo nejvíce změn. Dovolují si vyslovit domněnku, že přítomnost sovětského

⁶³⁶ NA, f. SSNV – nezpracováno, kart. 11, Vězeňský řád. Výnos ministra spravedlnosti ze dne 2. července 1951, vydaný podle § 123 zákona č. 319/1948 Sb. o zlidovění soudnictví (1951).

poradce Ponomarenka již ve vězeňství neznamenała tolik zásadních změn, jako které prodělalo v letech 1948–1953.⁶³⁷

Vývoj přístupu k odsouzeným v sovětské okupační zóně v Německu měl trochu jiný výsledek. Jako výrazný problém se zde jevila neschopnost odsouhlasit právě nový vězeňský řád. Až do roku 1955 tak zůstával v platnosti vězeňský řád z roku 1940, tedy z období vlády nacistické strany. Zatímco v Československu prodělal vězeňský řád již několik úprav, ve východním Německu jako by se nemohli shodnout na výsledné podobě. Do ní totiž zasahovala jak sovětská okupační politika, tak i postupné přebírání vězeňských zařízení ministerstvem vnitra na počátku padesátých let. Zatímco v Československu právní úprava proběhla v období, kdy se gesce resortu vězeňství nacházela v rukou spravedlnosti, Sověti nemohli riskovat, aby návrh vzešel z úřadu Wenera Gentze.

Bezprostředně po válce se Werner Gentz, vedoucí oddělení vězeňství, snažil o vytvoření vězeňského řádu platného pro celé německé území. Sovětská okupační správa toto úsilí částečně podporovala, a proto W. Gentz navázal kontakty se svými kolegy z ostatních zón. V roce 1947 jeho kolega a ministr spravedlnosti v Hesensku Harald Poelchau podnítil přepracování vězeňského řádu z roku 1940. Nicméně Gentz zřejmě v daném okamžiku nedával této snaze žádnou šanci, a proto sovětské vojenské správě v Německu zaslal liknavou odpověď ke schválení. V té chvíli totiž Sověti ztratili zájem o vytvoření vězeňského řádu pro celé území, čímž tyto pokusy víceméně zcela padly.⁶³⁸

V květnu 1949 Německá správa justice navrhla právní předpisy pro vězeňství v sovětské okupační zóně, nicméně jejich text začínal větou, že výkon trestu „*bude po porážce nacistického režimu znovu vystaven v celoněmeckém prostoru*“, což se samozřejmě stalo kamenem úrazu. Došlo tak následně k diskusi mezi Německou správou justice a sovětskou vojenskou správou v Německu a k dalšímu časovému posunu schválení této právní normy. Když v prosinci téhož roku Gentz hovořil s Korobovem, zástupcem sovětské kontrolní komise, objevila se před ním zcela jiná situace. Korobov ho zpravil o tom, že tato úprava je zcela v rukou nově utvořené Ně-

⁶³⁷ V této souvislosti je nutné poznamenat, že ani Dušan Janák podrobně nevyklíčil, jakým přesným způsobem Ponomarenko československé vězeňství ovlivnil. Jeho úloha by tedy ještě stála za důkladnější analýzou.

⁶³⁸ OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug, cit. d., 87.

mecké demokratické republiky, a kontrolní komise nemůže návrh ani odsouhlasit, ani zamítnout.⁶³⁹

V následujících letech se jednalo o to, kdo celý resort povede, a tak tato otázka částečně upadla v zapomnění. V souvislosti se zrušením speciálních táborů a jejich převedení do rukou lidové policie bylo ministerstvo vnitra nuceno vytvořit vlastní předběžný vězeňský řád, který by řídil a upravoval každodenní záležitosti v jím spravovaných vězeňských zařízeních. Při jeho pročetí však nenalezneme žádnou zmínku o výhodnostních skupinách, jaké se vyskytovaly v československém případě. V archivu je možné nalézt několik exemplářů řádu, a to z dubna, nebo prosince roku 1950. Ačkoliv v úvodu se uvádí, že vězeňský řád slouží k „ochraně demokratického pořádku v Německé demokratické republice, k zajištění výkonu trestu a izolování nepřátel demokratického pořádku a kriminálních zločinců“, rétorika třídního výkonu trestu se zde objevuje jen velmi okrajově.⁶⁴⁰ Nenalezneme zde ani žádné rozdělení vězňů do skupin, ani rozdílná práva nebo povinnosti. Jsou zde dodržována přísná penitenciární pravidla, jako oddělení podle pohlaví a speciální oddělení mladistvých. Velký důraz je položen na dobré chování a pracovní výkony.⁶⁴¹ Je možné samozřejmě namítnout, že v padesátých letech lidová policie střežila především vězně odsouzené sovětskými vojenskými tribunály, a tudíž žádné rozdělení nebylo potřeba. Nicméně malý důraz na třídní přístup je opravdu překvapivý, zvláště když vezmeme do úvahy, že ministerstvo vnitra bylo od počátku pod vedením členů komunistické strany, resp. SED.

Od roku 1952 se na vězeňském řádu začalo znovu pracovat. Nyní už bylo vše v rukou ministerstva vnitra, které získalo do své gesce celé vězeňství. V návrhu z 6. května 1952 se o rozdělení vězňů píše:

*„Vězeňská správa je zodpovědná za konečnou klasifikaci trestanců, rozdělených podle pohlaví, do kategorií samovazby, cely nebo společných cel. Její rozhodnutí vychází z trestného činu, výše trestu, škodlivého vlivu na spoluvězně stejně jako škodlivého chování vůči demokratickému pořádku.“*⁶⁴²

⁶³⁹ Tamtéž, 87 an., srov. WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945-1953*, cit. d., 376 an.

⁶⁴⁰ BA, f. DO 1/28446, Vorläufige Strafvollzugsordnung für die Durchführung des Strafvollzuges in Strafanstalten unter polizeilicher Verwaltung (1. 4. 1950).

⁶⁴¹ Tamtéž.

⁶⁴² BA, f. DO 1/28447, Vollzugsordnung für die Durchführung des Strafvollzuges (6. 5. 1952). Srov. BA, f. DO 1/28447, Vollzugsordnung für die Durchführung des Strafvollzuges (4. 5. 1952).

O dalším způsobu rozdělení do kategorií nebo o rozdílných právech na návštěvy nebo psaní dopisů, úpravu vlasů atd. se návrh nezmiňuje. Návrh se samozřejmě vyvíjel a do jeho konečné podoby zasahovalo mnoho institucí. Samotní představitelé vězeňského oddělení neměli úplnou představu, jak by měla konečná podoba vězeňského řádu platného pro území celé Německé demokratické republiky vypadat. V návrhu z roku 1953 došlo k částečné změně a uvádí se zde:

„Vězeňská správa je zodpovědná za účelné ubytování vězňů rozdělených do kategorií. Rozhodnutí je odvislé od trestného činu, výše trestu, škodlivého vlivu na spoluvězně.

[...]

Vězni, kteří byli odsouzeni kvůli zločinům proti lidskosti, válečným zločinům, špionáži, jako agenti nebo kvůli sabotážím, jsou ubytováni zvláštním způsobem.

[...]

*Vězni nosí ústavní oblečení. Jsou odlišně označeni na základě kategorií vězňů.*⁶⁴³

Další informace bychom však v návrhu těžko hledali. Opět zde chybí vysloveně třídní přístup k odsouzeným. Objevuje se zde jen hledisko rozdělení podle trestu. Rozdělení do kategorií se však týká pouze způsobu ubytování, a nikoliv jejich práv a povinností. Opět bychom mohli v tomto návrhu, i když s určitými výhradami, sledovat penitenciární hledisko rozdělení vězňů podle závažnosti trestu, jak je tomu v demokratických právních normách. Jak byly tyto vágní formulace myšleny, doplňuje jiný právní předpis, který byl určen pro příslušníky lidové policie. Vězni byli podle tohoto předpisu rozdělení do tří kategorií. V první se nacházeli ti, kteří byli odsouzeni k vysokým trestům a jsou společností vysoce nebezpeční. Jednalo se o vrahy, nebezpečné zločince, kverulanty, odsouzené za odpor proti státní moci a uprchlíky. Tito vězni měli být umístěni do samovazby, přičemž její délka neměla přesáhnout tři roky. Nemohli pracovat, ani se setkávat se spoluvězni. V druhé kategorii se nacházeli ti, kteří byli odsouzeni za trestné činy vůči společnosti, „demokratické výstavbě“ a „demokratickému pořádku“. Tito jedinci měli být izolováni,

⁶⁴³ BA, f. DO 1/28 447, Entwurf! Vollzugsordnung für die Durchführung des Strafvollzuges in der Deutschen Demokratischen Republik (1953).

nicméně při dobrém chování mohli být umístěni do společných cel. Mohli pracovat ve svých celách, nebo ve zvláštních pracovních prostorech ve spojených pracovních skupinách vězňů stejné kategorie. Ve volném čase se mohli setkávat se svými spoluvězni stejné kategorie. Do třetí kategorie byli vězni umístěni za své dobré chování a pracovní výsledky. V rámci svých pracovních povinností se mohli ve věznici neomezeně pohybovat.⁶⁴⁴

Při pozorném čtení je patrný vliv výmarského vězeňství a trojstupňového systému rozdělení vězňů.⁶⁴⁵ Jediným rozdílem je přidání nového trestného činu proti „demokratickému pořádku“. Stejně jako v československém případě jsou tedy zřejmé starší vlastní vzory. Sovětské vlivy zde můžeme najít v ještě menší míře než v československých právních úpravách.

Tyto vězeňské řády se však pohybovaly jen ve formě návrhů, i když na jejich vzniku můžeme podle mého názoru pozorovat, jak se ve věznicích a pracovních táborech k odsouzeným přistupovalo a jakým způsobem byli rozdělováni do kategorií. Zároveň platí, že právní předpis pro příslušníky lidové policie není v archivních dokumentech veden jako návrh, a mohl tedy mít dopad na každodennost ve vězeňských zařízeních. Jak se však celá záležitost rozdělování vězňů do kategorií promítla do schváleného vězeňského řádu v roce 1955? Ať už to bylo způsobeno dobou, kdy byl předpis odsouhlasen, nebo jinými důvody, žádné zmínky o rozdělení do kategorií podle trestných činů zde nenalezneme. Vězni jsou rozdělováni podle pohlaví, prvotrestaní musí být odděleni od recidivistů, odsouzení k trestu smrti se nacházejí na samovazbách, vězni mladší 26 let jsou odděleni od starších spoluvězňů a mladiství se nacházejí v zařízeních pro mladistvé.⁶⁴⁶ Ani v jednom právním předpisu se nenacházejí informace o rozdílných možnostech odsouzených, o četnosti a délce návštěv a posílání dopisů. Na základě vězeňského řádu z roku 1955 byl vypracován návrh domácího řádu pro věznice a zároveň si pracovní tábory vytvářely vlastní domácí řády.⁶⁴⁷ Celkově je možné konstatovat, že všichni vězni měli stejné možnosti komu-

⁶⁴⁴ BA, f. DO 1/28447, Die Aufgaben der VP-Angehörigen im Straf- und Untersuchungshaftvollzug (pravděpodobně 1953).

⁶⁴⁵ Viz kapitola *Vývoj československého a německého vězeňství v předcházejícím období*.

⁶⁴⁶ BStU, MfS-BdL/Dok. 015591, Dienstvorschrift für die Durchführung des Strafvollzuges (Strafvollzugsordnung). Bestätigt am 20. April 1955, taktéž BA, DO 1/56774, Dienstvorschrift für die Durchführung des Strafvollzuges (Strafvollzugsordnung). Bestätigt am 20. April 1955.

⁶⁴⁷ BA, f. DO 1/56774, Instruktion des Leiters der Verwaltung Strafvollzug Nr. 9 zur Dienstvorschrift 128 § 38 (10. Juli 1956).

nikace se svými blízkými. Mohli napsat jeden dopis za měsíc a měli nárok na třicetiminutovou návštěvu jednou za tři měsíce.⁶⁴⁸

Zde se nabízí otázka, proč tomu tak bylo. Proč se v Německé demokratické republice ve svých právních předpisech drželi tak zkrátka a neodvážili se do nich vložit taková ustanovení jako jejich jihovýchodní soused. Víme přece, že ve Výmarské republice se vězni také dělili do tří tříd, tudíž zde byl podobný vzor pro rozdělení vězňů jako v Československu. Proč třídní hledisko trestu, ačkoliv v různých přednáškách pro vězeňský personál přítomné a do velké míry rozpacovávané, v právních normách chybí?⁶⁴⁹ A proč se tyto normy do velké míry drží penitenciárních pravidel, která byla a jsou platná do současnosti?

Názorů a odpovědí na tyto otázky může být několik. Podle mého názoru si režim nemohl dovolit vtělit třídní hledisko přímo do právních norem především díky geopolitické situaci a díky tomu, že byl neustále pod drobnohledem západních států. To nás však nesmí vést k mylným závěrům, že političtí vězni nebyli ve vězeních diskriminováni. K diskriminaci samozřejmě docházelo, jenom musela být prováděna skrytě.

K zajišťování kázně vězňů začalo být v obou státech uplatňováno militaristických prvků. K nárůstu jejich užívání došlo zejména po předání struktury vězeňství z rukou ministerstva spravedlnosti do rukou ministerstva vnitra, v československém případě ministerstva národní bezpečnosti, a byly odrazem struktury organizace vojenského vězeňství. Důsledkem bylo zjednodušení řízení denního režimu a organizovaného pohybu vězňů, mezi dozorcí a vězni se vytvořil větší odstup, ale zároveň docházelo k nárůstu šikanování vězňů pod záminkou nedodržování stanovených předpisů.

Podle dokumentu z roku 1955 z německé proveniencí měla vězeňská zařízení několik společných prvků s vojenskými organizacemi. Především se jednalo o zařízení,

⁶⁴⁸ BA, f. DO 1/28578, Entwurf der Hausordnung für die Strafvollzug (pravděpodobně 1956); BA, f. DO 1/28460, Lagerordnung für das Haftarbeitslager Volstedt (7. 7. 1956); BA, f. DO 1/28460, Lagerordnung (Haftarbeitslager Rüdersdorf, 11. 7. 1956); BA, f. DO 1/28460, Lagerordnung für Strafgefangene im Standkommando Röcknitz der StVA Leipzig (27. 7. 1955); BA, f. DO 1/28460, Lagerordnung (Haftarbeitslager Nitzow, 30. 10. 1955); BA, f. DO 1/28460, Lagerordnung (U.-Haftanstalt Frankfurt/Oder, 11. 7. 1955).

⁶⁴⁹ BA, f. DO 1/28593, Lektionsdisposition zum Thema: Die Aufgaben des Strafvollzuges in der Deutschen Demokratischen Republik (19. 1. 1955); BA, f. DO 1/28593, Lektionsdisposition zum Thema: Die Aufgaben und die Durchführung des Untersuchungshaftvollzuges in der Deutschen Demokratischen Republik (19. 1. 1955); BA, f. DO 1/28594, Vorlesung, Thema: Rückblick auf die geschichtliche Entwicklung des Gefängniswesens und seine Gesellschaftlich Bedeutung und Aufgaben in der DDR (pravděpodobně 1951); BA, f. DO 1/28590, Thesen!.

ve kterých se v úzkém prostoru nacházelo množství osob, jež byly nuceny společně žít. K zajištění „hladkého provozu“ bylo nutné spolehnout se na několik základních pravidel:

- a) *všechny vězeňské práce jsou, jak jen to je možné, řízeny jednotnými povely;*
- b) *vězni nosí jednotné oblečení;*
- c) *vězni se mimo ohrazené prostory pohybují v uzavřených formacích;*
- d) *jednotliví vězni, příp. zodpovědný za skupinu vězňů podávají zprávu důstojníkovi nebo strážmistrovi vězení o současných událostech, které jsou důležité;*
- e) *v celách panuje jednotný pořádek (nařízení o pořádku na celách).⁶⁵⁰*

Vězeňská správa se snažila o izolaci vězňů od vnějšího světa. Nebyly jim poskytovány informace o každodenních událostech, byl taktéž silně omezen styk s rodinou. Do procesu se obžalovaní se svými nejbližšími příbuznými setkali jen málokdy, velmi často docházelo ke shledání až v době přelíčení. Po odsouzení byla taktéž omezována korespondence a návštěvy příbuzných.

S prosazováním militaristických prvků pomáhaly vězeňským příslušníkům také různé formy disciplinárních trestů a odměn. Podle úpravy vězeňského řádu z roku 1951 bylo příslušníkům SVS a SNB umožněno užít systému odměn a trestů. Pokud se vězeň dopustil kázeňského přestupku, mohlo být užito důtky, odnětí výhod až na 6 měsíců, uložení méně odměňované práce, snížení kapesného, tvrdého lože dvakrát týdně až na 6 měsíců, samovazby po zaměstnání (nejdéle na 1 měsíc), přeražení do nižší výhodnostní skupiny, snížení dávky stravy o polovinu až na 1 měsíc (pod lékařskou kontrolou), přemístění do ústavu s přísnější kázní. Jako odměn mohlo být využito pochvaly, udělení výhody, povolení kouřit, prominutí kázeňského trestu, zvýšení

⁶⁵⁰ BA, f. DO 1/28493, Entwurf. Einige Bemerkungen zur militärischen Disziplin (19. 12. 1955). Srov. „Styk vězňů se strážným musí být omezen na míru co nejmenší, tak aby bylo možno tento styk vymezit do několika vět, přesně formulovaných, které smí strážný s vězněm pronést.“ TOMEK, Prokop. *Dvě studie o československém vězeňství: vývoj systému agenturní činnosti ve vězeňských zařízeních československého komunistického režimu 1948–1989: budování a vývoj věznic StB v letech 1948–1952*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování, 2000, 78. Taktéž KÝR, Aleš. *Zacházení s vězni na území ČSR*, cit. d., 56 ann.

kapesného, přeřazení do vyšší výhodnostní skupiny, peněžité odměny (částku vyšší než 1 000 Kčs musel schválit krajský velitel SVS).⁶⁵¹ Po přesunutí resortu vězeňství na ministerstvo národní bezpečnosti došlo k prohloubení vojenských prvků, které byly od vězňů vyžadovány. Podle nového Řádu nápravných zařízení z roku 1953 byli pozitivně hodnoceni ti vězni, kteří se přizpůsobili životu ve vězení, tedy z pohledu současné penologie šlo spíše o přizpůsobení se podmínkám ve vězení – prizonizaci, ne o nápravu odsouzeného. Převýchova byla uskutečňována u všech vězňů, avšak u každé výhodnostní skupiny odlišně. Roku 1954 následovala další právní úprava, v níž bylo možno jako kázeňské odměny používat mimořádných návštěv, dopisů a balíčků. Byl rozšířen i sortiment kázeňských trestů, mezi něž patřil zákaz přijímání balíčků, návštěv, peněžních zásilek a používání vězeňské kantýny až na 2 měsíce, zákaz korespondence až na 1 měsíc, zákaz půjčování knih z vězeňské knihovny, korekce až na 10 dní.⁶⁵²

Také v NDR využívali různých disciplinárních trestů a odměn, které sloužily k usměrňování vězňů. V průběhu 50. let docházelo k jejich úpravě. Zatímco v předběžném vězeňském řádu pro vězeňská zařízení pod policejním dozorem z roku 1950 se disciplinární tresty uvádějí jen velmi povšechně a v několika odstavcích⁶⁵³, v následných návrzích byly druhy trestů popsány podrobněji. Vězni mohli být při neuposlechnutí nařízení nebo porušení vězeňského a domácího řádu potrestáni napomenutím nebo vězením, které mohlo trvat 21 dnů. Nadto mohl velitel vězeňského zařízení daný trest zostřit odnětím některých výhod, jako bylo osvětlení cely, návštěva, dopisování, přijetí balíčku, použití vězeňských peněz nebo možnost používat vězeňskou knihovnu a kouřit.⁶⁵⁴ Tato ustanovení nakonec do vězeňského řádu z roku 1955 zakomponována nebyla, neboť se objevila v daleko propracovanější podobě ve zcela jiném nařízení z roku 1954. Toto nařízení nejenom upřesňovalo způsob potrestání vězňů, ale zajišťovalo i administrativní postup při jeho udělování. Celkově se jednalo o podobný způsob trestu jako v návrhu vězeňského řádu z roku 1953, jen

⁶⁵¹ *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 11, Vězeňský řád. Výnos ministra spravedlnosti ze dne 2. července 1951, vydaný podle § 123 zákona č. 319/1948 Sb. o zlidovění soudnictví (1951). Srov. KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR, cit. d., 56. BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích, cit. d., 18.

⁶⁵² BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích, cit. d., 31.

⁶⁵³ Uvádí se, že domácí tresty jsou prováděny prostřednictvím varování, odnětí výhod, vězení do 21 dnů, izolace nebo přemístění do trestného oddělení. *BA*, f. DO 1/28446, Vorläufige Strafvollzugsordnung für die Durchführung des Strafvollzuges in Strafanstalten unter polizeilicher Verwaltung (1. 4. 1950).

⁶⁵⁴ *BA*, f. DO 1/28447, Entwurf! Vollzugsordnung für die Durchführung des Strafvollzuges in der Deutschen Demokratischen Republik (1953).

vězení byla rozčleněna na lehčí a těžší. Zároveň se zde uváděly možnosti jednání příslušníků lidové policie v případě povstání nebo útěku. V tom případě mohli odejmout oblečení, osvětlení, mohli také použít fyzické násilí, zbraně a ve zvláštních případech i služební psy. Na druhou stranu za správné chování mohli být vězni odměněni pochvalou, odměnou z rozpočtu lidové policie, vymazáním dřívějšího trestu, povolením kouřit. Pro vězně měla určitě velkou cenu také možnost dostat zvláštní návštěvu, napsat dopis navíc nebo získat potravinový balíček.⁶⁵⁵

* * *

Na základě analýzy vězeňských norem bylo ukázáno, že je pro ně nutné hledat jiné vzory než jen sovětské, a to především starší domácí. Zároveň do jejich podoby zasahovaly i další vlivy, a to nejen sovětská okupační správa a celkové postavení země v mezinárodněpolitickém rozložení sil, ale také místní komunisté a jejich zkušenosti z moskevského exilu. Konečná podoba vězeňských řádů se tak v mnohém odlišovala, především co se týče třídního hlediska, které sice bylo vloženo do československých vězeňských norem, nikoliv však do východoněmeckých. Ty se snažily formálně zachovávat penitenciární hlediska při rozdělování vězňů do skupin, podle nichž byli následně ubytováváni. Diskriminace politických vězňů však byla oběma systémům společná.

⁶⁵⁵ BA, f. DO 1/56760, Disziplinarvorschrift für die in den SV-Dienststellen der HVDVP einsitzenden Straf- und Untersuchungsgefangenen (9. 11. 1954).

Kapitola 9: Nový dozorce – proměna jeho povinností a politická indoktrinace

Prostí hlídači, členové ministerstva vnitra, vůbec by se nechovali nelidsky vůči vězňům, kdyby nebyli školeni, a to podtrhuji, a rozkazy vehnáni proti nám, vždyť po každém školení nastalo vždy tvrdé opatření [...] přece je pochopitelné, že mladý člověk, a to většinou příslušníci ministerstva vnitra byli, se spíš fanaticky zapálí pro dobrou věc, jako pro špatnou, jestli mu nepřetržitě předkládána jako dobrá. Kolika příslušníkům MV vdčíme za pomoc, laskavost, nevšímavost i úsměv. A dokázali to přes všechna nařízení ze strany velitel[ů]. Vždyť v některých případech hráli s námi, pokud to někdy velitel tábora povolil, odbíjenou. Ano, ve styku s námi časem pochopili, že nejsme zločinci, ale lidé s duševními schopnostmi a politicky nešťastně obětováni. Těm, kteří to nepochopili, patří přezdívká – primitivisté. A je opět chybou, a to vážnou, že min. vnitra takové příslušníky brala do svých služeb: nevzdělané, mladé, líné, nezodpovědné a nezkušené.⁶⁵⁶

Se změnou politického režimu také vždy do určité míry souvisí výměna osob na významných postech a nejinak tomu bylo i v poválečném období ve vězeňství. Bylo nutné vyměnit a potrestat dozorce, kteří se aktivně účastnili týrání a zabíjení vězňů během nacistické vlády. Tato výměna proběhla jak v Československu, tak především ve východním Německu, ve kterém byla důsledná denacifikace jedním ze čtyř nejvýznamnějších cílů spojenecké poválečné politiky. Tato výměna však nebyla konečná a než došlo k zaučení nového vězeňského personálu v oblasti práva, kriminální psychologie, sociologie a dalších znalostí nutných k provádění tohoto zaměstnání, došlo k další výměně v souvislosti s uchopením vlády KSČ a SED. Nový politický systém nemohl riskovat, že na pozicích vězeňského personálu budou zaměstnání lidé sympatizující s odpůrci režimu. Na jejich místa měli stanout noví dozorcí, kteří formou politického školení a indoktrinace měli pochopit nebezpečnost „nepřátel režimu“, kteří svou činností neohrožovali jen jednoho jedince jako kriminální zločinci, ale životy mnoha. K jejich úplnému přesvědčení byl vytvořen systém politického školení, ukázkových procesů a disciplinárních trestů.

⁶⁵⁶ NA, f. SSVN – Jáchymov II – nezpr., spis Bohuslav Černý.

Ne vždy se však v myslích nově nastoupivších členů vězeňského personálu podařilo udržet obraz nepřítel. Nebylo možné zabránit bližším kontaktům mezi vězni a dozorci, neboť mezi nimi probíhala interakce na různých úrovních. Jak ukazuje úvodní citát Bohuslava Černého a mnohé rozhovory s bývalými politickými vězni⁶⁵⁷, vytvářely se mezi oběma skupinami rozličné vztahy. Je nutné si uvědomit, že tyto skupiny žily vedle sebe mnohdy několik let, téměř každodenně se setkávaly. Indoktrinovaní dozorci nakonec zjistili, že političtí vězni jsou obyčejní, často vzdělaní lidé, a rozpory mezi oficiální rétorikou a skutečností zapříčinily částečnou změnu v jejich chování a v přístupu k odsouzeným. V této kapitole se však nebudeme věnovat vztahům mezi vězni a dozorci (viz kapitoly diplomové práce autorky⁶⁵⁸), ale zaměříme se na to, jakým způsobem došlo k výměně vězeňského personálu, jaké strategie československá a německá strana ke splnění tohoto úkolu využily a do jaké míry hrály roli místní podmínky a celkový vývoj vězeňského systému. S výměnou politického systému se zásadně změnil systém výuky nastupujících příslušníků. Do jaké míry a jakou roli hrál ve výchově nového personálu, na to se pokusí odpovědět jedna z částí následující kapitoly. Práce dozorce nepatřila mezi vyhledávané pracovní pozice, a oba dva státy se potýkaly s problémem nedostatku zájmu o toto povolání, který pak následně vyústil v nedostatek vězeňského personálu. V NDR se problém nábory nových sil řešil po celé období 50. let, přičemž docházelo k velké fluktuaci. Pokusíme se proto ukázat, co vlastně práce dozorce znamenala a s jakými obtížemi se zaměstnaní příslušníci vězeňského personálu setkávali. Cílem není snižovat utrpení vězňů, ale především poukázat i na opačnou stranu, která zatím stojí mimo zájem historického výzkumu a zasloužila by si větší prostor, než jí bohužel můžeme na tomto místě poskytnout.

⁶⁵⁷ Rozhovor s *Vlastou Jakobovou*, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*. Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009. Rozhovor s *Julií Hruškovou*, cit. d.; Rozhovor s *Aloisem Mackem*, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz.

⁶⁵⁸ PINEROVÁ, Klára. *Vývoj vězeňských subkultur v Československu v letech 1948–1960*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2006, 78–88, 110–116.

1. Výměna vězeňského personálu

Úkolem dozorce je zajišťovat ostrahu, pořádek a dodržování zákonů a předpisů ve vězeňských zařízeních, přičemž se ve výkonu svého povolání setkává s osobami, které nerespektují právní systém a základní pravidla lidského soužití. Při uvedení této jednoduché definice povolání dozorce, platné i do současnosti, je nutné mít na paměti, jaké osoby mají být střeženy a za jaké činy. Jak jsme ukázali v kapitole o vězeňské populaci, povaha trestného činu a nahlížení na pachatele se po válce a následně se silícím vlivem KSC a SED postupně měnily. Za vězeňskými branami se postupně objevovali retribuční vězni, vězni odsouzení sovětskými vojenskými tribunály a posléze také političtí vězni. Vzhledem k tomu, jak se obraz „zločince“ a „nepřítele“ postupně měnil, bylo nutné také zajistit výměnu vězeňského personálu, který by se neidentifikoval s odsouzeným.

Nepředbíhejme však událostem a vraťme se do květnových dnů roku 1945. V obou zemích došlo k výměně dozorců hned po druhé světové válce, což souviselo s potrestáním válečných zločinců. V sovětské okupační zóně přistoupili k důsledné denacifikaci, a v mrazivých zimních dnech roku 1945 byli všichni vězeňští guvernéri propuštěni.⁶⁵⁹ Na jejich místo měli přijít noví lidé, kteří by byli nezatížení nacionálně sociální politikou a zároveň měli s vedením věznic a trestnic zkušenosti. Tento požadavek se však ukázal jako těžce splnitelný. Nakonec žádný z nově dosazených guvernérů žádné podobné postavení nikdy dříve nezastával a většina z nich ani nebyla pro takové povolání vzdělána. O pár let později však mnoho z nich už na podobných postech nepracovalo. Po nich přicházeli jedinci, které bychom mohli charakterizovat jako typické zámečníky, stolaře nebo obchodnické pomocníky. Velké množství z nich mohlo poukázat na své členství v komunistické nebo sociálnědemokratické straně. Na druhou stranu měli někteří alespoň zkušenosti jako justiční zaměstnanci nebo dozorcí.⁶⁶⁰

Postiženy byly nejenom nejvyšší špičky, v tomto případě vedoucí vězeňských zařízení zodpovědní za násilnosti konané během nacistické éry, velmi důkladně pro-

⁶⁵⁹ Viz kapitola *Od reform k sovětizaci*.

⁶⁶⁰ Na podzim roku 1949 vedlo DVJ 36 samostatných vězeňských institucí (mimo Berlín). Z 34 známých guvernérů bylo 29 členy SED (13 z nich původně bylo členy SDP a zbytek pocházel z KPD nebo byl blíže neurčen). Guvernérka ženského vězeňského zařízení Hohenleuben byla členkou strany CDU. Osm guvernérů před rokem 1933 zastávalo pozici justičního pracovníka nebo dozorce a dalších pět mělo příslušné pedagogické vzdělání. OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug, cit. d., 85–89.

běhla i denacifikace běžného vězeňského personálu.⁶⁶¹ Jen pouhá 3 % dozorců, kteří byli v roce 1947 v aktivní službě, byli bývalými členy NSDAP.⁶⁶² Snad ještě zajímavější údaj nám podává zpráva z roku 1948, jež dokládá, že tehdy se ve vězeňské službě nacházelo méně než 10 % „starších“ vězeňských příslušníků.⁶⁶³

Do jaké míry proběhla jejich výměna, je možné poznat na údajích z roku 1949, kdy byl Werner Gentz sovětskou vojenskou správou v Německu požádán o data příslušníků propuštěných kvůli jejich členství v NSDAP nebo z jiných politických důvodů. Werner Gentz již do druhého dne odevzdal podklady, v nichž se nacházely číselné údaje od května 1945 do konce roku 1948. Celkem bylo propuštěno 1 919 vězeňských příslušníků, z nichž 208 kvůli stranickým nebo politickým důvodům, 126 bylo právoplatně odsouzeno, 99 bylo v probíhajícím řízení. Největší počet propuštěných se nacházel v blíže neidentifikované skupině.⁶⁶⁴ Vzhledem k tomu, že se na konci roku 1948 nacházelo ve službě 2 545 příslušníků, ukazuje se, že proměna vězeňského personálu v poválečné době byla naprosto zásadní. S tím souvisela také jedna ze základních otázek, a to vzdělání nově nastoupených dozorců, což se v období postupného vzpamatování celé země z hrůz války ukázalo jako velmi těžký úkol.

O způsobu výměny dozorců v Československu po druhé světové válce máme jenom omezené informace. Pozdější materiály po roce 1948 se tomuto tématu vůbec nevěnují, až by se mohlo zdát, že k žádné výměně nedošlo a že mimořádnými lidovými soudy byly potrestány pouze nejkřiklavější případy. Retribuční soudnictví se dozorců jako skupiny nijak výrazně nedotklo.⁶⁶⁵ K určité výměně však přece jenom došlo, protože ve statistických údajích z roku 1949 se ukazuje, že jen 24 % příslušníků SVS do ní vstoupilo před okupací a během ní.⁶⁶⁶ Byly propuštěny především oso-

⁶⁶¹ Denacifikace vězeňského personálu proběhla podle rozkazu sovětské vojenské správy č. 49 (Befehl Nr. 49 der SMAD vom 4. November 1945 über die Reorganisation der Gerichte – Justizreform in der Sowjetischen Besatzungszone zur Vereinheitlichung und Zentralisierung der Gerichte und Staatsanwaltschaften sowie Entfernung sämtlicher ehemaliger NSDAP-Mitglieder aus der Justiz).

⁶⁶² WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons*, cit. d., 357.

⁶⁶³ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953*, cit. d., 211.

⁶⁶⁴ OLESCHINSKI, Brigitte. *Die Abteilung Strafvollzug*, cit. d., 85.

⁶⁶⁵ Například na Královéhradecku bylo z dozorcího personálu souzeno sedm mužů. Šest z nich bylo potrestáno trestem odnětí svobody a v jednom případě dal soud přednost odsunu před potrestáním. JARKOVSKÁ, Lucie. *Odplata či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Královéhradecku*. Praha: Prostor, 2008, 192.

⁶⁶⁶ *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 6, Situace ve vězeňství za první republiky k 1. 1. 1938 (název dokumentu je zavádějící, věnuje se vězeňství po roce 1948 a hlavně náboru do SVS); srov. *NA*,

by spolupracující s nacistickým režimem, nicméně jakým způsobem k tomu došlo, nebo přesný počet propuštěných osob je těžké na základě probádaných materiálů rekonstruovat.

S rostoucím počtem vězňů se výrazně projevil nedostatek kvalifikovaného personálu. Do služby většinou přicházeli mladí lidé především z dělnického prostředí. Zmatek po válce se projevoval také na způsobu přijetí nových dozorců, neboť způsobilost pro výkon služby nebyla posuzována tak pečlivě jako v předválečném období.⁶⁶⁷

Další obrat do složení sboru vězeňské stráže (SVS)⁶⁶⁸ v Československu přinesl únor 1948. Celkově můžeme výměnu dozorců rozdělit do dvou fází: první fáze následovala bezprostředně po komunistickém převratu, kdy očista byla především vedena samovolně vznikajícími akčními výbory národní fronty; druhou fází můžeme dát do souvislosti s vydáním zákona č. 321/1948 Sb., o Sboru uniformované vězeňské stráže, s účinností od ledna 1949.⁶⁶⁹

Na výzvu Klementa Gottwalda vznikaly v únoru 1948 akční výbory Národní fronty jako mocensko-politické orgány, které sloužily jako nátlakový prostředek k převzetí moci. Ačkoliv existence akčních výborů neměla žádný právní základ, začaly uskutečňovat tzv. „očistu veřejného života“ a „potlačování reakce“. Oblast vězeňství nezůstala samozřejmě stranou a tyto akční výbory začaly působit i ve věznicích a trestnicích. Ondřej Hladík poukázal na tři možnosti, které akční výbory využí-

f. SSNV – nezpr., kart. 6, Dokument o organizačním a obsahovém vývoji československého vězeňství od roku 1948 do roku 1968.

⁶⁶⁷ „Překotné přibírání nekvalifikovaných dozorcích sil vyvolané potřebou vzhledem k nadměrnému zatížení věznice, mělo za následek nahromadění se nekalých živlů, postrádajících smyslu pro kázeň, do služeb SVS, které se SVS prohřešili a nedělali čest stavu. Tyto síly musely být postupně mnohdy bezohledně, avšak spravedlivě vždy po předchozích upozorněních jak ze strany správy věznice, tak i inspektorátu, propuštěny [...] Správa věznice po důkladném zjištění a prověření provinění nemohla ponechat ve službách SVS takovou sílu, která ku př. po týdny souložila s trestankou, zprostředkovávala doručování dopisů, poštovních zásilek, to vše tajně a v takové formě, že jednání toto muselo být předáno k dalšímu řízení kriminálním úřadům.“ NA, f. SSNV – nezpr., kart.47/1, Výroční zpráva věznice krajského soudu Plzeň za rok 1947. Srov. JOHN, Roman. Vězeňská stráž ve Valdicích v poválečném období. In *Historická penologie*, č. 3, 2011, 27–34.

⁶⁶⁸ Postavení a působnost Sboru vězeňské stráže (SVS) řešil po válce dekret prezidenta republiky č. 94 o úpravě některých otázek organizace a služebních a platových poměrů sboru uniformované vězeňské stráže ze dne 1. 10. 1945. Podle něho výkon strážní a správní služby v soudních věznicích a trestních ústavech obstarával Sbor uniformované vězeňské stráže. Dále dekret prezidenta republiky č. 112 o správě soudních věznic a trestních ústavů ze dne 26. 10. 1945, jímž byl s účinností od 1. 1. 1946 přenesen dozor nad trestními ústavu a soudními věznicemi ze zemských soudů na ministerstvo spravedlnosti. Novou úpravu organizace, služebních a platových poměrů sboru přineslo vládní nařízení č. 3/1947 Sb. Každá krajská soudní věznice a trestní ústav disponovaly oddílem SVS.

⁶⁶⁹ Zákon č. 321/1948 Sb., o Sboru uniformované vězeňské stráže z 22. 12. 1948.

valy při perzekuci a propouštění zaměstnanců SVS ze služby. Je překvapivé, že okamžité ukončení pracovního nebo služebního poměru nebylo nejužívanější formou. Z počátku ji totiž předstihovaly mnohem sofistikovanější formy, a to přemístění k jinému útvaru SVS, nebo okamžité složení dosavadní funkce, po kterém následoval nedobrovolný odchod na dovolenou s čekatelným, nebo do trvalé výslužby.⁶⁷⁰ Takovým způsobem se postupovalo především vůči výše postaveným příslušníkům. Jako ukázkový příklad může posloužit způsob propuštění přednosta ústavu a ředitele správní služby ve Valdicích Václava Prühera, který po dobu druhé světové války obratně skrýval své zapojení do odbojových aktivit.⁶⁷¹ Václav Prüher byl již 26. února 1948 usnesením okresního akčního výboru v Jičíně zproštěn své funkce a ačkoliv zůstal ve službě až do 8. března, nebylo vůbec jasné, jakou práci vykonával. V den oslavy Mezinárodního dne žen obdržel výnos ministerstva spravedlnosti, na jehož základě odešel na placenou dovolenou. Jednalo se nicméně pouze o zastírací manévr, protože na základě zákona č. 213/1948 Sb.⁶⁷² byl ze služby propuštěn. V uvedeném zákoně bylo totiž stanoveno, že se všemi, kteří byli odstraněni z činné služby, jako např. na dovolenou s čekatelným, je rozvázán pracovní poměr.⁶⁷³ Podobně byli „odsunuti“ také ředitelé z pankrácké a borské věznice.⁶⁷⁴

Propouštění na základě rozhodnutí akčních výborů v roce 1948 neznamenal v žádném případě ukončení výměny vězeňského personálu, ba právě naopak. Ze služby museli v následujících letech kvůli své „nespolehlivosti“ a z kádrových důvodů odcházet další jedinci. Jejich odchod byl podpořen zákonnou úpravou, ve které bylo nově stanoveno, že kromě ukončené vojenské služby, věku do 30 let a bezúhonnosti mohly do služby u SVS nastupovat a setrvávat v ní pouze osoby „oddané lidově demokratickému zřízení“.⁶⁷⁵ Do nového sboru nebylo převedeno cca 170 osob. Ani toto číslo nebylo konečné, v následujících měsících bylo propuštěno dalších cca 229 příslušníků, buď penzionováním, propuštěním nebo postavením před

⁶⁷⁰ HLADÍK, Ondřej. Únor 1948 a jeho dopad na Sbor uniformované vězeňské stráž. In *Historická penologie*, č. 1, 2011, 1–23, 4.

⁶⁷¹ Více k situaci ve věznici Valdice v období okupace viz JARKOVSKÁ, Lucie. *Odplata či spravedlnost*, cit. d., 197–199.

⁶⁷² Zákon č. 213/1948 Sb. ze dne 21. července 1948 o úpravě některých poměrů na ochranu veřejných zájmů.

⁶⁷³ NA, f. SSNV – nezpr., kart. 47/1, Výroční zpráva trestního ústavu ve Valdicích u Jičina za rok 1948; NA, f. SSNV – nezpr., kart. 3, Deník ústavu Valdice 1934 – 1948. Srov. HLADÍK, Ondřej. Únor 1948 a jeho dopad, cit. d., 4; JOHN, Roman. Vězeňská stráž ve Valdicích, cit. d., 28.

⁶⁷⁴ NA, f. SSNV – nezpr., kart. 47/1, Výroční zpráva trestnice pro muže v Plzni za rok 1948 (28. 5. 1949); Srov. HLADÍK, Ondřej. Únor 1948 a jeho dopad, cit. d., 4.

⁶⁷⁵ Zákon č. 321/1948 Sb. o Sboru uniformované vězeňské stráž ze dne 22. prosince 1948, § 2, 3.

soud, kde byli souzeni za neplnění svých povinností. Celkem bylo během tohoto roku propuštěno cca 24 % z celkového počtu příslušníků.⁶⁷⁶

Propouštění neustávalo ani v následujících letech; v průběhu roku 1950 bylo propuštěno 175 příslušníků a 33 bylo penzionováno⁶⁷⁷ a následující rok bylo propuštěno 230 příslušníků a penzionováno 53.⁶⁷⁸ Výměna vězeňského personálu tak bezprostředně po Únoru probíhala sice postupně, ale rychle. Je patrné, že nemohlo dojít k okamžité výměně, protože bylo zároveň nutné nabírat nové síly, které by nejenom souhlasily s novým politickým vývojem a odpovídaly potřebným kádrovým požadavkům, ale které bylo nutné naučit potřebným dovednostem. V případě, že nebylo možné starší a nevyhovující příslušníky nahradit, zůstali na svých pozicích, ovšem jen do doby, kdy nováčci získali potřebné zkušenosti k jejich zastávání. Poté byli nevyhovující příslušníci přemístěni na méně důležitá místa. Na druhou stranu je nutné zvážit i skutečnost, že ne všichni dozorcí, kteří opustili svá místa, tak učinili kvůli nátlaku. Pro některé toto rozhodnutí mohlo být i projevem cti a nesouhlasu s novým politickým vývojem.

V období po roce 1948 docházelo k velké fluktuaci pracovních sil, nejenom z pohledu přijímání a očisty personálu, ale také mezi jednotlivými vězeňskými zařízeními. Na základě výročních zpráv z let 1948 a především 1949 se ukazuje, že členové SVS byli neustále přesouváni z jedné věznice do jiné. Je velkou otázkou, proč se vedení SVS k takovým přesunům rozhodlo. Byly zapříčiněny změnami v organizační struktuře, v rámci kterých docházelo především ke vzniku nových pracovních útvarů u národních podniků, anebo se jednalo o způsob, jak vytrhnout daného člověka ze známého prostředí, ve kterém měl zastání a pevnou půdu pod nohama? Oba

⁶⁷⁶ 31. ledna 1949 se ve službě nacházelo celkem 1647 dozorců. Jak bylo uvedeno výše, na základě zákona 321/1948 Sb. nebylo převedeno 170 příslušníků. Od 1. února 1949 do 1. srpna téhož roku bylo propuštěno dalších 113 osob. Dne 1. září 1949 nabyl účinnosti zákon č. 200/1949 Sb. o platových poměrech příslušníků ozbrojených sborů. Do nových platů nebylo převedeno celkem 116 příslušníků. *NA*, f. SSNV – neusp., kart. 4, 5, Reorganizace SVS (1949). Srov. *NA*, f. SSNV – neusp., kart. 6, (beze jména – několikastránkový dokument o vývoji a činnosti československého vězeňství za roky 1948–1951) (1951). V něm se konstatuje, že na základě zákona 321/1948 Sb. nebylo převedeno 173 příslušníků

⁶⁷⁷ *NA*, f. SSNV – neusp., kart. 6, (beze jména – několikastránkový dokument o vývoji a činnosti československého vězeňství za roky 1948–1951) (1951).

⁶⁷⁸ Z výroční zprávy za rok 1951 vyplývá, že k 31. 12. 1951 pracovalo v SVS celkem 2866 příslušníků, z toho bylo 308 žen. Téhož roku došlo k náboru 480 nových příslušníků, z toho 159 žen. Pro srovnání: v roce 1950 bylo přijato 676 nových příslušníků, z toho 120 žen. Celkový stav k 31. 12. 1950 byl 2667 příslušníků, z toho 200 žen. *NA*, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951, s. 8; *NA*, f. BBÚV KSČ 05/11, kart. 140 A.

dva faktory zcela určitě hrály svou roli, a je velmi těžké zhodnotit, který byl primární.⁶⁷⁹ Svou roli zcela jistě hrálo také to, o jakou věznici se jednalo; zda šlo o vězeňské zařízení, kam měli být prioritně umisťováni političtí vězni, nebo se jednalo o menší, nevýznamnou věznici.⁶⁸⁰

Právě tato fluktuace pracovních sil mohla vést k znejistění pracovníků, vytržení z jejich zázemí a přinucení, aby přijali nový systém za svůj vlastní, protože nová přátelská a pracovní pouta se musela teprve navázat. Všeobecné prostředí vyvolané různými politickými procesy tak vedlo k disciplinaci jedinců, kteří byli později indiferentní k novému režimu.

Jako největší problém se ukázal nábor nových příslušníků, neboť toto povolání nejenomže nepatřilo mezi žádané, protože být „bachařem“ neznamenovalo žádné zvýšení sociální pozice ve společnosti, ale jednalo se také o fyzicky a časově náročnou službu, která nebyla dostatečně placená. Právě tato skutečnost zapříčinila, že výměna personálu byla delšího charakteru, než se původně očekávalo. Ještě dva roky po převratu pracovalo v uniformách vězeňské stráže celkem 1 185 osob, které do služby nastoupily před únorem roku 1948.⁶⁸¹

S nábořem nových dozorců započalo velitelství SVS v červnu 1949. Získáváním nových pracovních sil pověřilo osvětové instruktory a velitele oddílů. Ukázalo se však, že tento způsob nebyl příliš účinný, a proto velitelství SVS požádalo o pomoc sekretariát ÚV KSČ, který následně rozeslal krajským politickým tajemníkům přípis, aby doplnili ve svých krajích počet příslušníků SVS, a stanovil pro každý kraj kvótu. Nicméně ani pomoc strany se nakonec neukázala jako všespasitelná, a vězeňská stráž se neustále potýkala s nedostatkem pracovních sil, protože docházelo nejenom

⁶⁷⁹ Na základě počtu převelených je možné zcela vyloučit skutečnost, že se jednalo o přesun na vlastní žádost. Zcela jistě hrálo také roli, o jakou věznici se jednalo; tedy zda šlo o vězeňské zařízení, kam měli být prioritně umisťováni političtí vězni nebo se jednalo o menší, nevýznamnou věznici.

⁶⁸⁰ *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 47/1, Výroční zpráva trestnice pro muže v Plzni za rok 1948 (28.5. 1949); *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 47/1, Výroční zpráva velitelství oddílu SVS – kraj. soudní věznice Liberec za rok 1949 (25. 2. 1950); Výroční zpráva krajské soudní věznice v Chebu (4. 5. 1949); *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 47/1, Výroční zpráva Cheb (12. 3. 1950); *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 47/1, Výroční zpráva krajské soudní věznice v Čes. Budějovicích za rok 1948 (1949); *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 47/1, Výroční zpráva krajské soudní věznice v Čes. Budějovicích za rok 1949 (24. 6. 1950); *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 47/2, Výroční zpráva trestního ústavu pro muže na Mírově za rok 1948 (24. 11. 1948); *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 47/2, Výroční zpráva za rok 1949 – Trestní ústav pro muže na Mírově (25. 3. 1950); *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 47/2, Výroční zpráva 1949 – Velitelství oddílu SVS Uherské Hradiště (1950) atd.

⁶⁸¹ Ke dni 15. 10. 1950 pracovalo v SVS celkem 440 osob, které nastoupily před květnem 1945, 745 osob nastoupilo před únorem 1948 a 771 osob nastoupilo po únoru 1948. *NA*, f. SSNV – nezpr., kart. 8, Zpráva o náboru do Sboru vězeňské stráže (1950).

k neustálému propouštění nežádoucích dozorců, ale také navíc vzrůstal počet vězňů. V některých krajích nebyl nábor splněn ani na 50 % stanovené kvóty.⁶⁸² Závažnost situace ukazuje také skutečnost, že velitelství SVS přislíbilo příslušníkům za získání nového kolegy nejenom peněžitou odměnu, ale také přednostní právo na dovolenou, která se v tomto období zřídka kdy udělovala. Nedostatek dozorců byl kromě náboru řešen dalšími způsoby. V daleko větší míře začaly být v tomto období ve vězeňství zaměstnávány ženy, které přicházely především jako administrativní pracovnice. Výsledky však byly stále neuspokojivé a např. v roce 1951 se nábor podařilo splnit pouze na 30 %.⁶⁸³

Nábor nových příslušníků byl velmi složitou záležitostí. Od počátku 50. let se vyvíjel systém důkladné kontroly k zajištění politických a státně bezpečnostních kritérií při jejich výběru. Dozorci se tak mohli stát pouze jedinci, kteří patřili mezi oporu nového systému. Zvažoval se nejenom jejich sociální původ, ale také členství v KSČ, přičemž preferovanými byli předúnoroví členové. K bližšímu představení průběhu náboru, jaké instituce do něj byly zapojeny a jaká kritéria hrála roli, nám poslouží průběh náboru v roce 1952. Od 1. prosince 1951 byl na pomoc při náboru v krajských soudních věznicích a krajských velitelstvích SVS ustanoven náborář pro SVS, který měl navázat spolupráci se stranickými organizacemi, resp. s krajskými politickými tajemníky a bezpečnostními referenty KSČ a s okresními výbory KSČ. Do přijímacího procesu zasahovalo již v tomto období i ministerstvo národní bezpečnosti, ačkoliv sbor vězeňské stráže tehdy spadal stále do působnosti ministerstva spravedlnosti. Právě v této otázce spočívá jeden z rozdílů mezi Československem a NDR, protože než v NDR došlo k předání vězeňského resortu z ministerstva spravedlnosti na ministerstvo vnitra, nedocházelo v otázce náboru nových příslušníků vězeňské stráže k žádnému propojení obou ministerstev.

Náborčíci SVS měli navázat spolupráci s náboráři SNB, kteří byli u každého krajského velitelství nebo většího okresního velitelství SNB, protože jejich prostřednictvím byl udržován styk se státní bezpečností, která prováděla šetření o žadatelích SVS. V neposlední řadě komunikovali náboráři také s většími průmyslovými závo-

⁶⁸² Jednalo se o kraje s nedostatkem pracovních sil, jako byly kraje pohraniční (Cheb, Plzeň, České Budějovice) nebo vysoce průmyslové (Ostrava, Plzeň).

⁶⁸³ *NA*, f. SSNV – neusp., kart. 6, (beze jména – několikastránkový dokument o vývoji a činnosti československého vězeňství za roky 1948–1951) (1951); *NA*, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951, s. 6–11.

dy, hlavně s funkcionáři závodní rady, závodní organizace KSČ, kádrovým oddělením závodu a funkcionáři místních národních výborů a jiných masových organizací.

Co se následně dělo s žádostí zájemce o povolání dozorce? Náborář SVS si vyžádal nejenom kádrový materiál a jeho doporučení od masových organizací, ale také prošetření po stránce státně bezpečnostní. Po provedení tohoto procesu proběhla tzv. celostátní lustrace, neboli náborář SVS předal náborčíku SNB seznam nových uchazečů a ten jej předložil k vyjádření MNB. Po vyjádření se žádost poslala ke schválení okresnímu sekretariátu KSČ. Po jeho schválení se konečně žádost odeslala na velitelství SVS, které uchazeče vyzvalo k odvodu.⁶⁸⁴ Do schvalovacího procesu tedy zasahovaly nejrůznější organizace, které poskytovaly záruku, že bude přijat jedinec s předpoklady vykonávat službu spolehlivě po stránce nejenom pracovní, ale také politické.

Preferovanými osobami, které měly zastávat toto povolání, byli jedinci pocházející z dělnické třídy. Jak ukazují statistické údaje o sociálním původu dozorců, tento úkol se celkově dařilo plnit.⁶⁸⁵ Mezi dozorci, kteří sloužili ve vězeňských zařízeních a ve správě táborů Jáchymov, se nacházelo 4 355 osob, jejichž původní povolání bylo dělník (92 %), 114 bývalých rolníků, 68 bývalých úředníků a dalších 164 osob zastávalo jiná povolání. Celkem v roce 1955 pracovalo ve vězeňství 4 701 osob.⁶⁸⁶ S přicházejícími novými příslušníky se zásadně proměňovala také politická příslušnost dozorců, neboť v souvislosti s plněním kádrových cílů se postupně zvyšoval počet předúnorových členů KSČ. Na vězeňských pracovištích tak postupně narůstala členská základna, a s tím vyvstala otázka, jak ji organizovat. Stranická struktura měla sehrát důležité postavení v politické a ideologické výchově příslušníků, nicméně z počátku se spíše projevovala celkový zmatkem a neorganizovaností.⁶⁸⁷

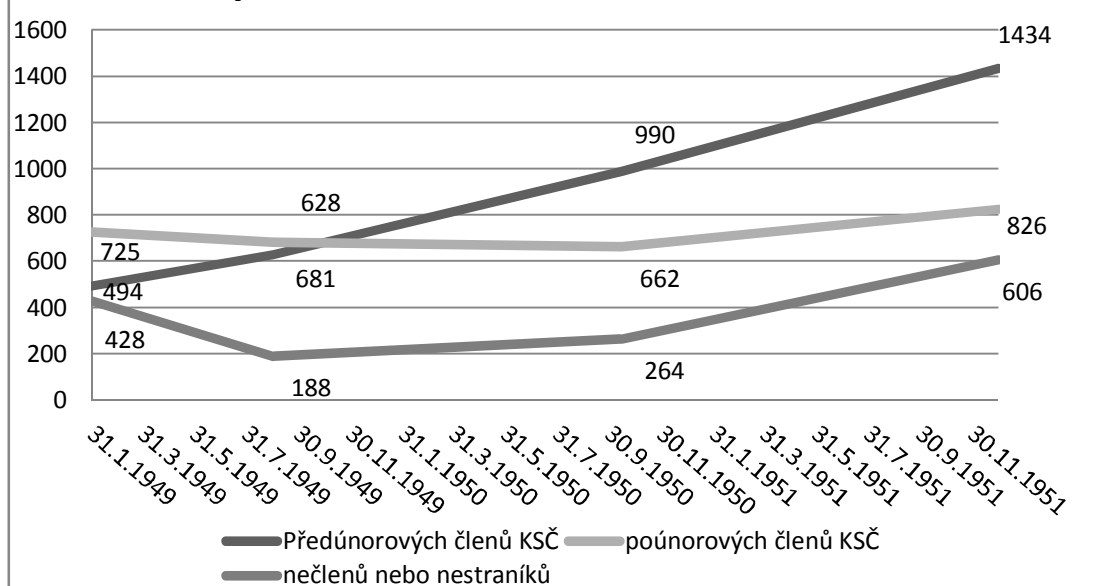
⁶⁸⁴ NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, a. j. 164, Směrnice o náboru do SVS pro rok 1952.

⁶⁸⁵ K informaci o složení vězeňského personálu v trestaneckých pracovních táborech na Jáchymovsku, Příbramsku a Slavkovsku viz PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech, cit. d., 389–391.

⁶⁸⁶ NA, f. SSNV – Statistická hlášení, 34/1 – nezpracováno, Statistické hlášení o příslušnících NZ za měsíc leden 1955.

⁶⁸⁷ NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951, s. 15–16; NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, a. j. 164, Situační zpráva o činnosti záv. org. KSČ – oddílu SVS na Mírově (24. 7. 1951).

Graf č.16: Vývoj stranické příslušnosti u příslušníků SVS v letech 1949-1951

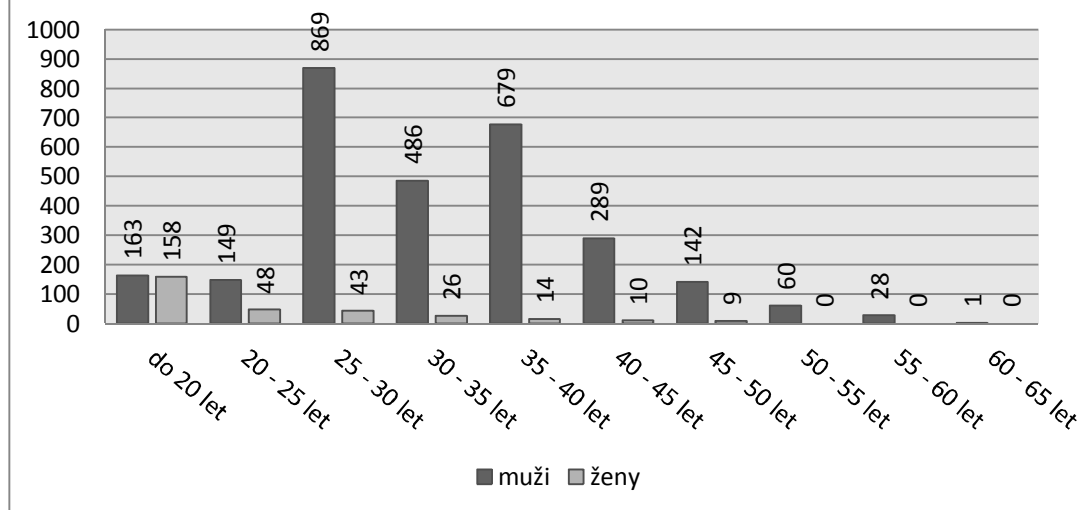

Zdroj: NA, f. SSNV – nezpr., kart. 8, Zpráva o náboru do Sboru vězeňské stráže (1950); NA, f. SSNV – nezpr., kart.4,5, Reorganizace SVS (1949); NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951.

Jak již bylo uvedeno výše, přijímání byli jak muži, tak ženy, přičemž na administrativní pozice přicházely především mladé ženy ve věkovém průměru kolem 21 let. Často se jednalo o čerstvé absolventky hospodářských škol, pocházející z rodin nižšího úřednictva, drobných zemědělců nebo živnostníků. Celkový průměrný věk všech nově přijatých příslušníků byl 29 let, věkový průměr mužů činil 33 let.⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951, s. 8.

Graf č.17: Věkové rozvrstvení příslušníků SVS v Československu v roce 1951

Zdroj: NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951, s. 9.

Sbor uniformované vězeňské stráže byl následkem převedení resortu vězeňství pod MNB 1. ledna 1953 zrušen a jeho příslušníci se stali příslušníky Sboru národní bezpečnosti.⁶⁸⁹ Vzhledem k tomu, že výměna dozorčího personálu byla již v předcházejících letech prováděna ve spolupráci s MNB, nehrála tato skutečnost žádnou významnější roli v jeho další proměně.⁶⁹⁰ I nadále se pokračovalo v očištění sboru jako v předcházejících letech, nicméně stále se nepodařilo uspokojivě vyřešit otázku nedostatku personálu, který by zajišťoval vnitřní a vnější bezpečnost pracovních táborů a věznic. Tento problém byl palčivý jak ve Správě NB Jáchymov, kde byla služba obzvláště časově a fyzicky náročná, tak ve Správě nápravných zařízení a KONZ. Velké množství příslušníků Správy NB Jáchymov neustále žádalo o přemístění a přeložení. Tato rozsáhlá fluktuace může být doložena také číselnými údaji; jen v roce 1952 bylo přemístěno 722 příslušníků a přibylo 1 383 nováčků.⁶⁹¹

⁶⁸⁹ Zákon č. 66/1952 Sb. o organizaci soudnictví s účinností od 1. 1. 1953, na základě kterého se příslušníci SVS stali příslušníky Sboru národní bezpečnosti (SNB). Tato zákonná úprava trvala až do 1. 8. 1965, kdy byla zákonem č. 59/1965 Sb. pozměněna. Na základě tohoto zákona byl zřízen Sbor nápravné výchovy ministerstva vnitra.

⁶⁹⁰ K vývoji Sboru národní bezpečnosti po druhé světové válce viz HEJRAJT, Tomáš. *Oblastní velitelství Sboru Národní Bezpečnosti v Plzni a Únor 1948 ve světle dokumentů SOA v Plzni*. Dostupné z: <http://www.politictivezni.cz/oblastni-velitelstvi-sboru-narodni-bezpecnosti-v-plzni-a-unor-1948-ve-svetle-dokumentu-soa-v-plzni.html>, poslední nahlédnutí 15. 11. 2012.

⁶⁹¹ Pro úplnost uvedme, že od správy jiným způsobem ubylo 117 osob. Z toho bylo na vlastní žádost propuštěno 26 osob, 80 z moci úřední, 5 osob zemřelo, 2 spáchaly sebevraždu, 3 byly přeloženy do trvalé výslužby a 1 propuštěna pro špatný zdravotní stav.

Na konci října roku 1952 zde pracovalo celkem 3 084 příslušníků a v dubnu následujícího roku bylo schváleno navýšení o dalších tisíc osob.⁶⁹² K problému přemístění a propouštění ze služby uvedl náčelník oddílu StB při Oblasti Jizera:

*„U členů strany se této tendenci čelilo vysvětlováním a nakonec i pohružkou zbavení členství ve straně. U bezpartijních nebylo čím působit. Zde se jednoduše příslušník vyrozuměl, že se jeho žádosti o propouštění nevyhovuje.“*⁶⁹³

Podmínky v trestaneckých pracovních táborech při uranových dolů byly složité, například i sami příslušníci se museli potýkat s nepřízní počasí. Navíc se vedení neustále potýkalo s problémem nedostatku potřebných nových příslušníků, kteří tak byli na Jáchymov přidělováni z různých důvodů. Mohlo se například jednat o trest za potíže v předcházející věznicí nebo šlo o první umístění v práci. Obvyklá cesta vedla taktéž přes základní vojenskou službu, kde vojáky naverbovali do služeb SNB apod. Většinou neměli tito mladí lidé na vybranou. Hrozilo jim, že pokud by nabídku odmítli, budou mít základní službu prodlouženou o několik měsíců a dál budou brát nízký žold.⁶⁹⁴

Další závažící informací je i zpráva náčelníka zdravotní služby Správy ministerstva vnitra Jáchymov, ve které popisuje, že během deseti měsíců roku 1954 deset příslušníků SMV Jáchymov zemřelo. Jen dva lidé zemřeli přirozenou smrtí, a to na nádorová onemocnění, čtyři zemřeli na následky úrazu a poslední čtyři spáchali sebevraždu. Kromě toho se o sebevraždu neúspěšně pokusili ještě další čtyři příslušníci. Náčelník se sice nad touto neradostnou statistikou pozastavil, ale nakonec své stanovisko vyjádřil slovy:

*„...dosud ne všichni příslušníci pochopili poměr jedince ku společnosti, neboť takovýto útěk ze života je v našem zařízení hrubým prohřešením vůči kolektivu.“*⁶⁹⁵

⁶⁹² Ve Správě nápravných zařízení a KONZ ke stejnému datu pracovalo 3 306 osob. NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 82, a. j. 1031, Zpráva o provádění nábory do MNB v roce 1952 (26. 2. 1953); PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech, cit. d., 389.

⁶⁹³ Citováno dle: PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech, cit. d., 390.

⁶⁹⁴ KAPLAN, Karel – PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993, 152.

⁶⁹⁵ Tamtéž, 389.

Nelze opomenout, že někteří dozorcí se potýkali s psychickými problémy, které v některých případech řešili sebevraždami. Důvodů mohlo být několik: těžká práce za ztížených podmínek, konflikty mezi dozorcí či nadřízenými, osobní problémy, které mohly vyvěrat z práce, neboť se dozorcí nemohli dostatečně věnovat svým rodinám, protože byli neustále ve službě. Mezi pohnutkami k sebevraždě snad mohly být i důvody morální; smýšlení dozorců se nemuselo přizpůsobit dané situaci, která vyžadovala, aby byli tvrdí, někdy až bezcitní k vězňům, což někdy mohlo odporovat jejich morálním hodnotám.

S nedostatkem pracovních sil se potýkala i Správa nápravných zařízení a KONZ. Tam se ovšem situace jevila jako ještě palčivější a zdá se, že přes veškerou snahu se nedostatek vězeňského personálu nepodařilo uspokojivě vyřešit. Z přehledu plánovaných stavů složek MNB na následující období se ukazuje, že bylo potřeba přijmout cca 1 600 osob.⁶⁹⁶ Pro dozorce tato skutečnost znamenala jediné: přesčasy a skoro žádný nárok na dovolenou.

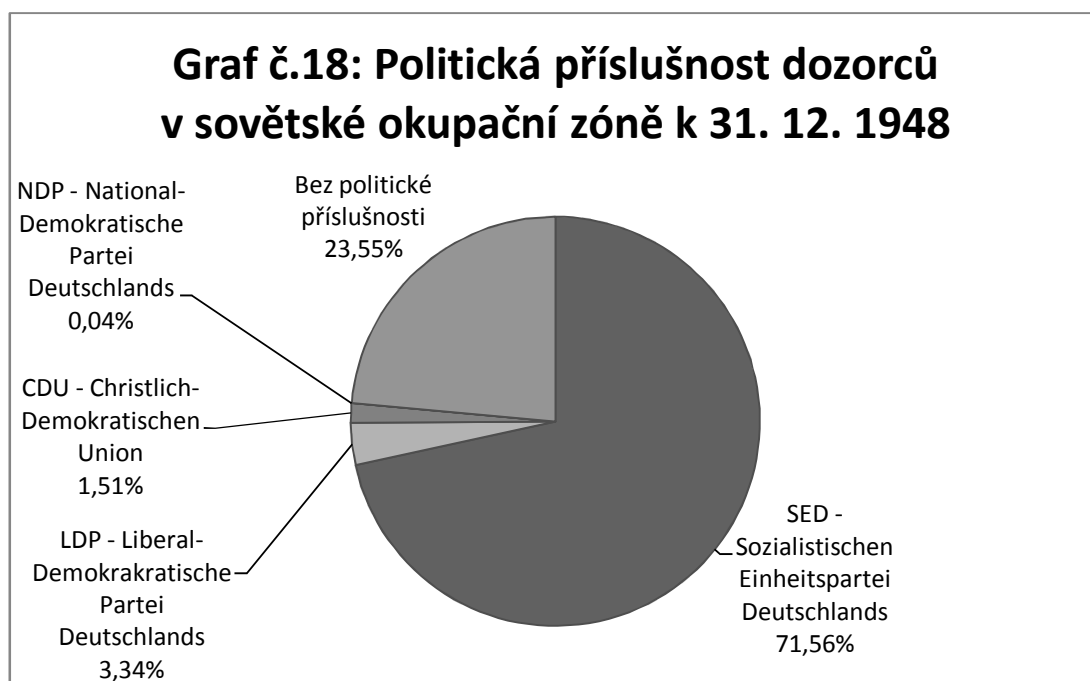
Taktéž v sovětské okupační zóně a později v Německé demokratické republice došlo k výměně vězeňského personálu, a to dokonce dvakrát. Poprvé, jak již bylo uvedeno, po druhé světové válce, kdy byli vyměněni lidé činní v nacistickém vězeňství, které se vyznačovalo týráním a zabíjením vězňů. V rámci politiky denacifikace museli být členové NSDAP odstraněni ze svých dřívějších pozic, což se ve vězeňství celkem uspokojivě podařilo. Ke druhé výměně došlo v souvislosti s předáním vězeňství ministerstvu vnitra, které proběhlo ve dvou fázích. Každá z obou výměň však měla pro vězeňský personál jiné důsledky. Při druhé výměně šlo především o odstranění justičního personálu ovlivněného Gentzovými reformními myšlenkami, které byly pro další směřování v oblasti vězeňství nežádoucí. Výkon trestu měl po převzetí vězeňství ministerstvem vnitra nastoupit cestu vytyčenou sovětským modelem – třídní a represivní.

Výměna vězeňského personálu v sovětské okupační zóně šla odlišným směrem než v Československu, kde k „čistkám“ docházelo v celé společnosti na základě vytvořených akčních výborů. Důvody je potřeba hledat v jiném institucionálním a politickém vývoji, protože bezprostředně po válce bylo vězeňství spravováno Německou justiční správou. Werner Gentz měl v rezortu vězeňství nezastupitelné po-

⁶⁹⁶ NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 82, a. j. 1031, Zpráva o provádění náboru do MNB v roce 1952 (26. 2. 1953).

stavení, a tak ačkoliv musel na mnoha frontách vyjednávat se sovětskou vojenskou správou a zasílat do Karlshorstu zprávy o vývoji rezortu, získal částečnou svobodu v prosazování reform. Víceméně do roku 1949 mohl bez významnějšího sovětského tlaku přizpůsobovat výkon trestu svým představám. S tím samozřejmě také souvisel výběr dozorců. Podobně jako v Československu se však potýkal s nedostatkem vhodného a vzdělaného personálu.

Zajímavý pohled do složení vězeňského personálu přináší dokument, který W. Gentz poslal sovětské vojenské správě v Německu v letních měsících roku 1949. Vyplývá z něj překvapivé zjištění, že ke konci roku 1948 bylo 72 % dozorců členy SED a jen 24 % bylo bez politické příslušnosti. Není jisté, podle jakých parametrů byli noví dozorcí vybíráni a zda členové SED byli upřednostňováni, nicméně jejich procentuální podíl je příliš vysoký na to, aby se jednalo o pouhou náhodu. V československých věznicích bylo zhruba ve stejném období 74 % dozorců členy KSČ, což už je ovšem údaj po prvním kole „čistek“.⁶⁹⁷

Zdroj: OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug, cit. d., 85.

⁶⁹⁷ Pro srovnání: v Československu byl ke konci roku procentuální podíl členů KSČ k celé společnosti 25 %, zatímco v sovětské okupační zóně činil podíl členů SED pouze 16 %. V obou případech je podíl členů těchto stran u vězeňských složek nadprůměrný.

V rámci DVJ a později ministerstva spravedlnosti nedošlo až do předání vězeňství ministerstvu vnitra k žádné další významnější výměně vězeňského personálu. Přijatí dozorcí byli postupně zaučováni v „řemesle“ a oddělení vězeňství se zaměřilo na otevření centrálního vzdělávacího střediska, v rámci kterého by mohli nováčci získat základní informace v právní, psychologické a sociologické oblasti. Toto středisko bylo nakonec otevřeno až na konci dubna 1951 v Naumburgu, nicméně jeho otevření přišlo příliš pozdě.⁶⁹⁸ Od roku 1949 se totiž vnitro v čele s Kurtem Fischerem pokoušelo získat celý rezort vězeňství pod svá „ochranná křídla“. Důvody k jeho získání byly jednoduché. Kurt Fischer, který po dlouhá léta žil v Sovětském svazu a měl znalosti o vývoji trestního systému, znal jeho důležitost pro budování a stabilizaci socialistické diktatury. Navíc znovuobnovená policie v sovětské okupační zóně od počátku sloužila k zvláštním politickým účelům a cílům okupační mocnosti. Dřívější sociální demokraté neměli na vývoj této instituce skoro žádný vliv, protože na vedoucích pozicích stanuli představitelé komunistické strany. Jako prezident Německé správy vnitra (DVdI) působil nejdříve Erich Reschke⁶⁹⁹, veterán KPD a účastník odboje. Ten byl v roce 1948 nahrazen již zmiňovaným Kurtem Fischerem, jenž tuto pozici zastával až do své smrti v roce 1950. Viceprezidentem byl v těchto letech nejprve Erich Mielke, který přežil moskevský exil a od roku 1950 se stal vedoucím představitelem obávaného ministerstva státní bezpečnosti, dále Willi Seifert⁷⁰⁰, jenž válku prožil jako politický vězeň v Buchenwaldu, a Kurt Wagner⁷⁰¹, který byl také za nacismu dlouhodobě vězněn.⁷⁰²

⁶⁹⁸ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953*, cit. d., 390.

⁶⁹⁹ Erich Reschke (1902–1980). Německý komunist, bývalý politický vězeň v koncentračních táborech Lichtenburg a Buchenwald, po roce 1945 policejní prezident v Durynsku, prezident Německé správy vnitra. V roce 1950 byl sovětským vojenským soudem jako údajný válečný zločinec odsouzen na doživotí. Následně byl deportován do Vorkuty, kde zůstal až do roku 1955. V roce 1956 se vrátil zpět do NDR a ve stejném roce byl rehabilitován. Později byl majorem Německé lidové policie ve vězeňské správě. Jako důchodce pracoval od roku 1962 jako stranický tajemník v místě svého bydliště.

⁷⁰⁰ Willi Seifert (1915–1986). Německý komunist, bývalý politický vězeň v koncentračním táboře Buchenwald, zastupující velitel Německé lidové policie v Sasku, viceprezident Hlavní správy Německé lidové policie v sovětské okupační zóně, generální inspektor Německé lidové policie v NDR a člen štábu Národní rady obrany v NDR.

⁷⁰¹ Kurt Wagner (1904–1989). Náměstek ministra národní obrany NDR. Od roku 1945 byl policejním prezidentem v Lipsku a po roce 1946 začal pracovat na německé správě vnitra jako koordinátor policie v sovětské okupační zóně. V roce 1959 se stal náměstkem ministra národní obrany. Dne 1. března 1966 byl povýšen na generálplukovníka Německé lidové armády a o rok později odešel do důchodu.

⁷⁰² LINDENBERGER, Thomas. *Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*. Köln, Böhlau, 2003, 37 an.

V podzimních měsících roku 1949 bylo rozhodnuto, že osoby ze speciálních táborů budou předány lidové policii. Protože však celé předání proběhlo během několika měsíců, nebylo možné vyškolit nové dozorce, a proto ministerstvo vnitra přišlo s myšlenkou zaměstnat příslušníky, kteří byli v období vlády nacistického režimu uvězněni, a proto jim bylo možné důvěřovat, že zaujmou „správný způsob zacházení“ s internovanými.⁷⁰³ Pokud tedy jedinci ze speciálních táborů doufali v souvislosti se svým předáním v mírnější zacházení, byli hluboce zklamáni. Příslušníci lidové policie byli navíc celkově podporováni v jejich šikaně. Předání osob ze speciálních táborů lidové policii byla pouze předehra k transformaci celého vězeňského systému, protože již v druhé polovině téhož roku bylo rozhodnuto a vládním nařízením přikázáno, aby část vězeňských zařízení byla předána do gesce ministerstva vnitra. Kromě meziministerského vyjednávání o typu institucí a časovém rozmezí předání se taktéž jednalo o převedení dozorcích sil justičního personálu. Pro ministerstvo vnitra však byly tyto síly zcela nežádoucí, a to především z důvodu jejich vzdělání a přístupu k vyšetřovaným a odsouzeným, které bylo zcela v protikladu s představou dalšího vývoje trestního systému podle sovětského modelu.⁷⁰⁴

Zatímco na nejvyšších ministerských úrovních se bojovalo o to, kdy a jak bude vězeňství předáno⁷⁰⁵, na nejnižších úrovních se dozorce začali obávat o své zaměstnání, neboť z předcházejícího vývoje věděli, že ministerstvo vnitra do svých řad nepřebírá dozorce justiční správy. Tato existenční nejistota pak vedla k zhoršení kvality plnění jejich pracovních povinností.⁷⁰⁶ Navíc se v podzimních a zimních měsících roku 1950 začal ve věznicích projevovat neklid, protože se vězni obávali, že s předáním dojde k zpřísnění režimu. Tyto informace pravděpodobně rozšiřovali sami zaměstnanci justice, a do velké míry tak znepríjemnili lidové policii hladké převzetí

⁷⁰³ WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei in den fünfziger Jahren. In *Archiv für Polizeigeschichte*, č. 3, 1997, 74–91, 78. Srov. FINN, Gerhard. Hinter dem Eisernen Vorgang. Zur Wahrnehmung der DDR-Gefängnisse in der frühen Bundesrepublik. In HAASE, Norbert – OLESCHINSKI, Brigitte. *Das Torgau-Tabu. Wehrmachtstrafsystem. NKWD-Speziallager. DDR-Strafvollzug*. Leipzig: Forum Verlag, 1993, 215–221, 216 an.

⁷⁰⁴ V dokumentech se setkáváme především s poukazováním na skutečnost, že ve věznicích pracuje mnoho dozorců, kteří na podobných pozicích pracovali v období Výmarské republiky a za nacistického režimu. BA, f. DO 1/28586, Übernahme des Strafvollzuges durch die Deutsche Volkspolizei (9. 11. 1950).

⁷⁰⁵ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953*, cit. d., 369–399, WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 79 an.

⁷⁰⁶ WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 80.

vězeňských zařízení, protože se na něj vězni dívali s velkou nedůvěrou. V některých věznicích navíc vypukly hladovky.⁷⁰⁷

Obavy justičního personálu se nakonec vyplnily. Všichni vedoucí věznic byli vyměněni bez výjimky, navíc jim byl od 1. ledna 1951 zakázán vstup do vězeňských objektů. Na nižších úrovních bylo přijetí justičního personálu do řad lidové policie sice nežádoucí, nicméně v dané chvíli nevyhnutelné, proto pro zajištění bezpečnosti byli dozorcí ponecháni na svých místech.⁷⁰⁸ Byli však vystaveni zvláštní ideologicko-politické masáži. Nicméně ani ideologická převýchova nakonec nezabránila v masivní výměně dozorčího personálu, a tak bylo nakonec do složek lidové policie zcela převedeno⁷⁰⁹ pouze 5 % z celkových 2 500 justičních zaměstnanců.⁷¹⁰ První vlna předávání části vězeňských zařízení do rukou ministerstva vnitra znamenala tedy obrovskou personální selekci, navíc během velmi krátké doby. Propuštění zaměstnanci mohli být nanejvýš přesunuti na jiné pozice v justici. Žádný nárok na odškodnění neměli.⁷¹¹

V roce 1950 nemělo ministerstvo vnitra víceméně zájem o celý rezort vězeňství, protože v té době nemělo ještě kompletně vybudovanou strukturu nutnou k řízení celého systému, což se však v následujících letech změnilo. V roce 1952 došlo k druhé fázi předávání vězeňských zařízení, a ministerstvo spravedlnosti tak přišlo o celý

⁷⁰⁷ BA, f. DO 1/28467, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf den Gebiet des Strafvollzugwesens im allgemeinen sowie Darlegung der Wesenszüge des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (1952). Srov. BA, f. DO 1/28586, Bericht über den Fortgang der Übernahmeaktion, sowie über den Zustand der Strafanstalten (18. 12. 1950); BA, DO 1/28588, Bericht über die abgeschlossene Übernahme sowie den jetzigen Zustand der Strafvollzugsanstalten, Haftkrankenhäuser, Haftlager (1951).

⁷⁰⁸ V materiálech ministerstva vnitra byl vztah mezi justičním personálem a vězni označován jako velmi přátelský. V některých případech byli označováni za velké rodiny: „*Das Verhältnis zwischen dem Justizpersonal und Gefangenen war ‚kamaradschaftlich‘. Ein grosser Teil der Gefangenen (es waren in der Hauptsache Wirtschaftsverbrecher) genossen unter der Verwaltung der Justiz sehr viel freiheiten. Sie lebten entsprechend ihren Verhinderungen nicht schlecht. Der Leiter der Strafanstalt Gräfentonna begrüßte zum Beispiel die Gefangenen morgens durch Abnehmen des Rutes und dem Ausruf: ‚Guten Morgen, meine Herrn‘.*“ BA, f. DO 1/28588, Bericht über die abgeschlossene Übernahme sowie den jetzigen Zustand der Strafvollzugsanstalten, Haftkrankenhäuser, Haftlager (1951). Srov. „*Das Verhältnis zwischen Justizpersonal und Strafgefangenen ist sehr ‚innig‘. Dieses geht, dass man in verschiedenen Anstalten zwischen Justizpersonal und Gefangenen von einer **grossen Familie** [zvýrazněno v textu] sprechen kann.*“ BA, f. DO 1/28586, Bericht über den Fortgang der Übernahmeaktion, sowie über den Zustand der Strafanstalten (18. 12. 1950).

⁷⁰⁹ BA, f. DO 1/28467, Bericht der Hauptabteilung Strafvollzug über die Arbeit auf den Gebiet des Strafvollzugwesens im allgemeinen sowie Darlegung der Wesenszüge des neuen, demokratischen Strafvollzugs im besonderen (1952). Srov. WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d. 80.

⁷¹⁰ Údaj z 31. prosince 1948.

⁷¹¹ WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d. 80.

rezort. Toto předání však ohledně výměny vězeňského personálu proběhlo zcela odlišně, protože lidová policie neměla dostatek osob, které by mohly nahradit justiční zaměstnance, a proto nakonec kromě 107 osob (z cca 2000 zaměstnaných)⁷¹² mohli všichni zůstat na svých pracovních pozicích.⁷¹³

Způsob převzetí v druhé vlně probíhal ve zcela jiné atmosféře. Zaměstnanci justice se samozřejmě báli, že stejně jako jejich předchůdci přijdou o zaměstnání, proto se mezi nimi objevovaly projevy znepokojení. Vedení lidové policie se tomu snažilo různě zabránit, proto organizovalo přednášky pro zástupce justičních zařízení, byla také vydána směrnice, v níž se přesněji ustanovovalo, za jakých podmínek dojde k převzetí justičního personálu. U některých vězeňských zařízení rovněž proběhly na den německé lidové policie, který se konal dne 3. června 1952, kulturní a sportovní aktivity, na které byl vězeňský personál pozván.⁷¹⁴

Stejně jako v Československu se lidová policie potýkala s nedostatkem zájmu o povolání vězeňského dozorce. Za hlavní důvod byly uváděny platové podmínky, nicméně můžeme se domnívat, že určitě působily stejné faktory, které byly uvedeny výše, tzn. nízké společenské ohodnocení povolání dozorce a náročnost služby. V roce 1952 byl původní plán splněn na 79 %, nicméně v některých vězeňských zařízeních byla situace lepší a v některých horší. Do věznice Brandenburg-Görden přišlo 65 nových dozorců, přitom původní plán vedení byl přijmout 113 nových sil. Ve věznici Bautzen byl nábor úspěšný pouze ze 30,1 % a v pracovním táboře Glowe nebyli kvůli nedostatku pracovních sil schopni s náborem ani začít. Na druhou stranu ve věznici Torgau se s nedostatkem pracovních sil vůbec nepotýkali.⁷¹⁵ Problém s nedostatkem pracovních sil v rezortu vězeňství se nepodařilo vyřešit po celá padesátá léta. Ještě ke konci srpna 1960 chybělo ve vězeňství 450 osob.⁷¹⁶

I v NDR se u nově zaměstnaných dozorců přísně dbalo na politická kritéria. Upřednostňováni byli uchazeči z dělnických a rolnických povolání a členové SED, případně

⁷¹² Přesněji ministerstvo vnitra do svých služeb převzalo celkem 2003 zaměstnanců, z toho 1608 příslušníků dozorcích sil. BA, f. DO 1/28587, Bericht über die Durchführung der Übernahme der Untersuchungsanstalten, Haftkrankenhäuser und Jugendhäuser der Justizverwaltung am 1. 7. 1952 (9. 9. 1952).

⁷¹³ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953*, cit. d., 393; WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 81.

⁷¹⁴ BA, f. DO 1/28587, Bericht über die Durchführung der Übernahme der Untersuchungsanstalten, Haftkrankenhäuser und Jugendhäuser der Justizverwaltung am 1. 7. 1952 (9. 9. 1952).

⁷¹⁵ BA, f. DO 1/28509, Bericht über das Jahr 1952 (14. 1. 1953).

⁷¹⁶ WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 84.

se u příslušníků mladších 25 let vyžadovalo jejich členství ve FDJ, ve kterém se nacházeli téměř všichni. Zatímco v Československu byl nábor řešen ve spolupráci s krajskými výbory KSČ, čímž bylo zajištěno, aby nově vybraní zaměstnanci splňovali přísná kritéria, v NDR byl nábor v první polovině padesátých let, resp. do roku 1952, do značné míry ponechán na vedení samotných věznic. V roce 1952 byla vytvořena centrální náborová komise, které byly podřízeny další útvary.⁷¹⁷ Celkově se však výsledky náboru lišily věznice od věznice, protože každé vedení zvolilo jinou strategii.

V porovnání s Československem probíhal tedy nábor nových příslušníků ve stejném období decentralizovaněji. Vedení věznice Torgau zvolilo velmi úspěšnou variantu, spojilo se s krajským vedením kraje SED, a požadovaný počet příslušníků byl nalezen do osmi dnů. Vedení ve věznici Luckau se při náboru nezaměřovalo tolik na politickou kvalitu nově nabíraných, a po prozkoumání podkladů jich 35 % muselo být později propuštěno. Většinou se jednalo o osoby, které už byly dříve trestané, nebo jejich příbuzní utekli na území západního Německa.⁷¹⁸ Ve věznici v Bautzen byla také vytvořena náborová komise, nicméně ta se od počátku potýkala s množstvím problémů. Členové komise se obrátili na podnikové organizace ve městě Bautzen, a tímto způsobem se podařilo získat dvacet nových příslušníků. I vedení ve věznici Bautzen se rozhodlo pro využití stranických struktur, nicméně úspěšné bylo pouze u nižších článků. Na stranických schůzích a ve vzdělávacích skupinách bylo ohlášeno, aby sami členové SED aktivně vyhledávali další příslušníky. Naproti tomu si vedení věznice stěžovalo, že krajská vedení SED a FDJ s nimi nespolupracovala, proto výsledky nebyly tak dobré, jak by se dalo očekávat.⁷¹⁹ Právě celkový nedostatek příslušníků v některých vězeňských institucích měl za následek, že na nábor nemohl být nasazen dostatečný počet osob. Tím se vlastně vedení ocitalo v bludném kruhu. Taková situace se přihodila ve věznici Untermaßfeld, ve které chybělo 80 pracovních sil. Na nábor proto mohly být uvolněny pouze 2 osoby, což znamenalo, že výsledky byly nevalné. Podařilo se jim sehnat pouze 11 nových příslušníků.⁷²⁰

⁷¹⁷ BA, f. DO 1/28457, Auswertung des Instruktoreinsatzes zur Kontrolle und Einleitung der Werbeaktion in den Dienststellen des Strafvollzuges in der Zeit vom 10. Oktober bis 1. November 1952 (8. 11. 1952).

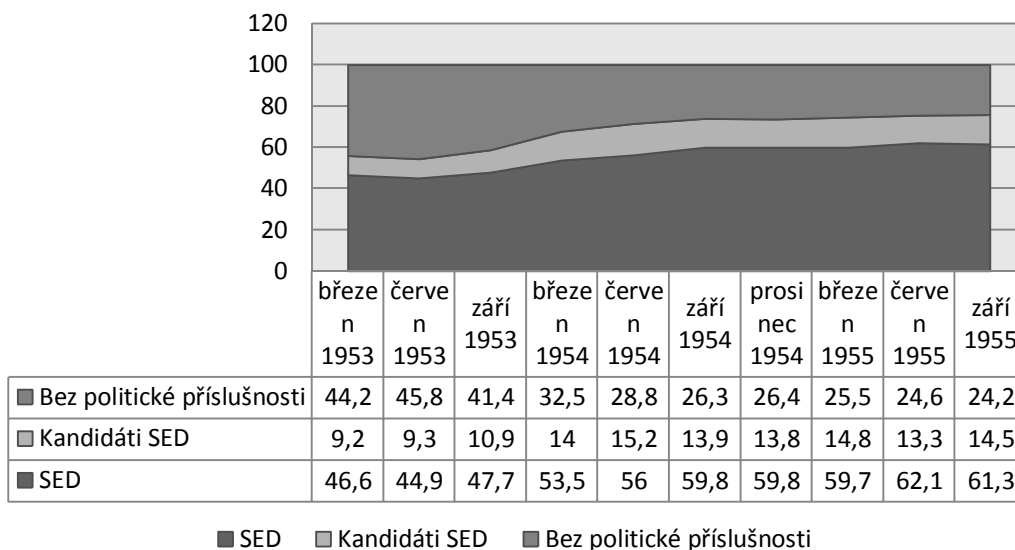
⁷¹⁸ BA, f. DO 1/28509, Bericht über das Jahr 1952 (14. 1. 1953).

⁷¹⁹ BA, DO 1/28457, Kontrollbericht 12. 10. 1952. Srov. BA, f. DO 1/28509, Bericht über das Jahr 1952 (14. 1. 1953).

⁷²⁰ BA, DO 1/28457, Bericht über die Kontrolle der Werbeaktion in der BDVP Meiningen und VA Untermaßfeld (29.10.1952). Srov. BA, f. DO 1/28457, Auswertung des Instruktoreinsatzes zur

Členové strany SED byli podobně jako v Československu privilegováni a bylo zájmem strany, aby se jejich počet v mužstvu nadále zvyšoval. Jak ukazuje následující tabulka, během dvou let se počet členů a kandidátů SED zvýšil o 20 %.

Graf č. 19: Politická příslušnost dozorců v NDR 1953-1955 (v procentech)

* Údaj za červen 1954 bez politické příslušnosti (28,8 %) byl autorkou opraven. V dokumentech je uvedeno 38,8 %, podle všeho se však jedná o překlep.

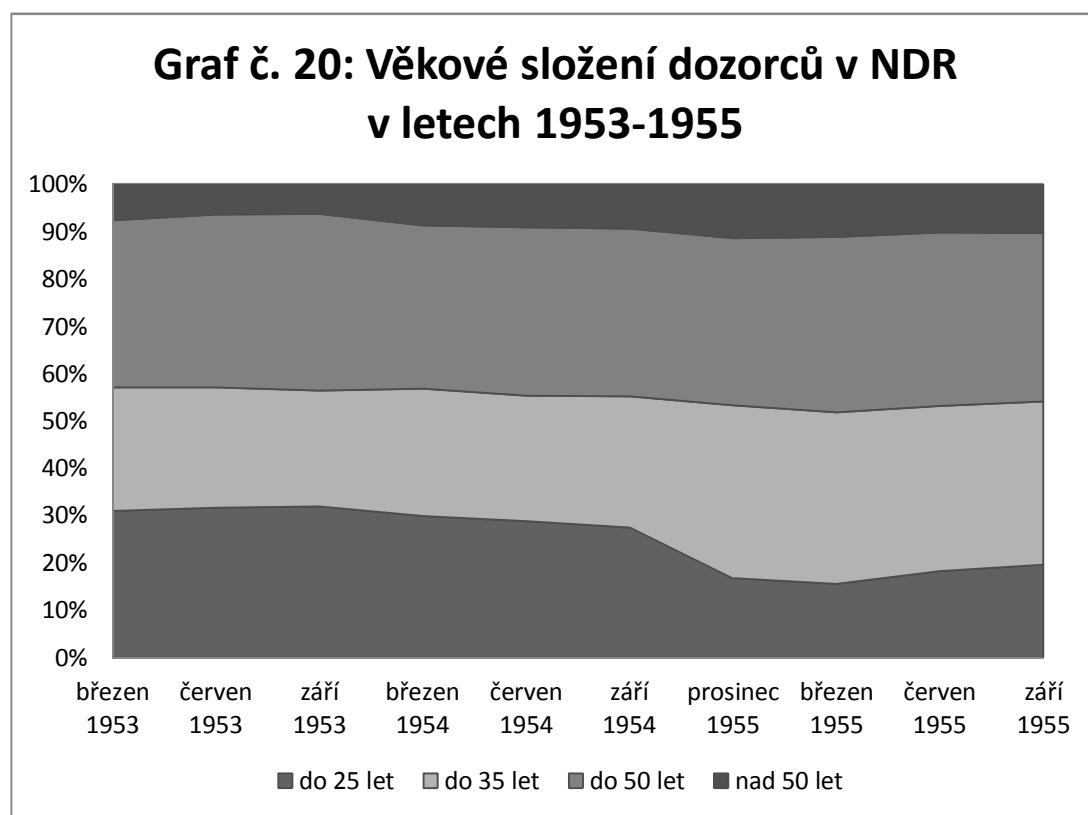
Zdroj: BA, f. DO 1/28468, Quartalberichte (1953–1955), BA, f. DO 1/28470, Quartalberichte (1954).

Za problémem nedostatku pracovních sil ve vězeňství stála také okolnost, že tento rezort nestál v popředí personálněpolitických priorit státního a stranického vedení. Daleko více se vedení NDR zaměřovalo na výstavbu kasárnové lidové policie (*Kasernierte Volkspolizei*), bezprostředního předchůdce Národní lidové armády. Proto byly mladší ročníky dozorců-příslušníků lidové policie převáděny do jiných policejních složek, což následně vedlo k postupnému stárnutí sboru.⁷²¹ Na konci padesá-

Kontrolle und Einleitung der Werbeaktion in den Dienststellen des Strafvollzuges in der Zeit vom 10. Oktober bis 1. November 1952 (8. 11. 1952).

⁷²¹ BA, f. DO 1/28457, Auswertung des Instrukteureinsatzes zur Kontrolle und Einleitung der Werbeaktion in den Dienststellen des Strafvollzuges in der Zeit vom 10. Oktober bis 1. November 1952 (8. 11. 1952).

tých let byl každý pátý dozorce starší padesáti let a 2,3 % příslušníků mělo dokonce mezi 61 a 65 lety.⁷²²

Zdroj: BA, f. DO 1/28468, Quartalberichte (1953–1955), BA, f. DO 1/28470, Quartalberichte (1954).

* * *

Každá změna politického systému vede k vystřídání politických elit a osob v mocenských složkách. V obou zemích došlo ve velmi krátkém období po druhé světové válce k vystřídání dozorcího personálu ve věznicích a pracovních táborech hned dvakrát, a to v souvislosti s demokratizací zemí po porážce nacismu a později v souvislosti se stabilizací socialistické diktatury. Je však nutné pohlížet nejenom na výsledek, ale také na to, jak bylo výsledku dosaženo, protože jedině tak můžeme zjistit, jaké faktory ovlivňovaly průběh. V celém procesu hrál roli politický vývoj a strategie hlavní správy vězeňských zařízení se mu musela podřizovat. Změna v sovětské okupační zóně proběhla daleko důsledněji než v Československu. Svou roli hrála politika denacifikace zavedená sovětskou okupační správou, která probíha-

⁷²² Některé věznice na tom byly lépe, některé hůře. Např. ve vyšetřovací věznici Pirna bylo 43 % dozorců ve věku 50–60 let a 11 % ve věku 60–65 let. WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 84-86.

la v celé východoněmecké společnosti. Velký vliv měly také historické události, protože nacistické vězeňství se do paměti vrylo jak koncentračními a pracovními tábory, tak i vězněním v pevných věznicích, kde také zahynulo mnoho nevinných lidí. Československo bylo v jiné situaci, protože za Protektorátu fungovalo vězeňství dvojkojně a navíc někteří dozorcí se snažili vězňům všemožně pomáhat. Ačkoliv i zde došlo k výměně, nejednalo se o výměnu tak zásadní jako ve východním Německu.

Vláda komunistické strany se v obou zemích prosazovala odlišně, a proto docházelo i k odlišnostem při výměně vězeňského personálu. Komunistický převrat v roce 1948 znamenal výrazný historický přelom v československých dějinách, a od této události dochází také ke zvýšenému úsilí při proměně sboru vězeňské stráže. Stejně jako na jiných pracovištích byly i zde vytvořeny akční výbory, které měly na starosti první očistu sboru. Do velké míry se zaměřily na vedoucí pozice, ale zároveň volily spíše méně radikální způsoby propouštění jejich představitelů. Po několika měsících byla činnost akčních výborů doplněna legislativním způsobem, na jehož základě byla ospravedlněna kádrová obnova sboru a stanoveny nové požadavky na vykonavatele tohoto povolání. Propouštění však bylo postupné, protože se administrativa potýkala s nedostatečným zájmem nových pracovníků. Rychlost proměny tak závisela na rychlosti jejich náboru.

Ve východním Německu došlo po první výměně sboru na delší období ke stabilizaci, a dozorcí tak v této době byli propouštěni většinou z důvodů nezvládnutí své profese, nikoliv z politických důvodů. Přesto se zdá, že při náboru byli upřednostňováni členové SED. Vzhledem k tomu, že bývalí nacističtí zločinci a funkcionáři NSDAP byli do roku 1950 vězněni ve speciálních táborech, kam byli poté internováni i nepřátelé nově se ustavující socialistické diktatury, a ve věznicích zřizovaných německou justiční správou byli především kriminální zločinci, stálo vězeňství mimo pozornost sovětské okupační správy. S prosazováním reformy tak souviselo i vzdělávání vězeňského personálu ve smyslu humánního zacházení s odsouzenými. Zatímco v Československu již dva roky probíhaly čistky a docházelo k propouštění nevyhovujících dozorců, v NDR sloužili, pokud se osvědčili, stále stejní lidé.

To vše se však rázně změnilo v souvislosti se zrušením speciálních táborů. Jak se upevňovala socialistická diktatura a postavení SED, nebylo už nadále únosné rozvíjet vězeňský systém, který byl zcela v protikladu se sovětským modelem, zvláště pokud do německých rukou měli být sovětskými orgány předány osoby, které byly zatčeny

kvůli svému smýšlení. Tyto osoby tak mohly být střeženy jen jedinci, kteří byli oporou nového systému. Zatímco v Československu docházelo k postupnému pročišťování vězeňského sboru, a následné předání celého resortu vězeňství do rukou ministerstva národní bezpečnosti tak neznamenal výraznější zvrat, protože na ministerstvu spravedlnosti probíhaly změny už od komunistického převratu, v NDR problematiku výměny dozorců řešili zcela jiným způsobem. V rámci předání vězeňství do správy instituce, která se již od počátku vyvíjela podle sovětského modelu, bylo rozhodnuto i o osudu vězeňského personálu. V první fázi během roku 1951 šlo o výměnu zcela markantní, kdy pouze 5 % justičního personálu přestoupilo do nového sboru lidové policie. O rok později však byla lidová policie ve zcela jiné situaci. Nedostatek příslušníků lidové policie zapříčinil, že většinu dozorců bylo nutno přijmout do jejich řad.

Významný vliv na rychlost a způsob výměny měl kromě politického vývoje i potenciál pracovních sil, protože oba dva státy se neustále potýkaly s jejich nedostatkem. Zajímavý je v této souvislosti i způsob náboru a součinnost se stranickými složkami. Zatímco v Československu šel nábor nejdříve po linii náborových pracovníků z jednotlivých věznic, brzy se ukázalo, že tento způsob je neúčinný, a o pomoc byla požádána strana, resp. ÚV KSČ. Další nábor byl řízen centrálně a ve spolupráci s krajskými stranickými organizacemi. Do vězeňství pak přicházeli lidé, kteří byli politicky prověřeni a v jejichž životní dráze se nenacházel žádný výraznější prohřešek. V NDR však oblast vězeňství stála mimo zájem stranického i státního vedení, a tím byl také ovlivněn způsob náboru. Nábor ve stejném období probíhal decentralizovaně, a záleželo na vedení věznice, jakou strategii použilo. To pak vedlo k častým přehmatům, kdy přijatí dozorců museli být následně z politických důvodů propouštěni. Úspěšnost tak byla nevalná. Zda však v následujícím období došlo k určité centralizaci, je na základě probádaných materiálů těžké posoudit. Celkově se dá ale říct, že jak československá, tak německá úspěšnost byla velmi nízká. Zájem o toto povolání ve společnosti jednoduše nerezonoval, mladí muži dávali přednost práci v továrnách, kde měli daleko větší šanci na vyšší výdělek, nebo v jiných policejních sborech, které požívaly ve většinové společnosti větší respekt.

Pro vězně změna personálu znamenala jediné – zhoršení životních podmínek. Političtí vězni si vzpomínají, že to bylo především v souvislosti s předáním věznic do rukou ministerstva vnitra, v československém případě ministerstva národní bezpečnosti, kdy došlo k zvýšení šikany, militarizace a pronásledování.

2. Vzdělávání dozorců a politicko-ideologická výchova

Kromě výměny vězeňského personálu za spolehlivé kádry bezpečně plnící své úkoly proti „nepřátelům státu“ bylo nutné vybudovat systém politické výchovy, na základě kterého by byla dále rozvíjena loajalita příslušníků vězeňské stráže ke komunistickému systému. V obou zemích proto začal tento typ vzdělávání doplňovat odbornou přípravu a víceméně provázel dozorce po celou dobu jejich profesního života. Ideologická příprava byla součástí nejenom vstupního vzdělávání, ale dozorců se také v rámci své každodenní práce museli zúčastňovat různých školení, ranních půlhodinovek a setkávali se s ní samozřejmě i ve stranickém životě.

Po druhé světové válce vzdělávání dozorců v Československu nejprve navázalo na prvorepublikové zkušenosti. Část probíhala v Kriminologickém ústavu při Právnické fakultě Univerzity Karlovy, kde byly pořádány kriminologické kurzy i pro vězeňské úředníky. Dozorců vězňů byli připravováni v tříměsíčním odborném teoreticko-praktickém kurzu, zakončeném zkouškou. Dozorců byli také cvičeni v sebeobraně (jiu-jitsu) v pankrácké věznici. Až do roku 1947 byly prováděny odborné zkoušky předepsané k dosažení služebních míst úředníků vězeňské strážní a správní služby. Ty zahrnovaly předměty všeobecného vzdělání (státní jazyk, počty a měřictví, občanská nauka, společenská výchova a zdravotní věda) a předměty odborné (trestní právo, kriminální psychologie a sociologie, dějiny vězeňství, hospodářská administrativa, vězeňské účetnictví, strážní služba, služební právo a platové předpisy vězeňských zaměstnanců).⁷²³

Tento stav se však v nových politických souvislostech změnil. Již v roce 1949 byl zaveden nový systém odborné přípravy nastupujících příslušníků SVS. Školení probíhala v Řepích u Prahy, různé odborné kurzy se uskutečňovaly v Železné Rudě a pro příslušníky slovenské národnosti bylo v roce 1951 vybudováno výcvikové středisko v Hlohovci. Toto středisko však bylo brzy zrušeno, protože se zjistilo, že dochází mezi Čechy a Slováky k rozdělování podle národnosti. Z tohoto důvodu byl do střediska v Řepích u Prahy přijat jeden slovenský instruktor, který měl na starosti výuku slovenských dozorců. Takto bylo zajištěno alespoň částečné propojení mezi oběma národ-

⁷²³ KÝR, Aleš. Nástin historického vývoje odborného vzdělávání vězeňského personálu do roku 1989. In *Historická penologie*, č. 2, 2004, 3–9, 6.

nostmi.⁷²⁴ Celý systém se v první polovině 50. let vyvíjel a podléhal neustálým změnám z rozličných důvodů; nebylo jasné, jak má výuka vypadat, jaké okruhy mají být vyučovány a zároveň výuku ovlivňoval i neustálý nedostatek dozorců.

Pro řadové dozorce byl v roce 1950 určen tříměsíční výukový kurz. Učební látka se skládala z jedné třetiny z politické výchovy, z druhé třetiny z odborné výchovy a poslední třetina výuky byla určena vojenskému výcviku.⁷²⁵ Kromě učebního programu se museli noví uchazeči ještě účastnit tělovýchovy a dobrovolných brigád. Mimo jiné navštěvovali různé kulturní akce a byly pořádány sbírky pro různé účely. Pro velitele stanic byla nadto určena ještě šestitýdenní škola, kde byla teorie doplněna praktickým zaškolováním na stanicích a prohlídkami v trestnicích a pracovních útvarcích.⁷²⁶ Tato výuka byla později specializována na tříměsíční školu pro nižší důstojníky a tříměsíční školu pro vyšší důstojníky.⁷²⁷ Pro ženy, které měly pracovat jako administrativní síly, byly vytvořeny čtrnáctidenní kurzy, ve kterých si měly osvojit především vojenské vystupování, zacházení se zbraní a nejzákladnější požadavky služby SVS.⁷²⁸

Ke zvyšování politických, odborných a vojenských znalostí bylo pro všechny příslušníky organizováno průběžné školení přímo u útvarů. V politické přípravě měli důležitou roli tzv. zástupci pro politické věci, kteří organizovali a prováděli politická školení.⁷²⁹ Přímo u útvarů se pak dozorcí každé ráno zúčastňovali ranních půlhodinovek, v rámci nichž se seznamovali s politickou situací a služebními nedostatky.⁷³⁰

⁷²⁴ NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951, s. 12–16.

⁷²⁵ Systém výuky se samozřejmě vyvíjel. V roce 1949 byla služební a vojenské přípravě věnována polovina výuky, zatímco ta druhá politické přípravě.

⁷²⁶ Archiv VS, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti za rok 1950, odbor vězeňství, s. 10–11; srov. NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, a. j. 159, Školy a kurzy (1951).

⁷²⁷ Podrobnější programy těchto škol viz NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, a. j. 165, Učební osnova pro školu vyšších velitelů SVS; Učební osnova pro školu nižších velitelů SVS.

⁷²⁸ Archiv VS, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti za rok 1950, odbor vězeňství, s. 10–11. Seznam různých kurzů organizovaných ve výcvikových střediscích v Řepích a v Železné Rudě viz NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, a. j. 165, Stav školení příslušníků SVS v roce 1951 (29. 3. 1951).

⁷²⁹ KÝR, Aleš. Nástin historického vývoje odborného vzdělávání, cit. d., 7 an.

⁷³⁰ Délka těchto setkání se v každém oddílu SVS lišila. V oddílu SVS v Plzni se konaly ranní půlhodinovky, v Jihlavském kraji na druhou stranu dvacetiminutovky. NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, a. j. 164, Zpráva o stranickém životě příslušníků SVS v pohraničních krajích Karlovy Vary, Plzeň a České Budějovice; NA, f. SSNV – neprac., k. 47/2, Zpráva o činnosti 1951, Kraj Jihlava.

V sovětské okupační zóně se poválečná výuka vězeňského personálu vrátila ke kořenům Výmarské republiky. V rámci výuky se dozorcí vzdělávali v progresivních směrech penologie, sociologie a psychologie a pro zvýšení úrovně výuky byla v roce 1951 otevřena škola v Naumburgu, která měla kapacitu 60 osob.⁷³¹ Zásadní zlom představovala institucionální změna ve vedení správy rezortu. Lidová policie od svého vzniku postupně vytvářela jiný systém výuky, ve které už politická výchova hrála dokonce významnější úlohu než výuka odborná, neboť politickému vzdělávání mělo být věnováno 135 minut, zatímco odborné přípravě pouhých 90 minut.⁷³² Výuka vězeňských příslušníků probíhala na třech místech. Od ministerstva spravedlnosti byla v roce 1952 převzata škola v Naumburgu. Zároveň byla v jarních měsících roku 1952 založena škola u věznice Brandenburg an der Havel a dozorcí navštěvovali kurzy a různá školení i ve škole v Radebeulu.⁷³³

Politickou výchovu příslušníků lidové policie měla na starosti politická oddělení, resp. oddělení politické kultury, která existovala na většině úrovni struktury lidové policie. Vedla školení, v rámci kterých byli dozorcí seznamováni s marxisticko-leninskou společenskou teorií i aktuální stranickou linií, případně se závěry ústředního výboru SED. Tato oddělení zároveň vysvětlovala, jak „správně“ hodnotit politické události, a organizovala kulturní program ve volném čase dozorců.⁷³⁴ Podobně jako v Československu byly pro dozorce u jednotlivých útvarů organizovány ranní desetiminutovky, v nichž se seznamovali s posledními celosvětovými i státními událostmi.

Politická výchova dozorců v obou zemích do určité míry vycházela z celostátního vzoru, který byl určován ideologickými odděleními ústředních výborů KSČ a SED.

⁷³¹ BA, f. DO 1/28590 – Aktenvermerk (21. 2. 1952).

⁷³² WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 84. Hodinová dotace na politickou výchovu se měnila v čase a záležela také na druhu kurzu. Na základě prozkoumaných materiálů se dá však vysledovat tendence k postupnému snižování hodinové dotace na politické kurzy. Tento fakt lze dát do souvislosti s celkovým zvýšením ideologických přednášek a školení ve společnosti. Nebylo již proto nutné mít tak velký počet hodin týkajících se marxismu-leninismu a dalších politických záležitostí v rámci výuky příslušníků vězeňské stráže. K hodinové dotaci viz dokumenty: BA, DO 1/28593, Lehrplan für den Polit-Unterricht (Grundschule SV Brandenburg-Havel); BA, DO 1/28593, Lehrplan für die Strafvollzugsordnung und den praktischen Dienst (Grundschule SV Brandenburg-Havel); BA, DO 1/28593, Lehr und Stoffverteilungsplan Plan für die Grundschulen der Hauptabteilung SV in Naumburg und Brandenburg, (8. 8. 1952).

⁷³³ BA, DO 1/28593, Errichtung einer Schule der Hauptabteilung SV in der VA Brandenburg (24. 1. 1952); BA, DO 1/28590, Bericht über die Informatorische Tätigkeit in der Justizanstalt Naumburg sowie in der Schule der Justizverwaltung vom 17.–18. 5. 1952 (20. 5. 1952).

⁷³⁴ WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 86.

Témata byla velmi podobná. Vyučoval se marxismus-leninismus, historie Sovětského svazu, důležitost nedávných událostí spojených s prosazením socialistické diktatury. Byla vysvětlována rozhodnutí vedení komunistických stran a zároveň se dbalo o kulturní zábavu dozorců.

Co tedy bylo kromě obecné výuky marxismu-leninismu obsahem politické výuky přímo pro dozorce? Důraz byl položen především na politická školení nového personálu, ve kterých byla novým uchazečům vštěpována nebezpečnost politických vězňů, kteří „neútočili“ jenom na jednotlivce jako kriminální vězni, ale snažili se rozvrátit celý „lidově-demokratický systém“.⁷³⁵ Byly jim vysvětlovány základy třídního přístupu k odsouzeným, přísná protiopatření vůči politickým vězňům a důležitost pořádku a bezpečnosti.⁷³⁶

Politická výchova se nekonala jen v rámci odborného počátečního vzdělávání a vzdělávání následného. Významné postavení v tomto směru získávala stále více stranická struktura. Členové strany v obou státech byli politicky ovlivňováni nejen na členských schůzích, ale museli také navštěvovat různá stranická školení, např. rok stranické výchovy, krajskou politickou školu, okresní politickou školu, politicko-ideovou školu. Učební látka byla velmi podobná politické výchově ve vzdělávacích kurzech. Příslušníci se seznamovali s marxismem-leninismem, historií a současným děním. Důležitá je však i další okolnost, a to propojení stranické a státní struktury. Na členských stranických schůzích se kromě stranických záležitostí rozebíraly také problémy pracovního rázu. Na vedoucích pozicích mohli samozřejmě stanout pouze prověřeni členové KSČ a SED. Stranická struktura zasahovala do výběru nových dozorců, a víceméně žádný dozorce nebyl přijat bez jejího souhlasu.⁷³⁷

⁷³⁵ PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech, cit. d., 367.

⁷³⁶ „Cíl agitace, propagandy a kulturní masové práce spočívá v ideologickém vyzbrojení příslušníků ministerstva vnitra tak, aby byli hluboce ovlivněni idejemi proletářského internacionalismu [a] nezločného přátelství k Sovětskému svazu [...] jejich úkoly jsou odpovědně chránit veřejný pořádek a bezpečnost k zesílení a ochrany NDR [...] a zachovávat věrnost dělnické třídy, její marxistickoleninské straně a dělnicko-rolnické síle a bojovně vystupovat za věc socialismu, [...] neustále prohlubovat své přesvědčení o vítězství socialismu/komunismu v celosvětovém třídním boji s imperialismem a prohlubovat neúprosnou nenávist proti třídním nepřátelům.“ Citováno dle WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 86. Srov. BA, f. DO 1/28593, Lektiondisposition zum Thema: Die Aufgabe des Strafvollzuges in der Deutschen Demokratischen Republik (19. 1. 1955); BA, f. DO 1/28593, Lektiondisposition zum Thema: Die Aufgaben und die Durchführung des Untersuchungshaftvollzuges in der Deutschen Demokratischen Republik (19. 1. 1955).

⁷³⁷ Ke stranické struktuře v Československu viz NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951, s. 15–16; NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955,

Ovšem nejenom školeními byli dozorcí utvrzováni ve svém postoji k nastolenému politickému systému. V 50. letech byla v obou zemích celá společnost prodchnuta politickými procesy, které se nakonec nevyhnuly ani dozorcům. Ne všichni vězeňští pracovníci souhlasili s novým vývojem a často s politickými vězni sympatizovali, zprostředkovávali jim kontakty s rodinou nebo pomáhali jinými způsoby. Právě pro zdůraznění potřeby „zvýšené ostražitosti“ vůči politickým vězňům se dozorcí zúčastňovali vykonstruovaných odstrašujících procesů se svými spolupracovníky, kteří byli obžalováni z napomáhání vězňům.⁷³⁸ V Československu je nejznámější tzv. Borský případ z 12. května 1950, kdy byl strážmistr Čeněk Petelík⁷³⁹ obviněn z velezrady a odsouzen k trestu smrti.⁷⁴⁰ Tento proces byl náležitě ideologicky využit. Na soudní stání proti skupině „Petelík a spol.“ bylo ke krajskému soudu v Plzni autobusy přivezeno velké množství jak již pracujících dozorců, tak nováčků ze školského střediska SVS v Řepích, kteří museli přihlížet vykonstruovanému procesu, k němuž se nakonec úřady vyjadřovaly pochvalně:

„Proces sám vyzněl žádoucně. Senát státního soudu proces politicky a odborně naprosto zvládl. K poruchovým jevům nedošlo.“⁷⁴¹

Následně byl vytvořen patnáctistránkový referát, který podrobně popisoval celou kauzu a který pak byl předčítán na shromážděních dozorců.⁷⁴² Po skončení řízení

a. j. 164, Situační zpráva o činnosti záv. org. KSČ – oddílu SVS na Mírově (24. 7. 1951); NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, a. j. 164, Zpráva o stranickém životě příslušníků SVS v pohraničních krajích Karlovy Vary, Plzeň a České Budějovice. Ke stranické struktuře v NDR viz BA, f. DO 1/28605, Der Aufbau der Parteiorganisation in den Dienststellen des Strafvollzuges; viz BA, f. DO 1/28605, Reorganisation der Partei- und FDJ-Organisation in den U-Haftanstalten (8. 6. 1952); viz BA, f. DO 1/28605, Entschließungsentwurf zur Parteiaktivtagung der Parteiorganisation der HVDVP am 27. 11. 1953 (1953).

⁷³⁸ „Členové strany příslušníků SVS nevěšimali si počátků nedovoleného styku bývalých příslušníků [obvinění dozorcí] s trestanci, tj. když jim začali předávat cigarety, jídlo atd. Nevšimali si ani toho, když tito bývalí příslušníci SVS se úplně vydali do rukou rafinovaných, vychytralých trestanců tím, že jim umožňovali styk s rodinami, předávali jim zprávy zahraničního, nepřátelského rozhlasu...“ dopis všem ZO KSČ ve Sboru vězeňské stráže z 26. 6. 1950. NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – generální sekretariát, sv. 42, a. j. 311. Srovnaj Vyroční zpráva MS, 1950 Vězeňství, s. 23.

⁷³⁹ Se strážmistrem Č. Petelíkem byli souzeni ještě stržm. Václav Rach, stržm. Josef Tenka, stržm. Jaroslav Vránek a stržm. Antonín Vaněk. Byli odsouzeni k trestu několika let odnětí svobody. Causa „Spravedlnost“, in *Historická penologie*, č. 2, 2005, 8–18, 9.

⁷⁴⁰ K procesu s Čeněkem Petelíkem viz HLADÍK, Ondřej. Čeněk Petelík – dozorce vězňů a jeho cesta na popraviště, in *Historická penologie*, č. 2, 2011, 1–52.

⁷⁴¹ HLADÍK, Ondřej. Čeněk Petelík, cit. d., 35.

⁷⁴² NA, f. SSVN – neusp., kart. 25/1, Nástin referátu o Borském případu (1950).

diskuze byly jako u jiných politických procesů⁷⁴³ sepisovány rezoluce, které stvrzovaly opovržení nad jednáním bývalých kolegů.

Podobný osud čekal i na pankráckého dozorce stržm. Jana Horáčka, který byl stejně jako Čeněk Petelík popraven 6. 11. 1951 na Pankráci, a to za přítomnosti posluchačů nástupního kurzu Sboru vězeňské stráže.⁷⁴⁴ Myslím si, že není nutné zdůrazňovat, jaký vliv měly tyto procesy na nové uchazeče nebo na starší, „zkušenější“ dozorce. Tyto případy samozřejmě kolovaly ústním podáním dál a měly velký vliv na mentalitu nových dozorců, kteří se čím dál častěji obávali nabídnout politickým vězňům pomocnou ruku. Komunistický systém tímto způsobem upevňoval svou moc a zároveň vytvářel podmínky k poslušnosti dozorců. Na takový proces si vzpomněl i jeden bývalý dozorce v knize Karla Kaplana a Vladimíra Pacla *Tajný prostor Jáchymov*:

„Pomáhat na lágru někomu, to nešlo, snad jen být ke všem spravedlivý. I to bylo těžké. Všude, mezi vězni i bachaři bylo plno udavačů, každý se chtěl zavděčit. V tehdejší době se udavačství hodnotilo jako přednost... Odeslo to několik důvěřivých vězňů, ale i někteří dozorci. Před soud se dostal dozorce Kabátek, který sloužil na Nikolaji. Ten nakonec sám požádal o trest smrti, když se označil za zrádce dělnické třídy a komunistické strany. – Jak ho donutili, si dovedete představit. My jsme se povinně museli účastnit procesů s bývalými dozorci, abychom viděli i slyšeli, co nás případně čeká.“⁷⁴⁵

Podobné procesy s dozorci, kteří pomáhali vězňům, probíhaly také v NDR, nicméně je nutné poznamenat, že tresty se zde pohybovaly v daleko nižších sazbách, žádný z dozorců nebyl odsouzen k trestu smrti. Tyto procesy se odvíjely v atmosféře jiných procesů s politickými odpůrci a komunistickými funkcionáři, a jak popsal Matthew Stibbe, v NDR nedošlo k žádným monstrprocesům jako např. v Československu. Kromě nejčastěji zmiňované teorie, že vedoucí funkcionáři ne-souhlasili s přípravou vykonstruovaných procesů, a proto se snažili jejich průběh co nejvíce oddálit, spatřuje důvody také v tom, že neustále se měnící moskevský kurs

⁷⁴³ KOUROVÁ (FORMÁNKOVÁ), Pavlína. *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.* Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008.

⁷⁴⁴ KÝR, Aleš. Hledání mravních vzorů v minulosti. In *Historická penologie*, č. 1, 2004, 5–8, 7.

⁷⁴⁵ KAPLAN, Karel – PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: ACTYS, 1993, 153.

k německé otázce v letech 1952–1953 vedl nakonec k pochybám, zda jsou sovětské metody aplikovatelné na německý prostor. Zároveň je důvody potřeba hledat v geopolitickém postavení NDR a jeho zranitelnosti vůči tlaku mezinárodního (především západního) veřejného mínění vzhledem k otevřeným hranicím v Berlíně.⁷⁴⁶

Ačkoliv v Německé demokratické republice nedošlo k procesům s dozorcí s takovými důsledky jako v Československu, také zde byli dozorcí trestáni za neplnění svých povinností. V mnohém zajímavý případ se udál v roce 1950 ve věznicí Untermaßfeld. K odstrašení příslušníků vězeňského personálu měla posloužit lehkomyšlnost jednoho dozorce, který zapomněl zamknout dveře do správní budovy věznice, následkem čehož uprchli dva odsouzení. Dotyčný byl nakonec v ukázkovém procesu v Beisenu, kterého se zúčastnili jeho kolegové, odsouzen k pětiměsíčnímu trestu odnětí svobody, zatímco čtyři jeho kolegové byli za neplnění svých povinností odsouzeni k čtyřměsíčnímu trestu. Vedení vězení nicméně považovalo tento trest za příliš mírný. Samotný prokurátor podle jeho názoru nepostupoval s dostatečnou tvrdostí a razantností. Jiného názoru byli ale kolegové odsouzených, kteří požadovali, aby byly zohledněny všechny okolnosti. Dozorcí nakonec zvolili komisi, která měla vydat rezoluci proti rozsudku.⁷⁴⁷ Jedná se o velmi zajímavý případ, kdy scénář procesu nebyl dostatečně připraven, a proces víceméně vedl ke zcela opačné situaci, než vedení původně zamýšlelo. Ukazuje na obrovskou kolegiálníitu mezi dozorcí věznic Untermaßfeld, kteří se nebáli postavit za svého kolegu. Podobný případ se podle mých informací v Československu nikdy neudál a důvodů, proč tomu tak bylo, může být několik. Je nutné brát v potaz obecnou společenskou atmosféru. V Československu probíhaly od roku 1948 politické procesy, v nichž byli obžalovaní odsouzeni k vysokým trestům, často i trestům smrti. Procesy byly naplánované do nejmenšího detailu a bylo jich využito i k propagandistickým účelům, protože byly veřejné a často se soudního průběhu povinně účastnili lidé z továren, vesnic atd. Vyšetřovaní byli přinuceni naučit se svou výpověď, která pak u soudního stání působila velmi přesvědčivě. Lidé z továren, děti ze škol nebo jednotliví lidé posílali rezoluce, ve kterých žádali tresty smrti. Všechny tyto okolnosti pak musely zásadně působit i na dozorce, kteří se následně účastnili procesů se svými kolegy. Navíc stejně jako jiné

⁷⁴⁶ STIBBE, Matthew. East Germany, 1945–1953: Stalinist Repression and Internal Party Purges. In McDERMOTT, Kevin – STIBBE, Matthew. *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression*. Manchester/New York: Manchester University Press, 2010, 57–77.

⁷⁴⁷ WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 87 an.

procesy i tyto byly náležitě provedené podle připraveného scénáře.⁷⁴⁸ Ve východním Německu tyto procesy probíhaly zcela jinak. V období před vznikem NDR byli nepřátelé socialistické diktatury souzeni především sovětskými vojenskými tribunály.⁷⁴⁹ Po vzniku Německé demokratické republiky byli sice odpůrci režimu pronásledováni a souzeni, nebyly však využity takové propagační metody jako tomu bylo v ČSR.⁷⁵⁰ Obecný diskurs v Německu byl tak zcela jiný, a proto měli zdejší dozorcí větší prostor k manévrování.

Zároveň, jak bylo popsáno v předcházející části, po roce 1948 docházelo k velké personální fluktuaci v československých věznicích, jejímž následkem mohlo dojít k rozbití přátelských vztahů mezi dozorcí-kolegy. Vedení věznic tak dokázalo vytvořit atmosféru strachu a podezřívavosti, následkem které se dozorcí nedokázali proti soudnímu rozhodnutí spojit.

Jaký vliv však mělo politické školení na myšlení obyčejného dozorce, se z celého systému velmi těžko analyzuje. K tomu by daleko lépe posloužila mikroanalýza na úrovni jedné věznice nebo pracovního tábora. To, že si vedení uvědomovalo, že obraz nepřítelů není u všech dozorců plně internalizován a že ne všichni se naplno ztožňují s rétorikou marxismu-leninismu, ukazují například i slova generálmajora lidové policie Augusta Mayera, který poznamenal o dozorcích ve věznici Brandenburg-Görden:

⁷⁴⁸ K politickým procesům v Československu viz KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal, 2008; KAPLAN, Karel. *Druhý proces Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha: Karolinum, 2008. KOUROVÁ (FORMÁNKOVÁ), Pavlína. *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provádějící proces s Miladou Horákovou a spol.* Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008; PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.). *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze. Brno: Prius–ÚSD, 2005.

⁷⁴⁹ K Sovětským vojenským tribunálům a jejich činnosti viz HILGER, Andreas – SCHMEITZER, Mike – SCHMIDT, Ute. *Sowjetische Militärtribunale. Die Verurteilung deutscher Zivilisten 1945–1955. Band 2*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2003; MALTZ-DONATH, Annerose. Wege nach Hoheneck. Frauen vor Sowjetischen Militärtribunalen. In *Deutschland Archiv*, č. 5, 1995, 466–480; BOHSE, Daniel. *Sowjetische Militärjustiz der SBZ/DDR (1945–1955)*. Tagungsband. Halle: Institut für Geschichte, 2007.

⁷⁵⁰ K práci soudů v NDR viz KORTE, Guido. *Politische Strafjustiz und politische Betätigung in Deutschland*. Köln: Fachhochschule des Bundes für öffentliche Verwaltung. Fachbereich Öffentliche Sicherheit, 1999; RÖSSLER, Ruth-Kristin. *Justizpolitik in der SBZ/DDR 1945–1956*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2000; WENDEL, Eberhard. *Ulbricht als Richter und Henker. Stalinistische Justiz im Parteauftrag*. Berlin: Aufbau Verlag, 1996; WERKENTIN, Falco. *Politische Strafjustiz in der Ära Ulbricht*. Berlin: Ch. Links Verlag, 1995; WROBEL, Hans. *Verurteilt zur Demokratie. Justiz und Justizpolitik in Deutschland 1945–1949*. Heidelberg: Decker & Müller, 1989; EISERT, Wolfgang. *Die Waldheimer Process. Der stalinistische Terror 1950. Ein dunkles Kapitel der DDR-Justiz*. München: Bechtle Verlag, 1993.

„[Ve vězení Brandenburg] sedí nejtěžší zločinci. Lidé, kteří zradili svou vlast atd. Když ale člověk slyší diskuze [dozorců], když člověk čte události, pak se musí ptát, jestlipak je soudruhům jasný charakter těchto vězňů a jak se soudruzi naší strany musí k těmto zločínům postavit.“⁷⁵¹

Podobný názor k tomu zastávají i někteří bývalí političtí vězni. Vztahy mezi nimi a dozorcí se postupně vyvíjely, navzájem se během dlouhé doby věznění poznávali. Je nutné poznamenat, že také přístup k vězněným se v čase vyvíjel. Nelze srovnávat počátek padesátých let, kdy se diktatura stabilizovala a obraz nepřítele a politická propaganda se objevovaly na všech krocích každodenního života, a konec padesátých let, kdy již došlo ke stabilizaci a pravděpodobní nepřátelé byli zatčeni nebo dostatečně zastrašeni. Právě v takovém období začal strach opadávat a někteří dozorcí se začali sami sebe ptát, zda političtí vězni jsou skutečně nepřátelé.

„My jsme pomalu stárli ve vězeních a oni [dozorcí] tam vlastně stárli s námi. My jsme měli nad sebou je, ale oni měli nad sebou mnohem horší vrchnost, a to celý štáb vedení, z něhož měli sami podvědomý strach. Byli jsme tím vedením pomlouváni, uráženi a ponižováni, nazýváni zrádci a zaprodanci, ale tito obyčejní bachaři s námi žili dnes a denně a viděli ten rozdíl mezi sebou, námi a vrchností velitelství. Věděli, koho mají před sebou – profesory, učitele, filozofy, inteligenci národa, kněze a hrdiny druhého odboje – a toto fluidum viselo nad nimi a těmi, co se to snažili pošpinit a zničit. Viděli na dílnách, kde s námi byli celý den, jaký vztah máme k sobě navzájem, slušnost, jak jsme se oslovovali a spolu jednali, slyšeli naše rozhovory a názory na témata, jež jim byly cizí a jimž nerozuměli. Postrádali argumenty, kterými by mohli nad námi převyšovat, a čím více ty léta ubíhaly, tak si to sami uvědomovali. Nebylo to jednou, když člověka poznali, že v soukromí[,] jak[o] např. na samovazbě[,] přišel některý z nich na celu a snažil se zavést soukromý rozhovor a bylo cítit, jak rád by se ospravedlnil, a nevěděl jak.“⁷⁵²

Ačkoliv byl systém politické výchovy velmi propracovaný a členové strany i nestraníci podléhali silnému ideologickému tlaku, je otázkou, do jaké míry si zvnitřnili předkládané vidění světa a do jaké míry se jednalo pouze o vnější převzetí myšle-

⁷⁵¹ WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei, cit. d., 86.

⁷⁵² Alois Macek, e-mail z 2. 7. 2006. Doplněna diakritika. Archiv autorky.

nek marxismu-leninismu a třídního výkonu trestu. Skutečnost, že ne vždy došlo k absolutní internalizaci, dokládají poslední dva citáty. Nelze ale opominout, že někteří myšlenkám socialismu věřili. Procentuálně je však tato skutečnost těžko vystihnutelná.

3. Úděl dozorce

Podmínky ve věznicích a v pracovních táborech se v padesátých letech výrazně zhoršily. Šikana se stala každodenním jevem, především pro politické vězně. Docházelo k propouštění původních dozorců, jež nahrazovaly nové kádry, které se měly stát oporou nového systému. V minulé části jsme popsali politicko-ideologickou výchovu starých i nových příslušníků vězeňské stráže, nicméně nejen díky ní lze vysvětlit zvýšenou hladinu násilí a represe ve vězeních. A právě v této části se zamyslíme nad úlohou dozorce a nad tím, jaké faktory mohly hrát svou roli v jeho chování vůči vězňům.

Zvýšená hladina násilí mohla být totiž způsobena i jinými faktory, mezi něž můžeme zařadit jak mládí a nezkušenost, tak lidskou touhu po moci nebo nedostatek kontrolních instancí a celkovou toleranci násilí. Dozorci vlastně můžeme rozdělit do několika skupin podle osobní motivace, životních cílů a mentality. Bývalý vězeň Radek Žák rozdělil lidi, kteří si vybrali povolání dozorce, do tří skupin:

„První skupina, se kterou jsme se vlastně setkávali denně, byli většinou lidé prostého ducha, totálně zblbnutí cílenou propagandou a školením. Byli to po většině chudáci, kteří vlastně byli s námi uvězněni... nebezpeční byli pouze v tom, že si svoje komplexy méněcennosti mohli hojit na inteligentech, které měli v moci. Druhá skupina byli bachaři ‚úředníci‘ – ti vykonávali svoje povolání podle předpisů, aniž se příliš zamýšleli nad tím, co se děje okolo – většinou měli na starosti poštu, pracovní nasazení apod. Ta třetí skupina znamenala pro nás ohrožení života. To byli lidé, pokud si toto označení zaslouží, kteří přesně věděli, o co jde, a byli oddanými služebníky tomuto krutému režimu.“⁷⁵³

Bezpochyby se mezi dozorce našlo mnoho takových, kteří vězně týrali a činilo jim potěšení, že měli najednou osobní moc nad ostatními a mohli s nimi manipulovat. Nesmíme ale zapomínat na to, že i mezi dozorce se našli takoví, kteří se snažili i za cenu potrestání vězňům pomáhat. Vlasta Jakubová si např. vzpomíná na dozorce

⁷⁵³ PETRÁŠOVÁ, Ludmila. *Vězeňské tábory v Jáchymovských uranových dolech*, cit. d., 391.

Nezdařila, který byl nakonec za pomoc vězňům odsouzen na 15 let, také na některé dozorce, kteří přenesli poslední motáky jejího strýce Josefa Robotky.⁷⁵⁴ Julie Hrušková vzpomíná na dozorce, který jí převozem do nemocnice zachránil život.⁷⁵⁵

Velmi často se uvádí, že do vězeňské služby byli přijímáni lidé se sadistickými sklony, kteří byli ochotni vždy a za jakýchkoliv okolností sáhnout k násilí a bití. Tak tomu, dovolujeme si tvrdit, nebylo. Mezi dozorcí se samozřejmě takoví sadisté našli, ale podle našeho názoru jejich počet nijak výrazně nepřevyšoval procento v normální společnosti. Mezi další argumenty taktéž patří, že mnoho dozorců, kteří toto povolání vykonávali už několik desítek let a byli pečlivě vybíráni a k těmto účelům vzdělávání, bylo propouštěno a nahrazováno novými a mladými silami, vzdělávanými ideologicky.

Tito lidé byli samozřejmě daleko náchylnější věřit, že političtí vězni jsou nebezpeční zločinci a že jako k takovým je potřeba se k nim chovat. Nicméně se domníváme, že nárůst násilí ve věznicích a pracovních táborech můžeme vysvětlit nejenom mládím, nezkušeností, politickou indoktrinací a tolerancí sadismu. Jedním z významných prvků tohoto období je, že neexistovaly kontrolní mechanismy, které by zajišťovaly potrestání dozorců, kteří se provinili násilím na odsouzených. Ba naopak. Bití, násilí či držení o hladu se nejen nezakazovalo, ale i mlčky podporovalo. Ani v nacistickém Německu neexistoval žádný oficiálně vydaný příkaz bít a týrat Židy a jiné národnosti v koncentračních táborech, urážet je, trápit je hladem a jiným způsobem ponižovat. I v tehdejším Československu a NDR bychom marně hledali příkaz či zákonné opatření, které by povolovalo fyzicky a psychicky napadat odsouzené. Naopak můžeme najít vyhlášky, zákonná opatření či rozkazy, kde je bití výslovně zakázáno.⁷⁵⁶ O přesné roli těchto vyhlášek se můžeme jen dohadovat. Tyto zákonné normy mohly být motivovány snahou udržet disciplínu dozorců ve smyslu vedoucí role KSČ. Zároveň násilí ve věznicích a pracovních táborech bylo z hlediska tehdejšího systému nežádoucí. Jak už bylo zmíněno v kapitole o politicko-kulturní práci, funkcí trestu byla výchova „socialistického člověka“, který by po svém propuštění přispěl k rozvoji socialistické společnosti.

⁷⁵⁴ Rozhovor s *Vlastou Jakobovou*, cit. d.

⁷⁵⁵ Rozhovor s *Julií Hruškovou*, cit. d.

⁷⁵⁶ Archiv bezpečnostních složek (ABS), f. A 6/3 – Organizační a vnitřní správa FMV III. díl, kart. 1, inv. č., 93, č. rozkazu 42, Použití tělesného násilí při výslechu – poučný rozkaz (1951).

Na základě vzpomínek bývalých politických vězňů je však nesporné, že násilí a represe byly ve vězení běžnou záležitostí. Na druhou stranu pokud byl některý dozorce obviněn z fyzického napadení vězně, byl potrestán jen nevýznamným trestem. Výstižně neexistenci kontrolních mechanismů a benevolenci vůči násilí popsal Wolfgang Sofsky v knize *Řád teroru*, ve které popisuje jednání vězeňského personálu v nacistických koncentračních táborech. Dozorci měli v táboře úplnou volnost a jejich moc byla neomezená. Je tedy nutné si uvědomit zásadní fakt: „Dozorci mlátili, mučili a zabíjeli nikoli proto, že museli, nýbrž proto, že směli.“⁷⁵⁷ Je známou věcí, že pokud neexistuje hrozba potrestání, rozšiřují se různé nešvary lavinovým efektem.⁷⁵⁸

Dalším výrazným prvkem je „zhrubnutí a otupění“ citů za války, kdy dochází k posunu myšlení lidí. Po velkých útrapách a množství ztrát na životech je vnímavost proti lidskému utrpení oslabena. To vše můžeme pozorovat již na způsobu odsunu osob německé národnosti. Najednou jakoby se v lidech objevilo množství skrývaného hněvu, násilí a touhy po odplatě.⁷⁵⁹ Následným zlomem je politické převzetí moci KSČ a SED, kdy dochází k rozvinutí socialistické diktatury, společnost se dostává pod neustálý dohled. Socialistická diktatura má tendence ovládat a kontrolovat jedince. Kontroluje bydliště, majetek, vzdělání i zábavu dětí. Tuto moc si vynucuje násilím a terorem, dochází k nezákonnému zatýkání, jedinci žijí v neustálém strachu.⁷⁶⁰ Tyto změny se sice konají ve společnosti obecně, ale mají nezadržitelný efekt i na oblast vězeňství.

Velkou roli hrál samozřejmě i způsob organizace vězeňské stráže. V celém vězeňství došlo v 50. letech k výrazné militarizaci. Často se můžeme setkat s tvrzením, že dozorcí jen vykonávali rozkazy, konali svou povinnost. To, že se ztotožnili s potřebami státu, jim dávalo pocit čistého svědomí, že nekonají nic nehumánního. Byla to prostě jenom jejich práce, kterou vykonávali tak, jak jim bylo na školeních a na ideologických kurzech opakovaně předkládáno. Tento pocit byl neustále upevňován celým kolektivem, což je v jejich konání stále více ujišťovalo. Dozorce z československého pracovního tábora k tomu uvedl:

⁷⁵⁷ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006, 234–250.

⁷⁵⁸ Více k tématu UHLÍK, Jan. *Historie věznění a vězeňství v Čechách. Osudy významných vězeňských osobností, prožité ve významných dobách zemí českých, viděné se zřetelem k vývoji českého vězeňství*. Stráž pod Ralskem: Institut vzdělávání Vězeňské služby v ČR, 2006, 273.

⁷⁵⁹ Srovnej BAJCURA, Lubomír. *Nástin periodizace*, cit. d., 12.

⁷⁶⁰ TZVETAN, Todorov. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, 2000, 209.

„My jsme nesoudili, jen jsme zajišťovali výkon trestu, bez ohledu na to, jaký vězeň je, zda kriminálník nebo politický.“⁷⁶¹

Další vysvětlení nám může poskytnout jiný obor, a to psychologie. Organizace vězeňské stráže je založena na podřízenosti dozorců vedení. Důležitá v této souvislosti je i otázka autority – autority nadřízených. Lidé mají tendenci se podřizovat autoritě, jak to dokázal například test Stanleyho Milgrama.⁷⁶² Tento pokus ukázal, že svobodní a inteligentní lidé jsou ochotni podrobit ostatní jedince mučení na základě pokynů svých profesorů a vědců a že vzdělání nemělo žádný podstatný vliv na podřízení se autoritě. Mezi další významné testy, které ovlivnily pohled na člověka a na jeho svobodnou vůli, byl známý Stanfordský vězeňský experiment, který provedl profesor Philip Zimbardo. Projekt předpokládal dvoutýdenní simulaci vězení. Pokusu se zúčastnili náhodně vybraní studenti, kteří byli rozděleni na dvě skupiny – na skupinu, která představovala „dozorce“, a druhou skupinu představující „vězně“. Celý pokus musel být již po šesti dnech ukončen. Důvody k tomu byly velmi vážné. Brutalita „dozorců“ byla nejen vysoká, ale u mnoha „vězňů“ byly patrné příznaky psychického vyčerpání a zoufalství. Obě skupiny vykazovaly malé pochopení pro to, že jde o pouhý experiment a že nejsou skutečnými vězni, nebo dozorci.⁷⁶³

Tento experiment nám může dát částečnou odpověď na otázku, jakým způsobem mohlo dojít k vzrůstu násilí v československých vězeňských zařízeních v padesátých letech. Pokud byli ochotni vysokoškolsky vzdělaní lidé vyrůstající v USA – v demokratickém státě – stát se „dozorcí“ a používat fyzické tresty vůči svým přátelům, je nutno hledat odpovědi i v jiných příčinách, než jen v negramotnosti či v ní-

⁷⁶¹ KAPLAN, Karel – PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*, cit. d., 152.

⁷⁶² Test byl vykonán ve Spojených státech v roce 1961. Testu se dobrovolně zúčastnily osoby ve věku od 20 do 50 let všech edukačních stupňů. Vybraní lidé byli rozděleni na „učitele“ a „žáky“ a byli umístěni do dvou oddělených místností. „Učitel“ předčítal testové otázky a „žák“ na tyto otázky měl odpovídat. Pokud však odpověděl na danou otázku špatně, čekal ho od „učitele“ elektrický šok, jehož síla se s každou špatnou odpovědí zvyšovala. Ve skutečnosti „žák“ žádné elektrické šoky nedostával, ale o tom samozřejmě „učitel“ neměl žádné potuchy, a jen z druhé místnosti slyšel křik svého „žáka“, který odpovídal síle šoku. Vědci zkoumali, kam až může být jedinec ochoten v tomto experimentu zajít. Většinou se „učitelé“ začali obracet na vědce při síle šoku 135 voltů. Vědec jim však dal slovy najevo, že je důležité, aby pokračovali. Konečná síla elektrického impulzu byla stanovena na 450 voltů, která znamenala pro „žáka“ smrt. Výsledky byly zářející. Až 60 % lidí bylo ochotno podřídit se autoritě vědce a dosáhnout konečné hranice, tedy 450 voltů. Milgram experiment. Dostupné z: http://en.wikipedia.org/wiki/Milgram_experiment, poslední nahlednutí 5. 6. 2006.

⁷⁶³ ZIMBARDO, Philip G. *The Lucifer Effect: How Good People Turn Evil*. London: Rider, 2007; ZIMBARDO, Philip, G. *Moc a zlo. Sociálně psychologický pohled na svět*. Praha: Moravia Press, 2005. Je nutno poznamenat, že z etického hlediska je v současnosti zakázáno experimenty podobného typu provádět, protože měl na účastníky experimentu dalekosáhlé psychické dopady.

kém věku. Tyto experimenty nám ukazují, jakou sílu má moc a jaké nebezpečí hrozí z opojení mocí. Dozorci najednou dostali moc rozhodovat o osudu jiných, kteří jim byli podřízeni a nad kterými měli bezmeznou kontrolu.⁷⁶⁴ Samozřejmě, že toto uvědomění nepřišlo naráz, ale díky prostředí a společenské situaci přejali velmi rychle způsoby svých dřívějších kolegů.⁷⁶⁵

Moc a autorita mají v životě jedince velkou důležitost. Díky vědomí nebo pocitu moci dochází k pokušení užívat ji k ovlivnění chování podřízených, dochází samozřejmě i k zvětšení sociálního odstavu od podřízených.⁷⁶⁶

Chování každého člověka je komplexní věc, a pokusit se ho vysvětlit je velmi nsnadné a riskantní, zvláště pokud jde o vysvětlení kolektivního chování nesourodé skupiny, jakou dozorci v československých a východoněmeckých věznicích a pracovních táborech představovali. Každý člověk má pro své chování jiné motivy a důvody, každý je unášen jinými cíli. Nelze odmítat jakoukoliv vinu lidí, kteří se účastnili násilí na jiných lidských bytostech. Je však důležité vysvětlit jejich chování, protože, jak píše Christopher Browning:

„Vysvětlovat neznamena omlouvat. Chápat neznamena odpouštět. Když se protiprávní chování vysvětlí, nesmí se omlouvat, a když jsou pachatelé pochopeni, nesmí se jim takové jednání odpustit.“⁷⁶⁷

Odpovědnost za každý jednotlivý čin si nese jedinec sám. A zároveň nelze v zájmu vypořádání se s vlastní minulostí udělat tlustou čáru a začít opět znovu, jak by mnozí chtěli. To pochopili i v Německu v souvislosti s nacismem. Soudní a morální odsouzení osob páchajících na věznicích násilí, šikanu a ponižování je jedním z nejdůležitějších úkolů demokratické společnosti.

⁷⁶⁴ „Takoví lidé trpí totiž pocitem méněcennosti, a jak se jim dá uniforma, pak jsou důležití.“ ZEMEK, Jakub Antonín. *Vatikánský špión*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1991, 55. Srov. definici moci v knize: HEYWOOD, Andrew. *Politická teorie*. Praha: Eurolex Bohemia, 2005, 113.

⁷⁶⁵ Jen pro srovnání chci uvést citát, který se sice týká nacistických koncentračních táborů, ale může nám předcházející odstavce částečně doplnit. „Některé z nás se hořce bavily sledováním, za jak dlouho si nová aufseherin vyslouží ostruhy brutality. Dívce, která při svém příchodu do Ravensbrücku říká každému na potkání „promiňte“, stačí 4 dny, aby našla zalíbení v deptání druhých. Jiná, která pláče, když začíná pracovat jako dohlížitelka v Březince, je za pár dnů úplně stejná jako její kolegyně.“ TZVERTAN, Todorov. *V mezní situaci*, cit. d., 209.

⁷⁶⁶ KREJČÍ, Oskar. *Politická psychologie*. Praha: Ekopress, 2004, 230.

⁷⁶⁷ BROWNING, Christopher, R. *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*. ARGO: Praha, 2002, 14 an.

ZÁVĚR

Československo a východní Německo byly sice po druhé světové válce donuceny přijmout vnější fasádu sovětizace, při bližším ohledání se však ukazuje, že řada vzájemných rozdílů mezi nimi samými a Sovětským svazem zůstala i ve 40. a 50. letech 20. století zachována. Jejich stalinizace neznamena šablonovité přijímání sovětského modelu, který by vedl ke stejným výsledkům, ale složité prolínání domácích a sovětských vlivů v každém státě vyústilo ve specificky národní variantu „stalinizované“ společnosti.

Při bližší komparaci přijímání změn ve vězeňském systému po druhé světové válce hrál Sovětský svaz významnou úlohu a v mnohém se obě země nechaly inspirovat. Na druhou stranu byly v rámci výzkumu nalezeny mnohé rozdíly, které podporují tezi, že sovětizace neprobíhala jednotně. Komunistické vedení obou států se muselo vypořádávat se specifickými podmínkami, historickým dědictvím a dalšími faktory ovlivňujícími sociální, ekonomický a politický vývoj. Každá země se nacházela v jiném politickém postavení. Poválečné Československo bylo obnoveno jako nezávislý stát s vlastní vládou. Ačkoliv se politický systém odvolával na tradice první republiky, měl s nimi jen velmi málo společného. To bylo zřejmé už při tvorbě první poválečné vlády a z jejího programu, zveřejněného v Košicích. Existující strany byly sdruženy v Národní frontě Čechů a Slováků. Šlo o uzavřený systém, který povoloval vznik nových stran jedině se souhlasem všech již existujících stran, a tudíž neexistovala žádná opozice proti vládě. Obě armády spojenců zůstaly v zemi do listopadu 1945 a pak byly staženy. Na osvobozených územích se výkonu moci ujaly československé státní orgány. V tom se československý vývoj odlišoval od německého, neboť území Německa bylo rozděleno do čtyř okupačních pásem a bylo podřízeno spojenecké kontrolní komisi. V sovětské okupační zóně byla jako mocenský orgán vytvořena Sovětská vojenská správa v Německu, záhy byly zřízeny správy SMAD i v jednotlivých zemích. Jak ve své knize velmi přesvědčivě dokázal Norman Naimark⁷⁶⁸, měla sovětská vojenská správa velkou pravomoc a velký vliv na vývoj německé zóny. Na přelomu června a července 1945 vznikly v sovětské okupační

⁷⁶⁸ NAIMARK, Norman N. *The Russians in Germany*, cit. d. Srov. FOITZIK, Jan. *Sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD) 1945–1949*, cit. d.

zóně Komunistická strana, Sociálnědemokratická strana, Křesťanskodemokratická unie a Liberálnědemokratická strana. V červenci byly na základě rozkazu SMAD vytvořeny německé ústřední správy, které sloužily jako pomocné orgány SMAD v jednotlivých resortech správy a hospodářství. Současně byly považovány za zárodek budoucí německé ústřední vlády. Největší vliv v nich získali komunisté.

Z popsaného vývoje by se dalo usuzovat, že bezprostředně po válce muselo v sovětské okupační zóně dojít k daleko rychlejší a přímější sovětizaci než v Československu, kde k převzetí moci komunistickou stranou došlo až v únoru roku 1948. Nicméně, jak se ukázalo na vývoji vězeňského systému, nebylo tomu tak. Přeměna ve východním Německu probíhala nenápadně, především ve směru přebírání nejdůležitějších pozic v politických a hospodářských úřadech. V případě vězeňství se zdá, jako by do roku 1949 nebylo sovětskou zkušeností nijak ovlivněno. V jeho čele stannul Werner Gentz, představitel výmarského reformního hnutí. Díky němu probíhaly reformy, které se sovětským modelem měly pramálo společného. Na druhou stranu můžeme sledovat, že v tomto sektoru pracovalo velké procento členů SED (statistika z roku 1947). Ambivalentní postoj sovětské správy k reorganizaci vězeňství je možné vysvětlit Stalinovým postojem k otázce rozdělení Německa. Těsně po válce si Stalin dával pozor, aby svůj dlouhodobý program neohrozil okamžitou sovětizací vlastní okupační zóny, což by vyvolalo protesty západních spojenců. Navíc by unáhlenou implantací sovětského systému předem odradil mnoho demokratických antifašistů, které chtěl získat za dočasné politické partnery. Stalin tudíž považoval za nezbytnou jakousi přechodnou etapu „antifašistické demokracie“.⁷⁶⁹ To může být důvod, proč Werner Gentz dostal ve své činnosti víceméně volnou ruku. Dalším faktorem ovlivňujícím vývoj vězeňského systému byla přítomnost speciálních táborů, které byly spravovány sovětskými orgány. V nich se nacházeli nejenom bývalí funkcionáři NSDAP a váleční zločinci, ale brzy také odpůrci režimu. Vzhledem k tomu, že v německých věznicích se nacházeli pouze kriminální zločinci, neměli Sověti ani komunisté tak velký zájem na jejich spravování. Německé vězeňství se navíc také muselo daleko více vypořádávat s nacistickým „dědictvím“, přičemž rozsáhlá forma denacifikace personálu sehrála taktéž velmi významnou roli.

V Československu se stal ministrem spravedlnosti Prokop Drtina, člen národně-socialistické strany, který byl zárukou, že vězeňství bude pokračovat v prvore-

⁷⁶⁹ WEBER, Hermann. *Dějiny NDR*. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 2003, 21.

publikové tradici. Nicméně i zde se poválečné vězeňství muselo vypořádat s „démony“ minulosti, a to protektorátního období. Proto došlo k potrestání kolaborantů a válečných zločinců, kteří byli odsouzeni na základě retribučních dekretů. Jednalo se o velmi citlivé téma, které ve společnosti rozdmýchávalo hluboké emoce.

Jestliže jsme doposud popisovali možné vlivy na vývoj vězeňské soustavy a přístupu k odsouzeným bezprostředně po válce, lze podobné vlivy nalézt i v následujícím období. Na základě komparačních kritérií bylo ukázáno, že sovětizace vězeňského systému probíhala různou rychlostí a částečně také s různými výsledky. Sovětský svaz měl velký vliv, ale není možné podceňovat ani vliv místních komunistů. Většina z nich přijížděla do svých domovských zemí ze sovětské emigrace, kde mnozí strávili často několik let, v jejichž průběhu získávali znalosti sovětských praktik. Pozorovali sovětský systém a po svém návratu se ho ve svých zemích snažili uplatňovat. Nehledě na to, že byli často dopodrobna instruováni Stalinem. Do Německa ještě v období litéch bojů přijeli Walter Ulbricht, Anton Ackermann, Gustav Sobottka, Erich Mielke a další; do Československa se vrátili Klement Gottwald, Rudolf Slánský nebo Štefan Rais. Svou roli mohla sehrát také ta skutečnost, že v Československu při uvedení do vedoucí pozice nerozhodovala vždy odborná znalost rezortu, ale minulost v KSČ. Noví vedoucí pak mohli bez větší reflexe aplikovat sovětské zkušenosti. To bylo zřejmé i na tvorbě nových zákonů, které vznikaly překladem maďarských a německých zákonů, a přihlíželo se také ke zkušenostem a k zákonodárství Sovětského svazu. Podíl československých právníků na tvorbě nových zákonů zůstává otázkou.⁷⁷⁰

Přímý sovětský vliv na vězeňství je tak velmi sporný, protože ačkoliv v Československu od roku 1949 působilo několik stovek sovětských poradců⁷⁷¹, ve vězeňství je doložitelný (podle Dušana Janáka) až sovětský poradce Ponomarenko, který však přicestoval teprve v roce 1953, kdy již fáze největší sovětizace pomínila.⁷⁷² Tato skutečnost zcela odporuje pojetí, že za sovětizací československého vězeňského systému stáli především sovětský poradci. Viníky tak musíme hledat někde jinde, přičemž jako logická odpověď se v tomto případě ukazuje, že za změnami stáli českoslovenští komunisté, kteří byli obeznámeni se sovětským systémem, a snažili

⁷⁷⁰ PERNES, Jirí–POSPÍŠIL, Jaroslav–LUKÁŠ, Antonín. *Alexej Čepička*, cit. d., 160 an.

⁷⁷¹ KAPLAN, Karel. *Sovětský poradci v Československu 1949–1956*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, 11 an.

⁷⁷² JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955*, cit. d., 138.

se ho aplikovat na místní podmínky. Výjimku tvoří trestanecké pracovní tábory v severozápadních Čechách, kde se těžil uran, pro Sověty v té době velmi důležitá surovina. Nedostatek pracovních sil byl řešen nasazením válečných zajatců a tato soustava se stala oddělenou organizační složkou táborové soustavy Hlavní správy záležitosti zajatců a internovaných, řízené Sovětským svazem. Zde byly aplikovány sovětské metody, posléze přijaté československým vedením. Do roku 1950 zde navíc působili sovětské instruktoři.⁷⁷³ Zde je možné pozorovat přímý sovětský vliv, který vyústil v systém velmi podobný sovětskému.

Jak již bylo řečeno, v sovětské okupační zóně sice měla sovětská vojenská správa velké pravomoci, nicméně v případě vězeňského rezortu se zdá, že jeho vývoj byl ponechán především na Německé centrální správě pro justici, i když s poznámkou, že významnou úlohu sehrálo i zemské rozdělení platné do roku 1952. Co se ovšem týče převedení tohoto resortu na vnitro, sehrál zde kromě sovětského vlivu roli také vliv místních komunistů, resp. Kurta Fischera, prezidenta německé správy vnitra. Vnitro se totiž ve spolupráci s oddělením vnitra při SMADu pokoušelo získat rezort vězeňství již od roku 1949. Jako velmi úspěšné se v tomto ohledu ukázalo propojení správy vnitra se stranickou strukturou. Kurt Fischer se totiž obrátil o pomoc na malý sekretariát politbyra, který následně SMADu doporučil, aby v každém vězeňském zařízení byl jako zástupce ředitele ustanoven pracovník lidové policie.⁷⁷⁴ Není možné podceňovat ani spolupráci mezi sovětskou správou a představiteli SED, protože v případě politického a ekonomického vývoje hrálo jejich propojení velkou roli.

Pokud bylo zjištěno, že sovětský vliv není možné přeceňovat, jako logická otázka se jeví, které další vlivy je možné nalézt. Jako nejvýznamnější se ukazuje jak nacistický, tak místní. Obě dvě země se musely nejenom vyrovnat s pozůstatky nacismu, ale zároveň v něm mohly nacházet inspiraci. Ačkoliv se to může zdát překvapivé, protože především v Německu se snažili s nacistickým dědictvím jednou provždy vypořádat, mohl tento vliv sehrát určitou roli. Podle Aleše Kýry navázalo československé vězeňství v prvních letech na nacistické zkušenosti, protože ve věznicích a táborech začali pracovat lidé, kteří byli vězněni v nacistických koncentračních tá-

⁷⁷³ Tamtéž, 52 an.

⁷⁷⁴ WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953*, cit. d., 378.

borech.⁷⁷⁵ S podobnou myšlenkou přišlo i ministerstvo vnitra NDR v souvislosti s předáním osob ze speciálních táborů. Začalo totiž do svých služeb přijímat osoby, které byly v období vlády nacismu uvězněné nebo internované v koncentračních táborech.⁷⁷⁶ Stojí také za zmínku, že v československých pracovních táborech u uranových dolů byla používána terminologie z nacistických koncentračních táborů, jako Lagerälteste, Blockälteste nebo Apellplatz (počeštěné na apelplac).

Daleko větší vliv však měly předcházející zkušenosti anebo právní normy, protože v některých situacích sovětské zkušenosti nebyly k dispozici. Jako nejlepší ukázka se jeví československý vězeňský řád z roku 1951, který částečně přebírá strukturu vězeňského řádu z roku 1921, kterou doplňuje o nový marxisticko-leninský přístup k odsouzeným. Rozděluje odsouzené podle třídního hlediska a trestné činnosti do výhodnostních tříd, které určovaly práva a povinnosti odsouzených. V sovětské okupační zóně je podobnou ukázkou táborová soustava, kterou Werner Gentz vytvořil na základě svých myšlenek z období Výmarské republiky a jejíž podoba se víceméně uchovala i v následujících letech.

Do konečné podoby zasahovalo množství dalších různých faktorů, protože vězeňský systém se nevyvíjel ve vzduchoprázdnu. Jak již bylo uvedeno výše, velký vliv měl předcházející vývoj, a to nejenom během války, ale také meziválečný. Do určité míry je možné sledovat personální kontinuitu, v československém případě především na úrovni dozorců a vedoucích vězeňských zařízení, a to i z období první republiky, neboť okupace neznamenal výraznější zásah do personální struktury. V Německu lze kontinuitu pozorovat na úrovni prezidenta německé správy justice a vedoucího oddělení vězeňství, kde Eugen Schiffer a Werner Gentz představovali návaznost na Výmarskou republiku (na druhou stranu dozorcí a guvernéri byli vyměněni záhy po válce). Jakákoliv personální návaznost však byla v 50. letech odstraněna. Kromě této skutečnosti měla velký vliv i předcházející struktura a organizace vězeňského systému, která musela být taktéž brána v potaz.

Kromě toho hrály roli i další faktory jako osobní nevraživost, omezení moci jiných osob, nebo na druhou stranu kariérismus a osobní ambice. To je zřetelné, podíváme-li se na přesun pravomocí z justice na policejní orgány. Zde je zcela zřetelné,

⁷⁷⁵ Dle konzultace s Dr. Alešem Kýrem dne 2. 9. 2009. Tuto tezi je však nutné podpořit dalším výzkumem věnujícím se dozorcům, jejich sociálnímu původu, vzdělání a předchozím zkušenostem. Taková analýza je bohužel v současnosti stále nedostupná.

⁷⁷⁶ WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe, cit. d. 78.

že Československo se vymykaló sovětskému vzoru. V roce 1943 se NKVD rozdělil na dvě instituce a obě země tento vzor později následovaly. V roce 1950 vzniklo v ČSR ministerstvo národní bezpečnosti a v NDR ministerstvo státní bezpečnosti. Po podrobnější analýze pravomocí se však ukazuje, že ministerstvo národní bezpečnosti mělo daleko větší pravomoci než podobná instituce u jeho západního souseda. Důvodem pro tuto odlišnost mohla být snaha oslabit málo tvrdého ministra vnitra Václava Noska, jemuž po vzniku MNB zbyla v podstatě jen správní agenda.⁷⁷⁷ Na druhou stranu, ačkoliv v Sovětském svazu bylo ministerstvo státní bezpečnosti v roce 1953 zrušeno a stejně tak i v obou sledovaných zemích, v NDR bylo o dva roky později obnoveno, což bylo způsobeno především osobními ambicemi Ericha Mielkeho, který stál v čele této instituce od roku 1957 až do pádu Berlínské zdi v roce 1989.

Dalším faktorem, který byl významný především v sovětské okupační zóně a později v Německé demokratické republice, bylo geopolitické umístění státu. V období do vzniku NDR byli Sověti do určité míry svázáni společnou politikou určenou spojeneckou kontrolní komisí, která byla vytvořena na základě dohody mezi čtyřmi velmocemi a měla vykonávat svrchovanou moc na území Německa do splnění požadavků bezpodmínečné kapitulace. Cíle a zásady okupace, kterými se spojenecká kontrolní komise měla řídit, byly vymezeny v Postupimské dohodě a rozhodnutí se přijímala podle zásady jednomyslnosti. Komise za dobu svého fungování přijala řadu usnesení ke splnění Postupimské dohody, nicméně v důsledku separace nebyla všechna realizována. I po vzniku Německé demokratické republiky museli být funkcionáři SED do určité míry na pozoru kvůli ostrému drobnohledu západních států, především Spolkové republiky Německo. To je do jisté míry omezovalo v určitých činech. Jako příklad nám může sloužit systém pracovních táborů, který nejenže byl ovlivněn meziválečnými myšlenkami z období Výmarské republiky, ale většímu rozvinutí po vzoru Sovětského svazu bránilo geopolitické postavení.

V neposlední řadě je nutné vzít v potaz také ochotu politického establishmentu k přijetí změn podle sovětského vzoru, což je nejlépe sledovatelné na otázce přístupu k těžbě uranové rudy. Dohoda mezi ČSR a Sovětským svazem o těžbě uranu byla podepsána již 23. listopadu 1945. Nedostatek civilních pracovních sil v tomto sektoru se od roku 1949 řešil nasazením vězňů, kteří rudu těžili za nepříznivých klimatických podmínek a s nedostatečným vybavením. Během padesátých let pak došlo do-

⁷⁷⁷ TOMEK, Prokop. *Život a doba ministra Rudolfa Baráka*, cit. d., 31.

slova k honu na pracovní síly, a všichni práceschopní vězni byli posíláni do uranových dolů. Německá strana však vzdorovala a vymohla si na Sovětech lepší pracovní podmínky pro civilní pracovníky. Odbory se nebály zaslat kritický dopis vedoucím představitelům Sovětského svazu. Vzhledem k tomu, že německá strana nikdy nepřistoupila k nasazení vězňů a zároveň Sovětský svaz si díky geopolitické situaci NDR nemohl dovolit praktiky využívané na svém vlastním území, nevznikla na druhé straně Krušnohoří žádná soustava vězeňských pracovních táborů. Důsledky je možné sledovat do současnosti, a to na příkladu rozdílné paměti v souvislosti s těžbou uranu na obou stranách Krušných hor. Zatímco v České republice se každým rokem v Jáchymově setkávají političtí vězni v režii Jáchymovského pekla, aby si připomněli utrpení obětí „komunistického režimu“, na druhé straně Krušných hor se setkávají horníci, kteří jsou hrdí, že pracovali v uranových dolech.

V rámci komparace vývoje vězeňského systému v obou zemích podle stanovených komparačních kritérií bylo odkryto množství rozdílů. Mnoho z nich již bylo v předcházejících odstavcích zmíněno, nejvýznamnějšími jsou však podle mého názoru jiný vývoj táborové soustavy, způsob zvýšení produktivity vězeňské práce a přístup k odsouzeným, resp. k politickým vězňům. Československo využívalo táborovou soustavu jako represivní způsob věznění, v NDR naopak patřila k přívětivějším formám, protože pro odsouzené znamenala nejenom možnost si přivydělat, a tím podporovat svoje rodiny a případně si přilepšit nákupem v táborových kantýnách, ale také snížit svůj trest. Zatímco do československých táborů byli posíláni političtí vězni s dlouhodobými tresty, protože tento způsob věznění pro ně znamenal tvrdé odčinění za jejich provinění, v NDR se političtí vězni do táborů dostat nesměli. Díky rozvinutému systému táborové soustavy a pracovních útvarů se československé straně podařilo docílit téměř stoprocentní zaměstnanosti vězňů, zatímco německá strana řešila nezaměstnanost po celé sledované období.

S touto tematikou souvisí také způsob zvýšení produktivity. Zatímco v Československu byly užívány represivní formy, jako přiděl stravy podle odpracované normy či různé tresty, v NDR se využívaly pracovní kredity, díky nimž mohli odsouzení zkrátit svůj trest, a dříve se tak vrátit ke svým rodinám.

Jedním z hlavních charakteristických prvků sovětského systému je třídní přístup k odsouzeným. Jak jsme ukázali na základě analýzy vězeňských řádů, československé právní normy tento přístup nejenom implementovaly, ale také precizně strukturovaly.

rovaly. Byl vytvořen systém výhodnostních skupin, kterých v polovině padesátých let bylo až dvanáct, a postup do vyšší skupiny byl podmíněn dobrým chováním a postojem k „lidově demokratickému zřízení“. V Německé demokratické republice bychom však podobné hledisko těžko hledali.

Ze srovnání vězeňství v obou zemích jednoznačně vyplývá, že Československo přijalo sovětské vzory v daleko větší míře než NDR. Pokud bychom se domnívali, že vliv Sovětského svazu, který byl ve východním Německu daleko větší, zapříčinil větší míru sovětizace, mýlili bychom se. Komparace vývoje vězeňského systému ukázala, že pro míru sovětizace byla rozhodující nejenom přítomnost sovětských pracovníků nebo sovětské armády, ale že velkou úlohu hrály také další faktory a vlivy. V Československu to zcela nepochybně byla vůle představitelů komunistické strany, kteří se snažili o co nejlepší nápodobu svého vzoru. V NDR naproti tomu bylo nutné brát ohledy na její geopolitické postavení. Každá ze zemí zvolila k vytvoření vězeňského systému podle sovětského vzoru jiný přístup, což vyústilo v jiné výsledky.

Seznamy

Seznam tabulek a grafů:

Seznam tabulek:

- Tabulka č. 1: Počet vězňů v trestaneckých pracovních táborech v roce 1951
- Tabulka č. 2: Počet vězňů ve vězeňských pracovních táborech v NDR 25. 11. 1953
- Tabulka č. 3: Útěky v roce 1956
- Tabulka č. 4: Přehled o zřízení a zrušení vězeňských táborů v oblasti Jáchymova, Horního Slavkova a Příbrami
- Tabulka č. 5: Těžba uranu pro jadernou energetiku (v tunách)
- Tabulka č. 6: Celkový stav pracovníků a procento vězňů v národním podniku Jáchymovské doly
- Tabulka č. 7: Celkový stav zaměstnanců u Wismut AG v letech 1946–1953 (vždy k 31. 12.)
- Tabulka č. 8: Pracovní nasazení vězňů v NDR k 25. březnu 1953
- Tabulka č. 9: Zdravotní stav a pracovní způsobilost vězňů v ČSR k 1. 1. 1951
- Tabulka č. 10: Výhody pro jednotlivé výhodnostní skupiny

Seznam grafů:

- Graf č. 1: Zaměstnání vězňů v NDR v pracovních táborech a komandech k 30. 6. 1953
- Graf č. 2: Zaměstnání vězňů v NDR v pracovních táborech v 1. pololetí 1954
- Graf č. 3: Počty vězňů ve vězeňském zařízení Ostrov v letech 1949–1958
- Graf č. 4: Zaměstnání v PÚ k 1. 7. 1952 – muži (ČSR)
- Graf č. 5: Zaměstnání v PÚ k 1. 7. 1952 – ženy (ČSR)
- Graf č. 6: Zaměstnanost vězňů v Československu v červnu 1951
- Graf č. 7: Rozdělení vězňů podle věku v ČSR k 1. lednu 1951
- Graf č. 8: Vývoj početního stavu vězňů v ČSR
- Graf č. 9: Vývoj početního stavu vězňů v NDR (vždy ke konci roku)
- Graf č. 10: Procentuální podíl vězňů na celkovém obyvatelstvu v NDR a v Československu
- Graf č. 11: Složení vězeňské populace v Československu v letech 1951–1956

- Graf č. 12: Sociální původ vězňů v ČSR k 1. lednu 1951
- Graf č. 13: Složení vězeňské populace v NDR ve vězeňských zařízeních ministerstva vnitra k 25. prosinci 1951
- Graf č. 14: Složení vězeňské populace v NDR 1953–1957 (v procentech)
- Graf č. 15: Povolání pachatelů „protistátních“ trestných činů v době zatčení, NDR 1955
- Graf č. 16: Vývoj stranické příslušnosti u příslušníků SVS v letech 1949–1951
- Graf č. 17: Věkové rozvrstvení příslušníků SVS v Československu v roce 1951
- Graf č. 18: Politická příslušnost dozorců v sovětské okupační zóně k 31. 12. 1948
- Graf č. 19: Politická příslušnost dozorců v NDR v letech 1953–1955 (v procentech)
- Graf č. 20: Věkové složení dozorců v NDR v letech 1953–1955
- Graf č. 21: Rozdělení vězňů podle délky trestu NDR, 25.9.1952
- Graf č. 22: Věkové rozvrstvení příslušníků SVS v Československu v roce 1951
- Graf č. 23: Národnost vězňů v ČSR k 1. 1. 1951

Seznam zkratk

a. j.	archivní jednotka
ABS MV ČR	Archiv bezpečnostních složek Ministerstva vnitra České republiky
ABS	Archiv bezpečnostních složek
AG	<i>Arbeitsgemeinschaft</i>
an.	a následující
BA	<i>Bundesarchiv</i>
BBÚV	branně-bezpečnostní ústřední výbor
č.	číslo
CDU	<i>Christlich-Demokratischen Union</i>
COH	Centrum orální historie
ČSR	Československá republika
DDR	Německá demokratická republika (<i>Deutsche Demokratische Republik</i>)
DM	německá marka (<i>Deutsche Mark</i>)
DVdI	Německá správa vnitra (<i>Deutsche Verwaltung der Innern</i>)
DVJ	Německá centrální správa pro justici (<i>Deutsche Zentralverwaltung für Justiz</i>)
f.	fond
FDGB	Německé svobodné odbory (<i>Freier Deutscher Gewerkschaftsbund</i>)
FDJ	Svobodná německá mládež (<i>Freie Deutsche Jugend</i>)
GBL	<i>Gesetzblatt</i>
GPU	Státní politická správa
GUPVI	Hlavní správa záležitosti zajatců a internovaných
HAL	Vězeňský pracovní tábor (<i>Haftsarbeitslager</i>)
IG	<i>Industrie-Gewerkschaft</i>
kart.	karton
KGB	Výbor státní bezpečnosti
KONZ	Krajské oddělení nápravných zařízení
KPV	Konfederace politických vězňů
KSČ	Komunistická strana Československa
KSSS	Komunistická strana Sovětského svazu

LDP	<i>Liberal-Demokratische Partei Deutschlands</i>
MGB	Ministerstvo státní bezpečnosti
MNB	Ministerstvo národní bezpečnosti
MNO	Ministerstvo národní obrany
MS	Ministerstvo spravedlnosti
MV	Ministerstvo vnitra
MVD, MWD	Ministerstvo vnitřních záležitostí
n. p.	národní podnik
NA	Národní archiv
NDP	<i>National-Demokratische Partei Deutschlands</i>
NDR	Německá demokratická republika
NKGB	Lidový komisariát státní bezpečnosti
NKjU	Lidový komisariát spravedlnosti
NKVD, NKWD	Lidový komisariát vnitřních záležitostí
NPT	nápravně pracovní tábor
Nr.	číslo (<i>Nummer</i>)
NSDAP	Národně socialistická německá dělnická strana (<i>Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i>)
NZ	nápravné zařízení
OBZ	Obranné zpravodajství
OGPU	Jednotná státní politická správa
ONV	okresní národní výbor
OTK	oddělení technické komory
PÚO	pracovní útvar odsouzených
PGU	První hlavní správa při Radě lidových komisařů SSSR
PÚ PNZ	Pracovní útvar přechodných nápravných zařízení
PÚ	pracovní útvar
PÚNZ	Pracovní útvar nápravných zařízení
PÚP	pracovní útvar potrestaných
PÚV	pracovní útvar vězňů
roč.	ročník
RSFSR	Ruská sovětská federativní socialistická republika
SA	úderné či útočné oddíly (<i>Sturmabteilung</i>)
Sb.	sbírka

SBZ	Sovětská okupační zóna (<i>Sowjetische Besatzungszone</i>)
SED	Sjednocená socialistická strana Německa (<i>Sozialistische Einheitspartei Deutschlands</i>)
SKK	Sovětská kontrolní komise (<i>Sowjetische Kontrollkommission</i>)
SLON	Solovecké (severní) tábory zvláštního určení
SMAD	Sovětská okupační správa Německa (<i>Sowjetische Militäradministration in Deutschland</i>)
SMERŠ	Smrt špiónům (<i>SMĚRt' Špionam</i>)
SMV	Sbor ministerstva vnitra
SNB	Sbor národní bezpečnosti
SNZ MNB	Správa nápravných zařízení ministerstva národní bezpečnosti
SNZ MV	Správa nápravných zařízení ministerstva vnitra
SNZ	Správa nápravných zařízení
SOZ	Sovětská okupační zóna
SS	ochranný oddíl (<i>Schutzstaffel</i>)
SSNV	Správa Sboru nápravné výchovy
SSSR	Sovětský svaz
StB	Státní bezpečnost
sv.	svazek
SVS	Sbor uniformované vězeňské stráže
TO	technické oddělení
TPT	trestanecký pracovní tábor
TRMV	tajný rozkaz ministra vnitra
TÚ	trestní ústav
TÚNZ	technický ústav nápravných zařízení
tzv.	takzvaný
ÚNZ	Útvar nápravných zařízení
ÚPNZ	Útvar přechodných nápravných zařízení
ÚV KSČ	Ústřední výbor Komunistické strany Československa
VS ČR	Vězeňská služba České republiky
ZÚNZ	Zvláštní útvar nápravných zařízení

Přílohy

Seznam příloh

Příloha č. 1: Grafy

Graf č. 21: Rozdělení vězňů podle délky trestu, NDR, 25. 9. 1952

Graf č. 22: Věkové rozvrstvení příslušníků SVS v Československu v roce 1951

Graf č. 23: Národnost vězňů v ČSR k 1. 1. 1951

Příloha č. 2: Mapy

Věznice a pracovní tábory v Československu

Věznice v NDR

Speciální tábory v sovětské okupační zóně

Příloha č. 3: Diagramy

Organizace vězeňství v ČSR

Organizace vězeňství v NDR

Příloha č. 4: Dokumenty

Dokument č. 1: *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4,5, Zápis o úředním jednání vedeném dne 28. 7. 1950 mezi velitelem SVS pplk. SVS JUDr. Milanem Klossem na straně jedné a vládním zmocněncem se zvláštním pověřením pro horní podnikání JUDr. Otakarem Pohlem na straně druhé, na podkladě zápisu o úředním jednání ze dne 21. října 1949 o organizaci, udržování a pracovním nasazení trestaneckého pracovního oddílu „Ostrov“, (28. 7. 1950)

Dokument č. 2: *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Stručný vývoj situace v československém vězeňství a politická práce mezi příslušníky, zajišťující ostrahu ve vězeňství, od roku 1948 do sloučení s MNB.

Dokument č. 3: *NA*, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955, a. j. 164, Směrnice o náboru do SVS pro rok 1952.

Dokument č. 4: *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 34/1, Statistická hlášení o příslušnících NZ za měs. leden 1955.

Dokument č. 5: *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 4, 5, Směrnice pro provádění kulturně-osvětové práce mezi vězni v nápravně pracovních táborech ministerstva vnitra republiky československé.

Dokument č. 6: *NA*, f. SSNV – nezpracováno, kart. 6, Kolektivní socialistická smlouva

Dokument č. 7: *BA*, f. DO1/28567, Richtlinie (15. 10. 1958)

Dokument č. 8: *BA*, f. DO1/28583, Änderung der Regierungsverordnung vom 3. 4. 1952 über die Beschäftigung von Strafgefangenen (24. 4. 1953)

Dokument č. 9: *BA*, f. DO1/28568, Vertrag über den Arbeitseinsatz von Strafgefangenen im Bergbau (17. 2. 1951)

Dokument č. 10: *BA*, f. DO1/28493, Entwurf. Einige Bemerkungen zur militärischen Disziplin (19. 12. 1955)

Dokument č. 11: *BA*, f. DO1/28590, Thesen!

Příloha č. 5: Obrázky

Věznice Bautzen v roce 1904

Věznice Brandenburg an der Havel – hlavní budova v roce 1931

Ženská věznice Hoheneck

Věznice Pankrác

Věznice Plzeň-Bory

Věznice Mírov

Pracující vězni v pracovním táboru Rüdersdorf kolem roku 1949

Vězni brousící sklo ve věznici ve Valdicích (50. nebo 60. léta 20. století)

Příslušníci SVS při odhalování pamětní desky v plzeňské věznici 19. května 1946

Neznámá fotografie z vězení státní bezpečnosti

Mapa trestaneckých pracovních táborů na Jáchymovsku

Mapa důležitých míst podniku Wismut AG v Sasku a Durynsku

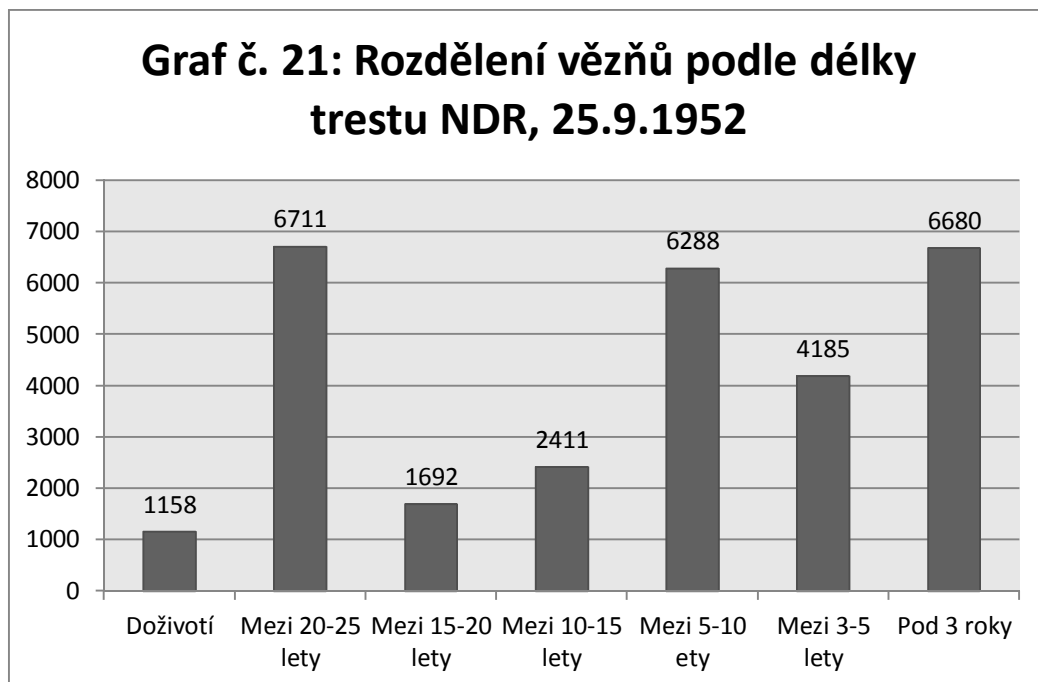
Památník Vojna u Příbrami, vchod do tábora

Památník Vojna u Příbrami – ubikace

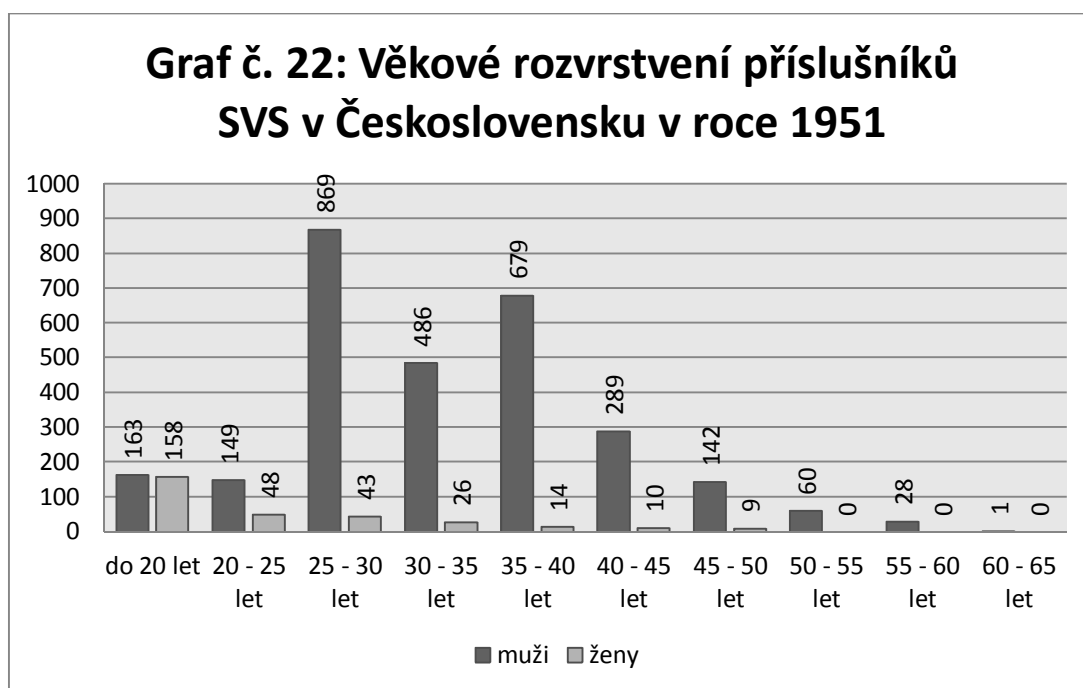
Památník Vojna u Příbrami – korekce

Památník Vojna u Příbrami – vchod do bunkru

Příloha č. 1: Grafy

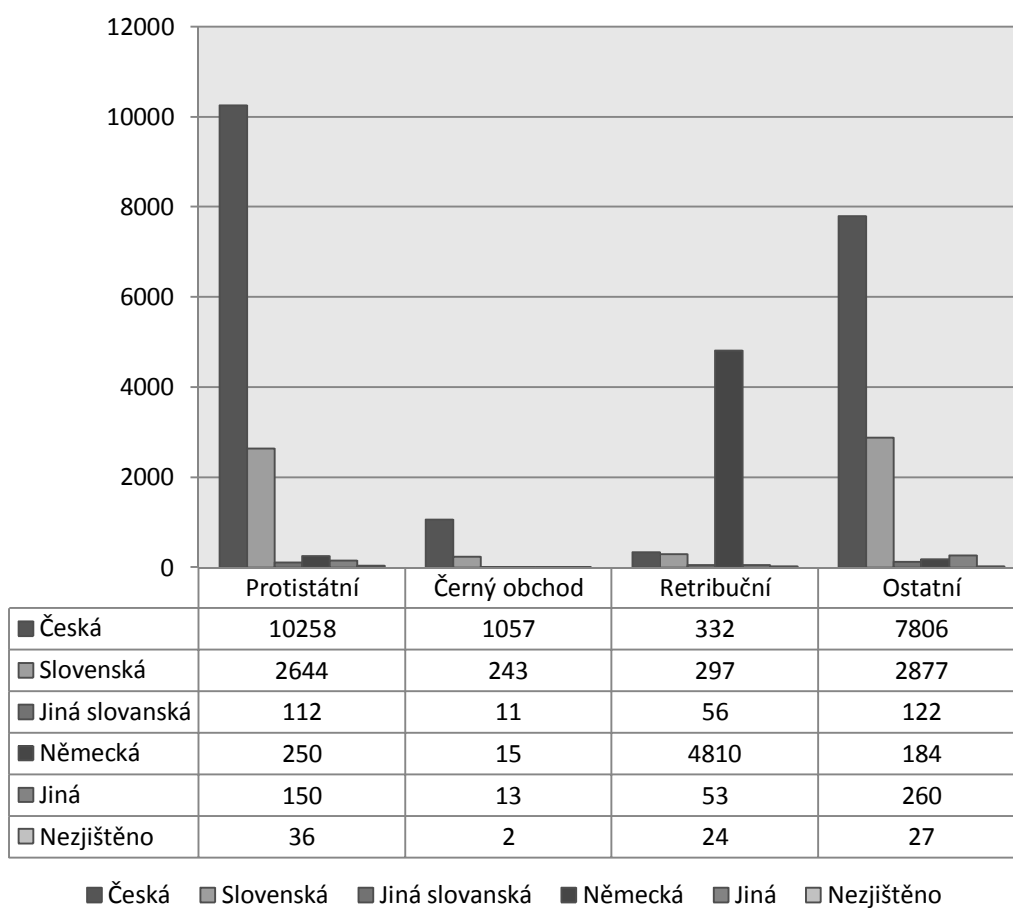

Zdroj: BA, f. DO1/28509, Quartalberichte für III. Quartal 1952.

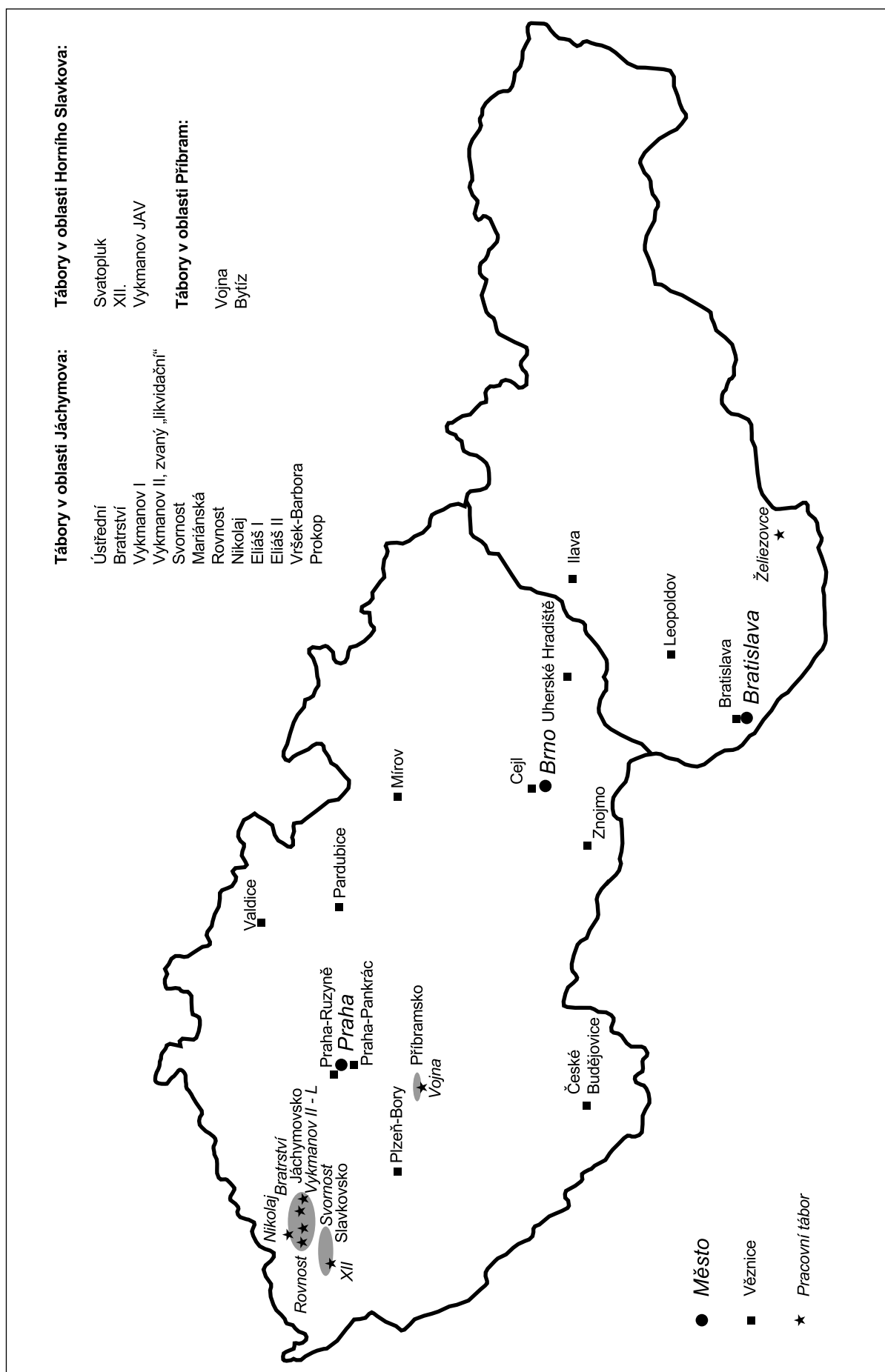
Zdroj: NA, fond KSČ – ÚV – 1945 – 1989, Praha, Klement Gottwald, 100/24, sv. 62, a. j. 941, Výroční zpráva ministerstva spravedlnosti, 1951.

Graf č. 23: Národnost vězňů v ČSR k 1. 1. 1951

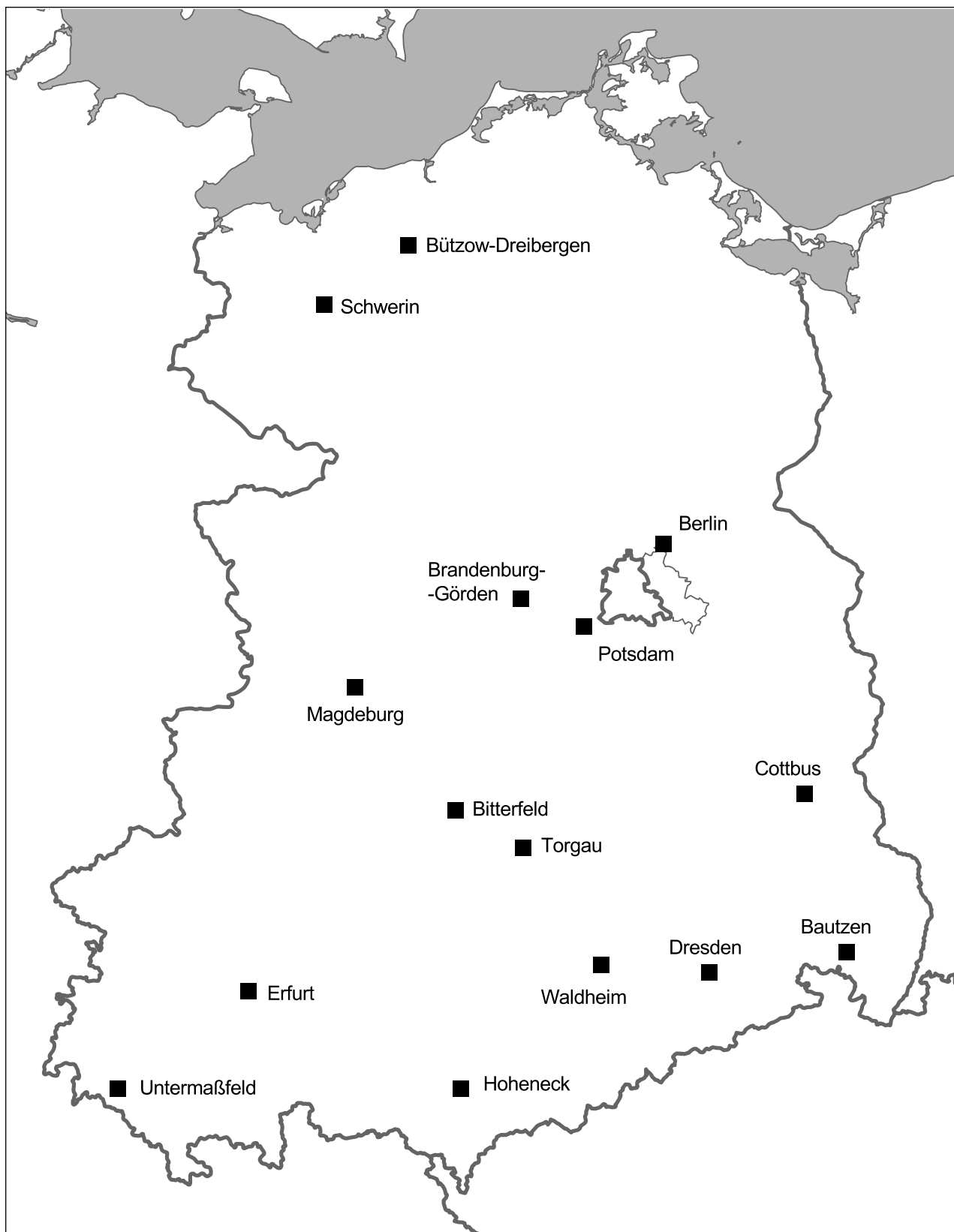

Zdroj: NA, f. SSNV-nezpr..., kart. materiály různé – 1951–1952, Statistické tabulky o stavu vězňů k 1. lednu 1951.

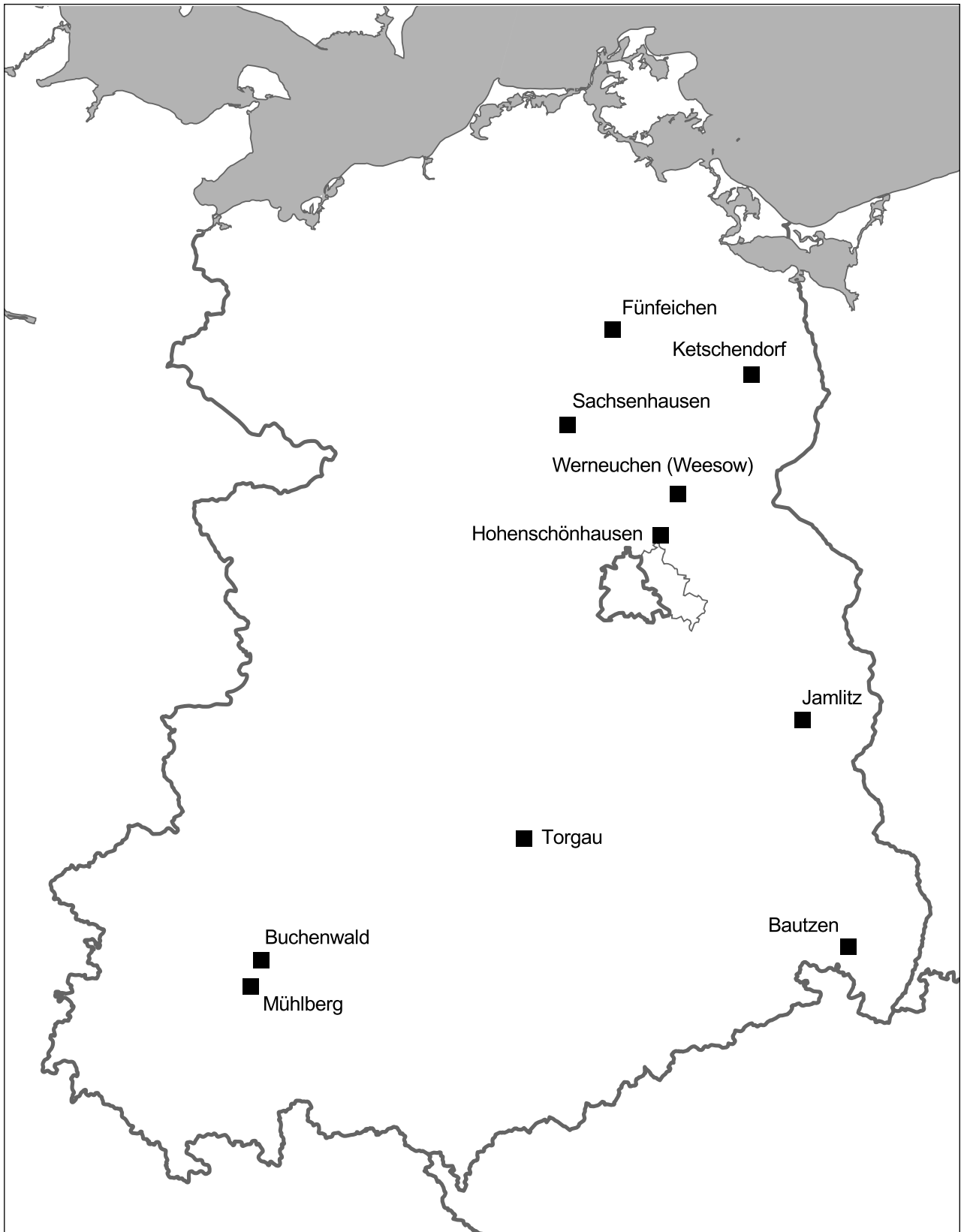
Příloha č. 2: Mapy

Věznice a pracovní tábory v Československu

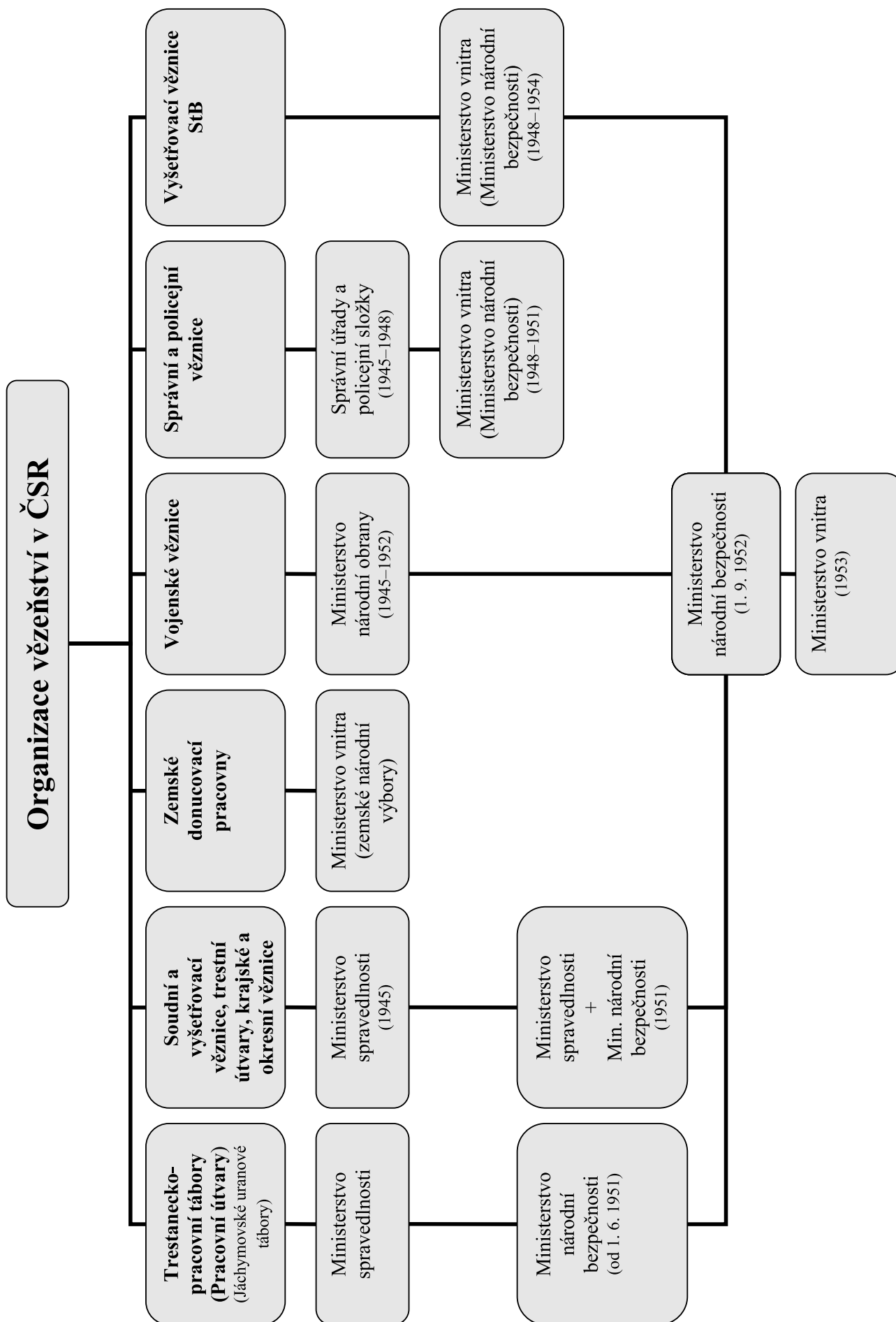

Věznice v NDR

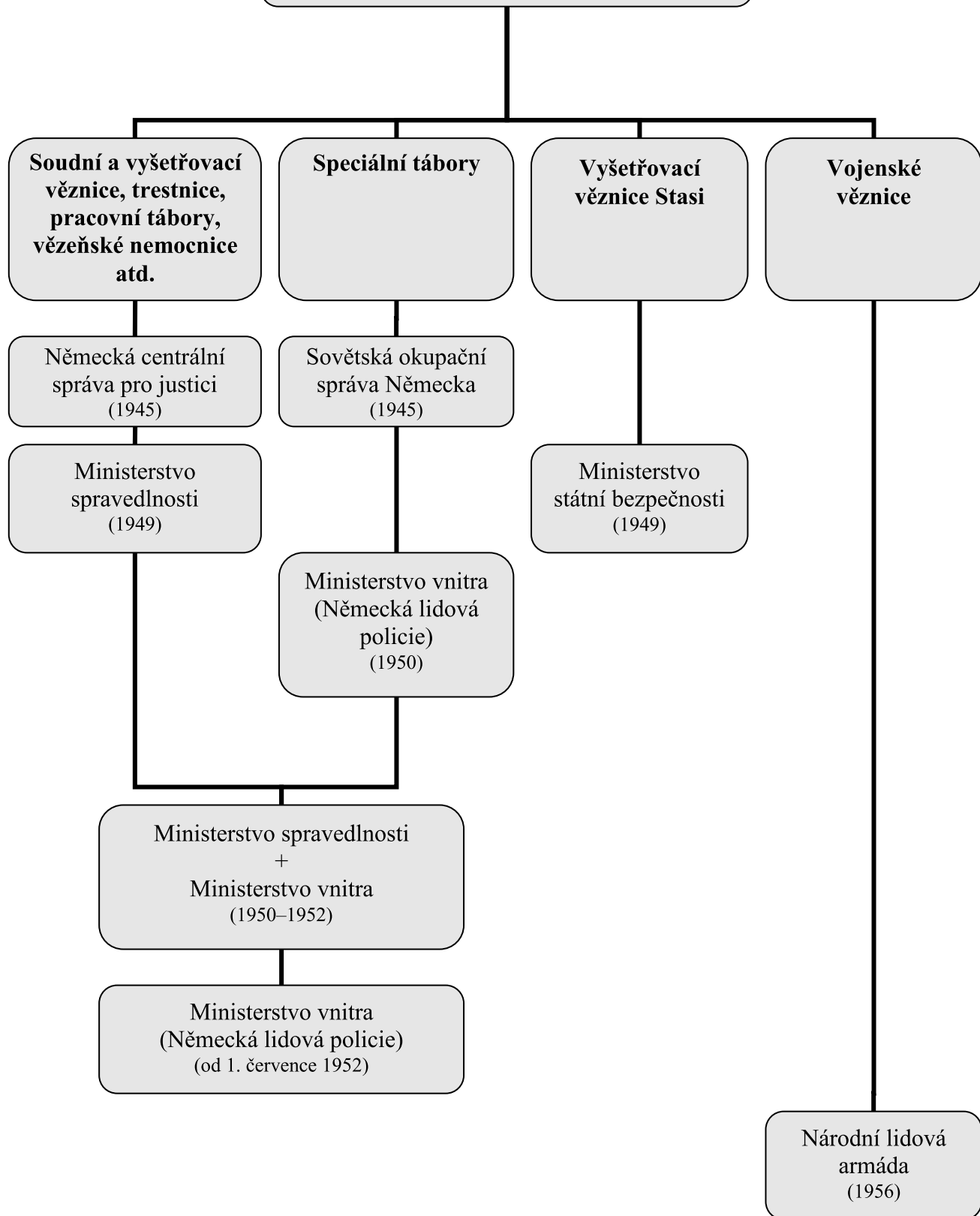

Speciální tábory v sovětské okupační zóně

Příloha č. 3: Diagramy

Organizace vězeňství v NDR

Příloha č. 4: Dokumenty

1.1. K. K. K.
TAJNÉ

Z á p í s

o úředním jednání, vedeném dne 21. října 1949 mezi velitelem SVS pplk. SVS JUDr. Milanem K l o s e m na straně jedné a vládním zmocněncem se zvláštním pověřením pro horní podnikání JUDr. Otakarem F o h l e m na straně druhé, na podkladě nápisu o úředním jednání ze dne 21. října 1949, o organizaci, udržování a pracovním nasazení trestaneckého pracovního oddílu "Ostrov".

- 1./ Velitelství SVS vytvoří trestanecký pracovní oddíl "Ostrov" který bude pracovní využit při pracích souvisejících s provozem a výstavbou závodů podniku.
- 2./ Pracovní oddíl bude umístěn a ubytován v táborech, které podnik již zřídil, případně které v budoucnosti zřídí v místech pro provoz nejvýhodnějších a to tak, aby bezpečnost byla plně zajištěna.
- 3./ Ministerstvo spravedlnosti :
 - a/ postupně doplní stav trestaneckého pracovního oddílu "Ostrov" na konečný stav 3.500 trestanců do konce roku 1950,
 - b/ bude dodávat do oddílu "Ostrov" vězně pokud možno s delší dobou výkonu trestu a po zdravotní stránce schopné práci podniku,
 - c/ bude zdravotní stav trestanců kontrolovat.
- 4./ Podnik :
 - a/ pro ubytování trestanců dá k dispozici ubikace v dřevěných, případně tvárniceových barácích, seskupených v jednotlivé tábory,
 - b/ výstavbu nových táborů, případně rekonstrukci stávajících provede tak, aby po stránce ubytování, zdravotní

a bezpečnostní vyhovovaly plánu a požadavkům velitelství SVS /: v souladu s vyhláškami ministerstva práce a sociální péče :/.

c/ pro umístění velitelství táborů, správy táborů a strážní poskytnou ubikace a místnosti odpovídající s hlediska bytového a zdravotního požadavkům velitelství SVS,

d/ v táborech dá k dispozici místnosti pro pomocné služby /kuchyně, jídelny, kantiny, skladiště potravin, lékařské ordinace a ošetřovny, umývárny, koupelny se sprchami, prádelny, sušárny pracovních obleků, dílny krejčovskou obuvnickou, zámečnickou a truhlářskou/.

e/ zavade do každého tábora řádně krytý přívod zdravotně nezávadné vody pitné a užitkové, zřídí zdravotním předpisům odpovídající záchody, kryté prostory pro organické a jiné odpady /: žumpy a pod.:/ a provede řádnou kanalicaci táborů,

f/ zařídí telefonní spojení se všemi tábory, tyto vybaví signalizačním, osvětlovacím a vytápěcím zařízením a na všechny tábory dodá náhradní osvětlovací zařízení /:agregáty:/.

5./ Objekty uvedené pod bodem a - f odst. 4 tohoto zápisu

zřídí, vybaví a bude udržovati podnik vlastními náklady.

Náklady na opravy budov a zařízení, na nichž vznikly škody vinou velitelství tábora nebo tristauců, hrají ministerstvo spravedlnosti.

6./ Objekty uvedené pod bodem a - f odst. 4/ tohoto zápisu

budou protokolárně přejímány, pokud se tak již nestalo, velitelstvím stanice SVS Ostrov za přítomnosti zástupce velitelství SVS, velitele přejímaného objektu a zástupce podnikové správy táborů.

7./ Za ubytování vězňů bude podnik účtovati podle příslušných vyhlášek ministerstva práce a sociální péče o hro-

- 11./ madsnám ubytování /; t.j. ve smyslu vyhlášky č. 120/1946 nejvýše 6 Kčs na jednoho vězně a může včetně otopu a svítla :/.
- 8./ Střežení trestanců příslušníky SVS a SHB uvnitř táborů, na oplocených pracovištích povrchových a na pracovištích podzemních obstará velitelství SVS. Podnik omezí a v nejbližší době úplně odstraní používání trestaneckých pracovních sil mimo oplocená pracoviště ; pokud budou trestanci k takovým pracím používáni, bude jejich pracovní nasazení plánováno a plány pracovišť předkládat veliteli stanice SVS Ostrov. Pokud stav příslušníků SVS a SHB nebude dostačující, obstará střežení vězňů na pracovištích podnik závodní stráž podle pokynu a pod dohledem velitele stanice SVS Ostrov. Čelnové závodní stráž musí být prověřeni ministerstvem vnitra a potvrzení velitelství SVS. Závodní stráž podléhá jen veliteli stanice SVS Ostrov. Její výevik, výstroj a výzbroj, jakož i náklady střežení tohoto druhu nese podnik z vlastních prostředků.
- 9./ Podnik obstará, případně nahradí justiční správě potřebnou dopravu vězňů z vězeňských útavů do stanice SVS Ostrov a zpět. Přesuny trestanců mezi jednotlivými tábory a jejich doprava na pracoviště a zpět do tábora budou se prováděti na účet podniku jako vlastními dopravními prostředky.
- 10./ Podnik odpovídá za organizaci pracovního nasazení trestanců. Za kázeň a pořádek v táborech odpovídá velitelství stanice SVS Ostrov. Velitelství SVS a velitelství stanice SVS Ostrov je oprávněno ke kontrole rozmištní trestanců, jejich pracovního využití, pracovních norem, pracovních výsledků, jakož i mzdových listin. Tato kontrola bude prováděna v těsné spolupráci s ředitelstvím podniku.

- 11./ a/ Trestanci ubytovaní v jednotlivých táborech budou pracovně využiti na jednom, případně více dílních závodech nebo povrchových pracovištích, vždy v počtu jak si toho provozní podmínky vyžádají. Toto zařazení provádějí velitelství tábora dle pokynů Ředitelství podniku a správy příslušných závodů.
- b/ Ředitelství podniku sdělí velitelství stanice SVS Ostrov vždy 20. každého měsíce, které závody budou v následujícím měsíci používat trestance jednotlivých táborů a stanoví příslušné počty tak, aby osazenstvo tábora bylo co do počtu řádně pracovně využito. Ředitelství podniku vyrozumí dle jednotlivé závody o tom, kolik trestanců z toho kterého tábora budou mít v následujícím měsíci k dispozici.
- c/ Ředitelství podniku odpovídá za správné mzdové zařazení přidělených trestanců.
- d/ Správy závodů povedou o pracovní docházce trestanců a druhu jejich práce řádné výkazy /:směnovnice:/, které budou podkladem pro vyúčtování mezd. V těchto výkazech budou uvedeny všechny záznamy stejně jako u zaměstnanců civilních /: jmenovitě trestancovo je nahrazeno jeho číslem kmenovým /:.
- e/ Závodem vykázaný počet směn odpracovaných trestanci při provozu a výstavbě podniku, bude denně velitelstvím tábora kontrolován a po shledání správnosti prokazatelně oboustranně potvrzen.
- 12./ a/ Mzda za práci trestanců bude se řídití výhradně vyhláškami platnými pro civilní zaměstnance pracující v podniku, počítaje v to případně příplatky za práci přes čas, práci noční, nedělní, sváteční, příplatky výkonnostní, za obtížnou práci, prémie, příplatky t.zv. jáchymovské a pod.

- b/ Mzdové výkazy vypracované podle podkladů uvedených v bodech a - e, odst. 11 tohoto zápisu budou závedeně vyhotoveny a uzavřeny vždy nejpozději do 5. dne příštího měsíce. Za neodůvodněně opožděné vypracování mzdových výkazů odpovídá správa závodu. Mzdové výkazy trestanců potvrdí správa závodu a orgán SVS, velitelství stanice SVS Ostrov k tomu určený. Jeden stejnopis výplatní listiny předá ředitelství podniku velitelství stanice SVS Ostrov.
- 13./ Vyúčtování mezd za práci trestanců provede podnik nejpozději do 20. dne příštího měsíce. Každého prvního dne v měsíci bude podnik poukazovat ministerstvu spravedlnosti zálohu ve výši 75 % čistého salda za minulý měsíc. Zbytek poukáže podnik ministerstvu spravedlnosti současně s předloženým vyúčtováním nejpozději do 20. každého měsíce, při čemž podnik vykáže k tomuto dni srážky k nimž je podle této dohody oprávněn. Ne-
- 15./ bude-li záloha ve výši 75 % čistého salda minulého měsíce složena ministerstvu spravedlnosti prvního dne v měsíci a zbytek do 20. dne v měsíci, účtuje ministerstvo spravedlnosti z nepoukázaných příslušných částek zákonná úroky z prodlení.
- 17./ Podnik umožní orgánům stanice SVS Ostrov, jakož i kontrolním orgánům velitelství SVS všemožnou kontrolu správnosti účtovaných úplat za práci vězňů a zpřístupní těmto orgánům všechny účetní a jiné pomůcky, týkající se účtování úplat za práce vězňů a dovolí jim činit si z nich potřebné výpisy. Současně s úplatami za práce vězňů bude podnik hradit ministerstvu spravedlnosti dávky sociálního pojištění /: 14.9 % :/.
- 14./ a/ Podnik zajistí systematické zlepšování pracovní kvalifikace trestanců zřízením odborných kursů.

- b/ Podnik zařídí dále, aby technickému vybavení pracovišť vězně byla věnována stejná péče jako pracovištím zaměstnanců civilních.
- 15./ Za stravování vězňů bude podnik účtovat tak, jak účtuje stravování v závodních kuchyních podniku pro civilní zaměstnance /: to znamená hodnoty potravin ve volkonákových cenách a režii kuchyně včetně úplaty za práce vězňů, pracujících v táborových kuchyních, po odčítání částky, kterou podnik přispívá na společné stravování civilních zaměstnanců /: Potraviny pro táborové kuchyně dodá podnik v množství odpovídajícím normám ministerstva spravedlnosti, a zvýšením o přídatky jejichž rozsah určí k návrhu podniku velitelství SVS. Dopravu potravin do tábora bude podnik provádět vlastním nákladem. Velitelství stanice SVS Ostrov dodá podniku lístkovou hodnotu vězeňského stravování.
- 16./ Podnik seznámí trestance s platnými mzdovými vyhláškami a výkonostními normami, jakož i se směrnici pro výplatu praní podnikem poskytovaných.
- 17./ Přidělování práce trestancům na závodě provádí další dozorcí podniku, kteří tuto práci též kontrolují. Podnik vynaloží veškeré úsilí, aby mohl v nejkratší době rozšířit stav dozorců a střelníků a zabezpečí jejich činnost na zvýšenou kontrolu práce a výkonu trestanců.
- 18./ a/ V zájmu zvyšování produktivity práce trestanců a celkového jejich povzbuzání ku zvýšení pracovního úsilí zavede velitelství stanice SVS Ostrov diferencované stravování trestanců a poskytne trestancům všechny výhody, pokud jsou přípustny podle výnosů velitelství SVS.

- b/ Trestancům, kteří vykážou zdatnost při urychleném ražení
dálních dřív, může podnik podle výhod povolených minister-
stvem spravedlnosti poskytnouti z vlastních prostředků
jednorázová prémie. Tyto prémie mohou být poskytovány
ve formě peněz, cigaret nebo potravin a nebudou vykazová-
ny jako mzda.
- 19./ a/ Velitelství SVS poskytne vězňům v táborech normální vě-
zeňské oděvní. Podnik bude poskytovat
b/ Speciální pracovní obleky a obuv poskytne trestancům
podnik podle norem platných pro příslušná pracoviště,
na kterých budou trestanci pracovat. Speciální pracov-
ní obleky a obuv, kterými je podnik povinen trestance
vybavit, budou vydávány trestancům prostřednictvím ve-
litelství tábora, které za vydaný počet odpovídá.
c/ Podnik vlastními náklady zříká, vybaví a bude udržívat
dílny pro opravu speciálních pracovních obleků a obuvi,
jakož i dodá materiál pro opravy.
- 20./ Podnik bude platit jen ty práce vězňů, které jsou ko-
múnny pro podnik /nikoliv tedy práce holičů, opravy trest-
aneckého šatstva a obuvi /: výjma oprav speciálních prac-
ovních obleků a obuvi /; praní prádla, písařské práce
pro velitelství stanice nebo tábora atd. /.
- 21./ Podnik poskytne trestancům vlastními náklady první pomoc
v případě onemocnění a úrazu v důsledku pracovního nasa-
zení.
- 22./ Trestanci zvláště se provinivší v táboře nebo na prac-
ovišti budou přemístěni do tábora Ležnice.
- 23./ Osvětovou činnost mezi trestanci provádí výhradně veli-
telství stanice SVS Ostrov. K účinnému rozvinutí osvěto-
vé činnosti vybuduje podnik v táborech společenské míst-
nosti a tábory opatří rozhlasovým zařízením a vybaví je

filmovými promítacími přístroji.

- 24./ Aby mohla být účinněji prováděna převýškova mladých věz-
ně, budou tyto soustředěni do jednoho tábora.
- 25./ Podnik vybuduje, vybaví a bude udržovati na vhodné mí-
stě budovu pro vykonávání návštěv trestanců podle pokynů
velitelství SVS.
- 26./ Po odpykání trestu může bývalý trestanec na vlastní pří-
ní setrvati v podniku, pokud podnik bude potřebovati pra-
covní síly příslušné kvalifikace.
- 27./ O tom, kterým osobám bude povolena vstup do táborů, dohod-
ne se Ředitelství podniku s ministerstvem spravedlnosti
a pořídí o tom zápis, který bude tvořiti součást této do-
hody.
- 28./ Zástupci podniku mohou se stykati s vězni pouze po před-
chozím svolení velitele stanice SVS Ostrov a za přítom-
nosti člena SVS, pokud styk s vězni nebude u jednotlivých
zástupců podniku upraven jinak. Podnik je povinen odvo-
lat s pracoviště civilní zaměstnance, kteří udržují nedo-
volený styk s vězni.
- 29./ Vzájemné práva a povinnosti, vyplývající se zápisu o úřed-
ním jednání vedeném mezi velitelem SVS pplk. JUDr. Milanem
Klössem a vládním zmocněncem se zvláštním pověřením pro
horní podnikání JUDr. Otakarem Pohlem o trestaneckém pra-
covním odděle "Ostrov" dne 21.10.1949, pokud nebyly do
dne podpisu tohoto ujednání splněny, zůstávají tímto ujed-
náním nedotčeny. Pokud jde o doplnění stavu trestaneckého
pracovního oddělu "Ostrov", platí vylučně ustanovení bod-
ů a - b odst.3/ tohoto zápisu.

Tento zápis je vyhotoven ve dvou stejnopiscích z nichž každá se zúčastněných stran obarží po jednom.

1. / vešl v Iraxa dne 10. května 1950. /

2. / /

3. / /

4. / /

5. / /

6. / /

7. / /

8. / /

9. / /

50
st
za
je
noc
an
(
te

T A J N Ě

Dotatkový protokol

sepsaný dne 14. května 1950 u ministerstva spravedlnosti.

Přítomni byli :

- 1./ velitel Sboru vězeňské stráže pplk. JUDr. Milan Kloss,
- 2./ vládní zmocněnec se zvláštním pověřením pro horní podnikání JUDr. Otakar Pohl.

Dotatkový protokol tvoří nerozdílnou součást zápisu o úředním jednání vedeném dne 14. května 1950 mezi výše uvedenými stranami a stanoví :

- 1./ Podnikem jest ve zmíněném zápise o úředním jednání rozuměti : Jáchymovské doly, národní podnik v Jáchymově.
- 2./ Trestanci dodávání v rámci tohoto ujednání do trestaneckého pracovního oddílu "Ostrov" budou pracovní nasazeni výhradně na pracovištích kat. území okresů Jáchymov a Sokolov.
- 3./ Ředitelství Jáchymovských dolů, n.p. v Jáchymově vynasnaží se upravití pracovní provoz ve svých závodech tak, aby civilní zaměstnanci /: s výjimkou technických kádří :/ byli postupně nahražováni trestaneckými pracovními silami až do úplného vystřídnání civilních pracovních sil silami trestaneckými.
- 4./ Budovu pro vykonávání návštěv trestanců ve smyslu odst. 24 úředního ujednání ze dne 14. května 1950 postaví Ředitelství Jáchymovských dolů, n.p. v Jáchymově na kat. území obce Karlovy Vary na místě předem oboustranně schváleném do 3 měsíců.
- 5./ Na žádost jedné ze stran rozhodne případné neshody pokud jde o výklad dohody a stížnosti pro nedodržování závazků zvláštní čtyřčlenná komise složená ze zástupců :
 - a/ ředitelství Jáchymovských dolů, n.p. v Jáchymově,
 - b/ ministerstvo spravedlnosti - velitelství Sboru vězeňské stráže

- c/ bezpečnostní komise Ústředního výboru Komunistické strany
československa ,
- d/ oddělení pro průmysl, peněžnictví a obchod Ústředního vý-
boru Komunistické strany československa.

Nedojde-li v komisi k odklizení rozporů v zásadních věcech
může každá ze stran předložit vše k rozhodnutí sekretariátu
Ústředního výboru Komunistické strany československa.

V Praze dne května 1950.

50
str
za
je
soc
in
jn
D
pra
i p
tik
ec
no
ta

3/3-19/2

Příloha

Stručný vývoj situace v československém vězeňství a politická práce mezi příslušníky, zajišťující ostrahu ve vězeňství, od roku 1945 do sloučení s MNB.

V letech 1945-46 byl stav dozorců doplněn mladými kádry z řad dělníků, kteří měli vliv na určité zlepšení situace ve vězeňství, podstatné zlepšení však nemohlo nastat vzhledem ke kádrovému obsazení vedoucích míst, ke stavu se kterým se i značná část mladých soudruhů vlivem převážné většiny bývalých dozorců vězňů zžila.

Politická situace se vytvářela v jednotlivých věznicích dle příslušnosti k politické straně ředitele neb inspektora. Příkladně v trestním ústavu ve Valdicích, kde jak ředitel, tak i inspektor byli členy ČSL, používali různých forem a metod pro získání největšího počtu dozorců pro tuto stranu. Na příklad dozorců, kteří navštívili v neděli kostel, nebyli zařazováni do nedělní služby, byla jim dávana přednost při zařazování na pracovní útvary vězňů tam, kde v mnohých případech "odměna" pro pana dozorce, kterou vyplácel podnik přesahovala jeho měsíční služné.

Bylo využíváno kázeňských poklesků a soudně trestných činů dozorců k získávání těchto pro jejich členství v jiné straně než v KSČ. Toto zvláště bylo využíváno v trestním ústavu na Mírově, tehdejším inspektorem Goldou, což se plně projevilo do února 1948, kdy soc. dem. strana byla nejpočetnější a příslušníci KSČ doalova živořili v MO-KSČ.

Na vedoucích místech ve věznicích až do roku 1948 byli bývalí ředitelé tajemníci, správci. Všechny úkony spojené s výkonem trestu prováděli vězňové vedli jmené seznamy dozorců, platební listiny, měli úplnou možnost obeznání se se stavem dozorců, s dislokací, bezpečnostními opatřeními a dokonce byly i případy, kdy v kancelářích u inspektora rozdělávali dozorce do strážních směn, měli vliv na vysílání dozorců jako velitelů pracovních útvarů vězňů.

Situace na pracovních útvarech, kterých v tomto údobí bylo několik set byla daleko horší. Většina útvarů byla malých, byly zřizovány ještě u soukromých podnikatelů, z jejichž strany byly dávány úplaty ve formě peněžních částek, různých produktů pro vedení věznice a v menším měřítku pro dozorce - velitele pracovních útvarů.

┌ Výkon trestu neplnil svůj účel, neboť o převýchovné práci se nedalo hovořit. Ve věznicích byly prováděny náboženské obřady, vězeňské knihovny obsahovaly literaturu předmnichovské republiky. ┘

Vedení věznic bylo prakticky v rukou privilegovaných vězňů z řad buržoasie, bývalých ředitelů, statkářů, kteří kolaborovali a nacisty.

Ku příkladu bývalý předseda vlády po Mnichovu Beran, vedl justiční statek na Javorníku, na Mírově pak prakticky vedli 4 vězňové MNV. Inspektor věznice byl předsedou MNV, kancelář byla v administrativní budově ve věznici a tito vězňové vedli veškerou agendu. Rozepisovali dodávky zemědělcům za asistence 1 dozorce, prováděli kontrolu a soupis domácího zvířectva, a chodili po vesnici s bubnem a seznamovali občany s nařízeními a vyhláškami.

Ani v ostatních věznicích situace nebyla jiná. Na jedné straně bylo vůči vězňům používáno hrubého násilí a na druhé straně poskytovány neoprávněné výhody spojené s familierním a alibistickým postojem. Návštěvy a dopisy zvláště na PÚ nebyly nijak omezeny a byly uskutečňovány dle toho jak velitel PÚ uznal za vhodné. Tím docházelo k tomu, že vězňové, zvláště ti, kteří vedli administrativu PÚ měli návštěvu celou neděli bez přítomnosti dozorce a byla celá řada případů, kdy vězni vyprovázeli svoje manželky bez dozoru na nádraží.

Tato situace se plně odrazila i po stránce bezpečnostní. Na příklad v roce 1947 jen v měsíci červenci zaznamenal trestní ústav na Mírově 27 útěků vězňů z pracovních útvarů /PÚ/.

Ze všech těchto nedostatků nebyly prakticky činěny žádné závěry. Dozorci nepodléhali vojenské soudní pravomoci, kázeňská pravomoc byla omezena pouze na určité srážky z platu neb odnětí volna v neděli.

Vězni, který byl po útěku dopaden bylo vyměřeno 30 dní samovazby s patřičnými pústy, tvrdým ložem a byl dán do okovů.

Za útky vězňů, za nedovolený styk s vězni, za hrubé porušování služebních povinností nebyly dozorce bráni k zodpovědnosti. Za tyto případy byly jen odvolání a přeřazení na jiná pracoviště.

S těchto hledisek je nutno vidět i situaci na úseku morálně-politického stavu.

Nebylo prováděno žádné školení politické ani odborné dozorcům, kteří nově nastoupili, nebyla věnována téměř žádná péče a byla celá řada případů, kdy vězňové pomáhali dozorce vnikat do služebních úkolů, což mělo za následek, že denní pořádek se řídil požadavky vězňů.

Po únoru 1948 objevily se i určité změny ve věznicích. Z vedoucích míst byli odstraněni ředitelé, správci, tajemníci a elévové, nebyli však nahrazeni dělnickými kádry, nýbrž dozorce, kteří vykonávali službu již za bývalé republiky.

Upevnila se a zesílila posice dozorců - členů strany KSČ a byly zřizovány samostatné ZO-KSČ ve věznicích, kde stav členů odpovídal podmínkám.

Nezlepšila se však celková situace ve vězeňství, neboť nebylo jednotných řádů a předpisů, nebyl dostatečný počet schopných kádrů na vedoucích

místa a pro administrativu, takže ji vedli nadále vězňové. Naopak situace se stávala za těchto okolností závažnější tím, že v tomto období se měnilo třídní složení vězňů. Až do té doby převážná většina vězňů byla odsouzena mimořádnými lidovými soudy a pro kriminální delikty a v této době byli již do věznic dodáváni protistátní zločinci.

Pro výchovu dozorců jak po stránce politické, tak i odborné nebylo uskutečněno ani potřebné minimum. Vojenská výchova se omezila na uskutečňování ostré střelby z pistole a pušky jednou v roce bez potřebné theoretické přípravy. Nedá se proto v roce 1948 hovořit o tehdejší vězeňské strážce jako o ozbrojené složce neb organizace a výkon služby odpovídal situaci hlídací společnosti i když v této době byla již mezi dozorcí řada schopných a svědomitých příslušníků, kteří měli snahu zlepšit situaci v jednotlivých věznicích, hlavně v otázce kázně a vojenském vystupování a plnění úkolů.

Určitá zlepšení zaznamenává rok 1949 po vydání zákona o Sboru vězeňské strážce, kdy tato složka je zařazena na roveň ostatních bezpečnostních složek, příslušníci podléhají vojenské soudní pravomoci a je připravováno i vydání Kázeňského řádu SVS. Tato opatření jsou příslušníky vítána, jinak však je chápána a plněna povinnost, která z těchto opatření pro příslušníky vyplývá. Dokazuje to ta skutečnost, že rok 1949 zaznamenává 895 útěků, z toho 295 vyšetřovanců.

Naproti tomu bylo uděleno pouze 238 kázeňských trestů což dokazuje to, že tak závažné případy jako byly útky vězňů nebyly řešeny ani kázeňsky. Příklad: Příslušník SVS přidělený službou v trestním ústavu na Mírově měl za úkol střežit 4 vězně zaměstnané bouráním starého mlýna. S jedním z těchto vězňů se vzdáli asi 1 km, kde chytali v říčce ryby, ostatní vězňové toto využili a uprchli. Závěr k tomuto případu byl 5 dní domácího vězení pro uvedeného příslušníka. /Chybík, který je nyní souzen pro spojení s vězni./

Tím, že nebyly činěny patřičné závěry k hrubým kázeňským pokleskům a soudně trestným činům, tyto zaznamenávaly vzestupnou tendenci.

K tomu přispělo ve značném měřítku zřízení okresních stanic SVS dnem 1. února 1949, kdy byly převzaty věznice okresních soudů, kde až do této doby vykonávali službu soudní zřízení. Těchto stanic bylo na 227 rozsetých po celé republice, /mimo NPT^{PN}, kterých bylo také kolem 200/. Jednotlivé věznice byly obsazeny v průměru 3 příslušníky.

K zvládnutí úkolů, vyplývajících pro velitele stanic bylo zapotřebí politicky i odborně schopných, vyškolených kádrů, kterých však v této době v potřebném počtu nebylo.

Příslušníci neovládali rozsáhlou agendu, která zahrnovala kromě výkonu vazby a trestu i úsek hospodářský, účetnictví a celou řadu úkolů, jejichž

ovládání bylo podmínkou pro správné vedení těchto stanic. Tím se stalo, že ve většině případech byli těmito koly pověřeni vězňové a vcelku se projevil velmi familierní poměr mezi příslušníky a vězni.

Ve značném měřítku se začal projevovat nedovolený styk příslušníků s odsouzenými ženami, kdy docházelo k intimnímu pohlavnímu styku. K těmto případům docházelo v první řadě tam, kde vykonávali službu pouze 2 neb 3 příslušníci, čímž byla značně stížena jejich kontrola. S tímto problémem se vypořádalo vězeňství teprve po uzavření těchto malých a nevyhovujících věznic koncem roku 1953 a počátkem roku 1954.

V roce 1949 přistupuje Velitelství SVS k prvnímu opatření směřujícímu k rozvíjení osvětové činnosti v rámci složky. Do dvou 6 týdenních kursů pro osvětové instruktory, které pořádá MNB pro příslušníky SVS a OSŽ, vysílá velitelství SVS 67 příslušníků. Část absolventů těchto dvou kursů je přidělena do krajských soudních věznic a velkých trestních ústavů pro výkon funkce osvětových instruktorů. Současně je na Velitelství SVS zřízeno oddělení osvěty, které jejich práci řídí. Až do této doby není možno hovořit o politické práci neb rozvíjení masově-kulturní činnosti.

Činnost osvětových instruktorů byla zaměřena na přednáškovou činnost, přehledy denního tisku pro příslušníky a většina jejich činnosti byla zaměřena na převýchovnou práci vězňů. Byly pořádány přednášky pro vězně, promítány filmy, zřizovány různé kulturní kroužky a podobně.

Tato činnost nezaznamenávala požadovaných výsledků a neplnila svůj účel i když jí bylo věnováno velmi mnoho času. Pro příslušníky bylo vymezeno 8 hod. politického školení týdně. Obsahově byly tyto přednášky v častých případech závadné, osvětoví instruktoři si je připravovali sami. Oddělení osvěty na Velitelství SVS byl vypracován plán jaká téma; v kterém měsíci je nutno proškolit, chyběla však přímá pomoc a kontrola u podřízených útvarů. Velitelství SVS se spokojilo pouze s písemným hlášením, že přednáška byla uskutečněna, za jaké účasti a jaká byla diskuse.

Za rok 1950 bylo jen v českých zemích uskutečněno 2.113 přednášek pro příslušníky, kterým bylo věnováno celkem 14.587 hodin. Tyto přednášky byly odtrženy od současné situace, nestaly se v politické výchově příslušníků činitelem, který by podstatně pomohl k zlepšení výkonu služby a zlepšení morálně-politického stavu příslušníků, neboť byly odtrženy od služební problematiky. Příklad: V Košicích se v červenci školila "Vídeňská arbitráž", v Brně "Mezinárodní situace mezi dvěma světovými válkami", v Ústí n/L. "Světová krise 1929" a podobně. Závažná byla ta skutečnost, že v řadě případů tyto politické přednášky zpracovávali

vězňové. Přednášky byly nejprve předneseny příslušníkům a potom vězňům. Na příklad v situačním hlášení z Brna bylo uváděno, že vězňové školili příslušníky a výsledky, že se projevovaly v nedovoleném styku s vězni.

Touto formou byla vedena politická výchova až do roku 1952, do doby sloužení vězeňství vojenského, ministerstva spravedlnosti a vězeňství národní bezpečnosti, pod jediné vedení, Správu nápravných zařízení /SNZ/ v rámci bývalého ministerstva národní bezpečnosti. Tato forma politické výchovy nebyla správná i když v posledním období se značně zlepšila úroveň přednášek vlivem soudruhů, kteří v letech 1950-52 absolvovali KPS, OPŠ a různá krátkodobá školení. Největší pozornost byla věnována ranním dvacetiminutovkám, doplňování knihoven příslušníků a vězňů.

Rok 1949 se dá nazvat rokem očisty SVS, neboť od 1.2. do 31.8.1949 bylo propuštěno 395 příslušníků, kteří vykonávali již službu za před-mnichovské republiky což vyjadřovalo takřka celou 1/4 tehdejšího stavu. Na druhé straně bylo přijato z řad dělníků za rok 1949 400 nových příslušníků, kteří byli posilou pro ozdravení složky. Projevovaly se však nedostatky v náboru, neboť pro SVS byli dávání v mnohých případech lidé, kteří nenašli uplatnění v jiné bezpečnostní složce a s hlediska podceňování práce ve vězeňství byli dávání do SVS.

Dokázal to rok 1950 a další, kdy současně s prováděným nábořem byli uvolňováni příslušníci, kteří nastoupili před krátkou dobou, nestačili na úkoly, dopouštěli se hrubých kázeňských poklesků anebo soudně trestných činů.

Měnilo se k lepšímu i politické složení složky SVS.

Politické složení příslušníků k 1.2.1949 bylo :

30 % členů KS Č před únorem,
44 % členů KSČ po únoru,
26 % nečlenů a členů jiných stran.

K 1.9.1949 :
42,5 % členů KSČ před únorem,
44,5 % členů KSČ po únoru,
13 % nečlenů.

Stranicky se soudruzi v této době vyžívali v závodních organizacích KSČ ve velkých věznicích, tam kde byla zřízena Velitelství oddělení SVS, vcelku na 29 ZO-KSČ. V okresních soudních věznicích byli soudruzi napojeni na ZO-KSČ okresních soudů, kde ve většině případů nežili stranicky vůbec i když se občas zúčastňovali schůzí ZO-KSČ okresních soudů.

Na pracovních útvarech vězňů prakticky se stranicky nežilo.

Příslušníci, kteří byli na tyto útvary přidělováni na několik měsíců zůstávali členy ZO-KSČ toho Velitelství oddílu SVS, odkud byl PÚ zřízen a jen ojediněle tam, kde jich byl větší počet se vždy jeden příslušník zúčastnil členské schůze ve své základní organizaci.

Činnost závodních organizací byla zaměřena hlavně na schůzovou činnost. Praktický stranický život spočíval v účasti členů na jedné členské schůzi v měsíci, na které byl vždy jako hlavní bod referát o mezinárodní situaci, který připravili ve většině případech osvětoví instruktoři a později političtí pracovníci. ZO-KSČ byla zajišťována různá výročí, přehled tisku a bylo málo organizací, které se zabývaly řešením kázeňských poklesků příslušníků - členů strany.

Ve výborech organizací byli většinou málo zkušení soudruzi a převážná část z nich byla z řad příslušníků, kteří sloužili za první republiky. Takovéto složení se objevovalo ještě v roce 1950.

Zajišťováním služebních úkolů se ZO nezabývaly vůbec a ze strany služebních orgánů naopak bylo zdůrazňováno nezabývat se služebními úkoly, to že je věcí jejich. ZO se proto nestaly vedoucí silou v zajišťování plnění služebních úkolů a neměly ani vliv na zlepšení morálně-politického stavu. Nebylo řídkým zjevem, že ZO-KSČ pracovaly jako organizace zájmové, neboť se zabývaly otázkou komu má být přidělena zahrádka, kdo má obdržet byt, dávaly velitelům návrhy na povýšení a pod. V některých případech zasahovaly do pravomoci velitelů nebo naopak, byly veliteli opomíjeny. Jejich činnost byla ve značné míře závislá na pomoci osvětových instruktorů a tak se stávalo, že se i schůze nekonala, když nemohl být osvětář přítomen.

Pomoc vyšších stranických orgánů byla nedostačující, málo se zúčastňovaly stranických akcí. Výbory ZO měnily program, když se dostavil instruktor z OV-KSČ, vyhotovovaly sáhodlouhé zápisy z členských schůzí, s jiným obsahem pro svoji potřebu a s jiným obsahem pro vyšší stranický orgán, aby prý nevyzrazovaly služební tajemství. Bylo jen málo organizací, které plnily svůj úkol tak, že byly pomocníkem při zajišťování služebních úkolů.

V roce 1949 nábořem nových lidí se jevila nutnost jejich odborného i politického školení, když měly být zvládnuty úkoly ve vězeňství, které byly značné a vyplývaly z generální linie dané IX. sjezdem KSČ.

V prosinci bylo proto zřízeno pro složku SVS výcvikové středisko, kde bylo započato se školením mladých, nově nastoupivších příslušníků. V náplni školení byla polovina věnována školení politickému a druhá polovina odbornému školení a voj.výchově. Byly uskutečňovány 3 měs. základní kursy a 14 denní krátkodobé, zaměřené hlavně na voj.výcvik, upevnění kázně a voj.vystupování příslušníků.

V tomto výcvikovém středisku SVS bylo prováděno školení až do roku 1953 a bylo přínosem pro zlepšení situace ve složce. V první řadě byly vychovány kádry pro odpovědná místa, jak vedoucích služebních funkcionářů, tak i pro práci administrativní, takže mohli být postupně odvoláváni z vedoucích míst starší příslušníci a v administrativě nahrazení vězňové příslušníky.

✓ Přestože kádrové ozdravení přineslo určité zlepšení výkonu služby, zůstávají zde ve své většině staré formy práce, korupce a nedostatečná morálka příslušníků.

V roce 1950 v dubnu byli ministerstvem spravedlnosti jmenováni první političtí zástupci pro velké útvary /Ostrov, Praha, Plzeň-Bory, Mírov, Valdice a Brno/. Tito političtí zástupci nesplnili svůj účel, který měl spočívat v první řadě v pomoci k správnému rozvinutí stranicko-politické práce. V první řadě byli vybíráni bez důkladného kádrového ověření /Jež, Špaček, Stroin a Štěpánek/ nebyli obeznámeni se služební problematikou, neměli ani dostatečný zkušenosť ve stranické práci, čímž se stalo, že kolektivy neupevňovali, naopak tyto se jejich činností ještě rozleptávaly.

Svoji činnost zaměřovali na zjišťování poznatků o jednotlivých funkcionářích a příslušnících, na kontrolu práce osvětářů, dle vlastního úsudku podávali návrhy na propuštění a podobně. Tak na příklad politický pracovník Jež ve věznici na Pankráci /za krátký čas uvolněn, neboť podvodným způsobem získal čl.leg. KSČ/ vychvaloval velitele npor.Němce a na jedné poradě u Velitelství SVS hovořil o jeho bolševickém směru a krátce na to byl npor.Němec zatčen orgány Stb.

Politický pracovník Štěpánek v Brně si získával poznatky na příslušníky od vězňů tím způsobem, že jim dával papír a tužku, aby mu napsali jak se k nim příslušníci chovají, slouží a podobně.

K politickým pracovníkům neměli důvěru příslušníci ani služební funkcionáři, kteří neznali jejich poslání a tak se stávalo, že byli nazýváni "politickými komisary", kteří u útvaru měli větší právo než velitel.

Situace ve stranicko-politické práci nebyla uspokojivá a jevila se potřeba kádrů, jak po stránce služební, tak i pro stranickou práci.

Velitelství SVS ve snaze zintenzivnit nábor nových lidí požádalo o pomoc ÚV-KSČ k získání potřebných 1.600 příslušníků. ÚV-KSČ tento počet schválil a rozvrhl směrná čísla na jednotlivé kraje. Nábor však probíhal neuspokojivě a schválený požadavek byl za rok 1951 splněn jen na 30%.

Do SVS bylo v roce 1951 přijato 480 nových příslušníků, propuštěno 283 příslušníků, celkem stav se zvýšil jen o 197 příslušníků. Zlepšilo se obsazení velitelských míst na Velitelství oddělení SVS.

Z celkového počtu 29 Velitelství oddělení SVS bylo již jen 8 velitelů kteří nastoupili službu za buržoasní republiky a 21 velitelů, kteří nastoupili službu po roce 1945-48. Z toho 25 velitelů bylo členy KSČ od roku 1945 a 4 po únoru.

Z celkového počtu 178 velitelství stanic SVS vstoupilo do SVS :

před okupací	37 příslušníků	- 20,67 %
v okupaci	10 příslušníků	- 5,58 %
po okupaci	132 příslušníků	- 73,75 %

Politická příslušnost velitelů stanic :

Před únorem 1948 vstoupilo do KSČ	114 příslušníků	- 63,64 %
Po únoru 1948 vstoupilo do KSČ	53 příslušníků	- 29,66 %
Nečlenů	12 příslušníků	- 6,70 %

V roce 1951 byla připravována reorganizace, která byla zaváděna 1.1.1952 tím, že byla zřízena krajská velitelství SVS. Nebyl to úkol lehký neb se jednalo o získání potřebných schopných kádrů v průměru 16 příslušníků pro jeden kraj. Funkce náčelníků byly obsazeny ve všech krajích kromě Bratislavského, příslušníky, kteří nastoupili službu v období 1945-50. Z toho bylo 12 absolventů 3 měs. neb 6 měs. kursu v Řepích.

I když do tohoto období byl stav kádrů ve složce v českých zemích neuspokojivý, byla situace na Slovensku daleko nepříznivější. Do roku 1950 bylo totiž pro Slovensko samostatné velitelství SVS, takže nebylo centrálního vedení. Teprve počátkem roku 1951 byla převzata veškerá agenda ze Slovenska a vytvořeny předpoklady pro uskutečňování jednotnosti Sboru. Přesto, ale byla velitelská místa obsazena příslušníky, kteří vstoupili do služeb ve vězeňství před rokem 1939 neb dokonce za t.zv. Slovenského státu.

Začátkem roku 1952 bylo ještě 5 velitelů na Slovensku, kteří nastoupili před rokem 1939.

Kádrové posilování velitelských míst bylo hlavně umožněno školením v Řepích, kde do této doby absolvovalo školu I. stupně 425 příslušníků a školu II. stupně 120 příslušníků, kromě 1 běhu pro velitele stanic a kursů krátkodobých.

Největší slabinou však zůstávala politická práce a rozvíjení masově-kulturní činnosti. Po zřízení krajských velitelství SVS byli již systemisováni u těchto ZNP, ve většině případech z řad bývalých

osvětových pracovníků od velitelství oddílů SVS a někteří z řad nově nastoupivších příslušníků, kteří neměli dostatek znalostí po služební stránce, neznali vězeňskou problematiku a tím výsledky jejich práce neopovídaly plně stupni na jaký vzhledem k zvykům úkolům ve vězeňství bylo potřebí práci politickou postavit. Na druhé straně bývalí osvětáři se těžce zbavovali starých forem své práce a svoji činnost spatřovali v přednáškách a organizování kulturních podniků. K zlepšení stranické práce přispělo přebudování ZO-KSC v ÚO-KSC v roce 1951 a směrnice pro práci ÚO-KSC. Toto přebudování se dělo velmi pomalu a zvláště nové metody a formy práce ÚO-KSC se těžce rozjížděly.

Tím se stalo, že v některých případech ještě v roce 1952 nebyly samostatné ÚO-KSC a že na okresních stanicích byly ještě po sloučení v MNB na podzim 1952 někteří členové organizováni v ZO-KSC okresních soudů.

Až dosud byly uváděny poznatky ze situace ve vězeňství prováděného ministerstvem spravedlnosti a jeho složky SVS. Podobná situace byla však i ve vojenském vězeňství a ve vězeňství národní bezpečnosti. Vězeňství takto roztržitě nemohlo splňovat svůj účel, neboť každá z uvedených složek jej prováděla vlastním způsobem. Teprve sloučením veškerého vězeňství pod bývalé ministerstvo národní bezpečnosti, řízené Správou nápravných zařízení, byly vytvořeny nutné předpoklady k jednotnému a správně řízenému vězeňství a nastoupena cesta jeho nepřetržitého zkvalitňování.

Všem velitelům oddílů SVS v krajích českých a slovenských.

Věc: Směrnice o náboru do SVS pro rok 1952.

Aby byl řádně zajištěn nábor do SVS ustanovuje se od 1.12.1951 při všech dosavadních krajských soudních věznicích, na příště u všech krajských velitelství SVS, náborčík pro Sbor vězeňské stráže, do kteréžto funkce ho pověří /ustanoví/ po předchozím souhlasu velitelství SVS, velitel oddílu, na příště krajský velitel. Dále pak je nutno ustanovit do funkce náborčíky SVS při soudních věznicích typu B, kteří budou vykonávat normální službu, při čemž budou úzce spolupracovat s krajskými náborčíky SVS a dle jejich pokynu starat se o nábor v tamním okrese.

Každý náborčík je povinnen navázat nejužší spolupráci s krajskými politickými tajemníky a bezpečnostními referenty KSČ, rovněž tak s okresními výbory KSČ, které budou nábor podle rozhodnutí Ústředního výboru KSČ politicky zajišťovat. Dále pak naváží těsnou spolupráci s náborčíky SNB, kteří jsou u každého krajského velitelství nebo většího okresního velitelství SNB, neboť jejich prostřednictvím bude udržován styk s Stb, které provádí šetření o nových žadatelích do SVS. Je nutno navázat také nejužší spolupráci s většími průmyslovými závody a to hlavně s funkcionáři závodní rady, závodní organizace KSČ, kádrovým oddělením závodu, s funkcionáři místních národních výboru a jiných masových organizací. Funkcionáře průmyslových závodů je nutno stále přesvědčovat o nutnosti náboru do SVS.

Prošetřování uchazečů do Sboru vězeňské stráže.

Získá-li náborčík nového uchazeče do Sboru vězeňské stráže, vyžádá si kádrový materiál a jeho doporučení do SVS od masových organizací /závodní rady, kádrového oddělení závodu, MNV a jiné/. Dále pak požádá o prošetření uchazeče po stránce státně-bezpečnostní krajské velitelství Stb, které nebude napříště dělat ustanovky, nýbrž dá pouze vyjádření, zda je nebo není z hlediska státně-bezpečnostního námitek proti přijetí uchazeče do SVS. Podrobnější šetření mohou náborčíci vyžadovati jen ke konkrétním případům nebo závadám, které se vyskytnou při kádrovém pohovoru s uchazečem nebo vyskytnou-li se nějaké závady v informacích závodu, z místa bydliště, po případě jinde. Po provedení tohoto procesu bude provedena celostátní lustrace /t.j. náborčík předá náborčíku SNB seznam nových uchazečů o přijetí do SVS, ve kterém bude uvedeno : jméno, data narození, bydliště, okres a kraj, kam uchazeč přísluší a tento jej předloží ministerstvu národní bezpečnosti k vyjádření/.

32

Aby byl zajištěn rychlejší postup při vyžadování stranického kádrového materiálu je třeba, aby náborčíci SVS po dohodě s okresními politickými tajemníky nebo krajskými tajemníky vyžadovali tento sami za předpokladu, že tito političtí pracovníci pro přílišné zatížení jinými úkoly nemohli by tento materiál včas zajišťovati. Celou tuto žádost o řádném prošetření jak stranickými, tak i státně-bezpečnostními orgány odevzdají náborčíci okresnímu sekretariátu KSČ ku schválení. Po schválení okresním sekretariátem odešle tento celou žádost na velitelství SVS, které předvolá uchazeče na příslušné krajské velitelství SVS k odvodu / t.j. tam, kde jsou zřízeny odvodní komise v čele s lékařem, který bude odvody provádět /.

Za provádění náboru do SVS jsou plně zodpovědní náborčíci Sboru vězeňské stráže, kteří musí přes veškeré těžkosti, které se jim vyskytnou snažit, aby náborou kvotu pro rok 1952 ve svém kraji splnili na 100%.

Náborčíci si povedou kartoteky žádostí a po vyřízení každého uchazeče si vyznačí, zda službu nastoupil či nikoliv.

Pro jednotlivé kraje stanoví tuto kvotu, která se musí za každých podmínek splnit :

v krajích českých :		v krajích slovenských :	
Praha	210	Bratislava	51
České Budějovice	60	Báňská bystrica	35
Plzeň	80	Košice	39
Karlovy Vary	35	Nitra	100
Ústí nad Labem	100	Prešov	44
Liberec	96	Žilina	33
Hradec Králové	102		
Jihlava	60		
Brno	72		
Olomouc	60		
Gottwaldov	53		
Ostrava	50		
Pardubice	70		

K počtu stanovené kvoty bylo přihlédnuto k podmínkám v každém kraji.

Aby nábor do SVS skutečně ^{byl} splněn zapojí na tento rovněž velitel oddílu spolu s politickým zástupcem všechny příslušníky SVS a navrhne jim soutěžení mezi sebou, který z nich získá nejvíce příslušníků SVS. Budou-li přijati 3 uchazeči, které obstaral příslušník SVS, kromě náborčíka /nebude-li v tom vadit jiná okolnost/ odmění velitel oddílu napříště krajský velitel tohoto příslušníka podle kázeňského řádu.

Dále pak je třeba, aby političtí zástupci velitelů oddílů spolu se závodní organizací KSČ a ostatními masovými organizacemi zajišťovali nábor politicky a tomuto věnovali největší péči. Necht není jednoho příslušníka SVS, který by nesoutěžil o získání nových příslušníků, necht není jednoho oddílu SVS, který by nesoutěžil s ostatními oddíly SVS.

Velitel SVS:

Statistické hlášení o příslušnících NZ za měs.

leden 1955

(celkem mimo Jáchymova)

Celkový stav: 3656	Z toho v KSČ: 3045	Z toho kand.: 296	v ČSM: 279	nestraníci: 611							
Počet:	úo-KSČ: 73	úS-ČSM: 13	V SČSP: 3331	odb.SČSP: 48	V M: 2357						
Třídní složení příslušníků		KSČ	kand.	Nestr.	Příslušníci MV do roku 1945						
dělníci	3386	2604	258	524	Druh služby	KSČ	kand.	Nestr.			
rolníci	68	25	12	31	čestnictva	15	-	10			
úředníci	51	38	6	7	policie	20	4	12			
jiná povolání	151	86	14	51	vlád ní vojensko	15	1	11			
Celkem:	3656	2753	290	613	dozorci vězňů	150	10	42			
Odměny příslušníků podle kázního řádu hlava 17 celkem: 61											
Z toho	KSČ	ČSM	Nestr.	Celkem	a	b	c	d	e		
Podústojníci											
Ústojníci											
Tresty příslušníků podle kázního řádu hlava 5 a 9 celkem: 61											
Z toho	KSČ	ČSM	Nestr.	Celkem	a	b	c	d	e	f	g
Podústojníci	49	1	8	58	18	12	16	12			
Ústojníci	3	-	-	3	2	-	-	1			
Podáno trestních oznámení na: 1				Odcizené příslušníci: 1							
Z toho	KSČ	ČSM	Nestr.	Celkem	KSČ	ČSM	Nestr.	Celkem			
Podústojníci											
Ústojníci											
Kolik bylo provedeno opatření ve smyslu zákona 85/50 Sb											
Kolik příslušníků bylo propuštěno na vlastní žádost: 13											
Kolik příslušníků bylo přemístěno k jiným složkám MV: 17											
Kolik příslušníků bylo přemístěno od jiných složek ke složce NZ: 23											
Kolik příslušníků bylo přijato nábořem: 13											
Pohyb členů	KSČ	kand.	ČSM	Politické školy							
Vyloučeno	2	-	-	Název školy	Prošlo	Absolvuje					
Vyškrtáno	-	-	-	KPS	78	5					
Přijato	5	5	5	ÚPS	2	-					
				jiné dl.pod.školy	11	10					

V Praze dne 15.února 1955.

16/18

Výtisk č. 1.

Směrnice

pro provádění kulturně - osvětové práce mezi vězni v nápravně pracovních táborech ministerstva vnitra republiky československé.

Všeobecná ustanovení:

1/ Účelem výkonu trestu je působit na vězně všemi výchovnými prostředky k tomu, aby po propuštění na svobodu se z nich stali řádní občané naší republiky, zapojili se do budovatelského úsilí našeho pracujícího lidu a tak dodržovali pravidla socialistického soužití.

2/ Hlavní prostředky k převýchově odsouzených jsou; produktivní, společensky prospěšná práce, důsledný táborev režim a kulturně osvětová činnost.

3/ Základní úkony kulturně osvětové práce mezi vězni stanoví Řád pro NPT, hlava XIII.

4/ Všechna kulturně osvětová činnost mezi vězni se přesně plánuje a koordinuje tak, aby mohla být systematicky provedena. Veškeré akce z kulturně osvětové činnosti vyplývající, musí být obsaženy v denním pořádku, který musí být vypracován tak, aby zajistil organizování volného času všech vězňů v NPT.

5/ Kulturně osvětovou činnost mezi vězni organizuje a zajišťuje pomocník náčelníka pro kulturně osvětovou práci, nebo jiný kulturně osvětový pracovník. V NPT, kde kulturně osvětový pracovník není systemisován, nebo jehož místo není obsazeno, organizuje a zajišťuje kulturně osvětovou práci mezi vězni náčelník NPT.

6/ Jedním z nejdůležitějších předpokladů pro úspěšné provádění kulturně osvětové práce mezi vězni je dodržování Řádu a Instrukcí příslušníky MV, jejich jednotné, rozhodné a nekompromisní vystupování a chování při styku s vězni, při zachování všech zásad socialistického humanismu.

7/ Za provádění kulturně osvětové práce mezi vězni a za správný postoj příslušníků MV k vězňům je odpovědný náčelník NPT.

Hlava I.

Zajištění vysoké produktivity společensky užitečné práce a šetrného poměru k národnímu vlastnictví.

8/ Vysoká produktivita společensky užitečné práce vězňů a jejich šetrný poměr k národnímu vlastnictví jsou zajišťovány:

- a/ vytváření stálých pracovních kolektivů vězňů,
- b/ vytvoření stálého aktivu starších směn a brigádýrů,
- c/ svolávání společných pracovních schůzí vězňů,
- d/ zřízení pracovních - technických kroužků,
- e/ provádění odborně - technického školení vězňů,
- f/ rozvíjení pracovního soustředění a zlepšovatelské činnosti mezi vězni.

Stálé pracovní kolektivy vězňů:

9/ Vězni jsou zařazováni na pracoviště a jsou jim určovány pracovní úseky dle jejich předchozí odborné kvalifikace, zdravotního stavu a zdravotní způsobilosti, která je určována lékařskou komisí.

10/ O zařazení každého vězně do pracovního procesu s určením směry a pracovní skupiny, rozhoduje náčelník NPT.

11/ Pracovní zařazení každého vězně je stálé, přemístění na jiné pracoviště může být provedeno pouze společně, s přemístěním celé pracovní skupiny. Náčelník NPT může v případech, kdy vězeň ztratí zdravotní způsobilost, kdy je snížen početní stav pracovní skupiny, nebo v jiných zvlášť odůvodněných případech, rozhodnout o přemístění vězně do jiné pracovní skupiny, případně směry. Přemísťovat vězně jinými funkcemi NPT je nepřipustné.

12/ Přemísťování vězňů do jiných pracovních skupin a směn na žádost závodů, kde vězni pracují, lze provést jen ve zcela mimořádných, řádně odůvodněných případech, na základě písemné žádosti, podepsané vedoucím závodů, podané nejméně 24 hodin před dobou, na kterou je výměna žádána.

Aktiv starších směn a brigádýrů.

13/ Starší směny a brigádýři jsou odpovědi dle Řádu pro NPT čl. 46 - 47. Jejich povinnosti stanoví ŘNPT, příl. č. 5. Starší směn a brigádýři tvoří stálý aktiv, který soustavně řeší otázky spojené s výrobou a pomáhá konkrétní směně na odstraňování nedostatků v práci vězňů.

14/ Stálý aktiv starších směn a brigádýrů řídí a jeho činnost kontroluje náčelník NPT, který prostřednictvím tohoto aktivu soustavně zjišťuje a provádí úpravy na všech pracovištích.

nejméně jedenkrát za měsíc
 15/ Stálý aktiv starších směn a brigádýrů se schází ~~nejméně jedenkrát za měsíc~~, za účelem zjištění a odstranění nedostatků a kulturně-osvětového pracovního.

V případech, kdy je třeba zvolit zastupitelů odpovědných za výrobní úkoly, odhalit nedostatky, které ve výrobě jsou a zajistit jejich odstranění, svolává náčelník NPT výrobní - technické porady, kterých se mimo stálého aktivu starších směn a brigádýrů, zúčastňují i jiní přední pracovníci z každé směny, dle určení náčelníka NPT.

16/ Náčelník NPT zve na výrobní technické porady vedoucí funkcionáře závodů.

17/ Náčelník NPT může z funkce stávajícího směny nebo brigádýra včasně odvolat; smoukávají-li vyřšené funkce k nepřátelské činnosti vůči osobní svobodě, k sabotování pracovních úkolů, osobnímu prosetřetství a v případech hrubých poklesek proti povinnostem vězňů, stanovena dle příslušnými řády a rozkazy náčelníka NPT. Každé odvolání včetně z funkce, stávajícího směny nebo brigádýra se zveřejňuje před všemi vězni.

Společné pracovní schůze vězňů:

18/ Nejméně jedenkrát za 3 měsíce svolává náčelník NPT společné pracovní schůze vězňů.

19/ V NPT, kde vězni pracují na více směn, jsou i stálé společné pracovní schůze každé směny, případně pracovního úseku.

20/ Účast na společných pracovních schůzích je povinná pro všechny vězně. Z účasti mohou být vyjmuti vězni - provokativní.

21/ Společné pracovní schůze vězňů řídí náčelník NPT a jsou jim přítomni; kulturně osvětový pracovník, pracovník hospodářské části a příslušník pracující na úseku pracovního využití vězňů.

22/ Na společné pracovní schůzi vězňů zajistí náčelník NPT účast odpovědných zástupců příslušných závodů.

23/ Účelem společných pracovních schůzí vězňů je hodnotit práci vězňů za uplynulé pracovní období, ukázat nedostatky, které v jejich práci se vyskytovaly, vyzávitnout příkladně pracovní kolektivy a jedince a zveřejnit všechny lajdáky a neřádně norec. Dáti směr pro lepší plnění pracovních úkolů v příštím plánovacím období.

24/ Na společných pracovních schůzích vězňů je dávně možností přítomným vyjádřit svůj názor k projednávaným otázkám. Náčelník NPT společně s ostatními funkcionáři NPT a případně s odpovědnými činovníky závodu všechny podnětné připomínky projedná a učiní k nim řádné závěry.

Pracovní - technické kroužky.

25/ Ve všech NPT se zřizují pracovní-technické kroužky.

26/ Pracovní-technické kroužky se zřizují podle směn, pracovišť a způsobu práce, kterou vězni vykonávají.

27/ Účast v pracovních - technických kroužcích je povinná pro všechny vězně zaměstnané ve výrobě.

28/ V pracovních-technických kroužcích řeší vězni otázky spojené s výrobou, na které se podílejí. Zejména se ztývají zvyšováním produktivity práce, šetřením spotřebovaného materiálu, strojů a nástrojů, výměnou zkušeností a zaváděním nových metod práce, rozvíjením pracovního soutěžení a zlepšovatel-ské činnosti vězňů a prováděním besed k odborně technickému školení vězňů.

29/ Pracovní - technické kroužky se scházejí nejméně jednou za týden.

30/ Každému pracovní - technickému kroužku se určuje vedoucí a řád vězňů, který může být i volen členy kroužku.

31/ Vedoucí pracovních technických kroužků určuje, případně jejich volbu schvaluje náčelník NPT.

32/ Vedoucími pracovních - technických kroužků mohou být pouze ti vězni, kteří jsou příkladní v plnění pracovních úkolů, osobně ukázaní, odborně kvalifikovaní a u nichž je předpoklad, že svou funkci budou vykonávat iniciativně a svědomitě. Ve funkcích vedoucích pracovních technických kroužků je zakázáno používat vězňů, - recidivistů, vězňů odsouzených za zvlášť nebezpečné trestné činy a vězňů pocházejících z třídně nepřátelských vrstev.

33/ Z funkce vedoucího pracovních-technického kroužku může být vězeň odvolán z důvodů uvedených ve statí č. 17.

34/ Činnost pracovních - technických kroužků se provádí pouze v přítomnosti příslušníka KV, určeného náčelníkem NPT.

Odborně - technické školení:

35/ Prováděcí odborně - technického školení získávají a zvyšují vězni svou odbornou kvalifikaci. Zvláštní péči je nutno věnovat odborně - technickému školení nových vězňů, aby tito v nejbližší době získali základní znalosti o výrobě, pracovišti a zásadách úrazové zábrany.

36/ Účast na odborně - technickém školení je povinná pro všechny vězňů, záležitostně na výrobě.

37/ Odborně - technické školení vězňů se provádí nejméně jedenkrát za 14 dní, dle pracovních směn.

38/ Při odborně - technickém školení jsou vězni školeni v tom oboru práce, ve kterém jsou zaměstnaní.

- v NPT, kde vězni pracují v rudných a uhelných dolech jsou zaměstnaně školeni lamáci a jejich pomocníci, vězni zaměstnaní v dopravě /odbočáři, obsluha dílniček lokomotiv, údržba dálních dráhy/, dřeviči a provozní personál,

- v NPT se zemědělskou problematikou jsou samostatně školení vězni pracující ve výrobě rostlinné a živočišné,
- v NPT, kde vězni pracují ve stavebnictví, provádí se samostatně školení zedníků a přídivoňů, tesařů a truhlářů, zámečníků a kovářů,
- v ostatních NPT a nebo vykonávají-li vězni ještě jiné práce, než které jsou uvedeny, jsou samostatně školení v tom oboru, ve kterém jsou pracovní zařazeni.

39/ Odborné - technické školení provádí:

- a/ technický personál národních podniků, pro které vězni pracují,
- b/ příslušníci MV, mající potřebnou kvalifikaci,
- c/ vězni odborně způsobilí, splňující podmínky čl. 47 řádu pro NPT.

Poznámka: Provádí-li odborné - technické školení vězen, činí ke každé lekci doslovnou písemnou přípravu, kterou schvaluje příslušný kulturně osvětový pracovník.

40/ Osoby, které odborné - technické školení provádějí, vyhotovují čtvrtletní plány školení, které kontroluje a schvaluje náčelník NPT.

41/ Odborné - technické školení se provádí pouze se přítomností příslušníka MV, určeného náčelníkem NPT.

Pracovní soutěžení:

42/ Mezi vězni je propagováno a rozvíjeno pracovní soutěžení.

43/ K propagaci je využíváno hlavně pracovních - technických kroužků, městských novín a výzdoby.

44/ Činnost pracovních - technických kroužků, zájmových kroužků se zaměřuje na uzavírání pracovních závazků a na rozvíjení soutěžení.

45/ Uzavřené pracovní závazky a výzvy k soutěžení jsou vyhlášovány na společných pracovních schůzích vězňů a v pracovních technických kroužcích. Stejným způsobem je vyhlášováno jejich splnění.

46/ Náčelník NPT zajišťuje ve spolupráci a závodem pro soutěžící vřazně vhodné pracovní podmínky.

47/ Vězni, kteří uzavřené pracovní závazky plní a překračují jsou odměňováni. O odměňování rozhoduje a toto provádí náčelník NPT v souladu s Řádem pro NPT.

Zlepšovatelská činnost:

48/ Za účelem zavádění nových forem práce a využití individuálních schopností a iniciativy vězňů, uspokojuje se vězňům zpracovávat a předkládat zlepšovací návrhy.

49/ Podané zlepšovací návrhy, kulturně osvětový pracovník přeuně eviduje a obratem postupuje každý zpracovaný zlepšovací návrh MV - SZK k dalšímu opatření.

50/ Náčelník NPT pečuje o to, aby vězni, který zlepšovací návrh podal, bylo sděleno do 60 dnů od jeho podání, jak bylo se zlepšovacím návrhem naloženo. V případech, kdy je zlepšovací návrh přijat, zajistí, aby příslušní vězni obdrželi zákonnou odměnu.

51/ Na zlepšovacích návrzích vězni pracují výhradně v době mimo pracovní a nemohou být uvolňováni z pracovního procesu.

Hlava II.

Opatření k zlepšení životních podmínek vězňů, zvyšování všeobecné kulturní úrovně vězňů a organizování volného času.

Přednášky:

52/ V rámci kulturně osvětové práce mezi vězni organizuje se přednášková činnost, která je zaměřena na vysvětlování základních mezinárodních a vnitropolitických důležitých událostí. Tyto přednášky provádí výhradně náčelník NPT, politický pracovník a kulturně osvětový pracovník.

53/ K přednáškám, zaměřeným k doplnění základních všeobecných znalostí vězňů na úseku historicko - zeměpisném, dramatickém, výtvarném a pod., může být použito některých vězňů

v souladu a článku č. 47 Ústavy pro NPT.

54/ Provedí-li přednášky vězni, činí předem dohodnou písemnou přípravu, kterou schvaluje kulturně osvětový pracovník, který je rovněž přednášce přítomen.

Besedy:

55/ K některým knihám, filmům, významným událostem a pod. se provádějí besedy.

56/ K řízení besed může být používána vězni, pověřených kulturně osvětových pracovníků, který schvaluje podrobně připravený program besedy.

57/ Účast na besedě povoluje vězňům náčelník NPT.

58/ Besedy se provádějí za přítomnosti příslušníka MV, určeného náčelníkem NPT.

Tisk:

59/ Věci vězňům se povoluje odebírat a číst všechny tisk, vydávaný v naší republice, SSSR a zemích lidové demokracie, /včetně obrázkových časopisů, propagujících socialistickou výstavu/.

60/ Objednaný tisk hraje vězni ze svého kapsového. Administrativa spojená s objednávkou a vyřetování tisku provádí příslušný hospodářský pracovník.

61/ Tisk je vězni čten v době vymazané denního pořádku.

62/ Náčelník NPT může odbírat některých novin a časopisů zakázat.

Knihy:

63/ Ve vězech NPT jsou zřízeny knihovny pro potřebu vězňů.

64/ Knihovny obsahují vědeckou, technickou literaturu a beletrii.

65/ Knihy se půjčují vězňům pravidelně, zejména jedenkrát na týden v době vymazané denního pořádku. Každému vězni mohou být zapůjčeny knihy za předpokladu, že dříve vypůjčené knihy odevzdal. Při výběru knih se přihlíží /dle daných možností/ k požadavkům vězňů. Náčelník NPT může zakázat

přijevání knih u vězňů, kteří jsou v kázeňském trestu.

66/ Vedení knihovny se pověřují vězni, splňující podmínky čl. 47 Řádu pro NPT.

67/ Vězni mohou číst knihy v době stanovené denním pořádkem.

Film:

68/ Vězňům se promítají filmy a produkce československé, sovětské, státní lidově-demokratických a pokrokové filmy z produkce kapitalistických států.

69/ Zakazuje se promítat vězňům filmy s vězeňskou problematikou, filmy ukazující zbrodnickou, diverzantskou a podobnou činnost, a filmy ukazující formy ilegálního boje a způsob bezpečnostní práce.

70/ Filmy jsou vězňům promítány nejpozději jedenkrát za 14 dní.

71/ Z důvodů ne promítání filmů mohou být vyjmuti vězni, kteří jsou v kázeňském trestu.

72/ Při promítání filmů je vždy přítomen kulturně-osvětový pracovník nebo jiný příslušník MV, určený náčelníkem NPT.

Rozhlas:

73/ V NPT se organizuje společný poslech rozhlasu pro vězně. Rozhlasu se používá

- a/ k poslechu pořadů čes. státního rozhlasu a to zejména k seznamování vězňů se správou čes. rozhlasu, komentáři o mezinárodní a vnitřní situaci, referáty vedoucích činitelů strany a vlády,
- b/ k poslechu vlastních připravovaných pořadů /přednášky, hudba z gramofonových desek a pod./.

74/ Společný poslech rozhlasu je umožňována všem vězňům s výjimkou těch, kteří jsou v kázeňském trestu. Výběrově se postarává při poslechu vysílaných sportovních utkání a pod. Zde je poslech umožňována pouze vězňům, kteří jsou pravidelně v práci a chováni.

Zájmové kroužky:

75/ V zájmu zapojení vězňů v době mikropracovní do organizované činnosti za předpokladu, že pracovní režim vězňů a řádný režim jsou na dobré úrovni, se zřizují v NPT zájmové kroužky.

76/ V NPT lze organizovat tyto zájmové kroužky:

- a/ pro negramotné a málo gramotné,
- b/ cizojazyčné /ruštinu, případně řeči některého lid.šev. státu/,
- c/ hudební a pěvecký,
- d/ dramatický,
- e/ tělovýchovný /odbižené, stolního tenisu, gymnastiky, šachu/,
- k/ literární a výtvarný.

77/ V kroužcích pro negramotné se vězňi učí základním znalostem čtení, psaní a počítání. Účast v těchto kroužcích je povinná pro všechny negramotné a mílogramotné vězňi.

78/ Kroužek cizojazyčný posílá vězňi se seznámit se základy především ruského jazyka a zemí budující socialistický, po případné jeho rozšíření. Kroužek zaměřovat k posílení dosažených úspěchů v socialistické výstavbě těchto zemí. Činnost na tomto kroužku je výběrová.

79/ Kroužek hudební plní dvojí úlohu. Nacvičuje hudební pořady pro společné schůze vězňů a některé básně a vyučuje vězňi ve hře na některé hudební nástroje. Hudební kroužek používá hudebních nástrojů, které jsou v inventářích NPT nebo vlastních nástrojů, které se umožňují vězňům zaslat z domova, případně které se umožňují vězňům zakoupit z vlastních prostředků. Účast v hudebním kroužku je výběrová.

80/ V kroužku převládá se vězňi věnují nácviku písní a kulturních písní. Účast v kroužku je výběrová.

81/ Činnost kroužku dramatického je zaměřena na nacvičování sborových a solových recitačních programů a přednášení monologi. Nacvičování divadelních her a jakýchkoliv výstupů, ve kterých by byly představovány osoby jiného pohlaví, než kterého jsou vězňi, se zakazuje. Účast vězňů na činnosti

kroužků je výběrové.

82/ V NPT se zřísují tělovýchovné kroužky, ve kterých je všem umožněno hrát odbojovou, stolní tenis, šach a provozovat gymnastiku. Účast v tělovýchovných kroužcích je dobrovolná i výběrová s cílem, aby do tělovýchovné činnosti byl zapojen co největší počet vězňů. Zákaz účasti může být vysloven jako součást kázeňského trestu.

83/ Kroužek literární a výtvarný zajišťuje vydávání nástěných novin, blaskovek a zastřejuje jejich obsah na podporu pracovního soustředění, kritiku nedostatků na pracovišti a v NPT vůbec ze strany vězňů se vyskytujících a zveřejňování příkladných činů a jednání ze řad vězňů. Jeho členové zpracovávají materiál pro pořádání besed, pro činnost dramatického kroužku, kresby pro nástěnné noviny, blaskovky a tento kroužek provádí rovněž výskoky kulturních místností, jídelen a pod. Účast vězňů v tomto kroužku je výběrová.

84/ Počet zájmových kroužků se určuje podle místních podmínek a možností, po důsledném zajištění kontroly přes jejich činnost příslušky MV.

85/ Účast vězňů na činnosti zájmových kroužků je podmíněna dobrou pracovní s osobní káží.

86/ Vedoucími jednotlivých zájmových kroužků mohou být jen takoví vězňové, kteří alytají zárukou, že jim svěřenou funkcí budou řádně plnit a ve své práci a chování jsou příkladem.

87/ K rozvíjení činnosti zájmových kroužků se přistupuje postupně, za předpokladu, že otázka zajištění vysoké produktivity práce vězňů, satrného poměru k národnímu vlastnictví a činnost s ní související, je řádně provedena.

Hlava III.

Povinnosti kulturně osvětového pracovníka.

88/ Kulturně osvětový pracovník je povinen:

- organizovat a řídit kulturně osvětovou činnost mezi vězni na základě těchto Směrnic tak, aby byla v souladu s ^v ^{pro NPT} ~~řádem~~ a se skutečnou situací v NPT
- kontrolovat veškerou kulturně osvětovou činnost mezi vězni, provažovat vězně při plnění pracovních povinností a v jejich osobním životě. Na vězně projevující se v tomto směru záporně, zaměřit své individuální působení tak, aby kázeň a pořádek byl v každém směru řádně dodržován,
- působit dle pokynů náčelníka prostřednictvím stálého aktiva atarčích směn a brigádůrů na ostatní vězně, zejména ve směru: zvyšování produktivity práce, dodržování a využívání pracovní doby, zajištění záležitosti šetrnosti národního majetku, rozvíjení pracovního soutěžení a ukázněného chování na pracovišti.,
- provádět přesnou organizaci, evidenci a popularisování k rozvíjení soutěžení a uzavírání pracovních závazků, které průběžně kontroluje a závěrečně hodnotí jejich výsledky,
- zajišťovat společně s hospodářskými pracovníky potřebné pomůcky k provádění kulturně osvětové práce, které vyžaduje především u příslušného závodu,
- sledovat a pečovat, aby vězni dostávali řádně a včas všechny záležitosti, které určují příslušné Řády a Instrukce,
- sledovat a pečovat, aby vězni dostávali včas a pravidelně občanské noviny a časopisy,

- kontrolovat stav knihovny pro vězni, organizovat půjčování, čtení knih a tisku a zajišťovat kontrolu půjčených knih,
- provádět po dohodě s náčelníkem NPT údržbu vybraných vhodných sálků a zajišťovat jejich pravidelné promítání,
- řídit plánovat a kontrolovat činnost zájmových skupin a jejich práce,
- spolupracovat spolu s pracovníky hospodářské činnosti a příslušných pracujících na úseku pracovních vyšetřování, náčelníkem NPT pokleby pro program a naplň společných pracovních setkání, aktivit a výrobně - technických porad,
- schvalovat přijetí nových členů pracovních - technických kroužků,
- určovat, která část rozhlásových pořadů budou všichni vysílány a organizovat jejich společný poslech,
- získávat potřebné znalosti o všech vězích a předkládat o nich vyjádření k vypracování poradů,
- v úzké spolupráci s náčelníkem NPT a ÚO KÚ zajišťovat, aby jednání všech příslušníků NPT vší výměna byla jednotná, rozhodná, nekompromisní a nezamířitelná k nedostatku, při zachování všech zásad socialistického humanismu,
- soustavně zvyšovat svou politickou, odbornou a všeobecnou výpěstlost.

B9/ Všechna kulturně osvětová činnost mezi vězni se provádí za přítomnosti kulturně osvětového pracovníka nebo jiného příslušníka, určeného náčelníkem NPT.

Opis.

Kolektivní socialistická smlouva.

U vědomí toho, že k socialismu můžeme dospět jedině zvýšenou produktivitou práce a vyšší výrobností, rozhodl se trestanecký pracovní oddíl pracující v chemických závodech v Sokolově podepsati tuto kolektivní socialistickou smlouvu.

M y o d p i c h á ř i karbidové pece

1. Zavazujeme se trvale zvýšiti svoji pracovní normu o 7 %, čímž zvýšíme výrobu o 610 kg na velké a 305 kg na malé peci za jednu a každou směnu.
2. Odpychování budeme prováděti tak, svědomitě, aby pec po odpichu zůstala prázdná.
3. Vzorky budeme bráti z každého odpichu podle příslušných směrnic vydaných provozem.
4. Vážení van budeme prováděti přesně a svědomitě, jakož i vážení hotového výrobků.
5. Odpichové otvory budeme udržovati v takovém stavu, abychom pracovali přesně podle směrnic vydaných provozem, ve kterých propalování železem je omezeno na nejnutnější případy.
6. Odpichovými elektrodami budeme zacházeti a je užívati tak, abychom s nimi pracovali hospodárně
7. Budeme nápomocni při výměně elektrod podle směrnic vydaných provozem, aby doba byla zkrácena na 20 min.

od vypnutí do zapnutí pece.

8. Na svém pracovišti budeme udržovati náležitý pořádek a čistotu.

9. Tento závazek splníme za předpokladu, že nám budou mistři nápomocni v našem úsilí.

Sokolov, 24. ledna 1950.

Závodní rada
národního podniku
Chemické závody
Sokolov.

Chemické závody
Sokolov,
národní podnik
Sokolov.

Podpis nečit. v.r.

Podpis nečit. v.r.

[Redacted signature area]

Entwurf

Richtlinie

I.

Politisch-kulturelle Erziehungsarbeit unter den Straf-
gefangenen.

Einleitung:

Auf dem V. Parteitag unserer Partei wurde erstmalig zu einigen Fragen des Strafvollzuges Stellung genommen und die noch bestehenden Mängel aufgereiht.

Genosse Walter Ulbricht führte hierzu in seinem Referat auf dem Parteitag an:

" Die noch im Strafvollzug bestehenden bürgerlichen Überreste sind zu überwinden und die Umziehung der Rechtsbrecher zu ehrlich und diszipliniert arbeitenden Menschen ist durch eine gut organisierte produktive Arbeit und politisch-kulturellen Erziehungsarbeit zu erreichen."

(Diets Verlag S. 32)

Damit wird die Bedeutung unterstrichen, die unsere Partei dem Strafvollzug als einen wichtigen Bestandteil der Arbeiter- und - Bauernmacht beimisst.

Der Strafvollzug als ein spezielles Organ der Arbeiter- und Bauernmacht mit einer besonderen Aufgabe, die in der Gewährleistung und Durchführung eines bestimmten Stadiums der Verbrechensbekämpfung steht - Vollzug der wegen eines Verbrechens ausgesprochenen Strafe - übt im wesentlichen zwei Funktionen aus, die der Unterdrückung und die der Erziehung. Zwischen beiden Funktionen besteht ein dialektisches Wechselverhältnis in dem aber im Verhältnis gesehen die Unterdrückungsfunktion den Vorrang hat.

Die Durchführung der Unterdrückungsfunktion durch den Strafvollzug wird durch die Isolierung der mit Freiheitsentzug Bestraften, sowie durch eine im Verhältnis zur Gesellschaftsgefährlichkeit des Deliktes und der Straftats bestehenden Härte der Strafbedingungen, gewährleistet.

Die Erziehung, damit auch die Umerziehung der Rechtsbrecher, ist eine objektive Notwendigkeit beim Aufbau des Sozialismus.

Heben der produktiven Arbeit als Grundlage der Umerziehung der Rechtsbrecher gibt es eine Reihe anderer Mittel und Methoden der Erziehung, welche in den einzelnen SV-Objekten verschiedenartig durchgeführt werden.

Es besteht noch keine Einheitlichkeit in den prinzipiellen Fragen der politisch-kulturellen Erziehungsarbeit.

Daraus ergibt sich die Notwendigkeit der Schaffung und Durchsetzung einheitlicher Prinzipien in der Erziehungsarbeit in allen SV-Objekten.

Die politisch-kulturelle Erziehungsarbeit ist nicht als eine Form der Unterhaltung, sondern als eine Form der Erziehung zu sehen.

Der Leiter bzw. Politstellvertreter hat Massnahmen einzuleiten, inwieweit die in der Produktion stehenden Strafgefangenen auf Grund guter Disziplin und Arbeitsleistung sowie Strafgefangene die vorübergehend nicht in der Produktion eingesetzt werden können auf Grund vorbildlicher Disziplin an der politisch-kulturellen Arbeit teilnehmen können.

Die Auswahl der Strafgefangenen hat ausserdem unter Beachtung des Deliktes und der Strafhöhe zu erfolgen.

Für die Durchführung der politisch-kulturellen Erziehungsarbeit können folgende Formen und Methoden in Anwendung gebracht werden.

1. Presseinformation:

Die Presseinformation mit den Strafgefangenen soll in Abständen von nicht länger als 3 Wochen (ca. 30 Minuten) erfolgen. Dabei kommt es darauf an, nicht einfach einen Leitartikel aus dem "Neuen Deutschland" zu verlesen, sondern es sind bestimmte Probleme aus dem nationalen und internationalen Zeitgeschehen zu kommentieren.

Den Strafgefangenen ist dabei die Stärke des sozialistischen Lagers und anderer seits die Schwäche des korrupten und moralischen Systems des Imperialismus aufzuzeigen.

Diskussionen von seiten der Strafgefangenen über die in der Presseinformation angesprochenen Probleme sind nicht statthaft.

In den EV- Dienststellen ist der Politstellvertreter für die Durchführung der Presseinformation bzw. Benennung geeigneter Genossen Offiziere, die für die Durchführung der Presseinformation eingesetzt werden können, verantwortlich.

In Dienststellen, in denen keine Politstellvertreter bzw. wenig Genossen Offiziere vorhanden sind, ist in gegenseitiger Absprache mit den Politinstruktoren des Strafvollzuges, der Politabteilung der BdVP die Durchführung der Presseinformation zu gewährleisten.

An den Presseinformationen nehmen alle Strafgefangenen ausser derjenigen, die sich in Arrest, Einzelhaft bzw. Absonderung befinden, teil.

In den Untersuchungshaftanstalten und Haftkrankenhäuser dürfen keine Presseinformationen durchgeführt werden.

In den Jugendhäusern und auf den in den Strafvollzugsanstalten bestehenden Jugendstationen ist die Presseinformation wöchentlich (ca. 30 Minuten) im Rahmen der Gruppe jugendlicher Strafgefangener durch den jeweiligen Gruppenleiter durchzuführen.

Die Anleitung der Presseinformationen für die Gruppenleiter muss durch den Politstellvertreter erfolgen.

In den Jugendhäusern ist neben dem " Neuen Deutschland " die " Junge Welt " als Grundlage für die Thematik der Presseinformationen zu benutzen. Den Erziehern ist dafür eine entsprechende Anzahl von Exemplaren der " Jungen Welt " zur Verfügung zu stellen.

2. Bezug von Tageszeitungen und Zeitschriften:

Von den Straf- und U- Gefangenen darf nur eine Zeitung eines Zentralorgans der Blockparteien abonniert werden.

Der Bezug einer Fachzeitschrift kann für Strafgefangene gestattet werden, wenn sich diese Strafgefangenen in der Produktion befinden. Diese Fachzeitschrift muss sich jedoch auf den in der Dienststelle vorhandenen Arbeitszweig beziehen, in dem der Strafgefangene tätig ist.

Der Bezug aller anderen Zeitungen, Zeitschriften und Illustrierten ist nicht gestattet.

Für Strafgefangene die sich in Arrest, Einzelhaft bzw. in Absonderung befinden, ist das Lesen sämtlicher Zeitungen und Zeitschriften verboten.

Der Leiter bzw. Politstellvertreter ist für die Zensur der Zeitungen bzw. Fachzeitschriften verantwortlich.

3. Arbeit in der Gefangenenbücherei - Bücherausgabe:

Die Arbeit in der Gefangenenbücherei erfolgt nach der Büchereiordnung vom 5. Februar 1958 und der Instruktion Nr. 1/58 der Verwaltung Strafvollzug.

Der Büchertausch in den Strafvollzugsanstalten, Haftarbeitslagern, Jugendhäusern, Haftkrankenhäusern und Untersuchungsanstalten wird alle 14 Tage durchgeführt.

In Jugendhaus Dessau, Haftarbeitslager StalinStadt und Haftarbeitslager Schackendorf erfolgt der Büchertausch aller 3 und in Haftarbeitslager Böcknitz aller 4 Wochen.

Für Strafgefangene, die sich in Einzelhaft befinden, erfolgt der Büchertausch alle 6 Wochen.

Strafgefangene, die sich in Arrest bzw. Absonderung befinden, erhalten keine Bücher.

Der Leiter der Dienststelle ist berechtigt, für Strafgefangene die sich in Einzelhaft befinden, wenn notwendig, zeitweilige Buchsperre anzusordnen.

Die Literatur, die in den Jugendhäusern für den Schulunterricht benötigt wird, fällt nicht unter diesen Bestimmungen der Büchereiordnung bzw. des Büchertausches.

In der Zellenordnung bzw. Lagerordnung sind folgende Punkte aufzunehmen:

- a) Sämtliche Bücher sind schonend zu behandeln.
- b) Bei unwilliger Beschädigung der Bücher werden die dafür verantwortlichen Strafgefangenen regresspflichtig gemacht.
- c) Der Austausch der Bücher unter Straf- und U-Gefangenen ist nicht gestattet.

Wird bei Kontrollen festgestellt, dass Strafgefangene bzw. U-Gefangene gegen diese Punkte verstossen, so sind Vergünstigungen, wie z.B. HO-Einkauf, Raucherlaubnis und Ähnliches als Erziehungsmittel für eine vom Leiter bestimmte Frist auszusetzen.

In den Haftarbeitslagern sind in Tages- bzw. Wochenablaufplänen Lesestunden für die Strafgefangenen aufzunehmen.

In den Jugendhäusern - ausser Jugendhaus Dessau - können monatlich einmal Leseabende über bestimmte erzieherisch wertvolle Bücher durch die Gruppenerzieher durchgeführt werden.

In diesen Leseabenden sollen durch den Gruppenerzieher Auszüge aus einem erzieherisch wertvollen Buch vorgelesen bzw. erläutert werden.

In den Strafgefangenenbüchereien sind Fachbücher für die in den Dienststellen vorhandenen Produktionszweigen anzuschaffen. Die Ausgabe erfolgt auf der Grundlage der Büchereiordnung.

4. Rundfunksendungen und Vorträge:

a) Rundfunksendungen

In den StVA, HAL und Jugendhäusern in denen Rundfunkanlagen vorhanden sind, dürfen die "Kommentare der Woche", die jeweils an Sonntagen gesendet werden, vor den Strafgefangenen übertragen werden.

In den StVA können an Sonn- und Feiertagen je jeweils von 10 - 12. 00 Uhr Rundfunksendungen übertragen werden. Dabei sind besonders geeignete erzieherisch wertvolle Programme von Leiter bzw. Politstellvertreter auszuwählen.

Im HAL Böcknitz, Schacksdorf und Stalinstadt dürfen keinerlei Rundfunksendungen durchgeführt werden.

In den Jugendhäusern sowie auf den in den StVA bestehenden Jugendstationen können ausserdem geeignete Jugendprogramme die einen erzieherischen Wert für die jugendlichen Strafgefangenen besitzen, wöchentlich einmal gesendet werden.

Schulfunksendungen sind im Rahmen des Schulunterrichtes für die Jugendhäuser und für die in den StVA befindlichen Jugendstationen gestattet.

Sportsendungen sowie Sendungen von Unterhaltungs- und Tanzmusik sind nicht statthaft.

Der Bau von weiteren bzw. neuen Rundfunkanlagen für Strafgefangene ist nicht erlaubt.

b) Vorträge zur fachlichen Qualifikation der Strafgefangenen:

Für die ständige fachliche Qualifizierung der Strafgefangenen sind die Genossen der Politabteilung sowie die Genossen

der Abteilung Produktion verantwortlich.

In den StVA, HAl und Jugendhäusern müssen durch die Leitbetriebe ~~entsprechend den bestehenden Arbeitsverträgen~~ Vorträge über Probleme der Steigerung der Arbeitsproduktivität - Senkung der Selbstkosten und Ausschussquoten - Anwendung von Neuerermethoden und der modernen Technik - Vorträge über Unfallschutz und Ähnliche für die in der Produktion beschäftigten Strafgefangenen durchgeführt werden. Für die Durchführung solcher Vorträge ist mit dem entsprechenden Leitbetrieb Verbindung aufzunehmen, damit ein geeigneter Genosse des Betriebes für die Durchführung dieser Vorträge beauftragt wird.

Die Durchführung aller anderen Arten von Vorträgen vor Strafgefangenen sind, soweit keine Anweisung von der VSV erfolgt, verboten.

Für die Jugendhäuser und für die in den StVA bestehenden Jugendstationen können populärwissenschaftliche Vorträge w.z.B. "Weltall - Erde - Mensch" oder Vorträge wie z. B. "Die Perspektiven der Jugend im Sozialismus" und Ähnliche monatlich einmal durchgeführt werden.

Dabei ist besonders darauf zu achten, dass diese Vorträge nur von verantwortlichen Mitarbeitern des Strafvollzuges gehalten werden.

5. Filme :

Von der Verwaltung Strafvollzug wird ein Filmprogramm für Spiel - Dokumentar - und Populärwissenschaftliche Filme festgelegt.

Es dürfen keine anderen als die im Filmprogramm festgelegten Filme vor den Strafgefangenen gespielt werden.

Das Filmprogramm wird halbjährlich von der Politabteilung Strafvollzug ergänzt.

Lehrfilme zur Steigerung der Arbeitsproduktivität, Anwendung von Neuerermethoden und der modernen Technik und Ähnliche können im Rahmen der fachlichen und beruflichen Ausbildung der Strafgefangenen vor diesen soweit sie produktiv tätig sind, gespielt werden.

Für die jugendlichen Strafgefangenen in den Jugendhäusern können Filme, die für den Schulunterricht benötigt werden, von der Abteilung Volksbildung (Kreisbildungstellen) bezogen und gespielt werden.

In den StVA, HAL und Jugendhäusern (ausser JH Dessau) darf alle 3 Wochen jeweils im Wechsel

- a) einmal ein Filmprogramm (Augenzeuge , Spielfilm und Beifilm)
- b) zum anderen ein Dokumentar - bzw. Populärwissenschaftlicher Film mit Augenzeuge als Filmprogramm gespielt werden, so das dann alle 6 Wochen ein Spielfilm zur Aufführung gelangt.

In Jugendhaus Dessau, HAL StalinStadt und Schacksdorf darf aller 6 Wochen und in HAL Röcknitzaller 8 Wochen jeweils im Wechsel wie unter a um b ein Filmprogramm gezeigt werden.

Strafgefangene, die sich im Arrest, Einzelhaft bzw. Absonderung befinden, dürfen an keiner Filmveranstaltung teilnehmen.

6. Chöre und Musikgruppen

In den StVA, HAL und JH ausser dem HAL Röcknitz, StalinStadt, Schacksdorf und dem JH, Dessau - dürfen Chöre in Stärke bis 20 Strafgefangene sowie Musikgruppen in Stärke bis 8 Strafgefangenen gebildet werden.

In den Chören und Musikgruppen dürfen nur erstmalig bestrafte Strafgefangene, mit einem Strafrest bis zu einem Jahr, die sich durch gute Disziplin und Arbeitsleistung auszeichnen, mitwirken.

Die Bestätigung dieser Strafgefangenen hat durch den Leiter bzw. Politstellvertreter zu erfolgen.

Es dürfen nur Volks- oder Heimatlieder gespielt und gesungen werden.

Das Singen von Liedern während des Marsches zur bzw. von der Arbeitsstelle ist für die Strafgefangenen nicht gestattet.

Das Singen und Spielen von Kampf- und Arbeiterliedern durch Strafgefangene ist verboten.

In den JH- ausser JH- Dessau - können zu bestimmten Veranstaltungen (Lehrabschluss, Schulfeiern) Exitationen vortragen werden.

Der Leiter bzw. Politstellvertreter hat das Kulturprogramm der Strafgefangenen festzulegen.

Sämtliche Kulturprogramme die von den Strafgefangenen durchgeführt werden sind vor der Durchführung von dem Politinstrukteur Strafvollzug, der Politabteilung der BdVP zu überprüfen und zu bestätigen.

7. Sportarbeit:

In allen Dienststellen des Strafvollzuges ist im Rahmen der Freistunde obligatorisch mit den Straf- und Untersuchungsgefangenen Gymnastik durchzuführen.

Ausser den Strafgefangenen in HAL Röcknitz, Schacksdorf, Stalinstadt und in JH- Dessau kann in den Dienststellen als zusätzlicher Sport Tischtennis und Volleyball gespielt werden.

Die Teilnahme der Strafgefangenen an Tischtennis und Volleyball muss von ihrem Gesamtverhalten abhängig gemacht werden.

8. Sichtagitation:

In den STVA können in den Produktionsräumen Statistiken über die Mangelzuführung - Spruchbänder, die auf die Verbesserung der Produktion sowie auf die Senkung der Unfälle hinweisen, angebracht werden.

Ähnlich ist in den HAL zu verfahren.

Die Bildung von Wandzeitungskomitees sowie die Schaffung von Wandzeitungen durch Strafgefangene bzw. jugendliche Strafgefangene ist nicht gestattet.

9. Interessengemeinschaften:

Interessengemeinschaften dürfen nur in den Jugendhäusern zur Förderung des Schulunterrichtes besonders aus der polytechnischen Ausbildung gebildet werden.

Die Interessengemeinschaften dürfen sich auf Arbeiten wie: Segelflugmodellbau - Intarsienarbeiten - Bastelgruppen wie z. B. Ausschneiden von Modellen von Segelschiffen und Stickerarbeiten beziehen.

Nicht gebildet werden dürfen Interessengemeinschaften für Physik, Chemie und Elektrotechnik.

10. Spiele :

In den StVA, HAL, JM, HKH und UHA werden Spiele folgender Art~~e~~ gestattet:

- a) Schachspiele
- b) Dame und Mühle
- c) Melma

Alle anderen Arten von Spielen sind nicht gestattet.

Grundsätzlich sind Karten und Würfelspiele (ausser für die Jugendhäuser Quartettspiele) nicht gestattet.

Hauptabteilung SV

Berlin, den 24. April 1953
Fr/Scht/4**Betr. Änderung der Regierungsverordnung vom 3.4.1952 über die Beschäftigung von Strafgefangenen.**

Es wird vorgeschlagen, eine Regierungsverordnung über die Beschäftigung von Strafgefangenen mit folgendem Inhalt zu erlassen:

I. Allgemeine Bestimmungen.**§ 1**

- (1) Für die zu Freiheitsentzug Verurteilten, die während des Strafvollzuges in bestimmten Zweigen der Industrie arbeiten, gelten die in den nachfolgenden Bestimmungen aufgeführten Vergünstigungen.
- (2) Die Industriesweige, in denen Strafgefangene auf der Grundlage dieser Verordnung beschäftigt werden können, bestimmt der Staatssekretär für innere Angelegenheiten in Einvernehmen mit den zuständigen Fachministern und Staatssekretären.
- (3) Der Staatssekretär für innere Angelegenheiten entscheidet, welche Gruppen von Strafgefangenen auf der Grundlage dieser Verordnung beschäftigt werden können.

§ 2

- (1) Dem Strafgefangenen wird ein Teil der Strafszeit erlassen, wenn er die Ziffer 2 - 4 gestellten Bedingungen erfüllt.
- (2) Für jeweils zwei Arbeitstage, an denen der Strafgefangene die ihm gemäß § 1 übertragenen Arbeiten mit 100% - 120% der Norm erfüllt hat, gelten drei Tage der Strafszeit als verbüßt.
- (3) Für jeweils einen Arbeitstag, an dem der Strafgefangene die ihm gemäß § 1 übertragenen Arbeiten mit 121% - 140% der Norm erfüllt hat, gelten zwei Tage der Strafszeit als verbüßt.
- (4) Für jeweils einen Arbeitstag, an dem der Strafgefangene die ihm gemäß § 1 übertragenen Arbeiten mit 141% und mehr der Norm erfüllt, gelten drei Tage der Strafszeit als verbüßt.

§ 3

- (1) Bringt der Strafgefangene volkswirtschaftlich bedeutende Verbesserungsvorschläge, Erfindungen oder Rationalisierungsvorschläge ein, so kann ihm ein Drittel der Strafszeit bzw. der Rest der Strafszeit erlassen werden.
- (2) Der Antrag auf Strafzeiterlaß ist vom Leiter der zuständigen Strafvollzugsdienststelle zu stellen, wenn die volkwirt-

schaftliche Bedeutung und Brauchbarkeit der Verbesserungsvorschläge, Erfindungen oder Rationalisierungsvorschläge des Strafgefangenen von der jeweiligen Werkleitung oder zuständigen Institution schriftlich begutachtet und bestätigt wird.

- (3) Über Anträge auf Strafweiterlass gemäß Ziffer 1 und 2 des § 3 entscheidet der zuständige Staatsanwalt.

§ 4

Sobald die Strafe nach §§ 1 und 2 als verbüßt gilt, ist der Strafgefangene vom Leiter der zuständigen Strafvollzugsdienststelle zu entlassen.

Der zuständige Staatsanwalt ist über die bevorstehende Entlassung rechtzeitig zu unterrichten.

II. Arbeitsrechtliche Bestimmungen.

§ 5

Die auf Grund dieser Verordnung beschäftigten Strafgefangenen gelten als Arbeitskräfte des jeweiligen volkseigenen Betriebes und werden nach den jeweils geltenden tariflichen Bestimmungen entlohnt. Die Bestimmungen über Deputate finden keine Anwendung.

- (2) Für die Entrichtung der Lohnsteuer und Sozialversicherungsbeiträge gelten die allgemeinen Bestimmungen.

§ 6

- (1) Der Strafgefangene zahlt aus seinem Arbeitslohn die jeweils festgesetzten Haftkosten und an die Werkleitung zu erstattenden Unkosten (s.B. Unterkunftskosten und Zusatzessen).
- (2) Über den verbleibenden Rest seines Arbeitslohnes kann der Strafgefangene wie folgt verfügen:

15% sind einer Rücklage suszuführen, die als Sparguthaben gilt und bei der Haftentlassung ausbezahlt wird.

35% sind für den unmittelbaren persönlichen Bedarf des Strafgefangenen bestimmt.

50% können für die Unterhaltung der Familienangehörigen oder sonstiger unterhaltsberechtigter Personen verwendet werden.

Sind Unterhaltsberechtigte nicht vorhanden, so ist dieser Teil des Arbeitslohnes der Rücklage suszuführen.

- (3) Der Strafgefangene kann über Geldprämien, die er von der Werkleitung für entsprechende Leistungen erhält, voll verfügen.

§ 7

Die gesetzlichen Bestimmungen zum Schutze der Arbeitskraft, insbesondere die Verordnung vom 25. Oktober 1951 zum Schutze der Arbeitskraft (Ges.-Blatt Ste. 957) und die Arbeitsschutzbestimmungen gelten für die Beschäftigung von Strafgefangenen entsprechend.

§ 8

- (1) Hat sich ein Strafgefangener mindestens ein Jahr einwandfrei geführt, so soll ihm eine Arbeiterruhe gewährt werden. Die Verordnung vom 7. Juni 1951 über Erholungsurlaub (Gesetzblatt Ste. 547), insbesondere die §§ 5 und 13 gelten entsprechend.

Der Strafgefangene darf während der Arbeiterruhe zu keiner Arbeit herangezogen werden.

- (2) Dem Strafgefangenen kann durch den Leiter der Strafvollzugsdienststelle gestattet werden, den Urlaub bei seiner Familie zu verbringen, wenn der Straffrost nicht mehr als vier Monate beträgt.

§ 9

Durchführungsbestimmungen zu dieser Verordnung erläßt das Staatssekretariat für innere Angelegenheiten in Einvernehmen mit den zuständigen Fachministerien oder Staatssekretariaten der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik.

§ 10

- (1) Diese Verordnung tritt mit ihrer Verkündung in Kraft.
- (2) Die Regierungsverordnung vom 3.4.1952 tritt mit diesem Tage außer Kraft.

15.2.51

00021

14. 11. 1951
St. 19/11

V E R T R A G

Über den Arbeitseinsatz von Strafgefangenen
im Bergbau

Z w i s c h e n

der Steinkohlenverwaltung Zwickau,
Vereinigung volkseigener Betriebe
der Kohlenindustrie

vertreten durch ihren Hauptdirektor, 31.9.
Herrn

u n d

dem Ministerium des Innern
der Deutschen Demokratischen Republik,
Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei

vertreten durch den Leiter der
Strafvollzugsanstalt
Herrn

wird folgender Vertrag geschlossen:

§ 1

Die Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei stellt der Steinkohlenverwaltung Zwickau Strafgefangene für den Arbeitseinsatz unter Tage in den Werken:

- Karl Marx
- Martin Hoop
- Karl Liebknecht
- Deutschland

zur Verfügung.

§ 2

- 1.) Die Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei übernimmt keine Gewähr dafür, daß die erforderliche Zahl der von der Steinkohlenverwaltung Zwickau benötigten Strafgefangenen jederzeit gestellt werden kann. Sie übernimmt auch keine Gewähr für die geforderten Arbeitsleistungen der zur Verfügung gestellten Strafgefangenen.
- 2.) Die Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei leistet keinen Ersatz für die von Strafgefangenen an Arbeitsstoffen, Arbeitsgeräten, Erzeugnissen und dergleichen verursachten Schäden. - Verluste durch nachweisbar eigene Schuld hat der Strafgefangene aus seinem Arbeitslohn zu tragen.

§ 3

- 1.) Die Auswahl der Strafgefangenen, die zum Arbeitseinsatz kommen, wird von den Dienststellen der Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei vorgenommen.
- 2.) Die Steinkohlenverwaltung Zwickau kann nichtgeeignete Strafgefangene zurückweisen.

§ 4

- 1.) Die Steinkohlenverwaltung Zwickau stellt der Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei die für die Unterbringung der Gefangenen sowie für deren Versorgung erforderlichen Unterkunfts- und Kulturräume sowie deren Einrichtungen. Sie ist verantwortlich für die Gestaltung der Unterkunfts-, Kultur- und Verwaltungsräume der Volkspolizei im Haftlager Oelanitz sowie für die Erstellung aller Sicherheitsanlagen des Haftlagers.
- 2.) Die Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei zahlt für die Benutzung des Haftlagers an die Steinkohlenverwaltung Zwickau einen noch näher zu bestimmenden monatlichen Mietbetrag. Dieser Betrag erhöht sich nicht bei evtl. Einbau erforderlicher Sicherheitsanlagen.
- 3.) Verantwortlich für die Sicherheit und Ordnung sowie für die Durchführung des Dienstbetriebes innerhalb des Haftlagers sind die Organe der Deutschen Volkspolizei. Die Steinkohlenverwaltung Zwickau besitzt darin keine unmittelbare Anordnungsbefugnis.

§ 5

- 1.) Die Zu- und Rückführung der Strafgefangenen zur Arbeitsstelle erfolgt durch die Bewachungskräfte der Deutschen Volkspolizei. Die Steinkohlenverwaltung Zwickau verpflichtet sich, ihr gehörige Wege und Grundstücke zur Verfügung zu stellen, um die Zu- und Rückführung so sicher und schnell als möglich durchzuführen.
- 2.) Verantwortlich für die Beaufsichtigung während des Arbeitseinsatzes, sowie zur Verhinderung von Entweichungen und Durchzuehereien während des Arbeitseinsatzes, sind die Aufsichtskräfte der jeweiligen Werke. Evtl. entstehende Kosten für die Bereitstellung von Aufsichtskräften sind Angelegenheit der Steinkohlenverwaltung Zwickau.
- 3.) Die Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei ist berechtigt, Kontrollen der Strafgefangenen auch während ihres Arbeitseinsatzes unter Tage selbst durchzuführen.
- 4.) Die Steinkohlenverwaltung Zwickau verpflichtet sich, die Belegschaften der beteiligten Werke über die Gefahren der Gefangenen begünstigung aufzuklären und ihr bekanntgewordene Verstöße der Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei zu melden.
- 5.) Die Steinkohlenverwaltung Zwickau ist berechtigt, den Abzug solcher Strafgefangenen zu verlangen, die wiederholt oder grüßlich gegen die Arbeitsordnung verstoßen oder einen geordneten Arbeitsbetrieb stören.

§ 6

Die Steinkohlenverwaltung Zwickau hat die von den Strafgefangenen bei Ausführung der Arbeit zu benutzenden Werkzeuge und Maschinen mit den bergpolizeilich vorgeschriebenen Schutzvorrichtungen versehen zu lassen und in einwandfreiem Zustand zu erhalten. Sie haftet für alle Schäden, die mit dem Betrieb verbunden sind, sofern ihr dabei ein Verschulden zur Last fällt. Die Arbeitsschutzvorschriften und die besonderen Vorschriften für die Grubensicherung sind auch bei den Strafgefangenen uneingeschränkt einzuhalten.

§ 7

- 1.) Die Bezahlung der Strafgefangenen erfolgt monatlich, spätestens 10 Tage nach Monatschluss, an die Verwaltung der Strafvollzugsanstalt nach den Tarifsätzen für Zeit- bzw. Leistungslohn der Bergarbeiter.
- 2.) Die Strafgefangenen können über einen Teil ihres Arbeitslohnes zur Unterstützung Angehöriger und zur Befriedigung persönlicher Bedürfnisse verfügen. Die Höhe des Betrages ist abhängig von der Arbeitsleistung und Führung des Strafgefangenen und wird durch den Leiter der Strafvollzugsanstalt jeweils bestimmt.

§ 8

Die Strafgefangenen nehmen an den betriebsüblichen materiellen Vergünstigungen ebenso teil, wie die freien Arbeiter. Eine Zuteilung von alkoholhaltigen Getränken und Deputatkohle erfolgt jedoch nicht. Sie haben auch Anspruch auf eine zusätzliche Verpflegung nach Befehl 259. Der hierfür zu entrichtende Unkostenbeitrag ist der Strafvollzugsanstalt monatlich gesondert in Rechnung zu stellen.

§ 9

- 1.) Die Arbeitsschutzbekleidung für die beschäftigten Strafgefangenen stellt das Werk kostenlos. Die darüber hinaus vom Werk gestellte Arbeitskleidung ist vom Strafgefangenen zu bezahlen. Die Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei kann eine noch näher zu bestimmende Zeichnung der Grubenkleidung anordnen.
- 2.) Die Strafgefangenen können die Umkleieräume und Badeeinrichtungen des Werkes mitbenutzen.

§ 10

- 1.) Die von der Hauptverwaltung Deutsche Volkspolizei zur Verfügung gestellten Strafgefangenen sind vor ihrem Einsatz auf Grubentauglichkeit zu untersuchen. Die Feststellung der Grubentauglichkeit und die damit verbundenen Kosten sind Sache der Grubenverwaltung.
- 2.) Die Regelung der Kranken-, Gesundheits- und Sozialfürsorge ist Sache der Steinkohlenverwaltung Zwickau.

§ 11

- 1.) Die Kosten für den Antransport der Gefangenen von der jeweiligen Strafvollzugsanstalt zu der Strafvollzugsanstalt Zwickau oder dem Haftlager Oelanitz trägt die Steinkohlenverwaltung Zwickau, desgleichen die Kosten für die Rückführung der Strafgefangenen bei Kündigung des Vertrages durch die Steinkohlenverwaltung Zwickau.
- 2.) Evtl. notwendige Rücktransporte von Strafgefangenen, die im Verlaufe des Arbeitseinsatzes durch Berufskrankheit oder infolge eines Betriebsunfalls arbeitsunfähig werden, trägt die Steinkohlenverwaltung Zwickau.

§ 12

- 1.) Zweifelsfragen, die sich bei der Durchführung dieses Vertrages ergeben, sind durch Fühlungnahme der Vertragsparteien zu klären.
- 2.) Dieser Vertrag ist beiderseits mit einer Frist von drei Monaten zu jedem Monatschluss schriftlich kündbar.

Steinkohlenverwaltung
Zwickau
Vereinigung volkseigener
Betriebe
der Kohlenindustrie
Ammon
(Ammon)

Strafvollzugsanstalt
Zwickau
Leiter der Strafvollzugsanstalt
(Hörs)
VP.-Oberrat

Zwickau, den 17.2.1951

**Einige Bemerkungen zur militärischen
Disziplin.**

1. Was ist militärische Disziplin?

Das Zusammenleben vieler Menschen in grossen Verbänden bzw. auf engem Raum regelt sich nach bestimmten Formen, nach einer bestimmten Disziplin.

Besonders in militärischen Einheiten ist eine bestimmte Ordnung notwendig, von deren Durchsetzung nicht nur das reibungslose Zusammenleben vieler Menschen, sondern auch der Erfolg der militärischen Ausbildung und des militärischen Einsatzes abhängt.

Diese Ordnung besteht in folgenden Formen:

- a) geschlossenes Auftreten im Verbände;
(Bewegung innerhalb und ausserhalb des Objektes in Reih und Glied usw.)
- b) einheitliche Bekleidung (Uniformierung);
- c) einheitliche Unterkunftordnung
(Stubenordnung, Schrank- und Bettordnung);
- d) zeitlich festgelegter und geplanter Tagesablauf (Wecken, Waschen usw.)
- e) Ausführung aller Verrichtungen auf Kommando
(mündliche, sonstige akustische und Lichtsignale usw.);

u.a.

Derartige Ordnungsformen sind üblich in allen Armeen und sonstigen militärischen und halb-militärischen Organisationen unabhängig von der Staatsordnung und Gesellschaftsordnung. Sie sind einerseits Mittel für die Aufrechterhaltung einer bestimmten Ordnung und andererseits Mittel für die Erziehung zur unbedingten Unterordnung unter diese Ordnung. Zwischen Form und Inhalt bestehen also bestimmte Wechselbeziehungen.

Ist die Form dieser Ordnung im wesentlichen die gleiche unter kapitalistischen wie unter sozialistischen gesellschaftlichen Verhältnissen, so wird ihr Inhalt bestimmt von den jeweiligen gesellschaftlichen Verhältnissen.

Deshalb dient eine solche Ordnung im kapitalistischen Staat dem Kapitalismus und im sozialistischen Staat dem Sozialismus.

Bleibt eine solche Ordnung im Kapitalismus für die Mehrheit der Bevölkerung Zwang, d.h. kann sie im Kapitalismus nur durch Zwang und Drill durchgesetzt und aufrechterhalten werden, weil die Interessen des Staates nicht übereinstimmen mit denen der Mehrheit der Bevölkerung, so ist sie im Sozialismus nur so lange

Zwang, bis dieser Zwang abgelöst wird durch die freiwillige, bewußte Unterordnung. Das ist möglich, weil im Sozialismus die Interessen des Staates übereinstimmen mit denen der Mehrheit der Bevölkerung.

2. Weshalb ist im Strafvollzug eine solche militärische Ordnung (Disziplin) notwendig?

Eine Strafvollzugsanstalt ist keine Militäranstalt, keine Kaserne. In ihr sind keine Soldaten untergebracht, die militärisch auszubilden sind.

Trotzdem hat eine Strafvollzugsanstalt mit einer Militäranstalt oder Kaserne eines gemeinsam: Den ständigen Aufenthalt einer mehr oder minder grossen Anzahl von Menschen auf engem Raum. Diese Menschen, die Strafgefangenen, sind gezwungen, unter besonderen Bedingungen auf engem Raum zusammenzuleben. Ihr Zusammenleben muß selbstverständlich einer strengen Ordnung unterworfen sein, die es ermöglicht, alle notwendigen Verrichtungen geregelt durchzuführen und das Zusammenleben reibungslos zu gestalten.

Die Formen dieser Ordnung können sich von der in Militäranstalten notwendigen Ordnung nicht wesentlich unterscheiden, da sich die Formen des Zusammenlebens auch nicht wesentlich unterscheiden.

Aus diesem Grunde entlehnt der Strafvollzug im notwendigen Masse militärische Ordnungsformen, um in seinen Objekten mit ihrer Hilfe die innere Ordnung zu gewährleisten.

Die Notwendigkeit dieser Ordnung ergibt sich jedoch nicht nur aus dem Zusammenleben einer mehr oder minder grossen Anzahl von Strafgefangenen auf engem Raum, sondern auch aus den besonderen Bedingungen des Strafvollzuges überhaupt.

Die Offiziere und Wachtmeister des Strafvollzuges müssen die Möglichkeit haben, jede Bewegung des einzelnen Strafgefangenen und jeder kleineren und grösseren Gruppe von Strafgefangenen zu kontrollieren, um die Sicherheit ihrer eigenen Person und des Strafvollzuges garantieren zu können.

Aus diesem Grunde ist es notwendig, daß

- a) alle Verrichtungen der Strafgefangenen - so weit es möglich und zweckmässig ist - durch eine einheitliche Kommandosprache angeordnet werden;
- b) die Strafgefangenen eine einheitliche Kleidung tragen;
- c) die Strafgefangenen sich ausserhalb der Verwahrräume in geschlossenen Formationen bewegen;
- d) der einzelne Strafgefangene bzw. der Verantwortliche einer Gruppe von Strafgefangenen den Offizieren und Wachtmeistern des Strafvollzuges Meldung über die gegenwärtige Verrichtung erstattet, so oft das notwendig ist.
- e) in den Verwahrräumen eine einheitliche Ordnung herrscht (Zellenordnung).

5. Welche Rolle spielt die militärische Disziplin
im Erziehungsprozeß der Strafgefangenen?

00096

Die militärische Disziplin ist auch für den Strafvollzug sowohl Mittel für die Aufrechterhaltung der inneren Ordnung in den Objekten als auch Mittel für die Erziehung der Strafgefangenen zur unbedingt~~n~~ Unterordnung unter die vom Strafvollzug (vom Staat) bestimmte Ordnung.

Auch hier bestehen zwischen Form und Inhalt bestimmte Wechselbeziehungen.

Natürlich ist die militärische Disziplin für den Strafgefangenen so lange Zwang, bis ihm die Notwendigkeit der strengen Ordnung bewußt wird und der Zwang durch freiwillige oder bewußte Unterordnung abgelöst wird.

Die militärische Disziplin ist ein Mittel, um den Widerstand des Strafgefangenen gegen die Arbeiter- und Bauernmacht und ihre Vertreter, die Offiziere und Wachtmeister des Strafvollzuges, zu brechen.

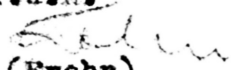
Die Erziehung zur militärischen Disziplin ist deshalb ein Teil des Erziehungsprozesses, der an den Strafgefangenen vollzogen werden muß.

Dieser Erziehungsprozess vollzieht sich nicht spontan, sondern er muß von den Offizieren und Wachtmeistern des Strafvollzuges bewußt und entschlossen durchgeführt werden.

Was die Durchsetzung der militärischen Disziplin betrifft, so ist sie die erste Voraussetzung für die Durchführung aller weiteren Erziehungsmaßnahmen gegenüber den Strafgefangenen (Berufsausbildung, Arbeitseinsatz, kulturelle Betreuung usw.).

Darin besteht die Bedeutung der militärischen Disziplin und ihrer entschlossenen Durchsetzung für den Strafvollzug.

f.d.R.

(Frohn)

VP-Kommandeur

Verteiler:

1. Leiter der Verw.
2. Stellv. A
3. Stellv. PS
4. Stellv. Prod.
5. Parteisekretär
6. Kdr. Frohn

Die Übernahme der Strafanstalten durch das Ministerium des Innern ist bei vielen Angestellten der Haftanstalten auf Unverständnis gestoßen, das noch durch Lügen und Verleumdungen des Gegners genährt wurde.

Die Übernahme hängt engstens zusammen mit den Wandlungen, die der Strafvollzug in unserem Staate erfährt. Der Strafvollzug, der eine bedeutsame Massnahme der Staatsgewalt ist, kann nicht ausserhalb der staatlichen Zielsetzung stehen. Die Zielsetzung unseres Staates ist der wirtschaftliche Aufbau, die Festigung und Entfaltung der demokratischen Ordnung, die Erhöhung der staatlichen und Arbeitsdisziplin, die Festigung der demokratischen Gesetzlichkeit und der allseitige Schutz der demokratischen Ordnung vor ihren Feinden, den Spionen, Agenten und Saboteuren.

Während in Westdeutschland der amerikanische Imperialismus zu den brutalsten Herrschaftsmethoden übergeht, um das deutsche Volk zu unterdrücken, seine Produktivkräfte zu zerstören, es seiner letzten demokratischen Rechte beraubt und so das diktatorische Willkürregime der imperialistischen Mächte einzieht, wollen wir in friedlicher Aufbauarbeit unsere nationalen Kräfte, die grossen schöpferischen Kräfte, die in unserem Volke ruhen, weiter entwickeln. Unser Staat hat gleichzeitig die Funktion, die Massen zu am wirtschaftlichen Aufbau und staatlichen Leben bewusst mitwirkenden Bürgern zu erziehen.

Der Kampf um die nationale Befreiung, die Herstellung eines friedlichen demokratischen Staates und der Abschluss eines Friedensvertrages erfordert, dass wir sorgsam mit jedem Pfennig, jeder Minute, jedem Gramme umgehen müssen. Wir müssen vor allem sorgsam mit der menschlichen Arbeitskraft umgehen.

Die Entwicklung der Produktivität der Arbeit, das ist die allerwichtigste Aufgabe, vor der wir stehen. Daher ist die Pflege und Entwicklung der Fähigkeiten unserer Menschen, den Arbeitsprozess zu beherrschen, eine unabdingbare gesellschaftliche Notwendigkeit. Das geschieht in erster Linie durch Erziehung zu bewusster Arbeit. Nur so kann der Mensch alle seine Fähigkeiten entfalten und sich zur Persönlichkeit entwickeln. Unser Staat, der die führende Kraft in der Verwirklichung des Fünfjahrplanes und unseres wirtschaftlichen und kulturellen Aufbaus ist, ermöglicht jedem Bürger die aktive Mitarbeit an der Erfüllung unserer grossen staatlichen Aufgaben. Je mehr der einzelne als bewusster, als politischer Mensch an dieser Erfüllung mitwirkt, desto mehr festigt und entfaltet er auch seine Persönlichkeit. Es gibt bei uns keinen Widerspruch zwischen den Interessen des Staates auf der einen und den Interessen des Volkes und jedes Einzelnen auf der anderen Seite.

Diese neuen gesellschaftlichen Verhältnisse berühren entscheidend die Aufgabenstellung des Strafvollzuges, wengleich diese Erneuerung der Aufgabenstellung im Strafvollzug heute noch nicht allen bewusst ist. Wir wenden uns mit Abscheu von dem Strafvollzug des faschistischen Staates. Aber wir müssen ebensogut die Inhumanität, die Sinnlosigkeit und damit letztlich auch das Barbarische des Strafvollzuges der bürgerlichen Staaten verstehen.

Die sogenannte "Humanisierung" des Strafvollzuges, die insbesondere seit dem Anfang unseres Jahrhunderts propagiert, in Deutschland in der Zeit der Weimarer Republik dann auch zu praktizieren versucht wurde, ist nur die Kehrseite des inhumanen, sinnlosen Charakters des Strafvollzuges der bürgerlichen Staaten, sie sollte als Feigenblatt dienen, um das wahre Wesen und die wahren Erscheinungsformen dieses Strafvollzuges zu verdecken.

Der bürgerliche Strafvollzug war inhuman, weil er den Gefangenen von der Gesellschaft isolierte und ihm sein einziges Besserungsmittel, die produktive Arbeit, vorenthielt. Er erhielt im Strafvollzug nicht die Erziehung zu einem lebensfähigen, d.h. für die produktive Arbeit vollwertigen Menschen.

Ein solcher Strafvollzug ist unrationell. Er bringt dem Staat keinen Nutzen und unserer Wirtschaft keinen Zuwachs. Er kostet dem Staat Millionen. Die Partei war sich dieser Lage unseres Strafvollzugs bewusst. Wir könnten an die Lösung der Probleme nur nach dem Maß unserer Kräfte gehen.

Welches sind die Grundgedanken, von denen sich der Marxist-Leninist in der Frage des Strafvollzugs leiten lassen muss? Sie sind in dem Hinweis von Karl Marx in der "Kritik des Urteils" enthalten. Man darf, so schreibt Karl Marx, den Verbrechern "namentlich nicht ihr einziges Besserungsmittel, produktive Arbeit, abschneiden".

Es ist ein gewaltiger, ein grundlegender Unterschied zwischen produktiver Arbeit, die den Gefangenen in den Produktionsprozess einschaltet und in ihm alle Fähigkeiten und ein bewusstes Verhältnis zur Arbeit und damit zu unserem Staat und unserem Aufbau entwickelt und ihn zu einem gesellschaftlich fortschrittlichen Menschen erzieht auf der einen und der sinnlosen, als Bestandteil der Strafe zur Erhöhung der Qual aufoktroierten Gefängnisarbeit auf der anderen Seite. Die sinnlose Gefängnisarbeit isoliert den Gefangenen nur noch weiter von der Gesellschaft, vernichtet und zermürbt ihn.

Ein solcher Strafvollzug, der auf der Erziehung, auf einem bewussten, disziplinierten Verhältnis zur Arbeit aufbaut und dadurch den Gefangenen zu einem wertvollen und produktiven Mitglied der Gesellschaft erzieht, ist heute keine Utopie mehr. Auf diesen Grundsätzen baut der Strafvollzug in der Sowjetunion auf. Der Vollzug der Freiheitsstrafen wird durch produktive Arbeit sinnvoll ausgestaltet und es wird den Gefangenen unter weitgehender Selbstverwaltung die Möglichkeit gegeben zu ihrer kulturellen, technischen, wissenschaftlichen usw. Auszubildung. Ein wahrhaft humaner Strafvollzug ist nur derjenige, der auf diese Weise den Strafgefangenen den Weg zu einem wertvollen Staatsbürger eröffnet. Während der Strafvollzug der bürgerlichen Staaten die Menschen physisch und geistig vernichtet, wird in der Sowjetunion durch humanen, produktiven Arbeit der Mensch

Seine geistigen und physischen Kräfte entwickeln sich. Er wird zu einem wertvollen Mitglied, der die Gesellschaft durch seine produktive Arbeit bereichert.

Die Herausarbeitung eines solchen Systems des Strafvollzuges bedarf einer grossen ideologischen und organisatorischen Arbeit, es ist keine bloss technische Arbeit.

Es sind nach 1945 bei uns in der Deutschen Demokratischen Republik Schritte in dieser Richtung unternommen worden. So wurden nach 1945 schon Gruppen von Gefangenen zur produktiven Arbeit eingesetzt, die in ihrer arbeitsfreien Zeit nicht in die engen Gefängnismauern zurückgeführt wurden, sondern sie in eigens dafür hergerichteten Lagern verbrachten. Diese Lager trugen schon nicht mehr den Stil der alten Zuchthäuser.

Es wurden ferner Arbeitseinsätze ohne Freiheitsentzug durchgeführt. Man hat in solchen Fällen den Erlass der Freiheitsstrafe von der pflichtgemässen Ableistung der produktiven Arbeit abhängig gemacht.

Der Gedanke der produktiven Arbeit ist aus unserem Strafvollzug heute nicht mehr wegzudenken. Der grosse erzieherische Wert dieser Massnahme ist aber leider breiten Schichten der Bevölkerung, ja selbst unseren Justizfunktionären noch nicht hinreichend klar geworden.

Dies ist die allgemeine Richtung, in der unser Strafvollzug weiter ausgestaltet werden muss und in der wir ihn jetzt auch Schritt auf Schritt nach dem Mass unserer Kräfte und Möglichkeiten ausgestalten werden.

Die entscheidende organisatorische Bedingung für die Neugestaltung des Strafvollzuges wurde die Verordnung vom 16.11.50 über die "Übertragung der Geschäfte des Strafvollzuges auf das Ministerium des Innern der Deutschen Demokratischen Republik", denn der Umbau des Strafvollzuges auf der Grundlage dieses Arbeitseinsatzes der Gefangenen und der Arbeiterziehung stellt

solche umfassende organisatorische Anforderungen, die weit über die Möglichkeiten der Justizverwaltungen hinausgehen. Aus diesem Grunde wurde der Strafvollzug dem Ministerium des Innern übertragen.

Ein weiterer entscheidender Schritt in dieser Richtung ist die Verordnung über die Beschäftigung der Strafgefangenen vom 3.4.1952, die in weitestem Umfange die Möglichkeit des Einsatzes der Strafgefangenen in der Produktion eröffnet.

Diese Reformen machen auch die Einheitlichkeit des organisatorischen Aufbaus aller Haft- und Strafanstalten erforderlich.

Der augenblickliche Zustand, dass die Haftanstalten des Justizministeriums und die Strafanstalten des Innenministeriums unterstehen, ist untragbar.

Damit dürfte Klarheit über das Wesen dieser Massnahmen geschaffen sein und damit werden wir in der Lage sein, den vielfach sinnlosen Gerüchten, die von den Feinden unserer Ordnung in die Welt gesetzt werden, entgegenzutreten.

Unser Programm des Strafvollzuges ist einfach, klar, menschlich, turmhoch überlegen all den pseudohumanen Reformbestrebungen, die die bürgerlichen Staaten versucht haben durchzuführen.

Wir brauchen zur Durchführung dieses Strafvollzuges das Können und die Erfahrungen der Strafvollzugsangestellten und wir begrüßen freudig jeden, der diese Aufbauarbeit im Strafvollzug mit uns durchführt. Es gilt, das ideologische Niveau der Angestellten der Haft- und Strafanstalten zu heben, wie überall in unserem Staatsapparat die neuen Aufgaben die Hebung des ideologischen Niveaus erfordern. Der vielfach noch vorhandene Geist der Menschenverachtung muss aus unseren Strafanstalten verschwinden. Wir werden mit aller Strenge des Gesetzes gegen die Feinde unserer demokratischen Ordnung, die Schädlinge am Wohlstand unserer Bürger vorgehen. Die Tätigkeit der anglo-amerikanischen Imperialisten und ihrer deutschen Helfershelfer machen diese Strenge notwendig. Im Strafvollzug muss der Geist strenger Disziplin herrschen.

Der Gefangene muss das Bewusstsein erlangen, dass diese Disziplin des Strafvollzuges ~~NUR dem Zwecke dient: seiner~~ Erziehung zur Arbeitsdisziplin. Der Strafvollzugsangestellte muss die Fähigkeit haben, in dem Gefangenen diese Disziplin zu erwecken und zu fördern.

Příloha č. 5: Obrázky

Věznice Bautzen v roce 1904
Zdroj: Wikipedie

Věznice Brandenburg an der Havel – hlavní budova v roce 1931
Zdroj: Wikipedie

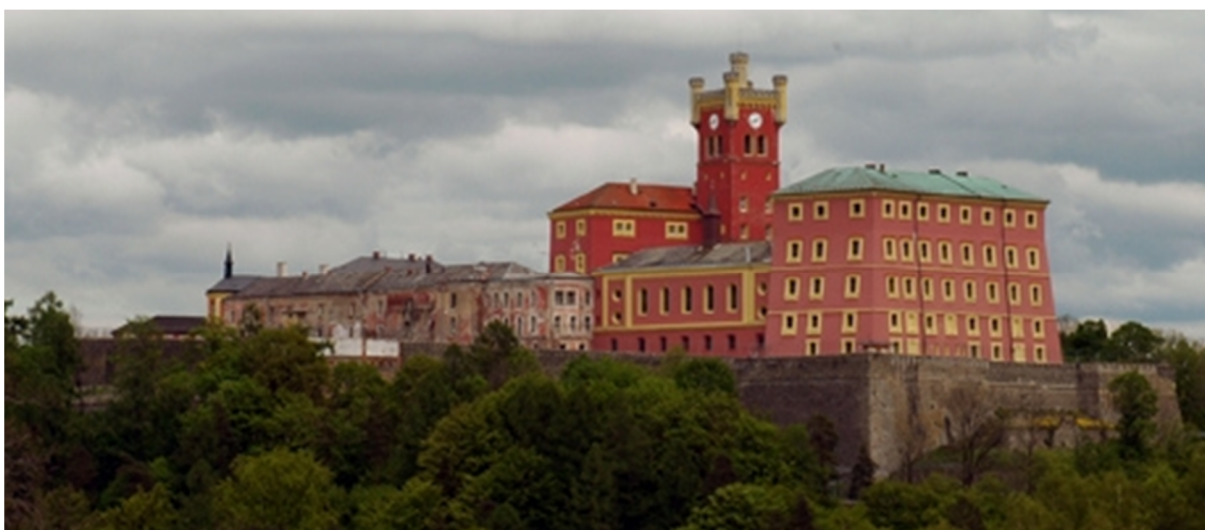
Ženská věznice Hohenecrk
Zdroj: Wikipedie

Věznice Pankrác
Zdroj: Webové stránky Vězeňské služby České republiky

Věznice Plzeň-Bory
Zdroj: Webové stránky Mediafax.cz

Věznice Mírov
Zdroj: Webové stránky Vězeňské služby České republiky

Bundesarchiv, Bild 183-1983-0428-313
Foto: Donath, Otto 13. September 1949

Pracující vězni v pracovním táboru Rüdersdorf kolem roku 1949

Zdroj: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/53998/arbeitslager>

Vězni brousící sklo ve věznici ve Valdicích (50. nebo 60. léta 20. století)

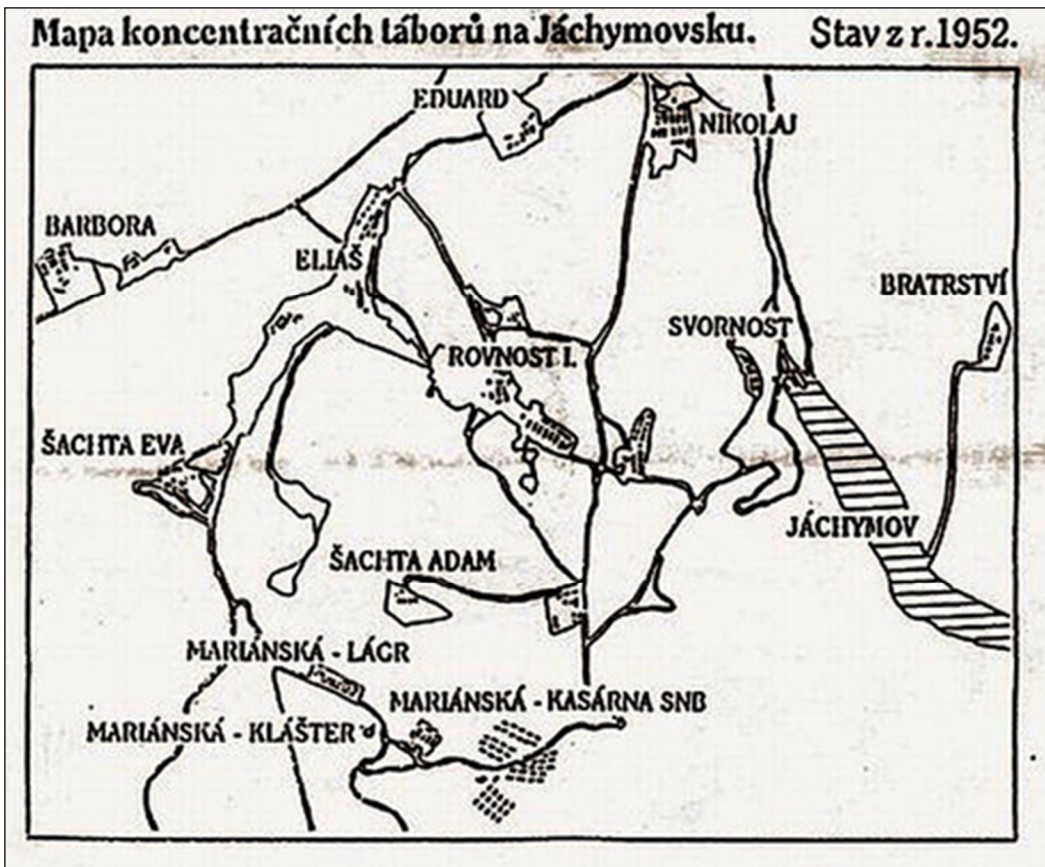
Zdroj: Historická penologie

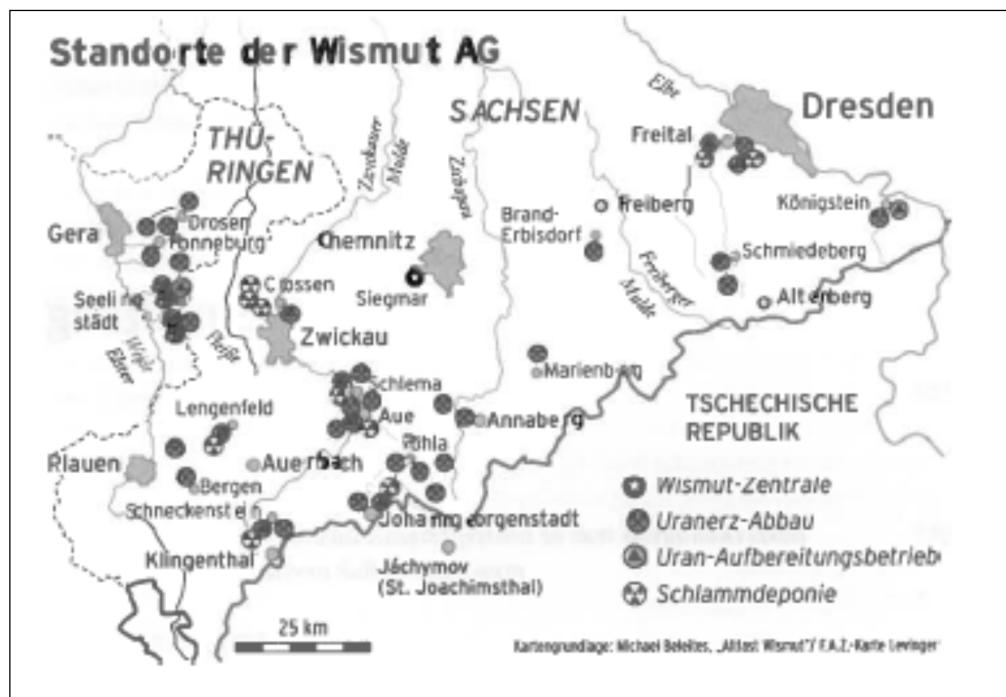
Příslušníci SVS při odhalování pamětní desky v plzeňské věznici 19. května 1946
Zdroj: Historická penologie

Neznámá fotografie z vězení státní bezpečnosti
Zdroj: <http://www.welt.de/kultur/history/article12921188/Als-die-Stasi-eine-CIA-Verschwoerung-vermutete.html>

Mapa trestaneckých pracovních táborů na Jáchymovsku
Zdroj: Archiv Tomáše Boušky

Mapa důležitých míst podniku Wismut AG v Sasku a Durynsku
Zdroj: BOCH, Rudolf – KARLSCH, Rainer. *Uranbergbau im Kalten Krieg. Die Wismut im sowietischen Atomkomplex*. Band 1: Studien. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011.

Památník Vojna u Příbrami, vchod do tábora
Zdroj: Hornické muzeum Příbram – Památník Vojna u Příbrami

Památník Vojna u Příbrami – ubikace
Zdroj: Hornické muzeum Příbram – Památník Vojna u Příbrami

Památník Vojna u Příbrami – korekce

Zdroj: Hornické muzeum Příbram – Památník Vojna u Příbrami

Památník Vojna u Příbrami – vchod do bunkru

Zdroj: Hornické muzeum Příbram – Památník Vojna u Příbrami

Literatura

Archivní prameny:

Národní archiv

Fond Správa Sboru nápravné výchovy

Fond Branné a bezpečnostní oddělení ÚV KSČ

Fond ÚV KSČ

Fond Ministerstvo vnitra – tajné

Fond Ministerstvo vnitra – Noskův archiv

Fond ministerstva spravedlnosti

Fond Klosův archiv

KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – právní komise 1945–1955

Archiv bezpečnostních složek Ministerstva vnitra (Archiv der Sicherheitskräfte des Innenministerium)

Fond organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra – tajné rozkazy

MNB a MV 1951 – 1956 – A6/3

Bundesarchiv Berlin

Fond des Ministerium der Justiz

Fond des Ministeriums des Innern – Verwaltung Strafvollzug

Fond des Generalstaatsanwalt der DDR

Fond des Hauptabteilung Strafvollzug

Fond des Obersten Gericht DDR

Archiv der BStU – Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes v Zentralstelle Berlin

Fond des Ministeriums für Staatssicherheit

Použitá literatura:

- ADLER, Hans Günther. *Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství*. 1.–3. díl. Brno: Barrister & Principal, 2006–2007.
- AMAR, Tarik Cyril. Sovietisation as Civilizing Mission in the West. In APOR, Balázs – APOR, Péter – REES, E. A. *The Sovietisation of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Washington: New Academia Publishing, 2008, 29–45.
- AMOS, Heike. *Justizverwaltung in der SBZ/DDR. Arbeiten zur Geschichte des Rechts in der DDR*. Köln: Böhlau, 1996.
- ANDERSEN, S. M. – CHEN, S. – CARTER C. Fundamental Human Needs: Making Social Cognition Relevant. In *Psychological Inquiry*, 2000, no. 11, 269–318.
- ANDERSON, C. A. – BUSHMAN, B. J. Human Aggression. In *Annual Review of Psychology*, 2002, no. 53, 27–51.
- ANNEGRET, Stephan. „Die Vergangenheit läßt uns nicht los...“: Haftbedingungen politischer Gefangener in der SBZ/DDR und deren gesundheitliche Folgen; erweiterte Berichte der gleichnamigen Fachtagung am 25.4.1997 in Hamburg für Ärzte, Psychologen, Gutachter, Juristen der Sozialgerichtsbarkeit und Mitarbeiter der Landesversorgungsämter. Magdeburg: Gedenkstätte für die Opfer Politischer Gewalt Moritzplatz, 1997.
- ANSORG, Leonore. *Politische Häftlinge in Strafvollzug der DDR. Strafvollzugsanstalt Brandenburg*. Berlin: Metropol, 2005.
- ANSORG, Leonore. Strafvollzug an politischen Gefangenen in der DDR. Die Strafvollzugsanstalt Brandenburg-Görden. In *Deutschland Archiv*, 2002, Nr. 5, 769–781.
- APPLEBAUM, Anne. *Gulag. Dějiny*. Praha/Plzeň: Beta – Dobrovský, Ševčík, 2003.
- ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.). *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archivů*. Díl I.–II., Středokluky: Zdeněk Susa, 2010–2011.
- ARDELT, M. Wisdom and Life Satisfaction in Old Age. In *Journal of Gerontology*, 1997, no. 52B, 15–27.
- ARMANSKI, Gerhard. Der Gulag – Zwangsjacke des Fortschritts. In STREIBEL, Robert – SCHAFRANEK, Hans (eds.). *Strategie des Überlebens: Häftlingengesellschaft in KZ und Gulag*. Wien: Picus Verlag, 1996, 16–44.
- BABKA, Lukáš – VEBER, Václav. *Za svobodu a demokracii III: Třetí (protikomunistický odboj*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2002.
- BABKA, Lukáš. Solovecký koncentrační tábor – unikát sovětského Gulagu. In *Historický Obzor*, 2002, č. I–II, 24–32.
- BACON, Edwin. *Gulag at War. Stalin's Forced Labour System in the Light of Archives*. London: Macmillan Press, 1994.
- BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. In *České vězeňství*, 1999, č. 2–3, 10–128.
- BAKER, A. M. The Psychological Impact of the Intifada on Palestinian Children in the Occupied West Bank and Gaza: An Exploratory Study. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1990, no. 60, 496–505.
- BALÍK, Stanislav et al. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2006.

- BALÍK, Stanislav. Čeští katoličtí intelektuálové a nedemokratické režimy. In KUBÍČEK, Tomáš, WIENDL, Jan (ed.). *Víra a výraz: sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“: východiska a perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005, 174–188.
- BARENBERG, Alan. *Prisoners without Borders: Zazonniki and the Transformation of Vorkuta after Stalin*. Dostupné z: http://library.ttu.edu/about/facility/face/entries/Barenburg_Prisoners.pdf, poslední nahlédnutí 30. 12. 2012.
- BARNES, Steven A. *Death and Redemption. The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2011.
- BÁRTA, Alois. *Z hlubin soužení na výslunní naděje*. Praha: Orion, 1999.
- BÁRTÍK, František. *Uranové tábory v Československu se zaměřením na tábor Vojna. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Pedagogická fakulta, katedra historie, 2003. Diplomová práce.*
- BARTOŠ, Jan. *Zadrátované slunce: příběh mukla A023254*. Olomouc: Votobia, 1998.
- BARTOŠEK, Karel. *Český vězeň: svědectví politických vězeňkyň a vězňů z let padesátých, šedesátých a sedmdesátých*. Praha: Paseka, 2001.
- BARTOŠEK, Karel. *Zpráva o putování v komunistických archívech: Praha–Paříž (1948–1968)*. Praha: Paseka, 2000.
- BARTUSEL, Rolf. *Der Generalstaatsanwalt braucht durchaus kein Jurist zu sein. Die Transformation des Rechtswesens in Mecklenburg-Vorpommern, 1945–1952*. Münster: Rhema, 2008.
- BASOGLU, M. – MINEKA, S. – PAKER, M. – AKER, T. – LIVANOU, M. – GOEK, S. Psychological Preparedness for Trauma As a Protective Factor in Survivors of Torture. *Psychological Medicine*, 1997, no. 27, 1421–1433.
- BÄSTLEIN, Klaus – ROSSKOPF, Annette – WERKETIN, Falco. *Beiträge zur juristischen Zeitgeschichte der DDR*. Berlin: BStU, 2000.
- BAŠTA, Jiří. „Boj proti reakci“ v NPT Nikolaj. In *Securitas Imperii 12. Sborník k problematice 50. let*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2005.
- BAŠTA, Jiří. Lidové milice – nelegální armáda KSČ. In *Paměť a dějiny: Revue pro studium totalitních režimů*, 2008, roč. 2, č. 2, 99–108.
- BAUER, M. – PRIEBE, S. – HÄRING, B. – ADAMCZAK, K. Long-Term Mental Sequels of Political Imprisonment in East Germany. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 1993, no. 181, 257–262.
- BECKMANN, Andreas. *Gott in Bautzen: die Gefangenenseelsorge in der DDR*. Berlin: Ch. Links Verlag, 1994.
- BECHLER, Margaret. *Warten auf Antwort. Ein deutsches Schicksal*. München: Kindler-Verlag, 1978.
- BELEITES, Johannes: *Schwerin, Demmlerplatz. Die Untersuchungshaftanstalt des MfS in Schwerin*. Schwerin: Der Landesbeauftragte für Mecklenburg-Vorpommern für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2001.
- BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a vědění, 1999. ISBN 80-85959-46-1.

- BERSCH, Falk – HESSE, Hans. „*Wie ein dumpfer Traum, der die Seele schreck*“ *DDR-Frauenstrafvollzug in Bützow-Dreibergen nach autobiografischen Aufzeichnungen von Meta Kluge*. Essen: Klartext, 2006.
- BIDDISCOMBE, Perry. *Werwolf! The History of the National Socialist Guerilla Movement, 1944–1946*. Toronto: University of Toronto Press, 1998.
- BIELKE, Jörg Bernhard. *Unerwünschte Erinnerungen. Gefängnisliteratur 1945/49 bis 1989*. Dostupné z: http://www.gulag.memorial.de/pdf/bilke_erinnerungen.pdf, poslední nahlédnutí 21. 2. 2012.
- BIEWER, Gisela – KÜSTERS, Hanns Jürgen. *Dokumente zur Deutschlandpolitik: Die Konstituierung der Bundesrepublik Deutschland und Deutschen Demokratischen Republik 7. September bis 31. Dezember 1949. Veröffentlichte Dokumente*. München/Odenburg: Bundesministerium des Innern/Bundesarchiv, 1996.
- BICHESCU, D. – NEUNER, F. – SCHAUER, M. – ELBERT, T. Narrative Exposure therapy for political imprisonment-related chronic posttraumatic stress disorder and depression. In *Behaviour Research and Therapy*, 2007, no. 45, 2212–2220.
- BÍLEK, Jiří. Nástin vývoje vojenského vězeňství v letech 1945–1953. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2001, 127–141.
- BÍLEK, Jiří. *Pétépáci aneb Černí baroni úplně jinak*. Plzeň: Nava, 1996.
- BÍLEK, Jiří. *Pomocné technické prapory: o jedné z forem zneužití armády k politické perzekuci*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2002.
- BILLINGS, A. G. – MOOS, R. H. The Role of Coping Responses and Social Resources in Attenuating the Stress of Life Events. In *Journal of Behavioral Medicine*, 1981, no. 4, 139–157.
- BIRKE, Ernst – NEUMANN, Rudolf J. *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas. Untersuchungen zu ihrem Ablauf in den einzelnen Ländern*. Frankfurt am Main: A. Metzner Verlag, 1959.
- BLAIVE, Muriel. *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001.
- BOHSE, Daniel. *Sowjetische Militärjustiz der SBZ/DDR (1945–1955). Tagungband*. Halle: Institut für Geschichte, 2007.
- BOCH, Rudolf – KARLSCH, Rainer. *Uranbergbau im Kalten Krieg. Die Wismut im sowjetischen Atomkomplex. Band 1: Studien*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011.
- BORCHERT, Jens. *Erziehung im DDR-Strafvollzug. Theoretische und gesetzliche Grundlagen sowie die Durchführung in der Strafvollzugseinrichtung Torgau*. Herbolzheim: Centaurus Verlag, 2002.
- BOURDIEU, Pierre. *Sozialer Sinn: Kritik der theoretischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1993.
- BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998.
- BOWLBY, J. *Attachment and Loss: Separation Anxiety and Anger*. London: Hogarth Press, 1973.
- BOWLBY, J. *Secure Base: Clinical Applications of Attachment Theory*. London: Routledge, 1988.
- BRANDES, Detlef. *Cesta k vyhnání 1938–1945. Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*. Praha: Prostor, 2002.

- BRAUN, Günter – EHNERT, Gunter. Das Speziallager Buchenwald in einem zeitgenössischen Bericht. Ein seltenes Dokument und ein Außergewöhnlicher Fall aus der Internierungspraxis des NKWD. In *Deutschland Archiv*, 1995, Nr. 2, 163–173.
- BRETSCHNEIDER, Falk. *Gefangene Gesellschaft. Eine Geschichte der Einsperrung in Sachsen in 18. und 19. Jahrhundert*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH, 2008.
- BRODSKÝ, Jaroslav. *Řešení Gama*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2007.
- BROWNING, Christopher, R. *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*. Praha: Argo, 2002.
- BUBENÍČKOVÁ-KUTHANOVÁ, Milena. *Vybledlá fotografie*. Praha: Vyšehrad, 1991.
- BUDDRUS, Michael. „...im Allgemeinen ohle besondere Vorkommnisse“ Dokumente zur Situation des Strafvollzugs der DDR nach der Auflösung der sowjetischen Internierungslager 1949–1951. In *Deutschland Archiv*, 1996, Nr. 29, 10–33.
- BUCHHOLZ, Erich – TUNNAT, Hans – MEHNER, Heindrich. *Sozialistischer Strafvollzug. Die Hauptaufgaben des sozialistischen Strafvollzuges im System der Kriminalitätsbekämpfung in der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin: Ministerium des Innern – Publikationsabteilung, 1969.
- BUŇOUC, Hynek. *Spravedlnost a političtí vězňové padesátých let: epizodická oral history o 20 790 slovech*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Fakulta sociálních studií, Katedra sociologie, 2001. Diplomová práce.
- Bürgerkomitee Leipzig. *STASI intern. Macht und Banalität*. Leipzig: Forum, 1991.
- BURSÍK, Tomáš. 12 dopisů pro OSN. In *A2*, 2006, č. 25. Dostupné z: <http://advojka.cz/archiv/2006/25/12-dopisu-pro-osn>, poslední nahlédnutí 20. 10. 2009.
- BURSÍK, Tomáš. Násilí páchané na politických vězňích na Borech v letech 1948–1952. In *Paměť a dějiny*, 2008, č. 4, 113–123.
- BURSÍK, Tomáš. *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali. Trestanecké pracovní tábory při uranových dolech v letech 1949–1961*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2009.
- BURSÍK, Tomáš. Trestanecké pracovní tábory na Hornoslavkovsku. In: *Paměť a dějiny*, 2007, č. 1, s. 162–166.
- BURSÍK, Tomáš. Vězeňství po roce 1948 – předpoklady pro hrdinství či zbabělost. In RANDÁK, Jan – KOURA, Petr (eds.). *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*. Praha: Dokořán, 2008.
- BURSÍK, Tomáš. *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe! Životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2006.
- BUŠKOVÁ, Kristýna. *Understanding the experiences of daughters of ex-political prisoners in Staninist Czechoslovakia in the 1950s using interpretative phenomenological analysis*. Glasgow: University of Glasgow, 2009. Diplomová práce.
- BUŠKOVÁ, Kristýna. Ženy v komunistických lágrech: psychologické dopady politického věznění a způsoby jejich zvládnání. In BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězňi. Životní příběhy*. Praha: Političtí vězňi.cz/Česká asociace orální historie, 2009, 42–62.
- CAJTHAML, Petr. Vedení ministerstva vnitra (ministerstva národní bezpečnosti) 1948–1989. Jmenný přehled s fotografiemi. In *Paměť a dějiny*, 2007, č. 1, 91–97.

- CANTOR, Nathaniel. Prison Reform in Germany. 1933. In *Journal of Criminal Law and Criminology*, May–June 1934, vol. 25, no. 1, 84–90.
- Causa „Spravedlnost“. In *Historická penologie*, 2005, č. 2, 8–18.
- COHEN, Staneley – TAYLOR, Laurie. *Psychological Survival. The Experience of Long-Term Imprisonment*. Suffolk: The Chaucer Press, 1972.
- CONNELLY, John. *Zotročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v letech 1945–1956*. Praha: Karolinum, 2008.
- CORBAT, Hans. „Unsere Entwicklung steht er feindselig gegenüber.“ *Erlebnisse in kommunistischen Lagern und Gefängnissen in Berlin, Torgau und Bautzen 1946–1956*. Dresden: Stiftung Sächsische Gedankstätten an die politischer Gewaltherrschaft, 2004.
- COURTOIS, Stéphane. *Černá kniha komunismu: zločiny, teror, represe*. Praha: Paseka, 1999.
- COURTOIS, Stéphane. *The Black Books of Communism: Crimes, Terror, Repression*. Cambridge (Massachusetts)/London: Harvard University Press, 1999.
- CRESSEY, Donald R. – KRASSOWSKI, Witold. Inmate Organization and Anomie in American Prisons and Soviet Labor Camps. In *Social Problems*, Winter 1957–1958, vol. 5, no. 3, 217–230.
- CUHRA, Jaroslav – VEBER, Václav. *Za svobodu a demokracii I.: odpor proti komunistické moci*. Praha: Karolinum, 1999.
- ČAPEK, Miloslav. *O mužích, na které se zapomnělo: autentické svědectví o nelidskosti komunistických věznic*. Praha: Pragma, 2000.
- ČAPEK, Miloslav. *Poražení vítězové: Kapitoly z třetího odboje*. Praha: Mladá fronta, 2003.
- ČERNÝ, Jiří. *Za dráty komunismu: 5291 dnů na Borech, V Leopoldově, na Mírově, ve Valdicích*. Pardubice: Akcent, 1991.
- Die Deutsche Volkspolizei*. Dresden: Politische Verwaltung des Ministeriums des Innern, 1961.
- DOBSON, Miriam. *Khrushchev's Cold Summer. Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform after Stalin*. New York: Cornell University Press, 2009.
- DOKTOROVÁ, Blanka. *Vybrané kapitoly z teorie organizace. Skripta pro posluchače filozofické fakulty Univerzity Karlovy*. Praha: Karolinum, 1994.
- DOLEŽAL, Jiří. Československo na mých bedrech. In *Revue Prostor*, 2000, č. 45–46.
- DOLEŽAL, Miloš. *Prosil jsem a přiletěla moucha*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004.
- DOSTOJEVSKIJ, Fjodor Michajlovič. *Zápisky z Mrtvého domu*. Praha: Odeon, 2006.
- DRENKHahn, Kirstin. *Sozialtherapeutischer Strafvollzug in Deutschland*. Gotesberg: Forum Verlag, 2007.
- DURMAN, Karel. *Popely ještě žhavé. Velká politika 1938–1991. Díl I., Světová válka a nukleární mír 1934–1964*. Praha: Karolinum, 2004.
- DUST-WIESE, Alexandra. *...und Schreie in den Wind... Gedichte aus Hoheneck*. Böblingen: Anita Tykve Verlag, 1987.
- DVOŘÁKOVÁ, Zora. *Z letopisů třetího odboje*. Praha: Nakladatelství Josef Hříbal, 1992.

- EATOUGH, V. – SMITH, J. 'I Was Like a Wild Person': Understanding Feelings of Anger Using Interpretative Phenomenological Analysis. In *British Journal of Psychology*, 2006, no. 97, 483–498.
- EDELMAN, L. – KORDON, D. – LAGOS, D. Transmission of Trauma: the Argentine Case. In DANIELI, V. Y. (Ed.). *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York/London: Plenum Press, 1998.
- EISERT, Wolfgang. *Die Waldheimer Process. Der stalinistische Terror 1950. Ein dunkles Kapitel der DDR-Justiz*. Esslingen/München: Bechtle Verlag, 1993.
- ELLGER, Hans. *Zwangsarbeit und weibliche Überlebensstrategien. Die Geschichte der Frauenaußenlager des Konzentrationslagers Neuengamme 1944/45*. Berlin: Metropol, 2007.
- ELSASS, P. Individual and Collective Traumatic Memories: A Qualitative Study of Post-Traumatic Stress Disorder Symptoms in Two Latin American Localities. In *Transcultural Psychiatry*, 2001, no. 38, 306–316.
- ENGELMANN, Roger (Ed.). *Das MfS-Lexikon. Begriffe, Personen und Strukturen der Staatssicherheit der DDR*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011.
- ENGELMANNOVÁ, Soňa. *Podmíněné propuštění z výkonu trestu odnětí svobody*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Katedra trestního práva, 2012. Bakalářská práce.
- ERTZ, Simon. Trading Effort for Freedom: Workday Credits in the Stalinist Camp System. In *Comparative Economic Studies*, 2005, no. 47, 476–491.
- ERTZ, Simon. *Zwangsarbeit in stalinistische Lagersystem. Eine Untersuchung der Methoden, Strategien und Ziele ihrer Ausnutzung am Beispiel Norilsk, 1935–1953*. Berlin: Duncker & Humblot, 2006.
- FEIN, Elke. *Von Potsdam nach Workuta. Das NKGB/MGB/KGB-Gefängnis Potsdam-Neuer Garten im Spiegel der Erinnerung deutscher und russischer Häftlinge*. Berlin: UNZE, 1999.
- Filozofie za mřížemi. Leopoldov, léta padesátá*. Praha: Archiv Univerzity Karlovy, 1995.
- FINN, Gerhard – FRICKE, Karl Wilhelm. *Politischer Strafvollzug in der DDR*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1980.
- FINN, Gerhard. *Die politische Häftlinge der Sowjetzone 1945–1959*. Pfaffenhofen: IimgauVerlag, 1960.
- FINN, Gerhard. *Die Speziallager der sowjetischen Besatzungsmacht 1945–1950*. Dostupné z: http://www.gulag.memorial.de/pdf/finn_speziallager.pdf, poslední nahlédnutí 12. 1. 2012
- FINN, Gerhard. Hinter dem Eisernen Vorgang. Zur Wahrnehmung der DDR-Gefängnisse in der frühen Bundesrepublik. In HAASE, Norbert – OLESCHINSKI, Brigitte. *Das Torgau-Tabu. Wehrmachtstrafsystem. NKWD-Speziallager. DDR-Strafvollzug*. Leipzig: Forum Verlag Leipzig, 1993, 215–221.
- FOITZIK, Jan. *Sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD) 1945–1949. Struktur und Funktion*. Berlin: Akademie Verlag, 1999.
- FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, 2000.
- FRANKL, Viktor Emanuel. *A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006.
- FRANKL, Viktor Emanuel. *Člověk hledá smysl: úvod do logoterapie*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1994.

- FRANKL, Viktor Emanuel. *Man's Search for Meaning*. 2. vydání. Boston: Beacon Press, 1992.
- FRANKL, Viktor Emanuel. *Vůle ke smyslu*. Brno: Cesta, 2006.
- FRECSKA, E. – KERESZTES, M. – GASZNER, G. Misdiagnosed PTSD and Zolox Pharmacotherapy in Case of a Political Prisoner. In *Neuropsychopharmacology Hungary*, 2004, no. 6, 221–223.
- FRICKE, Karl Wilhelm. „Jeder Verräter erteilt sein Schicksal“ Die Gnadenlose Verfolgung abtrünniger MfS-Mitarbeiter. In *Deutschland Archiv*, 1994, Nr. 3, 258–265.
- FRICKE, Karl Wilhelm. Ein Federzug von Ulbrichts Hand: Todesstrafe. In *Deutschland Archiv*, 1991, Nr. 8, 840–845.
- FRICKE, Karl Wilhelm. *Opposition und Widerstand in der DDR. Ein politischer Report*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984.
- FRICKE, Karl Wilhelm. *Selbstbehauptung und Widerstand in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands*. Bonn: Bundes-Verlag, 1966.
- FRICKE, Karl Wilhelm. Zur Manipulierung und Präjudizierung politischer Strafurteile durch das MfS. In *Deutschland Archiv*, 1996, Nr. 6, 887–896.
- FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997.
- FUČÍK, Bedřich – BARTOŠEK, Karel. *Zpovídání: pražské rozhovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1989.
- FULBROOK, Mary. *Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR 1949–1989*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1995.
- GADŮUREK, Ivan – NEHNĚVAJSA, Jiří. *Žalářovani, pronásledovani a zneuznani: svědectví ještě žijících obětí stalinismu v českých zemích*. Brno: Masarykova univerzita, 1997.
- GEBHART, Jan – ŠIMOVČEK, Ján. *Partyzáni v Československu 1941–1945*. Bratislava: Pravda, 1984.
- GENTZ, Werner – GRADE, Joseph A. The Problem of Punishment in Germany. In *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1932, vol. 22, no. 6, 873–894.
- GENTZ, Werner. Straffälligen-, Gefangenen- und Entlassenenfürsorge. In *Neue Justiz. Zeitschrift für Recht und Rechtswissenschaft*, 1948, Nr. 4–5, 72–77.
- GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 1997.
- GOFFMAN, Erving. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1961.
- GOLDSTEIN, Jakob – LUKOFF, Irving F. – STRAUSS, Herbert A. *Individuelles und kolektives Verhalten in Nazi-Konzentrationslager. Soziologische und psychologische Studien zu Berichten ungarisch-jüdischer Überlebender*. Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 1991.
- GREENE, R. R. Holocaust Survivors: A Study in Resilience. In *Journal of Gerontological Social Work*, 2002, no. 37, 3–17.
- GREGORY, Paul. An Introduction to the Economics of the Gulag. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 1–21.

- HAASE, Norbert – PAMPEL, Bert (Eds.). *Die Waldheimer „Prozesse“ -fünfzig Jahre danach. Dokumentation der Tagung der Stiftung Sächsische Gedenkstätten am 28. und 29. September 2000 in Waldheim*. Baden-Baden: Nomos, 2001.
- HÁLA, Jaroslav. *Teorie a praxe vězeňství: prevence mimořádných událostí ve výkonu vazby*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 1996.
- HANDSCHUK, Martin. „Die Strafgefangenen erziehen wir nicht zum sozialistischen Bewusstsein sondern zur Arbeit und zur Disziplin.“ Strafvollzug in Bützow in den Jahren 1945 bis 1989. In Politische Memorialie e. V. Mecklenburg-Vorpommern (Eds.). *Beiträge zur Geschichte des Strafvollzuges und der politischen Strafjustiz in Mecklenburg-Vorpommern*. Rostock: Ingo Koch, 2006, 123–134.
- HANZLÍK, František. *Vojenské obranné zpravodajství v zápasu o politickou moc 1945–1950*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003.
- HARBUTT, Fraser J. *Yalta 1945. Europe and America at the Crossroads*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- HARDEGEN, Wolfgang. *Gefangen in Bautzen. Ein Jugendlicher überlebt acht Jahre Haft im „Gelben Elend“*. Berlin: Frieling, 2000.
- HARSEN, Sönke. *Die Bestimmungen über die Freiheitsstrafvollzug in der UdSSR, Polen, Jugoslawien, der ČSSR, Rumänien und der DDR*. Bremen: Hirthe, 1972.
- HATTIG, Susanne – KLEWIN, Sielke. *Geschichte des Speziallagers Bautzen 1945–1956*. Bautzen: Michel Sandstein, 2006.
- HAUTAMAKI, A. – COLEMAN, P. G. Explanation for Low Prevalence of PTSD Among Older Finnish War Veterans: Social Solidarity and Continued Significance Given to Wartime Sufferings. In *Aging & Mental Health*, 2001, no. 5, 165–174.
- HAVLÍČKOVÁ, Helena. *Dědictví: kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948–1989*. Olomouc: Votobia, 2002.
- HAVLÍČKOVÁ, Petra. *Politické procesy z padesátých let minulého století*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2009. Diplomová práce.
- HAVLÍK, Tomáš – FENYK, Jaroslav. Trestná činnost příslušníků některých represivních orgánů v 50. letech. In *Prokuratura*, 1992, č. 3–4, 5–75.
- HEATON-ARMSTRONG, Anthony – SHEPHERD, Eric. *Witness Testimony. Psychological, Investigative and Evidential Perspectives*. London: Oxford University Press, 2006.
- HEGER, Keneth, W. *Prison Reform in the American zone of Occupied Germany, 1945–1952*. College Park: University of Maryland, 1996. Disertační práce.
- HEJDA, Jiří. *Sonety zpívané šeptem ve stínu šibenice: Ruzyň – Pankrác – Mírov – Leopoldov – Valdice 1950–1962*. Praha: Anthropos, 1993.
- HEJDA, Jiří. *Žil jsem zbytečně: román mého života*. Praha: Melantrich, 1991.
- HEJL, Vilém. *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: Univerzum, 1990.
- HEJRAJT, Tomáš. *Oblastní velitelství Sboru Národní Bezpečnosti v Plzni a Únor 1948 ve světle dokumentů SOA v Plzni*. Dostupné z: <http://www.politictivezni.cz/oblastni-velitelstvi-sboru-narodni-bezpecnosti-v-plzni-a-unor-1948-ve-svetle-dokumentu-soa-v-plzni.html>, poslední nahlédnutí 15. 11. 2012.
- HERETIK, Anton. *Základy forenzej psychológie*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1993.
- HERZ, Andrea. *Nicht – im Namen Des Volkes. Politisches Strafrecht in der DDR 1949–1969*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2008.

- HERZINGER, Jiří. *Květy koridorů*. Ústí nad Orlicí: Konfederace politických vězňů, 1994.
- HESSE, Ingrid. *Geschichte der Deutschen Volkspolizei. 1945–1961*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1987.
- HETHERINGTON, E. M. Children and Divorce. In HENDERSON, R. (ed.): *Parent-Child Interaction: Theory, Research and Prospect*. New York: Academic Press, 1980.
- HEYWOOD, Andrew. *Politická teorie*. Praha: Eurolex Bohemia, 2005.
- HILGER, Andreas – SCHMEITZER, Mike. Einleitung: Deutschlandpolitik und Strafrecht. Zur Tätigkeit sowjetischer Militärtribunale in Deutschland 1945–1955. In HILGER, Andreas – SCHMEITZER, Mike – SCHMIDT, Ute. *Sowjetische Militärtribunale. Die Verurteilung deutscher Zivilisten 1945–1955. Band 2*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2003, 7–34.
- HILGER, Andreas. *Tod den Spionen. Todesurteile sowjetischer Gerichte in der SBZ/DDR und in der Sowjetunion bis 1953*. Göttingen: V&R Unipress, 2006.
- HLADÍK, Ondřej. Čeněk Petelík – dozorce vězňů a jeho cesta na popraviště. In *Historická penologie*, 2011, č. 2, 1–52.
- HLADÍK, Ondřej. Únor 1948 a jeho dopad na Sbor uniformované vězeňské stráže. In *Historická penologie*, 2011, č. 1, 1–23.
- HLAVATÝ, Alois. *Z bláta do louže*. Hradec Králové: Vydavatelství a nakladatelství novinářů, 1996.
- HLAVSA, Petr. Abriß über die Entwicklung des Zivilprozeßrechts und der Organisation der Gerichte auf dem Territorium der Heutigen Tschechischen Republik nach dem II. Weltkrieg. In *Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgerichte*. Frankfurt am Main 1998, 223–262.
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005.
- HODKINS, B. J. – DOUGLASS, R. L. Research issues surrounding Holocaust survivors: Adaptability and Aging. In *Journal of Soc & Soc Welfare*, 1984, no. 11, 894–914.
- HOLDOŠ, Ladislav – BARTOŠEK, Karel. *Svědék Husákova procesu vypovídá: rozhovory Karla Bartoška s Ladislavem Holdošem o zážitcích z věznic a táborů pěti zemí, o komunistech bez moci a u moci, o Slovensku a o jiném*. Praha: Naše vojsko, 1991.
- HOLLANDER, Paul. *From the gulag to the killing fields. Personal accounts of political violence and repression in Communist states*. Wilmington: ISI Books, 2007.
- HOLLOWAY, David. *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy 1939–1959*. New Haven/London: Yale University Press, 1994.
- HOPPE, Jiří. *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha: Prostor, 2009.
- HOUBOVÁ, Drahomíra a kol. *Psychologie pro právníky*. Brno: Masarykova univerzita, 1998.
- HUSEK, Jožka. *Za vlády vrahů: zpráva o tom, co nechtějí slyšet*. Vizovice: Lípa, 1999.
- HUSSEINI, Fajsal. *Mechanismy ochrany práv osob ve výkonu trestu odnětí svobody*. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Katedra správní vědy, správního práva a finančního práva, 2008. Rigorózní práce.
- CHESTER, Barbara. Women and Political Torture: Work with Refugee Survivors in Exile. In *Women and Therapy*, 1992, no. 13, 209–220.

- CHLEVŇUK, Oleg V. *Historie Gulagu. Od kolektivizace do velkého teroru*. Praha: Nakladatelství BB art, 2008.
- CHODOFF, P. Late Effects of the Concentration Camp Syndrome. In *Archives of General Psychiatry*, 1963, no. 221, 78–87.
- Internáčné formy politickej perzekucie. Zborník referátov, reminiscencií a autentických dokumentov*. Košice: SZ PTP Košice, 1992.
- International Penal and Prison Congress. 12th, The Hague, 1950*. International Penal and Penitentiary Commission, 1951.
- JACOBSON, Michael. *Origins of the Gulag. The Soviet Prison Camp System 1917–1934*. Kentucky: University Press of Kentucky, 1993.
- JÄGER, Manfred. Zum Tod von Walter Janka. In *Deutschland Archiv*, 1994, Nr. 5, 456–458.
- JAHODOVÁ, Martina. *Věznice a vězeňský systém v českých zemích a v Brně od 80. let do prvního desetiletí 20. století*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta, Historický ústav, 2006. Diplomová práce.
- JANÁK, Dušan. *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty*. Opava: Opavské slezské muzeum, 2002.
- JANÁK, Dušan. Organizace a řízení československého vězeňství 1945–1955. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2001, 3–49.
- JANÁK, Dušan. Retribuční vězni a československé vězeňství v letech 1945–1955. Stav a výsledky výzkumu. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955: sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 28.–29. 11. 2001 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR č. 409/99/0374*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2001, 10–22.
- JANČÍK, Drahomír. Vývoz československého uranu do Sovětského svazu v letech 1946–1959. In *Acta Oeconomica Pragensia*, 2007, roč. 15, č. 7, 194–208.
- JANDL, Jan. *Vyhlášení socialistické ústavy Československé socialistické republiky v roce 1960*. Brno, 2006. Magisterská diplomová práce.
- JARAUSCH, Konrad H. – SIEGRIST, Hannes. Amerikanisierung und Sowjetisierung. Eine vergleichende Fragestellung zur deutsch-deutschen Nachkriegsgeschichte. In JARAUSCH, Konrad H. – SIEGRIST, Hannes (Eds.). *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1997, 11–46.
- JAREŠ, Jakub. Příjmací řízení na vysoké školy v období tzv. normalizace. Příklad Filozofické fakulty UK. In VOLNÁ, Katka – JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – PINEROVÁ, Klára. *Prověřená fakulta. KSČ na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989. Edice dokumentů*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009, 35–52.
- JAREŠ, Michal (ed.). Přádenko z drátů. In *Aluze*, 2007, roč. 10, č. 2, 126–145. Dostupné z: http://www.aluze.cz/2007_02/14_Archivalie_Pradenko_Uvod.php, poslední nahlédnutí 7. 2. 2013.
- JARKOVSKÁ, Lucie. *Odplata či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Královéhradecku*. Praha: Prostor, 2008.
- JELÍNEK, Jožka. *Dic mihi aliquid cervule!* Erlangen, 2001.
- JELÍNEK, Tomáš. *Pojišťovny v českých zemích v letech 1938–1945. Konfiskace pojistek*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 2012. Disertační práce.
- JIRÁSEK, Miroslav. *Návrat do pekla*. Praha: Jánošík, 1999.

- JIRÁSEK, Miroslav. *Svědectví jednoho života: vzpomínky z dětství, prezidentské kanceláře a komunistických kriminálů*. Praha: Maroli, 2000.
- JIRÁSEK, Miroslav. *Z deníku vlastizrádce*. Praha: Panorama, 1990.
- JOHN, Roman. Vzdělávání odsouzených ve druhé polovině 20. století. In *Historická penologie*, 2010, č. 3, 1–9.
- JOHN, Roman, Vězeňská stráž ve Valdicích v poválečném období In *Historická penologie*, 2011, č. 3, 27–34.
- JOYCE, Christopher. The Gulag in Karelia: 1929 to 1941. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 163–187.
- JUDT, Tony. *PostWar: A History of Europe since 1945*. New York: Penguin Books, 2006.
- JUZA, Josef – VOBORNÍKOVÁ, Eva. *Svědectví politických vězňů okresu Rychnov nad Kněžnou 1948–1989*. Rychnov nad Kněžnou: Státní okresní archiv, 1995.
- KAFKOVÁ, Alena. Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR (1865–1965). In *Historická penologie*, 2011, č. 1, 9–26.
- KAFKOVÁ, Alena. Přehled funkcionářů odpovědných za československé vězeňství v letech 1919–1938. In *Historická penologie*, 2005, č. 1, 7–9.
- KAFKOVÁ, Alena. Tradiční vězeňské práce – draní peří. In *Historická penologie*, 2004, č. 3, 9–11.
- KAFKOVÁ, Alena. Tradiční vězeňské práce – lepení „pytlíků“. In *Historická penologie*, 2004, č. 2, 12–14.
- KAMIŇSKI, Andrej J. *Konzentrationslager 1986 bis Heute: Eine Analyse*. Stuttgart/Berlin/Köln: Kohlhammer, 1982.
- KAPLAN, Karel – KOSATÍK, Pavel. *Gottwaldovi muži*. Praha: Paseka, 2004.
- KAPLAN, Karel – PACL, Vladimír. *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice: Actys, 1993.
- KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal, 2008.
- KAPLAN, Karel. *Druhý proces: Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha: Karolinum, 2008.
- KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Alexej Čepička – dobová dramata komunistické moci*. Brno: Barrister & Principal, 2011.
- KAPLAN, Karel. *Nebezpečná bezpečnost: státní bezpečnost*. Brno: Doplněk, 1999.
- KAPLAN, Karel. *Sovětské poradci v Československu 1949–1956*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993.
- KAPLAN, Karel. *StB o sobě: výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2002.
- KARKLINS, Rasma. The Organisation of Power in Soviet Labour Camps. In *Soviet Studies*, April 1989, vol. 41, no. 2., 276–297.
- KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk. *Uranium Matters. Central European Uranium in International Politics, 1900–1960*. New York: Central European University Press, 2008.
- KARLSCH, Rainer. *Uran für Moskau. Die Wismut – Eine populäre Geschichte*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2007.

- KASTNEROVÁ, Irena. *Luboš Hruška a zahrada jeho duše*. Plzeň: I. Kastnerová, 1998.
- KAUTZKY, John H. Centralization in the Marxist and in the Leninist Tradition. In *Communist and Post-Communist Studies*, 1997, vol. 30, no. 4, 379–400.
- KEMPOWSKI, Walter. *Im Block. Ein Haftbericht*. Hamburg: Albrecht Knaus, 1987.
- KHLEVNYUK, Oleg. The Economy of the OGPU, NKVD, and MVD of the USSR, 1930–1953: The Scale, Structure and Trends of Development. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 43–73.
- KLAUSE, Inna. Musik per Ordnung. Offizielles Kulturleben in Stalins Zwangsarbeitslagern. In *Osteuropa (Das Lager schreiben. Varlam Šalamov und die Aufarbeitung des Gulag)*, 2007, Nr. 6, 301–313.
- KLOBAS, Oldřich. *Jak se chodí v laně. Svědectví politického vězně z padesátých let o jáchymovském táboře Nikolaj*. Brno: Blok, 1996.
- KNAP, Josef. *Zaslechnutý hlas*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997.
- KOCKA, Jürgen – SABROW, Martin. *Die DDR als Geschichte. Fragen – Hypothese – Perspektiven*. Berlin: Akademie Verlag, 1994.
- KOLOMEYSKIY, Ilya A. The Cultural-Educational Work in the Camps of the GULAG of the NKVD During the Great Domestic War (on the Example of the CHELYABLAG). In *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 2009, č. 2, 200–208.
- KORTE, Guido. *Politische Strafjustiz und politische Betätigung in Deutschland*. Reinland: Fachhochschule des Bundes für öffentliche Verwaltung, Fachbereich Öffentliche Sicherheit, 1999.
- KOSSERT, Andreas. *Chladná vlast. Historie odsunutých Němců po roce 1945*. Brno: Host, 2011.
- KOSTOHRYZ, Josef. *Jednorozec mizí*. Praha: Československý spisovatel, 1969.
- KOSTOHRYZOVÁ, Marie. *Polární záře nad pastvištěm: svědectví o Josefu Kostohryzovi*. Praha: Epoque, 2004.
- KOŠMINDER, Jan. *Funkce trestu a trestání v moderní společnosti*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Právnická fakulta, Katedra právní teorie, 2006. Diplomová práce.
- KOTEK, Jöel – RIGOULOT, Pierre. *Das Jahrhundert der Lager. Gefangenschaft, Zwangsarbeit, Vernichtung*. Berlin: Propyläen, 2001.
- KOTKIN, Stephen. *Magnetic Mountain. Stalinism As a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- KOTYK, Jiří. Vánoční balíčky a další projevy studentského odporu v Pardubicích r. 1948. In *Zprávy Klubu přátel Pardubic*, 1995, roč. 30, č. 3–4, 67–71.
- KOUROVÁ (FORMÁNKOVÁ), Pavlína. *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.* Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008.
- KOUTEK, Ondřej. *Prokop Drtina 1900–1945. Ve službách prezidenta*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2001. Diplomová práce.
- KOUTEK, Ondřej. Říkali mu Pavel Svatý. Osudy úředníka, politika a politického vězně Prokopa Drtiny. In *Sborník Archivu bezpečnostních složek 5/2007*. Praha: Odbor ABS MV ČR, 2007, 185–231.

- KOUTSKÁ, Ivana. Lépe zemřít vstojе než žít na kolenou (Historie vzniku paměti dr. Prokopa Drtiny Československo můj osud). In PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.). *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze. Brno: Prius–ÚSD, 2005, s. 216–233.
- KOVÁŘ, Jakub. *Vězeňské subkultury*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2011. Bakalářská práce.
- KRATOCHVÍL, Antonín. *Žaluji I.: svědectví a myšlenky o deformacích stalinské justice v Československu*. Praha: Česká expedice, 1990.
- KRATOCHVÍL, Antonín. *Žaluji. II. Vrátit slovo umlčeným*. Praha: Česká expedice – Dolmen, 1990.
- KREJČÍ, Oskar. *Politická psychologie*. Praha: Ekopress, 2004.
- KRUPIČKA Jiří. *Stará pevnost*, Praha/Litomyšl: Paseka, 2001.
- KŘEN, Jan. *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo, 2005.
- KUČERA, Martin. Básník, politický vězeň, člověk Josef Kostohryz. In KOSTOHRYZOVÁ, Marie. *Polární záře nad pastvištěm: svědectví o Josefu Kostohryzovi*. Praha: Epoque, 2004, 237–243.
- KUČERA, Matěj. *Církev adventistů sedmého dne v Československu v 50. letech 20. století na příkladu moravskoslezského regionu*. Brno, 2009. Brno: Masarykova Univerzita v Brně, Filozofická fakulta, Historický ústav. 39 s. Bakalářská diplomová práce. Vedoucí práce Mgr. Tomáš Dvořák, PhD.
- KUKAL, Karel. *Deset křížů*. Praha: Nová inspirace, 1993.
- KUKAL, Karel. *Deset křížů*. Rychnov nad Kněžnou: Ježek, 2003.
- KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Krásná nemá paní*. Praha: ARSCI, 2002.
- KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Krásná nemá paní. Příběhy vězňených žen z padesátých let*. Praha: ARSCI, 2007.
- KUKLOVÁ-JÍŠOVÁ, Božena. *Verše psané za mříží*. Praha: ARSCI, 1996.
- KURAL, Václav – VORLOVÁ, Marie. *Právní aspekty odsunu sudetských Němců. Sborník*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1995.
- KÝR, Aleš – KAFKOVÁ, Alena. Věznice Valdice v historii českého vězeňství. In *Historická penologie*, 2007, č. 2.
- KÝR, Aleš. *Historie vězeňství*. Dostupné z: <http://www.vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/historie-104/historie-vezenstvi>, poslední nahlédnutí 21. 2. 2012.
- KÝR, Aleš. Hledání mravních vzorů v minulosti. In *Historická penologie*, 2004, č. 1, 5–8.
- KÝR, Aleš. Nástin historického vývoje odborného vzdělávání vězeňského personálu do roku 1989. In *Historická penologie*, 2004, č. 2, 3–9.
- KÝR, Aleš. Některé sociologické aspekty zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava, 2001.
- KÝR, Aleš. Odborná činnost odsouzených v technických odděleních ministerstva vnitra. In *Historická penologie*, 2010, č. 1, 49–58.
- KÝR, Aleš. Protektorátní vězeňství se zřetelem na činnost pankrácké věznice. In *Historická penologie*, 2008, č. 1, 27–36.
- KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2001, 50–66.

- KÝR, Aleš. *Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955: přehled základních předpisů*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea, 2002.
- LAGASSÉ, Paul. *The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition*. Columbia: Columbia University Press, 2008.
- LÁNY, Emil. *O našich věznicích a věznicích*. Naše Doba, 1924.
- LE GOFF, Jacques. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo, 2007.
- LEE, B. S. Holocaust Survivors and Internal strenghts. In *Journal of Humanistic Psychology*, 1988, no. 28, 67–95.
- LEVI, Primo. *Je-li toto člověk*. Praha: SEFER, 1995. ISBN 80-85924-03-X.
- LEVY, Alan. *Já jsem jiný Karel Čapek: odysea profesionálního vězně*. Praha: Primus, 2001.
- LIEBLING, Alison. *Prisons and their Moral Performance. A Study of Values, Duality, and Prison Life*. London: Oxford University Press, 2004.
- LIELL, Christoph – PETTENKOFER, Andreas. *Kultivierungen von Gewalt. Beiträge zur Sociologie von Gewalt und Ordnung*. Würzburg: ERGON, 2004.
- LILLY, Robert, J. – CULLEN, Francis, T. – BALL, Richard, A. *Criminological Theory. Context and Consequences*. SAGE Publications, 2011.
- LINDENBERGER, Thomas. *Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*. Köln/Wemar/Wien: Böhlau Verlag, 2003.
- LIŠKA, Otakar et al. *Vykonané rozsudky smrti Československo 1918–1989*. Dostupné z: <http://www.mvcr.cz/policie/udv/index.html>.
- LOEST, Erich. *Durch die Erde ein Riß. Ein Lebenslauf*. Leipzig: Linden Verlag, 1990.
- LOHFELD, Wiebke. *Es waren die dunkelsten Tage in meinem Leben. Krisenprozeß und moralische Entwicklung. Eine qualitative Biographieanalyse*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1998.
- LONDON, Artur. *Doznání: v soukolí pražského procesu*. Praha: Československý spisovatel, 1990.
- LOUČ, Michal. The Czechoslovak Political Prisoners. The Return to Society. In *Word & Silence: The Journal of the International Oral History Association*, 2011, vol. 6, no. 1, 73–82.
- LÜDTKE, Alf. *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-antropologische Studien*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.
- LUKEŠ, Jan. *Hry doopravdy: rozhovor se spisovatelem Karlem Peckou*. Praha: nakladatelství Ladislav Horáček – Paseka, 1998.
- LUKEŠ, Jan. *Stalinské spirituály: zkušenost politických vězňů 50. let v české próze*. Praha: Český spisovatel, 1995.
- LUNDSTRÖM-ROCHE, Francesca. *Women in Prison: Ideals and Reals*. Stockholm: Universitet Stockholms, 1985.
- LUTHAR, S. S. – ZIGLER, E. Vulnerability and Competence: A Review of Research on Resilience in Childhood. In *American Journal of Orthopsychiatry*, 1991, no. 61, 6–22.
- MADLEY, Benjamin. From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe. In *European History Quarterly*, July 2005, vol. 35, no. 3, 429–463. Dostupné z: <http://ehq.sagepub.com/content/35/3/429>, poslední nahlédnutí 19. 5. 2012.

- MAERCKER, A. – SCHÜTZWOHL, M. Long-Term Effects of Political Imprisonment: A Group Comparison Study. In *Soc Psychiatry Psychiatric Epidemiology*, 1997, no. 32, 435–442.
- MAIER, S. – DRUGAN, R. – GRAU, J. Controllability, Coping Behaviour and Stress Induced Analgesia in the Rat. In *Pain*, 1982, no. 12, 47–56.
- MALTZ-DONATH, Annerose. Wege nach Hoheneck. Frauen vor Sowjetischen Militärtribunalen. In *Deutschland Archiv*, 1995, Nr. 5, 466–480.
- MALÝ, Karel a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha: Linde, 1997.
- MAŘÁDEK, Vladimír. „Krise v krizi“ a její výskyt ve vězeňském prostředí. In *České vězeňství*, 1995, č. 1, 8–15.
- MAŘÁDEK, Vladimír. Pravděpodobné psychologické mechanismy skrytého života vězeňské subkultury. In *České vězeňství*, 1995, č. 3.
- MAURER, Katja. *Die Gewalt überleben. Psychosoziale Arbeit im Kontext von Krieg, Diktatur und Armut*. Frankfurt am Main: Mabuse-Verlag, 2001.
- MAYER, Françoise. *Češi a jejich komunismus*. Praha: Argo, 2009.
- MAYER, Françoise. Vězení jako minulost, odboj jako paměť. In *Soudobé dějiny*, 2002, roč. 9, č. 1, 42–64.
- MED, Jaroslav. Skladba zapsaná do paměti. In RENC, Václav. *Popelka nazaretská*. Brno: Blok, 1991, 81–82.
- MED, Jaroslav. *Spisovatelé ve stínu*. Praha: Portál, 2004.
- MEHNER, Heinrich. Aspekte zur Entwicklung des Straf- und Untersuchungshaftvollzugs in der ehemaligen sowjetischen Beatzungszone Deutschland (SBZ) sowie in den Anfangsjahren der DDR. In *Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe*, 1992, Nr. 2, 91–98.
- MELICHAROVÁ, Jana. *Vězeňská zařízení Vojna a Bytíz na Příbramsku v pamětech politických vězňů (životní příběhy)*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, 2004. Diplomová práce.
- Memorial International (Hrsg.). Das System der Besserungsarbeitslager in der UdSSR. 1923–1960*. Dostupné z: http://www.gulag.memorial.de/pdf/system_besserungsarbeitslager.pdf, poslední nahlédnutí 25. 8. 2012.
- MERTELSMANN, Olaf. Introduction. In MERTELSMANN, Olaf (Ed). *The Sovietisation of the Baltic States, 1940–1950*. Tartu: KLEIO, 2003, 9–17.
- MEZNÍK, Jiří – KALVODOVÁ, Věra – KUČHTA, Josef. *Základy penologie*. Brno: Vydavatelství Masarykovy university v Brně, 1995.
- MILGRAM, Stanley. *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York: HarperPerennia, 1969.
- MÖHLER, Rainer. Der DDR-Strafvollzug zwischen Sowjetisierung und deutscher Tradition: Die Ministerratsverordnung vom 16. November 1950. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2004, Nr. 4, 336–357.
- MORUKOV, Mikhail. The White Sea-Baltic Canal. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 151–162.
- MOULIS, Miroslav – CÍLEK, Roman. *Zapomeňte, že jste byli lidmi... Nacistické koncentrační tábory – symbol barbarství*. Praha: Epoque, 2005.

- MUCHA, Jiří. *Studené slunce*. Praha: Orbis, 1991.
- MÜLLER, Hanno. *Recht oder Rache? Buchenwald 1945–1950. Betroffene erinnern sich*. Frankfurt am Main: dipa-Verlag, 1991.
- MÜLLER, Jörg. *Das Haftsystem der SBZ/DDR von 1945 bis zur Mitte der 1970er Jahre unter besonderer Berücksichtigung der Haftbedingungen politischer Häftlinge*. Dostupné z: <http://www.stiftung-aufarbeitung.de/downloads/pdf/stip2007/Mueller.pdf>, poslední nahlédnutí 11. 4. 2008.
- MÜLLER, Klaus-Dieter. *Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und der Sowjetunion 1941–1956*. Köln: Böhlau, 1998.
- MÜLLER, Klaus-Dieter. Nazis – Kriegsverbrecher – Spione – Diversanten? Annäherungen an die Sowjetische haft- und Urteilspraxis in der SBZ und DDR mithilfe sowjetischer Archivalien. In *Deutschland Archiv*, 2005, Nr. 3, 373–391.
- MÜLLER, Marianne – MÜLLER, Egon Erwin. „...stürmt die Festung Wissenschaft!“ Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945. Berlin: Colloquium-Verlag, 1953.
- MURPHY, Robert F. *Úvod do kulturní a sociální anthropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998.
- NAIMARK, Norman N. *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. London: Harvard University Press, 1997.
- NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. Praha: Academia, 1999.
- Namen und Schicksale von 1945 bis 1962 in der SBZ/DDR verhafteten und verschleppten Professoren und Studenten*. Rostock: Trautmann, 1994.
- NEBOJSA, Bořivoj. *Zlatá léta padesátá*. Praha: SURSUM, 1999.
- NEDBÁLEK, František. *Charakteristika nacistických věznic a táborů v době okupace na území země Moravskoslezské*. Brno: MěV ČSPB Brno, 1984.
- NEDBÁLEK, František. *Místa utrpení a vzdoru*. Praha, 1984.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina. Má vězení střední rod? aneb Maskulinita a feminita ve vězeňských subkulturách. In *Sociologický časopis*, 2004, č. 4.
- NEHNĚVAJSA, Jiří – GAĎOUREK, Ivan. *Žalářování, pronásledování a zneuznání*. Brno: Mezinárodní politologický ústav MÚ, 1997.
- NEPUSTIL, Pavel. *Migrace identity: změny životního stylu klientů projektu „Drogové služby ve vězení“*. Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 2006. Diplomová práce.
- NETÍK, Karel – NETÍKOVÁ, Daria – HÁJEK, Stanislav. *Psychologie v právu*. Praha: C. H. Beck, 1997.
- NOVÁK, Jaroslav. Komentář, ediční poznámka a vysvětlivky. In RENČ, Václav. *S anděly si nelze připíjet*. Svitavy/Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000, 616–637.
- NOVOTNÝ, Ladislav. Nemocnice, porodnice a popraviště. In *České vězeňství*, 1995, č. 6.
- OLESCHINSKI, Brigitte – PAMPEL, Bert. „Nazis“, „Spione“, „Sowjetfeinde“? Die SMT-Verurteilten in April 1953 in Torgau. In *Deutschland Archiv*, 1995, Nr. 5, 456–466.
- OLESCHINSKI, Brigitte. Die Abteilung Strafvollzug der Deutschen Zentralverwaltung für Justiz in der Sowjetischen Besatzungszone 1945–1949. Ein Einblick in Akten der frühen deutschen Nachkriegsgeschichte. In *Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe*, 1992, Nr. 2, 83–90.
- ONDOK, Josef Petr. *Muklovský Vatikán*. Brno: CDK, 2005.

- OPASEK, Anastáz. *Dvanáct zastavení: vzpomínky opata břevnovského kláštera*. Praha: Torst, 1997.
- ORWELL, George. *1984*. Praha: Levné knihy, 2009.
- OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav. *Sto studentských revolucí: studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 1999.
- OTTO, Willfriede. *Die „Waldheimer Prozesse“ 1950. Historische, politische und juristische Aspekte im Spannungsfeld zwischen Antifaschismus und Stalinismus*. Berlin: „Helle Panke“, 1993.
- PALKOSKOVÁ, Albína. *Tři životy: osudy žen staropražského rodu*. Praha: nakladatelství B. Just, 1998.
- PALKOSKOVÁ-WIESENBERGEROVÁ, Albína. *Nebyl to jen sen*. Praha: Luxpress, 1991.
- PECKA, Dominik. *Z deníku marnosti*. Brno: Atlantis, 1993.
- PECKA, Karel. Literatura ve vězení. In *Literatura, vězení, exil: sborník příspěvků z konference „Literatura ve vězení a exilu – vězení a exil v literatuře“, konané 29. 2. – 2. 3. 1996 v Praze*. Praha: Readers International – České centrum Mezinárodního PEN klubu, 1997, 32–37.
- PECKA, Karel. *Motáky nezvěstnému*. Brno: Atlantis, 1990.
- PECKA, Karel. *Rekonstrukce: verše z tábora Nikolaj, trestního tábora L a tábora Bytíz (1954–1957)*. Praha: vydáno vlastním nákladem, 1995.
- PERNES, Jiří. *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno: CDK, 2008.
- PERNES, Jiří – POSPÍŠIL, Jaroslav – LUKÁŠ, Antonín. *Alexej Čepička. Šedá eminence rudého režimu*. Praha: Brána, 2008.
- PEŠEK, Jan. *Nástroj represie a politickej kontroly. Štátna bezpečnosť na Slovensku 1953–1970*. Bratislava: Veda, 2000.
- PETRÁŠOVÁ, Ludmila. Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, 1994, roč. XLIV, 333–447.
- PETRŮ, Eduard. *Úvod do studia literární vědy*. Olomouc: Rubico, 2000.
- PFEIFFER, Ingo. Marinehafenprojekt am Volksaufstand gescheitert. In *Marineforum*, 1992, Nr. 12, 437–438.
- PINEROVÁ, Klára. Vývoj československého vězeňství po druhé světové válce. In BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha: Političtí vězni.cz/Česká asociace orální historie, 2009, 12–30.
- PINEROVÁ, Klára. *Vývoj vězeňských subkultur v Československu v letech 1948–1960*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze: Praha, 2006.
- PLACHÝ, Jiří. Major René Černý – zapomenutá oběť. In *Securitas Imperii, Sborník k problematice 50. let*, č. 12. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2005.
- PLOGSTADT, Sibylle. *Knastmauke: Das Schicksal von politischen Häftlingen der DDR nach der deutschen Wiedervereinigung*. Gießen: Psychosozial-Verlag, 2010.
- PLOKHY, Serhii. *Yalta. The Price of Peace*. New York: Penguin, 2011.
- PLÖNIES, Bartho – SCHÖNWALDER, Otto. *Die Sowjetisierung des mitteldeutschen Handwerks*. Bonn: Deutscher Bundes-Verlag, 1953.

- PLUSKAL, Oskar. *Poválečná historie jáchymovského uranu*. Praha: Český geologický ústav, 1998.
- POKORNÝ, Jindřich. Bez doznání (Hrdina proti osudu v době totality). In *Revolver Revue*, roč. XVI, č. 44, 2000, s. 315–322.
- POKORNÝ, Jindřich. Lépe zemřít ve stoje než žít na kolenou. In *Revolver Revue*, roč. XVI, č. 44, 2000, s. 258–264.
- POLIAN, Pavel. *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest/New York: Central European University Press, 2004.
- POLIŠENSKÁ, Milada. *Čechoslováci v gulagu*. Praha: Libri; Bratislava: Ústav pamäti národa, 2006.
- Politische Haft in der DDR. Befragung ehemaliger politischer Gefangener aus der DDR über ihre Inhaftierung in der DDR, Stand 1986*. Frankfurt am Main: IGFM, 1986.
- POSPÍŠIL, Jaroslav. *Hyeny*. Vizovice: Lípa, 1996.
- POSPÍŠIL, Jaroslav. *Nesmiřitelní. Hory Hostýnské*. Vizovice: Lípa, 1992.
- POSSER, Dieter. *Anwalt im Kalten Krieg. Deutsche Geschichte in politischen Prozessen 1951–1968*. Bonn: Dietz, 2000.
- POWELL, Christopher. *Barbaric Civilisation: A Critical Sociology of Genocide*. Montreal: McGill–Queen’s University Press, 2011.
- Profesor Václav Chytil a uranové doly*. Praha: Ústav dějin a Archiv Univerzity Karlovy, 2003.
- Přehled vězeňských zařízení existujících na území Československa v letech 1948–1989*, internetové stránky Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. Dostupné z: <http://www.mvcr.cz/policie/udv/index.html>.
- PUNAMAKI, R. L. Can Ideological Commitment Protect Children’s Well-Being in Situations of Political Violence? In *Child Development*, 1996, č. 67, 55–69.
- RAMBOUSEK, Ota. *Krochnu s sebou*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1978.
- RAMBOUSEK, Ota. *Paměti lichoběžníka*. Praha: Primus, 1999.
- REES, E. A. The Sovietisation of Eastern Europe. In APOR, Balázs – APOR, Péter – REES, E. A. *The Sovietisation of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Washington: New Academia Publishing, 2008, 1–27.
- REJMAN, Bohuslav. *Vzpomínky byvlšího člověka č. 2090*. Vysoké Mýto: Město Vysoké Mýto, 2006. 33 s.
- RENČ, Václav. Bez ozvěny. In RENČ, Václav. *Vrstvení achátu*. Svitavy/Řím: Trinitas – Křesťanská akademie 2000.
- RITSCHER, Bodo. Die Abteilung Spezlager. Anmerkungen zur Struktur und zum Funktionsbereich einer NKWD/MWD-Behörde in Deutschland. In HAASE, Norbert – OLESCHINSKI, Brigitte. *Das Torgau-Tabu. Wehrmachtstrafsystem. NKWD-Speziallager. DDR-Strafvollzug*. Leipzig: Forum Verlag Leipzig, 1993.
- ROKOSKÝ, Jaroslav. Amnestie 1960. In *Paměť a dějiny*, 2012, č. 1, 36–54.
- ROMAN, Petr. *Vlečen pod šibenici*. Zlín: Atelier IM Zlín, 1996.
- ROSENTHAL, Gabriele. *Erlebte und entzählte Lebensgeschichte. Gestapy und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt am Main: Campus, 1993.
- ROSSI, Jacques. *Encyklopedie gulagu*. Praha: Bystrov a synové, 1999.

- RÖSSLER, Ruth-Kristin. *Justizpolitik in der SBZ/DDR 1945–1956*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2000.
- RUTTER, M. Resilience in the Face of Adversity: Protective Factors and Resistance Psychiatric Disorders. In *British Journal of Psychiatry*, 1985, no. 147, 598–611.
- SÄLTER, Gerhard. Überwachen und Strafen in einem Gefängnis der DDR. Das besondere Beispiel Bautzen II in den 1980-er Jahren. In AMMERER, Gerhard (Eds.). *Orte der Verwahrung. Die Innere Organisation von Gefängnissen, Hospitälern und Klöstern seit dem Spätmittelalter*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010.
- SELITRENNY, Rita. *Doppelte Überwachung. Geheindienstliche Ermittlungsmethoden in den DDR-Untersuchungshaftanstalten des MfS*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2003.
- SCHARF, Hans-Dieter. *Von Leipzig nach Workuta und zurück. Ein Schicksaalbericht aus den frühen Jahren des ersten deutschen Arbeiter- und Bauernstaates 1950–1954*. Dresden: Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung, 1996.
- SCHMEIDEL, John C. *Stasi. Shield and sword of the party*. London: Routledge, 2008.
- SCHMEITZER, Mike. SMT in der SBZ in frühen DDR: Forschungsüberblick und Forschungsperspektiven. In BOHSE, Daniel. *Sowjetische Militärjustiz der SBZ/DDR (1945–1955). Tagungband*. Halle: Institut für Geschichte, 2007, 9–24.
- SCHMIDT, Eberhard. *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*. Göttingen Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.
- SCHMIDT, Helmuth – WEISCHER, Heinz. *Zorn und Trauer. Als politischer Gefangener im Zuchthäusern der DDR*. Essen: Klartext, 2006.
- SCHRÖDER, Wilhelm Heinz – WILKE, Jürgen. Politische Strafgefangene in der DDR. Versuch einer statistischen Beschreibung. In *Historical Social Research*, 1998, vol. 23, no. 4, 3–78.
- SCHROEDER, Friedrich-Christian. Rechtsgrundlagen der Verfolgung deutscher Zivilisten durch Sowjetische Militärtribunale. In HILGER, Andreas – SCHMEITZER, Mike – SCHMIDT, Ute. *Sowjetische Militärtribunale. Die Verurteilung deutscher Zivilisten 1945–1955. Band 2*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2003, 37–58.
- SCHULTZE, Dieter. *Das große Buch der Deutschen Volkspolizei. Geschichte, Aufgaben, Uniformen*. Berlin: Das Neue Berlin, 2006.
- SCHÜTTERLE, Juliane. Gutes Geld für harte Arbeit. Die betrieblich Sozialpolitik in der Wismut AG. In BOCH, Rudolf – KARLSCH, Rainer. *Uranbergbau im Kalten Krieg. Die Wismut im sowjetischen Atomkomplex*. Band 1: Studien. Berlin: Ch. Links Verlag, 2011, 399–442.
- SCHÜTTERLE, Juliane. Kumpel, Kader und Genossen. *Arbeiten und Leben im Uranbergbau der DDR. Die Wismut AG*. Paderborn/München/Wien/Zürich: Ferdinand Schöningh, 2010.
- SIEGEBaum, Lewis H. *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- SLABOTÍNSKÝ, Radek. *Amnestie prezidenta republiky v letech 1960 a 1962 a rehabilitace politických vězňů v 60. letech*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2010. Disertační práce.
- SLUZKI, C. E. Disappeared: Semantic and Somatic Effects of Political Repression in a Family Seeking Therapy. In *Family Proceedings*, 1990, no. 29, 131–143.
- SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru. Koncentrační tábor*. Praha: Argo, 2006.

- SOFSKY, Wolfgang. *The Order of Terror. The Concentration Camp*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- SOKOLOV, Andrei. Forced Labor in Soviet Industry. The End of 1930s to the Mid-1950s: An Overview. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 23–41.
- SOLŽENICYN, Aleksandr Isajevič. *Souostrovi Gulag: 1918–1956: pokus o umělecké pojednání*. Praha: Academia, 2011.
- SONNTAG, Marcus – HEITMANN, Clemens Heitmann. Einsatz in der Produktion. Soldaten und Strafgefangene als Stützen der DDR-Staatswirtschaft. In *Deutschland Archiv*, 2009, č. 42, 451–458.
- SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager – Orte der Schaffung eines „neuen Menschen“. In *Deutschland Archiv*, 2011, Nr. 4, 208–215. Dostupné z: <http://www.bpb.de/login.ezproxy.library.ualberta.ca/themen/BLBZIO.html>, poslední nahlédnutí 16. 4. 2012.
- SONNTAG, Marcus. DDR-Arbeitslager in Thüringen 1949–1989. In *Thüringen Blätter zur Landeskunde*, 2011, Nr. 85. Dostupné z: http://www.thueringen.de/imperia/md/content/lzt/arbeitslager_ddr.pdf, poslední nahlédnutí 1. 5. 2012.
- SONNTAG, Marcus. *Die Arbeitslager in der DDR*. Essen: Klartext Verlag, 2011.
- SONNTAG, Marcus. Vom „Weimarer Weg“ zum DDR-Strafvollzug. Das Gefängniswesen in Thüringen 1945–1948. In *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte*, 2008, Nr. 62, 249–254.
- SOUČEK, Antonín. *Za mřížemi vesele i smutně aneb sedm let jsem u vás sloužil*. Vimperk: A. Souček, 1999.
- SPOERER, Mark. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*. Stuttgart/München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2001.
- Stalins DDR. Berichte politisch Verfolgter*. Leipzig: Forum Verlag Leipzig, 1992.
- STANĚK, Tomáš. K problematice tzv. retribučních vězňů v českých zemích v letech 1945–1955. In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955: sborník z mezinárodního semináře konaného dne 25. 10. 2000 v Praze*. Praha: Vězeňská služba České republiky, 2001, 112–148.
- STANĚK, Tomáš. *Perzekuce 1945: perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu–srpnu 1945*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1996.
- STANĚK, Tomáš. *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, 2005.
- STANĚK, Tomáš. *Retribuční vězni v českých zemích*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea, 2002.
- STANĚK, Tomáš. *Tábory v Českých zemích 1945–1948*. Ostrava: Nakladatelství Tilia, 1996.
- Statistická ročenka republiky Československé 1957*. Praha: Orbis, 1957.
- STIBBE, Matthew. East Germany, 1945–1953: Stalinist repression and internal party purges. In McDERMOTT, Kevin – STIBBE, Matthew. *Stalinist terror in Eastern Europe. Elite purges and mass repression*. Manchester/New York: Manchester University Press, 2010, 57–77.

- STRÁNSKÝ, Jiří. *Za plotem*. Havlíčkův Brod: Nakladatelství Hejkal, 1999.
- STREIBEL, Robert – SCHAFRANEK, Hans (eds.). *Strategie des Überlebens: Häftlingsgesellschaft in KZ und Gulag*. Wien: Picus Verlag, 1996.
- STUDER, Brigitte – HAUMANN, Heiko. *Stalinische Subjekte. Individuum und System in der Sowjetunion und der Komintern 1929–1953*. Zürich: Chronos, 2006.
- SUCHÝ, Oldřich a kolektiv. *Osobnost pachatele*, I. díl. Praha: Výzkumný ústav kriminologický při generální prokuratuře ČSSR, 1985.
- Spazek dialog: StB versus Pavel Kohout*. Ed. Radek Schovánek. Praha/Litomyšl: Paseka, 2006.
- SYKES, Gresham, M. *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press, 1958.
- SZKIBIK, Heinz. *Sozialistischer Strafvollzug. Erziehung durch Arbeit*. Berlin: Staatsverlag der DDR, 1969.
- ŠEDIVÝ, Zdeněk. *Domeček: mučírna na Hradčanech*. Brno: MOBA, 2004.
- ŠIMÍČEK, František. *Kovárna duší*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1999.
- ŠIMKOVÁ, Dagmar. *Byly jsme tam taky*. Praha: Monika Vadasová-Elšíšková, 2007.
- ŠIMKOVÁ, Dagmar. *Byly jsme tam taky*. Praha: Orbis, 1991.
- ŠKALOUD, Lubomír – ŠTĚPÁNEK, Petr. *Na všechno buď připraven*. Hradec Králové: Kruh, 1992.
- ŠMELOVÁ, Ivana. *Osudy politické vězeňkyně Julie Hruškové v letech 1948–1960*. Brno, 2005. Bakalářská práce.
- ŠMELOVÁ, Ivana. *Osudy politických vězeňkyň v letech 1948–1960*. Brno, 2007. Magisterská diplomová práce. Vedoucí práce: PhDr. Libor Vykoupil, Ph.D.
- ŠVEHLOVÁ, Jana. *The Enemy's Daughter: The Psychological Effects of Stalinism on Female Children of Political Prisoners*. Washington: George Washington University, 2001. Diplomová práce.
- TAJOVSKÝ, Bohumil Vít. *Člověk musí hořeti: rozhovor Aleše Palána a Jana Paulase s Opatem želivského kláštera*. Praha: Torst, 2001.
- TECH, Andrea. *Arbeitsziehungslager in Nordwestdeutschland 1940–1945*. Göttingen: Hubert, 2003.
- TIKHONOV, Alexei. The End of Gulag. In GREGORY, Paul – LAZAREV, Valery (eds.). *The Economics of Forced Labor. The Soviet Gulag*. Stanford: Hoover Institution Press, 2003, 67–73.
- TODOROV, Tzvedan.: *V mezní situaci*. Praha: Mladá Fronta, 2000.
- TOCH, Hans. *Living in Prison. The Ecology of Survival*. Washington: American Psychological Association, 1977.
- TOMEK, Prokop. *Československý uran 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 1999.
- TOMEK, Prokop. *Dvě studie o československém vězeňství: vývoj systému agenturní činnosti ve vězeňských zařízeních československého komunistického režimu 1948–1989: budování a vývoj věznic StB v letech 1948–1952*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2000.

- TOMEK, Prokop. Vývoj československého vězeňství v letech 1948–1989. In VEBER, Václav – BABKA, Lukáš. *Za svobodu a demokracii III: Třetí (protikomunistický) odboj*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2002.
- TOMEK, Prokop. *Život a doba ministra Rudolfa Baráka*. Praha: Vyšehrad, 2009.
- TRÁVNÍČEK, Mojmír. Vězeň v české poezii: od K. H. Máchy k I. M. Jirousovi. In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli*. Praha: Obec spisovatelů, 2004, 23–30.
- TZVETAN, Todorov. *V mezní situaci*. Praha: Mladá fronta, 2000.
- UHLÍK, Jan. F. J. Řezáč – reformátor vězeňství a školství 19. století. In *České vězeňství*, 1997, č. 2. Příloha časopisu.
- UHLÍK, Jan. *Historie věznění a vězeňství v Čechách. Osudy význačných vězněných osobností, prožité ve významných dobách zemí českých, viděné se zřetelem k vývoji českého vězeňství*. Stráž pod Ralskem: Institut vzdělávání Vězeňské služby v ČR, 2006.
- UHLÍK, Jan. Mírov. In *České vězeňství*, 1994, č. 3, s. 76–83.
- UHLÍK, Jan. Vězeňství v Opavě v prvních desetiletích po r. 1945. In *České vězeňství*, 1995, č. 1, 31–35.
- VACEK, Eduard. Poválečný gestapismus. In *Historická penologie*, 2004, č. 3, 6–8.
- VACKOVÁ, Růžena. *Vězeňské přednášky*. Praha: Archiv Univerzity Karlovy, 1999.
- VALENT, P. Resilience in Child Survivors of the Holocaust: Toward the Concept of Resilience. In *Psychoanalytic Review*, 1998, 517–535.
- VAN DÜLMEN, Richard. *Historická antropologie: vývoj – problémy – úkoly*. Praha: Dokořán, 2002.
- VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel – PELIKÁNOVÁ, Hana. *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2007.
- VANĚK, Miroslav. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004.
- VAŠÍČEK, Zdeněk. *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008.
- VAŠÍČEK, Zdeněk. *Přijetí podmínek*. Praha: Torst, 1996.
- Väzeňstvo na Slovensku*. Generálne riaditeľstvo Zboru väzenskej a justičnej stráže Slovenskej republiky, 1996.
- VEEN, Hans – Joachim – EISENFELD, Peter – KLOTH, Hans Michael – KNABE, Hubertus – MASER, Peter – NEUBERT, Ehrhard – WILKE, Manfred. *Lexikon. Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur*. Berlin/München: Propyläen, 2000.
- Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955: sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 28.–29. 11. 2001 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR č. 409/99/0374*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2001.
- Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955: sborník z mezinárodního semináře konaného dne 25. 10. 2000 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR 409/99/0374*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2000.
- VILÍMEK, Tomáš. Vnímání mezinárodních souvislostí představiteli komunistických elit a disentu – represivní metody StB a pobyt v komunistických věznicích. In *Mocní?*

- A bezmocní?: Politické elity a disent v období tzv. normalizace.* Praha: Prostor, 2006, 353–394.
- VLČKOVÁ, Věra. *Horizonty [ne]svobody: političtí vězni okresu Náchod v letech 1948–1989.* Náchod: Vydavatelství KPV, 2000.
- VON PLATO, Alexander. *Sowjetische Speziallager in Deutschland. 1945–1950.* Berlin: Akademie, 1998. Band 1, 2.
- VON PRITTWITZ Gesine – VOLLNHALS, Clemens. *Anatomie der Staatssicherheit: Geschichte, Struktur und Methoden – Hauptabteilung XX. Staatsapparat, Blockparteien, Kirchen, Kultur, „politischer Untergrund“.* Berlin: Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), Abteilung Bildung und Forschung, 2008.
- VOREL, J. – ŠIMÁNKOVÁ, A. A KOLEKTIV. *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech. I., II. díl.: sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.* Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003.
- VORMBAUM, Thomas – WELP, Jürgen. *Das Strafgesetzbuch. Sammlung der Änderungsgesetze und Neubekanntmachungen. Das Strafgesetzbuch der DDR, band 2.* Berlin: Berliner Wissenschaft-Verlag, 2006.
- VRKOČOVÁ, Ludmila (ed.). *Svědectví: osudy politických vězňů 1947–1976.* Praha: Nakladatelství Ludmila Vrkočová, 2007
- WACHSMANN, Nikolaus. *Between Reform and Repression: Imprisonment in Weimar Germany.* In *The Historical Journal*, 2002, vol. 45, no. 2, 411–432.
- WACHSMANN, Nikolaus. *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany.* New Haven, London: Yale University Press, 2004.
- WALLER, Irvin. *Men Released from Prison.* Toronto: Toronto University Press, 1974.
- WEBER, Hermann. *Dějiny NDR.* Praha: Nakladatelství Ldových novin, 2003.
- WEBER, Hermann. *Von der SBZ zur DDR. 1945–1968.* Hannover: Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, 1968.
- WENDEL, Eberhard. *Ulbricht als Richter und Henker. Stalinistische Justiz im Parteiauftrag.* Berlin: Aufbau Verlag, 1996.
- WENTKER, Hermann. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen, Veröffentlichungen zur SBZ-/DDR-Forschung im Institut für Zeitgeschichte.* München: R. Oldenbourg Verlag, 2001.
- WERKENTIN, Falco. *Die Waldheimer „Prozesse“ - ein Experimentierfeld für die künftige Scheinjustiz unter Kontrolle der SED.* In BÄSTLEIN, Klaus – ROSSKOPF, Annette – WERKENTIN, Falco. *Beiträge zur Juristischen Zeitgeschichte.* Berlin: Der Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2000, 32–51.
- WERKENTIN, Falco. *Politische Strafjustiz in der Ära Ulbricht.* Berlin: Ch. Links Verlag, 1995.
- WEST, Tessa. *Ženy, gramotnost a trest odnětí svobody.* In *České vězeňství*, 1994, č. 4.
- WIENDL, Jan. *„Nesluší slunce cele mé“: poznámky k vězeňské poezii Jana Zahradníčka.* In *Literatura určená k likvidaci: sborník příspěvků z konference pořádané v Brně 26.–27. 11. 2002 k 50. výročí politických procesů se spisovateli.* Praha: Obec spisovatelů, 2004, 145–156.

- WIENHOLD, Lutz. *Zwischen Anspruch und Wirklichkeit: Historischer Abriss zum Arbeitsschutz in der SBZ/DDR*. GRIN Verlag, 2012.
- WIENHOLD, Lutz. *Zwischen Anspruch und Wirklichkeit: Historischer Abriss zum Arbeitsschutz in der SBZ/DDR*. GRIN Verlag, 2012.
- WOHLGEMUTHOVÁ, Hana. *Role sociální stigmatizace v životě politických vězňů padesátých let*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta, 2008. Diplomová práce.
- WONG, P. T. P. – WATT, L. M. What Type of Reminiscence Are Associated with Successful Aging? In *Psychology and Aging*, 1991, no. 6, 272–279.
- WROBEL, Hans. *Verurteilt zur Demokratie. Justiz und Justizpolitik in Deutschland 1945–1949*. Heidelberg: Decker & Müller, 1989.
- WUNSCHIK, Tobias. „Überall wird der Stalinismus beseitigt, nur in unserer Dienststelle nicht!“ Das autokratische Regime des Leiters der Haftanstalt Brandenburg-Görden Fritz Ackermann. In TIMMERMANN, Heiner (ed.). *Die DDR-Analysen eines aufgegebenen Staates*. Berlin: Duncker & Humblot, 2001, 321–342.
- WUNSCHIK, Tobias. „Zinker“ und „Zellenrutscher“. Die Inoffiziellen Mitarbeiter der Staatssicherheit im Strafvollzug der DDR. In *Horch und Guck*, 2003, Nr. 4. Dostupné z: <http://www.horch-und-guck.info/hug/archiv/2000-2003/heft-44/04413-wunschik/>, poslední nahlédnutí 17. 5. 2012.
- WUNSCHIK, Tobias. *Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte, Struktur und Methoden. MfS-Handbuch. Hauptabteilung VII. Ministerium des Innern, Deutsche Volkspolizei*. Berlin: Die Bundesbeauftragte für die Unterlag Berlin, 2009.
- WUNSCHIK, Tobias. Das „Organ Strafvollzug“ im Ministerium des Innern der DDR. In TIMMERMANN, Heiner (Ed.). *Die DDR – Politik und Ideologie als Instrument*. Berlin: Duncker & Humblot, 1999, 498–505.
- WUNSCHIK, Tobias. Das „Organ Strafvollzug“ im Ministerium des Inneren der DDR, In *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2000.
- WUNSCHIK, Tobias. Der DDR-Strafvollzug unter dem Einfluß der Staatssicherheit in den siebziger und achtziger Jahren. In ENGELLMANN, Roger – VOLLHALS, Clemens (Eds.). *Justiz im Dienste der Parteiherrschaft. Rechtspraxis und Staatssicherheit in der DDR*. Berlin. Ch. Links Verlag, 1999, 467–493.
- WUNSCHIK, Tobias. Der politische Strafvollzug der DDR. Ein „deutscher Sonderweg“ im „Jahrhundert der Lager“? In KLEWIN, Silke – REINKE, Herbert – SÄLTER, Gerhard (Eds.). *Hinter Gittern. Zur Geschichte der Inhaftierung zwischen Bestrafung, Besserung und politischem Ausschluss vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Zeitfenster. Beiträge der Stiftung Sächsische Gedenkstätten zur Zeitgeschichte, Bd. 3). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010, 193–217.
- WUNSCHIK, Tobias. Der Strafvollzug als Aufgabe der Deutschen Volkspolizei in den fünfziger Jahren. In *Archiv für Polizeigeschichte*, 1997, Nr. 3, 74–91.
- WUNSCHIK, Tobias. Die Befreiung der Gefangenen im Juni 1953. In ENGELMANN, Roger – KOWALCZUK, Ilko-Sascha (Eds.). *Volkserhebung gegen den SED-Staat. Eine Bestandsaufnahme zum 17. Juni 1953*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, 175–204.
- WUNSCHIK, Tobias. Die Gefängnisse der DDR. Zu den Strukturen des Strafvollzugsapparates und den Haftbedingungen in den fünfziger Jahren. In *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945–1955*. Opava: Zemské slezské muzeum, 2001.

- WUNSCHIK, Tobias. Die Strafvollzugspolitik des SED-Regimes und die Behandlung der Häftlinge in den Gefängnissen der DDR. In TIMMERMANN, Heiner (ed.). *Deutsche Fragen. Von der Teilung zur Einheit*. Berlin: Duncker & Humblot, 2001, 257–284.
- WUNSCHIK, Tobias. Norilsk und Workuta, Cottbus und Hoheneck. Die Proteste der Häftlinge in der Sowjetunion und der DDR nach Stalins Tod im Jahre 1953. In TIMMERMANN, Heiner (Hg.). *Das war die DDR. DDR-Forschung im Fadenkreuz von Herrschaft, Außenbeziehungen, Kultur und Souveränität*. Münster: Lit, 2004, 198–218.
- WUNSCHIK, Tobias. Politische Häftlinge. In VEEN, Hans-Joachim – EISENFELD, Bernd – KLOTH, Hans-Michael (Eds.). *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur*. Berlin/München: Propyläen, 2000.
- WUNSCHIK, Tobias. Primat der Erziehung oder der Ökonomie? Der Arbeitseinsatz von Gefangenen in der DDR. In AMMERER, Gerhard – BRUNHART, Arthur – SCHEUTZ, Martin (Eds.). *Orte der Verwahrung. Die innere Organisation von Gefängnissen, Hospitälern und Klöstern seit dem Spätmittelalter*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010, 149–166.
- WUNSCHIK, Tobias. Selbstbehauptung und politischer Protest von Gefangenen im DDR-Strafvollzug. In NEUBERT, Ehrhart- EISENFELD, Bernd (Eds.). *Macht – Ohnmacht – Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR*. Bremen: Ed. Temmen, 2001, 267–292.
- Z veršů politických vězňů za mřížemi a ostnatými dráty. In *Věrní zůstali*, 1992, č. 7, 1–16.
- ZÁBRANOVÁ, Jiřina. *Ohlédnutí*. Praha: Torst, 1994.
- ZAHN, Hans-Eberhard. *Haftbedingungen und Geständnisproduktion in den Untersuchungshaftanstalten de MfS*. Berlin: Der Berliner Landesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, 2007.
- ZAHRADNÍČEK, Jan. Dům Strach. In ZAHRADNÍČEK, Jan. *Knihy básní*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, 593–675.
- ZAHRADNÍČEK, Jan. *Rouška Veroničina, La Saletta, Znamení moci*. Praha: Vyšehrad, 1990.
- ZÁMEČNÍK, Stanislav. *To bylo Dachau*, Praha/Litomyšl: Paseka, 2003.
- ZAPLETAL, Jaroslav. *Bytem v hrůze*. Velehrad: nakl. Tomáš Ježek, 2002.
- ZDENĚK, Robin. *Vězeňství v první Československé republice*. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Katedra dějin státu a práva, 2011. Diplomová práce.
- ZEMANOVÁ, Lenka. „Akce Hammar skjöld“: ženy odsouzené za politické trestné činy v NTP Pardubice (1952–1960). Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta, Katedra historie, 2003. Diplomová práce.
- ZEMEK, Jakub Antonín. *Vatikánský špión*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1991.
- ZIMBARDO, Philip, G. *Moc a zlo. Sociálně psychologický pohled na svět*. Praha: Moravia Press, 2005.
- ZIMBARDO, Philip, G. *The Lucifer Effect. Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House Trade Paperbacks, 2008.
- Zur Herausbildung und Organisation des Systems von Speziallagern des NKVD der UdSSR in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands in Jahre 1945. In *Deutschland Archiv*, 1993, Nr. 6, 723–735.

Internetové stránky:

Totalita.cz: Vznik a vývoj totalitního režimu v Československu [online]. Tomáš Vlček, © 1999–2013 [cit. 2013-03-16]. Dostupné z: <http://www.totalita.cz>

Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. In *Policie České republiky* [online]. Praha: Policie ČR, © 2010 [cit. 2013-03-16]. Dostupné z: <http://www.policie.cz/clanek/urad-dokumentace-a-vysetrovani-zlocinu-kunismu-679905.aspx>

Vězeňská služba České Republiky [online]. Praha: Vězeňská služba České Republiky, © 2012 [cit. 2013-03-16]. Dostupné z: <http://www.vscr.cz>

Politici vězni.cz [online]. Politici vězni.cz, © 2008–2013 [cit. 2013-03-16]. Dostupné z: <http://www.politictivezni.cz>

Paměť národa [online]. Praha: Post Bellum, © 2000–2013 [cit. 2013-03-16]. Dostupné z: <http://www.pametnaroda.cz>

Verfassungen der Welt [online]. © 12. 6. 2001. Poslední revize 22. 9. 2012 [cit. 2013-03-16]. Dostupné z: <http://www.verfassungen.de>

Statistisches Bundesamt (Destatis) [online]. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, © 2013 [cit. 2013-03-16]. Dostupné z: <http://www.destatis.de>

Český statistický úřad [online]. Praha: Český statistický úřad, © 2013 [cit. 2013-03-16]. Dostupné z: <http://www.czso.cz>

Rozhovory s pamětníky:

Rozhovor s **Jindřiškou Havrlantovou**, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.

Rozhovor s **Julií Hruškovou**, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.

Rozhovor s **Antonínem Husníkem**, tazatel: Tomáš Bouška. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.

Rozhovor s **Vlastou Jakobovou**, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.

- Rozhovor s **Břetislavem Jeníkem**, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.
- Rozhovor s **Bohumilem Kulišanem**, tazatel: Andrea Kulišnová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz.
- Rozhovor s **Jozefem Kyckou**, tazatel: Tomáš Bouška. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.
- Rozhovor s **Pavlem Levým**, tazatel: Michal Louč. Recorded in Pardubice. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz.
- Rozhovor s **Aloisem Mackem**, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz.
- Rozhovor s **Jiřím Málkem**, tazatel: Tomáš Bouška. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz.
- Rozhovor s **Květoslavou Moravečkovou**, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.
- Rozhovor s **Josefem Stejskalem**, tazatel: Michal Louč. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze and was also published in Czech on the website www.politictivezni.cz a v knize BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.
- Rozhovor s **Drahomírou Stuchlíkovou**, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha, 2009; BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.
- Rozhovor s **Hanou Truncovou**, tazatel: Klára Pinerová. Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze a byl také publikován na webové stránce www.politictivezni.cz a v knihách BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára. *Czechoslovak Political Prisoners. Life Stories of 5 Male and 5 Female Victims of Stalinism*, Praha 2009 and BOUŠKA, Tomáš – PINEROVÁ, Klára – LOUČ, Michal (eds.). *Českoslovenští političtí vězni. Životní příběhy*. Praha, 2009.